

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ქრონოსი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი

1

თბილისი
2020

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ყოველწლიური, მრავალპროფილიანი, რეფერირებადი სამეცნიერო ჟურნალი *ქრონოსი* აქვეყნებს ისტორიის, ეთნოლოგიის, ფიზიკური ანთროპოლოგიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის დარგებში შესრულებულ ორიგინალურ ნაშრომებს, რომლებიც ეხება საქართველოსა და მასთან დაკავშირებულ სამყაროს, რაც ხელს შეუწყობს ქართველოლოგიის პრობლემატიკის და რეგიონის ისტორიის უკეთ გააზრებას. ჟურნალი განკუთვნილია სპეციალისტთა და საისტორიო მეცნიერებით დაინტერესებულ მკითხველთათვის.

The *Chronos* – a peer-reviewed annual multidisciplinary scientific journal of Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University publishes original works in history, ethnology, physical anthropology, archaeology and art history related to Georgia and the surrounding world; this will contribute to a better understanding of the problems of Kartvelology and the history of the region. The journal is intended for professionals and readers interested in historical science.

სარედაქციო კოლეგია

ლიანა ბითაძე, დავით გაგოშიძე, შალვა გლოველი, ვახტანგ გოილაძე, მარიამ დიდებულიძე, ვალერი ვაშაკიძე, ალექსანდრე თვარაძე (მთ. რედაქტორი), ერიკ თუნო (აშშ), ქევინ თუითი (კანადა), ჰუბერტუს ფ. იანი (დიდი ბრიტანეთი), † დიმიტრი თუმანიშვილი, ხათუნა იოსელიანი, ჰიროტაკე მაედა (იაპონია), სალომე მელაძე, ნინო მინდაძე, დავით მინდორაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი, ანეგრეტ პლონტკე-ლიუნინგი (გერმანია), სტივენ რაპი (აშშ), გიორგი ქავთარაძე, ხათუნა ქოქრაშვილი, დავით ყოლბაია (პოლონეთი), ნათია ჯალაბაძე.

Editorial Board

Liana Bitadze, Davit Gagoshidze, Shalva Gloveli, Vakhtang Goiladze, Mariam Didebulidze, Valeri Vashakidze, Aleksandre Tvaradze (Editor-in-Chief), Erik Thuno (USA), Kevin Tuite (Canada), Hubertus F. Jahn (Great Britain), † Dimitri Tumanishvili, Khatuna Ioseliani, Hirotake Maeda (Japan), Salome Meladze, Nino Mindadze, Davit Mindorashvili, Goderdzi Narimanishvili, Annegret Plontke-Lüning (Germany), Stephen Rapp (USA), Giorgi Kavtaradze, Khatuna Kokrashvili, David Kolbaia (Poland), Natia Jalabadze.

ჟურნალი დაიბეჭდა შპს "პრინტჯეო"-ში

ISSN 2667-9477

977-2667-9-4700-4

ს ა რ ჩ ე ვ ი

ისტორია

ზაზა ალექსიძე

მართლა სჯიდა სიკვდილით ქართლის კათალიკოსს
სომეხთა კათალიკოსი?.....9

ხათუნა გაფრინდაშვილი

მოსე კალანკატუელის „აღბანთა ქვეყნის ისტორიაში“
მაშტოცის შესახებ დაცული ცნობები 15

ვლადიმერ კეკელია

რამდენიმე შესწორება ანისის ეპიგრაფიკაში
(ნმ. გრიგოლ განმანათლებლის
ეკლესიის სომხური წარწერები) 25

ეკა კვაჭანტირაძე

სომხური პროექტი XVIII საუკუნის საქართველოში.....33

ირაკლი ფალავა

სამ განზომილებაში მოღვაწენი:
კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება 45

მარიამ ჩხარტიშვილი

წმინდა ასურელ მამათა ღვანლისადმი მიძღვნილი
ჰაგიოგრაფიული ციკლის ისტორიის ძირითადი ფაქტები 80

ლავრენტი ჯანიაშვილი

რუსული საოკუპაციო პოლიტიკა და ქართულ-ოსური
ურთიერთობა შიდა ქართლში.....112

ეთნოლოგია

როლანდ თოფჩიშვილი

ხორხი/ხორხის ხეობა (ეთნოისტორიული ნარკვევი) 129

ნინო მინდაძე

დაავადებებთან დაკავშირებული ერთი ტრადიციის შესახებ
(ხევსურეთის ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით)..... 140

ფიზიკური ანთროპოლოგია

ლიანა ბითაძე, დავით ჭითანავა, შორენა ლალიაშვილი, ნინო თავართქილაძე, რამაზ შენგელია გვარსახელები და მოსახლეობის ანთროპოლოგიური და გენეტიკური პოლიმორფიზმი	155
---	-----

არქეოლოგია

ზურაბ ბრაგვაძე პიტიახში ბუზმიძრ კეთილი	176
დავით გაგოშიძე აღჯაყალა-გაგის ციხე - ცურტავი?	185
დავით მინდორაშვილი არქეოლოგიური გათხრები ციხისძირში და პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი.....	204
ნინო შანშაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი ყოველდღიური ცხოვრება ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის თრიალეთში (სამხრეთ კავკასია).....	235

ხელოვნების ისტორია

ზაზა სხირტლაძე, ნელი ჩაკვეტაძე მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიის ერთი რელიეფის გამო.....	258
---	-----

მეცნიერის არქივიდან

დევი ბერძენიშვილი რეცენზია დარეჯან ქაქუცას ასულ კლდიაშვილის მიერ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილ დისერტაციაზე „ქართული სამონასტრო სულთა მატრიანეები“	270
---	-----

ბახსენება

ლევან გორდეზიანი გიორგი მელიქიშვილის საიუბილეოდ.....	280
ლია მელიქიშვილი მოგონება თინათინ ყაუხჩიშვილზე.....	284

CONTENTS

HISTORY

Zaza Aleksidze

Could the Armenian Catholicos Really Sentence Catholicos of Kartli to Death? 9

Khatuna Gaprindashvili

Information about Maštoc' in "The History of the Country of Albania" by Movsēs Kałankatwac'i.....15

Vladimer Kekelia

Some Revisions in the Epigraphy of Ani (Armenian Inscriptions of the Church of St. Gregory the Illuminator) 25

Eka Kvachantiradze

Armenian Project in Georgia in the 18th Century.....33

Irakli Paghava

Acting in Three Dimensions: the Titulary of Kakheti and Kakhet-Hereti Monarchs.....45

Mariam Chkhartishvili

The Principal Facts of the History of the Hagiographical Cycle Devoted to the Activities of Monks from Assyria 80

Lavrenti Janiashvili

Russian Occupation Policy and Georgian-Ossetian Relations in Shida Kartli.....112

ETHNOLOGY

Roland Topchishvili

Khorkhi / Khorkhi Gorge (Ethnohistorical Essay) 129

Nino Mindadze

On One of the Traditions related to Illness (According to Ethnographic Data of Khevsureti)..... 140

PHYSICAL ANTHROPOLOGY

Liana Bitadze, David Chitanava, Shorena Laliashvili, Nino Tavartkiladze, Ramaz Shengelia Family Names and Anthropological and Genetic Polymorphisms of the Population.....	155
---	-----

ARCHEOLOGY

Zurab Bragvadze Pitiakhsh Buzmihr the Kind	176
David Gagoshidze Is Aghjakala-Gagi Fortress - Tsurtavi?.....	185
David Mindorashvili Archaeological Excavations in Tsikhisdziri and the Issue of Identity of Petra-Tsikhisdziri.....	204
Nino Shanshashvili, Goderdzi Narimanishvili Everyday Life in Trialeti (South Caucasus) in the Middle and the Second Half of the 2 nd Millennium B. C.....	235

ART HISTORY

Zaza Skhirtladze, Neli Chakvetadze On one Relief of the Church of the Holy Cross in Mtskheta.....	258
---	-----

FROM THE ARCHIVE OF THE SCHOLAR

Devi Berdzenishvili Review on the Doctoral Dissertation of Darejan Kldiashvili “Georgian Monastic Synodika”.....	270
---	-----

MEMORY

Levan Gordeziani To the Anniversary of Giorgi Melikishvili.....	280
Lia Melikishvili Recollections about Tinatin Kaukhchishvili.....	284

მართლა სჯიდა სიკვდილით ქართლის კათალიკოსს სომეხთა კათალიკოსი?

2014 წელს სანკტ-პეტერბურგში გამოქვეყნდა არსენ შაჰინიანის წიგნი „Раннесредневековая география Армении и стран Южного Кавказа“ (Санкт-Петербург, 2014). წიგნის უკანა ყდა დეტალურად გვამცნობს მისი ავტორის შთამბეჭდავ სამეცნიერო და საზოგადოებრივ დამსახურებებს. 39 წლის ასაკში მას მოუსწრია 75-ზე მეტი სამეცნიერო ნაშრომის დაწერა, რომელთა შორისაც 5 მონოგრაფიაა და „სამი უმაღლესი სასწავლებლის სახელმძღვანელო, რომლებიც ეძღვნება სომხეთის, აზერბაიჯანის და სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების ისტორიას და გეოგრაფიას“. კიდევ რა რაოდენობის ნაშრომები მოემატებოდა ამ ხუთ წელიწადში, ადვილი წარმოსადგენია!

რადგან ჩემ სამეცნიერო ინტერესებთან უფრო ახლოს იყო წიგნის I თავის მესამე პარაგრაფი სახელწოდებით „Церковные отношения в контексте христологических споров на Востоке“, როგორც კი ნახსენები წიგნი ხელში ჩამივარდა, ამ პარაგრაფის გაცნობით დავიწყე. მართალი რომ ვთქვა, აღნიშნული პარაგრაფის, ან თუნდაც მისი ორი გვერდის, გაცნობამ სრულიად დამიკარგა არსენ შაჰინიანის წიგნისადმი ინტერესი. ჩემთვის ცხადი გახდა, რომ ამდენი წიგნისა და სტატიის ავტორი უბრალოდ არაპროფესიონალი და არაობიექტურია.

მაგალითად, როდესაც იგი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ „престолы (Албании и Иберии - З. А.) в свою очередь на правах ограниченной автокефалии признавали первенство великоармянских первосвященников с новой резиденцией в Двине“.¹ ა. შაჰინიანი აგრძელებს: „Более того, позднее великоармянский католикос Абрахам I Албатанеци (607-615) будет грозить иберскому католику Кириону I (595-610) за непослушание смертной казнью: „Ты прогнал епископа церкви Цуртава [...] а армянское богослужение там [...] как стало мне известно, отменил. Этот поступок нам показался заслуживающим смерти [...]“ - читаем в первом из тех посланий к Кириону в Мцхету, включенных в „Книгу Писем““.

---

¹ ავტორი გულისხმობს დვინის 506 წლის საერთო კრებას, რომელშიც მონაწილეობდნენ ალბანეთის, სომხეთისა და ქართლის ეკლესიები. კრება მონვეული იყო ბიზანტიის ეკლესიის მიერ. დვინის 506 წ. კრების შესახებ საკმარისად მაქვს ნაშრომები, ამ საკითხს საერთოდ არ შეეხები.

ათაჟინ სტანის სერაჰამიო ჯაიგ ცაჟილიქიუი, ათ ჩიქინს ყრავ ცაჟილიქიუი).¹

დავინყოთ იმით, რომ ჩვენი ავტორი დიდოსტატია მრავალწერტილით შემოკლებებისა. ან რა ენერა ტექსტში იმდენი, რომ მას შემოკლება დასჭირვებოდა? რა მივიღეთ შემოკლებების შემდეგ და შედეგად? აბრაამი ეუბნება კირიონს:

„შენ გააგდე ცურტავის ეპისკოპოსი და იქ სომხური ღვთისმსახურება შეცვალე. ასეთი საქციელი მე მეჩვენება სიკვდილის ღირსად“.

ამ ბოლო ფრაზას თავის კომენტარებში ა. შაჰინიანი კიდევ უფრო ამწვავებს, რომ მკითხველმა მასში რამე ფიგურალური გამოთქმა არ დაინახოს, და გვარწმუნებს:

„[...] позднее великоармянский католикос Абрахам I Албатанеци *будет грозить иберскому католикосу Кириону I смертной казнью за непослушание*“.

„[...] მოგვიანებით დიდი სომხეთის პატრიარქი აბრაამ I ალბათანელი სიკვდილით დასჯით დაემუქრება იბერიელ კათალიკოს კირიონ I-ს დაუმორჩილებლობის გამო“.

ვნახოთ, როგორ არის ეს ტექსტი თარგმნილი სომხურიდან რუსულად ა. შაჰინიანის ნყაროში და რატომ დასჭირდა მას სხვისი თარგმანით ესარგებლა (თუმცა არ უთითებს ავტორს). ცხადია, მან არ იცის ძველი სომხური ან, როგორც თვითონ უყვარს თქმა, გრაზარი. საქმე ის არის, რომ რუსული თარგმანი შემოკლებებით ა. შაჰინიანს მოაქვს ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომიდან, რომელსაც არაერთგზის მიმართავს თავის წიგნში, თუმცა არც ამ და არც უმეტეს შემთხვევაში არ ასახელებს. აი, მის გასახარად ივ. ჯავახიშვილის სრული თარგმანი „მკვლევობის“ შესახებ:

„Теперь я слышу, что, прогнав цуртавского епископа, зачем-де приказываешь исповедовать православную (т. е. монофизитскую) веру, вы отменили даже армянское богослужение, установленное [в честь] святой Шушаники; этот ваш поступок мне *показался заслуживающим смерти, даже более злостным*“.²

მართალია, ივ. ჯავახიშვილის თარგმანი არ არის ზუსტი, მაგრამ ის ხომ მაინც კარგადა ჩანს, რომ სომხური ღვთისმსახურების შეცვლა (უფრო ზუსტად, ღვთისმსახურების ენის შეცვლა) ეხება არა მთლიანად ცურტავის საეპისკოპოსოს, არამედ შუშანიკის საფლავზე აღმართულ ეკლესიაში წირვას. თანაც მისი თარგმანიდან ისიც ჩანს, რომ აბრაამი სულაც არ ემუქრება კირიონ კათალიკოსს. უბრალოდ, ივ. ჯავახიშვილის თარგმანით, ეს არის ფიგურალური გამოთქმა. ა. შაჰინიანს რომ ბოლომდე მოეტანა მისი თარგმანი,

¹ *Раннесредневековая география*, გვ. 116-117. საინტერესოა, როგორ წარმოუდგენია ავტორს საქართველოს და ალბანეთის „შეზღუდული ავტოკეფალია“, თუ სომეხთა კათალიკოსს შეუძლია ქართლის კათალიკოსი სიკვდილით დასაჯოს და ისიც ამ მძიმე მუქარას არაფრად აგდებს?!

² Джавахов, *История церковного разрыва между Грузией и Арменией*, გვ. 528.

მკითხველი ამას თვითონაც მიხვდებოდა: „[...] ЭТОТ ВАШ ПОСТУПОК *показался заслуживающим смерти, даже более злостным*“. „[...] ეგ თქვენი საქციელი მოგვეჩვენა სიკვდილის ღირსად და უფრო მეტად მტრულად“.

აი, როგორ გადმოაქვს რუსულად იგივე ადგილი აბრაამის პირველი ეპისტოლედან ა. მნაცაკანიანს, რომელიც სხვა შემთხვევებში სრულიად არ არის შემჩნეული ობიექტურად თარგმნაში:

„Дошла до меня весть, что установленный армянский порядок почитания святой Шушаник, вытесняя, заменили: *горьким как смерть и даже горше этого показался нам поступок этот*“.¹

„მწარედ, როგორც სიკვდილი, და მასზე უფრო მწარედ მეჩვენა ეს საქციელი“.

ხომ ნათელია, რომ არავინ აპირებს ვინმეს მოკვლას და სომეხთა პატრიარქი მხოლოდ თავის გულნაკლულობაზე ლაპარაკობს. მინდა დავამშვიდო შაჰინიანი, რომ ძველი იერარქები უფრო გონიერები იყვნენ, ვიდრე დღევანდელი ინტერპრეტატორები.

ახლა ვნახოთ როგორ თარგმნის ამ ადგილს აბრაამ კათალიკოსის ეპისტოლედან ნ. გარსოიანი:

„Maintenant, l'évêque de C'urt'aw a été chassé. Pourquoi ordonnes-tu de confesser la foi orthodox? Et nous entendons que vous avez remplacer la liturgie en langue arménienne instituée pour saint Šušanik. *Votre action nous semble de dimension mortelle et des plus mauvaise*“.²

„*თქვენი მოქმედება ჩვენ გვეჩვენება სიკვდილის ტოლად და უფრო მეტადაც*“.

კიდევ უფრო საინტერესოა, როგორ გადმოსცემს X საუკუნის ისტორიკოსი უხტანესი აბრაამ კათალიკოსის I ეპისტოლედან ამავე ადგილს, რომელიც მას „ეპისტოლეთა წიგნიდან“ მოაქვს. ძველი სომხური ტექსტიდან ამ ციტატის მოტანას ა. შაჰინიანისთვის აზრი არ ექნება, ამიტომ მის ფრანგულ და ინგლისურ თარგმანებს დავიმონშებ:

მარი ბროსე: „Maintenant, l'évêque de l'église de Tsurtav a été expulsé. Pourquoi ordonnez-vous la profession de foi de l'église orthodox, tandis que défendez e rejetez, car j'entends dire qu'il en est ainsi, en langue maternelle, institue par sainte Chouchanik? *Une pareille démarche de votre part m'a semble mortellement exorbitante*“.³

„*ასეთი გადაწყვეტილებები თქვენგან მე მეჩვენება სიკვდილის ტოლად*“.

ეპისკოპოსი ზავენ არზუმანიანი:

„Now the bishop of the church of C'urtav is expelled. Why are you the profession of the orthodox [Chalcedonian] faith, and, as I hear it, how can you abolish the worship

¹ Мнацаканян, *О литературе Кавказской Албании*, გვ. 106.

² Garsoïan, *L'Eglise arménienne et le grand schism d'Orient*, გვ. 548.

³ Brosset, *Deux historiens arméniens*, გვ. 321.

performed in the native [language] which was established by St. Shushanik? *Such measures taken by you hit us a mortal blow so terribly and exorbitantly*“.¹

„თქვენ მიერ ასეთი ზომების მიღებამ ჩვენ სასიკვდილო დარტყმა მოგვაყენა, საშინლად და ძლიერად“.

ახლა ვნახოთ, როგორაა იგივე წინადადება ჩემ მიერ თარგმნილ „ეპისტოლეთა ნიგნში“:

„ჩვენ სიკვდილზე უფრო უბოროტესად მივიჩნიეთ ეგ საქმე“.²

უხტანესი: „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“.³

„ჩვენ სიკვდილზე უბოროტესად გვეჩვენა ეგ საქმე“.

საერთოდ კი ვურჩევდი ა. შაჰინიანს, თუ ამას აზრი აქვს, აბრაამ სომეხთა კათალიკოსის ეს წერილი მაინც სრულად წაიკითხოს. იქნებ მაშინ მიხვდეს, რომ აბრაამ კათალიკოსი დიპლომატიურ წერილსა წერს და არა სასამართლო განჩინებას.

მაინც როგორ წარმოუდგენია ბატონ შაჰინიანს, ვის უპირებდა სიკვდილით დასჯას სომეხთა კათალიკოსი? სხვა ქვეყნის უძლიერეს კათალიკოსს, რომელმაც თავისი ეკლესიის ურჩი ეპისკოპოსი, მოსე ცურტაველი, გაათავისუფლა ეპისკოპოსობიდან. გარდა ამისა, კირონმა შუშანიკის მოსახსენებელ ეკლესიაში სომხურთან ერთად ქართული ენაც დაამკვიდრა. აი ამას განიცდიდა აბრაჰამ კათალიკოსი, როგორც „სიკვდილს და იმაზე მეტს“. შესიტყვება, „იმაზე მეტს“, გვიჩვენებს, რომ სიკვდილით დასჯაზე მსჯელობა არ არის სერიოზული. ხომ არ შეიძლება, რომ დამნაშავე ჯერ სიკვდილით დასაჯო, ხოლო შემდეგ გაუგებარი სიკვდილზე „უფრო მეტი“ მიაყოლო.

საეკლესიო განხეთქილების დასასრულს აბრაჰამ კათალიკოსის მიერ ქართველთა დაწყველის ბოლო, ყველაზე მნიშვნელოვანი სიტყვებია: „სრულიად განეშორეთ, მხოლოდ იყიდეთ და მიჰყიდეთ, ვითარცა ურიებს“.

იმავე „საყოველთაო ეპისტოლეს“ დასასრულს აბრაჰამ კათალიკოსი ახლა უკვე თავის მრევლს მიმართავს: „თუ ვინმე მათ (ქართველებს) ეზიარება და ერთნება იქნება მათი სარწმუნოების სიბილწისა, ასეთები წყეულიმც იქმნენ სულით, წყეულიც იქმნენ ხორციით და მთელი თავისი ცხოვრებით, განეშორნენ ღმერთის წმინდა ეკლესიას, იყვნენ ბნელს დამკვიდრებულნი და სამარადისო საზრდო ცეცხლისა! ხოლო თუ ვინმე გაამპარტავნდება და შეურაცხყოფს ამ წყევლას, უწყოდეს, რომ სულიერი სასჯელის შემდეგ *ვეცდებით ხორციელსაც მივალწიოთ*“.

ყველაფერი ნათელია. სომხეთის კათალიკოსს ხელი არ მიუწვდება ქართლის კათალიკოსზე, ხოლო თავის მრევლს კი განრისხების ჟამს როგორც უნდა, ისე მოექცევა, დასჯის ხორციელი სასჯელითაც.

¹ Bishop Ukhtanes of Sebastia, *History of Armenia*, გვ. 91.

² *ეპისტოლეთა ნიგნი*, გვ. 67.

³ უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან*, გვ. 123.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

- ეპისტოლეთა წიგნი** - ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1968.
- უხტანესი, ისტორია გამოყოფის ქართველთა სომეხთაგან** - უხტანესი, ისტორია გამოყოფის ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1975.
- Bishop Ukhtanes of Sebastia, *History of Armenia*** - Bishop Ukhtanes of Sebastia, *History of Armenia, Part II, History of the Severance of the Georgians from the Armenians*, Translation, Introduction and Commentary by Fr. Z. Arzumanian, Ph. D., Columbia University, Fort Lauderdale, 1985.
- Brosset, *Deux historiens arméniens*** - Brosset M.-F., *Deux historiens arméniens*, St.-Pétersbourg, 1871.
- Garsoïan, *L'Eglise arménienne et le grand schism d'Orient*** - Garsoïan N., *L'Eglise arménienne et le grand schism d'Orient*, Lovanii, 1999.
- Джавахов, *История церковного разрыва между Грузией и Арменией*** - Джавахов И. А., *История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века*, Санкт-Петербург, 1908.
- Мнацаканян, *О литературе Кавказской Албании*** - Мнацаканян А., *О литературе Кавказской Албании*, Ереван, 1969.

Could the Armenian Catholicos Really Sentence Catholicos of Kartli to Death?

Summary

The work discusses the Russian-language book of Arsen Shaginyan, a historian from St. Petersburg - „Geography of Armenia and the countries of the South Caucasus in the Early Middle Ages“. Closer to my scholarly interests is the third paragraph of chapter I of the Book - „Church Relations in the East in the Context of Christological Polemics“.

In this part of the book, the author tries to prove that on the basis of „limited autocephaly“ the Church of Kartli recognizes the advantage of „Great Armenia“ over churches in the South Caucasus. He relies on a letter written by the Armenian Catholicos Abraham Albatanetsi (607-615) to the Catholicos of Kartli Kiron, where he threatens him with the death penalty in case of disobedience.

The article presents translations of specialists who since 1901 (the year of publication) have interpreted and translated the very passage of the Book of Epistles, where Arsen Shaginyan has read that the Armenian Catholicos threatened Catholicos of Kartli to execute him. I will give only two translations in the summary. Both authors are Armenians. One translates into Russian and the other into English.

A. Mnatsakanyan: „Bitter as death, and even bitterer seemed to me your behavior“.

Bishop Zaven Arzumanyan: „Such measures taken by you hit us a mortal blow so terribly and exorbitantly“.

Obviously, the Armenian Catholicos suffered greatly, because he was informed that the Catholicos of Kartli expelled the Armenian bishop of Tsurtavi from his congregation.

From the Book of Epistles it is clear that he could not touch the Catholicos of Kartli; however, he could threaten the members of his congregation with corporal punishment if they had any connection with Georgians other than trade. Life is wise, and not a single item of this curse has ever been fulfilled.

მოსე კალანკატუელის „ალბანთა ქვეყნის ისტორიაში“
მაშტოცის შესახებ დაცული ცნობები

ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში V საუკუნის სომეხი მოღვაწის, მაშტოცის შესახებ დაცული ცნობები მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. სომეხი ავტორები სომეხი ხალხის თავგადასავალის აღწერისას ეხებოდნენ მაშტოცის მოღვაწეობის ხანას, წერილობითი წყაროებისა თუ ზეპირი გადმოცემების საშუალებით თაობიდან თაობას გადასცემდნენ მაშტოცის შესახებ არსებულ ცოდნას. საუკუნეთა მანძილზე ეს ცნობები იცვლებოდა და ხშირად ურთიერთგამომრიცხავიც კი ხდებოდა, რაც მკვლევრებს ფართო ასპარეზს აძლევდა წყაროთა მონაცემები საკუთარი ინტერპრეტაციით წარმოეჩინათ.

ამ მხრივ საინტერესო მასალა შემოგვინახა მოსე კალანკატუელის „ალბანთა ქვეყნის ისტორიაში“. მასში გადმოცემულია ალბანეთის რელიგიური და სოციალურ-პოლიტიკური საკითხები უძველესი დროიდან X საუკუნის ბოლომდე. „ალბანთა ქვეყნის ისტორია“, თავის მხრივ, არაერთხელ გამხდარა მკვლევართა ინტერესის საგანი, მრავალი სამეცნიერო ნაშრომი მიეძღვნა თხზულების დანერის დროისა და ავტორის თუ ავტორთა ვინაობის საკითხის გარკვევას. „ალბანთა ქვეყნის ისტორია“ იმ სახით, როგორი ფორმითაც მან ჩვენამდე მოაღწია, ერთ მთლიან ნაწარმოებად X საუკუნეში ჩამოყალიბდა, თუმცა წერა გაცილებით ადრე, VII საუკუნეში უნდა დაწყებულიყო. წყაროთა განსხვავებული მონაცემების გამო, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული ვარაუდებიც განსხვავებულია.¹ ყველაზე გავრცელებული მოსაზრებით, თხზულების პირველი და მეორე ნაწილის ავტორად ითვლება მოსე კალანკატუელი, რომელმაც თავისი ნაწარმოები VII საუკუნეში დაწერა, ხოლო X საუკუნეში მესამე ნაწილი დაამატა და თხზულებას საერთო რედაქცია გაუკეთა მოსე დასხურანელმა.²

V საუკუნის სომეხი მოღვაწის, მაშტოცის შესახებ საუბარია „ალბანთა ქვეყნის ისტორიის“ პირველ და მეორე ნიგნში, ანუ იმ ნაწილში, რომელსაც მოსე კალანკატუელის კალამს მიაკუთვნებენ. ჩვენც თხზულების პირველი და მეორე ნიგნის ავტორს ტრადიციულად მოსე კალანკატუელს ვუნოდებთ.

მოსე კალანკატუელის თხზულებაში მაშტოცის შესახებ დაცულ ცნობებს, ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, პირობითად ორ ნაწილად დავაჯგუფებთ: 1. ცნობები, რომლებსაც ზეპირსიტყვიერების გზით მოთხრობილი ამბები შეიძლება ეწოდოს; 2. ცნობები, რომელთაც საფუძვლად კონკრეტული ისტორიული წყარო უდევთ.

¹ *The History of the Caucasian Albanians*, გვ. XV-XVIII; მოსეს კალანკატუაცი, *ალბანთა ქვეყნის ისტორია*, გვ. 10-11.

² Մուկաթ Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանիք Աշխարհի*, გვ. Ե-ԼԳ.

მაშტოცის მოღვაწეობის შესახებ პირველი სახის ცნობები გაბნეულია „ალბანთა ქვეყნის ისტორიის“ ორივე ნიგნში. პირველ ნიგნში (27-ე, 28-ე, 29-ე თავები) მოთხრობილია მაშტოცის პილიგრიმოზა წმინდა ქალაქ იერუსალიმში. „ისტორიის“ მიხედვით, მაშტოცი იერუსალიმიდან მოწაფეებთან ერთად დაბრუნდა, თან ჩამოიტანა ვერცხლის ჯვარი, რომელშიც იყო უფლის ჯვრის წმინდა ნაწილი. მოვიდა უტიქისა და ალბანეთის მხარეებში ქრისტიანობის საქადაგებლად, დაემკვიდრა გიშად ნოდებულ ადგილას, განაახლა ეკლესია და განამტკიცა სარწმუნოება. უტიქის მცხოვრებთა, ალბანთა, ლფინთა და კასპთა, ასევე სხვადასხვა ტომთა შორის სახარებას ქადაგებდა. გარგარები, კამჭები და ჰეფთალები ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოაქცია და ასწავლა ღვთისმსახურების წესი, რაც უწინაც იცოდნენ, მაგრამ დავინყებულნი ჰქონდათ. მაშტოცი იყო მქადაგებელი და მოციქული მთის ბარბაროსი ტომებისა და აცნობდა მათ ყოველივეს მათი ენის დამწერლობით.¹

ამის შემდეგ თხზულებაში გადმოცემულია, თუ როგორ ამოთხარა მიწა მაშტოცმა და იქ წმინდა ჯვარი დამალა მოძალადეებისაგან დასაცავად. ამ ადგილას დატოვა თავისი მონაფეები, რომლებმაც სწორედ აქ მიიღეს მონამეობრივი გვირგვინი. გარკვეული პერიოდის შემდეგ ჯვრის სავანეზე საძირკველი ჩაყარეს და ეკლესია ააშენეს, რომელსაც გიშის „ძველ ეკლესიას“ უწოდებდნენ.²

თავად მაშტოცს რა ბედი ეწია, ალბანეთიდან წავიდა თუ იქვე განაგრძო მოღვაწეობა, ამის შესახებ თხზულებაში არაფერია ნათქვამი. მაშტოცის მონაფეთა შესახებ მომდევნო თხრობიდან ირკვევა, რომ იგი უკვე გარდაცვლილია: მოძღვრის აღსრულების შემდეგ მონაფეები გაემართნენ იერუსალიმისაკენ, წმინდა პატრიარქს უამბეს მაშტოცის მოღვაწეობის, მისი სათნოებისა და სასწაულების შესახებ. იერუსალიმის პატრიარქმა მათ თან სამი ღვთისმოსავი კაცი გამოაყოლა. მათგან ერთს სახელად ათანასე ერქვა, რომელიც დიდი თხოვნით წაიყვანეს ალბანეთში, ეკლესიის წინამძღვრად რომ აერჩიათ.³

თხზულების მეორე ნიგნში (29-ე, 30-ე, 31-ე და 33-ე თავები) გადმოცემულია ისრაელ მონაზონის ხილვა წმინდა მაშტოცზე, მისი მონაფეების მონამეობრივ აღსასრულზე, აქვე აღნიშნულია გიშში მაშტოცის წმინდა ჯვრის პოვნის შესახებ, რომელსაც ზედ თანაბარი ზომის სომხური, ბერძნული და სირიული წარწერა ჰქონია.⁴

„ალბანთა ქვეყნის ისტორიაში“ დაცული ეს ამბები პირდაპირ თუ ირიბად მაშტოცის სახელთან არის დაკავშირებული და, რაც მთავარია, სხვა წყაროებით არ დასტურდება. ჰრ. აჭარიანის აზრით, ავტორს ეს ცნობები სხვა

¹ იქვე, გვ. 95-96.

² იქვე, გვ. 96-97.

³ იქვე, გვ. 97-99.

⁴ იქვე, გვ. 201-220.

წერილობითი ძეგლებიდან უნდა შეეკრიბა, რომლებიც, ჩანს, მცირე რაოდენობით,¹ მაგრამ მაინც არსებობდა ალბანეთის სხვადასხვა ეკლესია-მონასტრებში. თუ რამდენად პატიოსანი და ობიექტური იყო მოსე კალანკატუელი მის ხელთ არსებული წყაროს გამოყენებისას, ძნელია ამის თქმა, მაგრამ რადგან ისტორიკოსი ხშირად მითიურ ისტორიებს გვიამბობს, ამიტომ მის მიერ გადმოცემულ ამბებს, როგორც სომეხი მეცნიერი აჭარიანი აღნიშნავდა, დიდი სიფრთხილით უნდა მოვეკიდოთ.²

ივ. ჯავახიშვილი მოსე კალანკატუელის თხზულების სათაურებს სხვათა შეთხზულად მიიჩნევდა. მისი შეფასებით, კალანკატუელის ცნობათა სხვა წყაროებთან შეუსაბამობას ძველი სომეხი მნიგნობარ-გადამწერნიც რომ კარგად ხედავდნენ, ეს ჩანს პირველი წიგნის 27-ე და 28-ე თავების სათაურებიდან: „*Յադագս սրբոյն Մեսրոպայս և ընկերաց տրպս պատմութիւն վիպասանաբար*“ – „წმინდა მესროპისა და მის მეგობართა შესახებ ეპიკური ისტორია“; „*Շարագրաբ յադագս աշակերտացն սրբոյն Մաշտոցի ընդ ներգոյս գրուցատրաբար*“ – „ქვემოთ თქმულებად მოთხრობილი წმინდა მაშტოცის მოწაფეების შესახებ“.³

ეპიკური ისტორიების გარდა, როგორც აღვნიშნეთ, მოსე კალანკატუელის თხზულებაში მაშტოცის შესახებ გადმოცემულია ისეთი ამბები, რომლებიც სხვა წერილობით ძეგლებშიც გვხვდება. თხზულების მეორე წიგნის მესამე თავი მთლიანად მაშტოცის ალბანეთში მოღვაწეობას ეხება. მასში აღწერილია სომეხი მოღვაწის მისვლა ალბანთა მეფის კარზე, ქრისტიანული მოძღვრების გავრცელება და ბენიამინ მთარგმნელის დახმარებით ალბანური დამწერლობის შექმნა: „*იმ დროს, როდესაც ბერძენთა იმპერატორი იყო თეოდოსი მცირე, სომხეთის მეფე ვრამშაპუჰი, სპარსეთის მეფე იეზდიგერდი და ალბანეთის მეფე არსვალენი, მოვიდა ალბანეთში ნეტარი მესროპი, დიდად ნაღვანი რჩეული ჭურჭელი სული წმიდისა, ჩვენს პატრიარქ იერემიასთან და მეფე ესვალენთან. მათ ნებით იტვირთეს მისი მოძღვრება, რადგანაც მას მინიჭებული ჰქონდა*

¹ ალბანურ ენაზე წიგნების არსებობის შესახებ ცნობები თვით მოსე კალანკატუელის ისტორიამ შემოგვინახა. ისტორიის თანახმად, ალბანეთის საკათალიკოსო ტახტის მპყრობელი ერთხანს იყო ქალკედონიტი ნერსე. სომხეთის კათალიკოსის ელიას დახმარებით იგი ტახტიდან ჩამოაგდეს და გადასახლება უპირებდნენ, მაგრამ ნერსემ ვერ გაუძლო ტანჯვას და გარდაიცვალა. ახლადარჩეულმა კათალიკოსმა სიმეონმა ეკლესიიდან აღკვეთა ნერსეს მიერ დადგენილი წესები, ასევე ნერსეს შეგროვებული ქალკედონური „წიგნები, რომლითაც სავსე იყო ზანდუკი, წაიღეს და მთლიანად მდინარე ტრტუში ჩაყარეს, მის საზაფხულო სადგომთან, რომელსაც ბერდაკური ეწოდებოდა“ (Մովսէս Կադանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, გვ. 297). „წიგნებით სავსე ზანდუკები“ დიდი რაოდენობით ალბანური წიგნების არსებობაზე მიუთითებს. ამასვე ადასტურებს სინას მთაზე ალბანური პალიმფსესტების აღმოჩენა (*The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai*, 2007).

² Աճառյան, *Հայոց գրերը*, გვ. 42-43.

³ ჯავახიშვილი, *ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა*, გვ. 178.

ღვთიური მადლი, მისი ხელით სულიწმინდამ სომხებსა და ქართველებს დამწერლობა მისცა. მათ მოინონეს და გადასცეს [მას] სწავლაში გამორჩეული ყრმები. სივნიეთიდან იხმეს ბენიამინ მთარგმნელი, რომელიც ჭაბუკმა ვასაკმა ანანია ეპისკოპოსის საშუალებით გამოგზავნა. და მივიდნენ ისინი მესროპთან, მათ შექმნეს დამწერლობა გარგარების ხორხისმიერი, ხშული, მკაცრი და უხეში ენისათვის. [მესროპმა] აქ ზედამხედველად დატოვა თავისი მონაფე იონათანი, სამეფო სახლში მღვდლები განანესა და დაბრუნდა სომხეთში. შემდეგ გადავიდა ბიზანტიაში თეოდოსი კეისართან და იქიდან კვლავ მიმოდიოდა მონაფეებთან ერთად. შეიტყო, რომ გარდმანში დარჩენილიყო წარმართული მწვალებლობა, დაბრუნდა სივნიეთიდან და მოვიდა გარდმანის მთავარ ხურსთან. მისი საშუალებით მოაქცია ისინი, თვითონ კი გაემართა ქართველთა პიტიახშის აშუშას მონოდების გამო მისივე საქმისათვის.

ამავე დროს გამოჩნდა წყეული ნესტორი, რომელიც ორასმა მამამ დაგმო ეფესოში. იე ზდიგერდ II-ის მეფობის პირველ წელს, ნავასარდის თვის ბოლოს მიიცვალა წმინდა საპაკი, ხოლო ექვსი თვის შემდეგ ქალაქ ვალარშაპატში აღესრულა ნეტარი ვარდაპეტი მესროპი, რომელიც წმინდანთა შორის განისვენებს".¹

მოსე კალანკატუელი „აღბანთა ქვეყნის ისტორიის“ ორივე წიგნში ერთსა და იმავე პიროვნებაზე საუბრობს, თუმცა გადმოცემული ამბები არსებითად განსხვავდება ერთმანეთისგან: თხზულების იმ ნაწილში, სადაც V საუკუნის სომეხი მოღვაწე ქრისტიანობის მქადაგებლად და აღბანელი ხალხის მომაქცევლად წარმოგვიდგება, ყველგან მაშტოცად მოიხსენიება. მართალია, ერთგან პირველი წიგნის 27-ე თავის სათაურში წერია „წმინდა მესროპის შესახებ“-ო [«Յաղագս սրբոյն Մեսրոպայ»], მაგრამ ეს მხოლოდ სათაურშია და ტექსტში ყველგან მაშტოცი ეწოდება. შესაძლოა, სათაურში მაშტოცის ნაცვლად მესროპის არსებობა გვიანდელი გადამწერის ან რედაქტორის ჩარევის შედეგი იყოს. მეორე წიგნის მესამე თავში აღწერილი ამბები კი - აღბანური დამწერლობის შექმნა და გავრცელება - მესროპის სახელს უკავშირდება. ერთი პიროვნების ორი სახელით მოხსენიების გამო ივანე ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ მოსე კალანკატუელს ან თხზულების კომპილატორს მაშტოცის ამბების გადმოცემისას ორი განსხვავებული წყარო უნდა ჰქონოდა ხელთ.²

მესროპი გვიანდელი სახელია და VII საუკუნეშიც კი არ გამოიყენებოდა. ამიტომ თხზულების მეორე წიგნის მესამე თავი, სადაც მესროპის მიერ აღბანური ანბანის შექმნა აღწერილი, გვიანდელ წყაროს უნდა ემყარებოდეს.

¹ Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, გვ. 117-118.

² ჯავახიშვილი, *ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა*, გვ. 174.

რა წყაროთი შეიძლება ესარგებლა მოსე კალანკატუელს ან თხზულების რედაქტორს ისტორიის ამ ნაწილის შექმნისას? მკვლევართა ერთ ნაწილს წყაროდ კორიუნის მიაჩნია, მეორე ნაწილს კი - მოსე ხორენელი.¹

კორიუნის „მამტოციის ცხოვრების“ თანახმად, მამტოცი ალბანეთში წავიდა მას შემდეგ, რაც სომხეთის ბერძნულ ნაწილში გაავრცელა თავისი სწავლება, შეხვდა ალბანეთის მეფესა და ეპისკოპოსს და მათაც გააცნო თავისი მოძღვრება.² მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიაში“ კი მამტოცი ქართლში მოღვაწეობის დასრულებისთანავე მიემართება ალბანეთის მხარეში.³

„ალბანთა ქვეყნის ისტორიის“ ცნობები ამ მხრივ განსხვავდება ორივე წყაროსგან. პირველი ნაწილის მიხედვით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მამტოცი იერუსალიმიდან მოდის ალბანეთში ქრისტიანობის გასაერცელებლად, მეორე ნაწილში კი სრულებით არ ჩანს, რა გზა განვლო მამტოციმ ალბანეთში მისვლამდე: „იმ დროს, როდესაც ბერძენთა იმპერატორი იყო თეოდოსი მცირე, სომხეთის მეფე - ვრამშაპუჰი, სპარსეთის მეფე - იეზიდგერდი და ალბანეთის მეფე - არსვალენი, მოვიდა ალბანეთში ნეტარი მესროპი, დიდად ნაღვანი რჩეული ჭურჭელი სული წმიდისა, ჩვენს პატრიარქ ერემიასთან და მეფე ესვალენტან“.⁴

მოსე კალანკატუელი მამტოციის მიერ ალბანური დამწერლობის შექმნის ისტორიას კორიუნისგან განსხვავებულად გადმოგვცემს. კორიუნის თხზულებაში მამტოცი ბენიამინის დახმარებით ქმნის ალბანურ ანბანს სომხეთის ბერძნულ ნაწილში ქადაგების დროს და ამის შემდეგ მიდის ალბანეთში მეფე არსვალენტან და იერემია ეპისკოპოსთან, წარუდგენს მათ ალბანურ დამწერლობას და სწორედ მათი ხელშეწყობით ავრცელებს თავის სწავლებას ალბანთა ქვეყანაში: „თვალის დახამხამებაში ველური, ზარმაცი და პირუტყვთა მსგავსი ალბანეთის ქვეყანა წინასწარმეტყველთა, მოციქულთა მცოდნე და სახარების მემკვიდრე ხდებოდა, ღვთიური გადმოცემებიდან არაფერი [დარჩა] შეუმეცნებელი. და კვლავ, ალბანეთის ღვთისმობშიშმა მეფემ უფრო მეტი ერთგულებით მკაცრად უბრძანა სატანის მიმდევარ და ეშმაკის მსახურ ხალხს, განშორებოდნენ და ვათავისუფლებულიყვნენ ძველი ფუჭი საქმეებისაგან და დამორჩილებოდნენ ქრისტეს ყველაზე სასურველ უღელს“.⁵

¹ „ალბანთა ქვეყნის ისტორიის“ მეორე ნიგნის III თავის წყაროდ ნ. ადონცი კორიუნს ასახელებს, ბოლო სტრიქონი კი მოსე ხორენელისგან აღებულია მიაჩნია, იხ.: *სიონი, ნიქტი*, გვ. 383; ამ მოსაზრებას იზიარებს ივ. ჯავახიშვილი. მეცნიერი აღვნიშნავს, მოსე კალანკატუელის ისტორიის მეორე ნაწილში გადმოცემული ამბები კორიუნის ცნობებს მიჰყვება, მაგრამ საგულისხმო და დამახასიათებელია ის, რომ მოსე კალანკატუელი, მოსე ხორენელის მსგავსად, კორიუნს წყაროდ არ ასახელებს, იხ.: ჯავახიშვილი, *ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა*, გვ. 175.

² *წიქიონი, წარე შაჰთიგი*, გვ. 118.

³ *სიქსე ნორენსაგი, წათნიქის ჯაიგი*, გვ. 328-329.

⁴ *სიქსე წაღასსაითიუაგი, წათნიქის სიონისიე სუქარხი*, გვ. 117.

⁵ *წიქიონი, წარე შაჰთიგი*, გვ. 118-120.

მოსე კალანკატუელის თხზულებაში კი მაშტოცი ალბანურ ანბანს ალბანეთში ყოფნისას ქმნის. კალანკატუელის ეს ცნობა ახლოს დგას მოსე ხორენელის ნარატივთან. ალბანელი ხალხის ენაც კი ერთნაირად არის დახასიათებული ორივე წყაროში:

მოსე კალანკატუელი
„ალბანთა ქვეყნის ისტორია“

«**Հաճեցան և ետուն մասնկունս ընտիրս յուսումս. և զԲենիսիամին թարգման կոչեալ ի Միսեսաց, զոր Վասասկ Մանուկ ի ձեռն Անանի եպիսկոպոսին արձակեաց: Եւ նոքա եկեալ առ Մեսրոպ և նոքոք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս, աղխազուր, խժական, խեցքեկագունի լեզուին Գարգարացոց: Թողու աստ վերակացու զաշակերտն իւր Յովնաթան, և ի տան թագաւորի կարգեալ քահանայս դառնայ ի Հայս»¹:**

„მათ [მეფემ და ეპისკოპოსმა] მოიწონეს და მისცეს სწავლაში გამორჩეული ყრმები. სივნიეთიდან იხმეს ბენიამინ მთარგმნელი, რომელიც ჭაბუკმა ვასაკმა ანანია ეპისკოპოსის საშუალებით გამოგზავნა. და მივიდნენ ისინი მესროპთან, **მათ შექმნეს დამწერლობა გარგარების ხორხისმიერი, არაკეთილბოვანი, მკაცრი და უხეში ენისათვის.** [მესროპმა] აქ ზედამხედველად დატოვა თავისი მოწაფე იონათანი, სამეფო სახლში მღვდლები განაწესა და დაბრუნდა სომხეთში“.

მოსე ხორენელი
„სომხეთის ისტორია“

«... որոց կამარს յանձն առեալ զկարդապետութիւնն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիսիամին ուն շտրիատոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասասկ Միսեսաց տէր ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. **որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցքեկագունին այնորիկ գարգարացոց լեզուին:** Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի, ինքն դառնաց ի Հայս»²:

„მათ თავიანთი ნებით შეიწყნარეს მესროპის მოძღვრება და გადასცეს მას გამორჩეული ყრმები. [მესროპმა] მიიხმო ვინმე ბენიამინი, ნიჭიერი მთარგმნელი, რომელიც დაუყოვნებლივ გაუგზავნა მას სივნიეთის ხელისუფალმა, ჭაბუკმა ვასაკმა თავისი ეპისკოპოსის ანანიას თანხლებით. **მათი შეწევნით [მესროპმა შექმნა ანბანი გარგარელთა ხორხისმიერი, არაკეთილბოვანი, მკაცრი და უხეში ენისათვის.** მან იქ მეთვალყურედ დატოვა თავისი მოწაფე იონათანი, განაწესა

¹ Մովսես Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, გვ. 117-118.

² Մովսես Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, გვ. 329.

აგრეთვე სამეფო კარის ხუცესნი, თავად კი სომხეთში დაბრუნდა“.

მოსე კალანკატუელის ცნობით, ალბანეთიდან სომხეთში დაბრუნებული მამტოცი ბიზანტიაში მიემგზავრება, იქიდან კი გარდმანის გავლით მიდის არშუშა პიტიახშთან, რომელმაც თავად მოუწოდა მამტოცს: „შემდეგ გადავიდა ბიზანტიაში თეოდოსი მეფესთან. იქიდან დაბრუნებული დადიოდა მონაფეებთან ერთად. შეიტყო, რომ გარდმანში დარჩენილიყვნენ წარმართები. მიბრუნდა სივნიეთიდან და წავიდა გარდმანის იშხან ხურსთან. მისი საშუალებით მოაქცია ისინი, ხოლო თვითონ გაემურა ქართველთა ბდეშხის, აშუშას მონოდების თანახმად, მისივე საქმის გამო“.¹

მოსე კალანკატუელის ისტორია ამ მხრივაც განსხვავდება კორიუნის თხზულებისაგან (კორიუნის ცნობით, მამტოცი ალბანეთიდან პირდაპირ ქართლში მიემართება) და ახლოს დგას მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიაში“ აღწერილ ამბებთან, რომლის თანახმად, ალბანეთიდან სომხეთში დაბრუნებულ მამტოცს საჰაკ კათალიკოსი თავის შვილიშვილთან ერთად გზავნის კონსტანტინოპოლში იმპერატორ თეოდოსისთან და ატიკოს პატრიარქთან. კონსტანტინოპოლიდან დაბრუნების შემდეგ იწყება ახალი ეტაპი მამტოცის მქადაგებლობითი მოღვაწეობისა: გოლთნი, ბალასაკანის მხარე, გარდმანი, აქედან ტაშირის მთავარ არშუშასთან გადადის და კვლავ სომხეთში ბრუნდება.² მოსე კალანკატუელის თხზულებაში მამტოცის მოღვაწეობის მასშტაბები შემცირებულია, თუმცა მოგზაურობის ძირითადი ხაზი მოსე ხორენელის „ისტორიას“ მიჰყვება.

„ალბანთა ქვეყნის ისტორიაში“ მამტოცის შესახებ თხრობა საჰაკ კათალიკოსისა და მამტოცის გარდაცვალების ამბით სრულდება: „იეზიდგერდ II-ის მეფობის პირველ წელს, ნავასარდის თვის ბოლოს მიიცვალა წმინდა საჰაკი, ხოლო ექვსი თვის შემდეგ ქალაქ ვალარშაპატიში აღესრულა ნეტარი ვარდაპეტი მესროპი, რომელიც განისვენებს წმინდანთა შორის“.³

კორიუნის „მამტოცის ცხოვრებაში“ ვალარშაპატი ნორ ქალაქად არის მოხსენიებული. მოსე კალანკატუელი ხორენელის მსგავსად ქალაქს, სადაც მამტოცი გარდაიცვალა, ვალარშაპატს უწოდებს და თხრობას აქ ამთავრებს. მოსე ხორენელისგან განსხვავებით, ისტორიკოსი ვალარშაპატიდან სოფელ ოშაკანში მამტოცის ნეშტის გადასვენების ფაქტს არ აღნიშნავს.

წარმოდგენილი მასალის ანალიზიდან თვალნათლივ ჩანს, რომ „ალბანთა ქვეყნის ისტორიის“ პირველ ნაწილში მამტოცის შესახებ მოთხრობილი ამბები აღწერილი უნდა იყოს ალბანური ტრადიციის საფუძველზე. ივანე ჯავახიშვილის მოსაზრებით, თხზულების პირველ ნაწილში სომეხ კომპილატორ ისტორიკოსს დაცული აქვს ალბანური საიტორიო წყაროს ნაწყვეტი,

¹ სიქსა წაღასსაჲსთოუაგჲ, *წასთმორჲს სჲოუასჲგ სჲქასრჲჲ*, გვ. 118.

² სიქსა სორენსაგჲ, *წასთმორჲს ჴაჲგ*, გვ. 333-336; 339-341.

³ სიქსა წაღასსაჲსთოუაგჲ, *წასთმორჲს სჲოუასჲგ სჲქასრჲჲ*, გვ. 118.

რომელშიც ეროვნულ-ისტორიული კონცეფციაა აღბეჭდილი ქრისტიანობის დასაწყისისა და მომდევნო ხანის შესახებ. ამას უნდა უპირისპირდებოდეს კალანკატუელის მეორე ცნობა მესროპის (მაშტოცის - ხ. გ.) მიერ აღბანური ანბანის გამოგონების თაობაზე. პირველ ნაწილში მხოლოდ ერთი წინადადებით არის ნათქვამი, რომ ერთმა მოძღვარმა, „რომელსაც მინიჭებული ჰქონდა ღვთიური მადლი, მისი ხელით სულიწმინდამ სომხებსა და ქართველებს დამწერლობა მისცა“-ო. ივანე ჯავახიშვილის მტკიცებით, ეს ცნობა სომეხი კომპილატორის გვიანდელ ჩანართს უნდა წარმოადგენდეს. მისივე აზრით, აღბანური ცნობით, მაშტოცი აღბანეთის მქადაგებელ-განმანათლებელი გამოდის და არა მნიგნობარ-მთარგმნელი, როგორც ის კორიუნს ჰყავს დახასიათებული.¹

„აღბანთა ქვეყნის ისტორიის“ იმ ნაწილისთვის, რომელშიც მაშტოცის მიერ აღბანური ანბანის შექმნასა და ქრისტიანობის გავრცელებაზეა საუბარი, დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ წყაროდ მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორია“ გამოყენებული. თუ გავიზიარებთ მკვლევართა მოსაზრებას მოსე ხორენელის IX საუკუნეში მოღვაწეობის შესახებ,² მაშინ VII საუკუნეში მოღვაწე მოსე კალანკატუელს არ შეეძლო ხორენელის ნაშრომით ესარგებლა. აქ ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ ცნობები მოგვიანებით, მოსე ხორენელის მიხედვით, შეიტანა მოსე დასხურანელმა - პირველი ორი თავის რედაქტორმა და მესამე თავის ავტორმა. მაგრამ ამ შემთხვევაში მაინც რჩება კითხვა, „აღბანთა ქვეყნის ისტორიის“ სრული ტექსტის ჩამომყალიბებელმა რატომ არ გაითვალისწინა, რომ ტექსტში აშკარა წინააღმდეგობა გაჩნდა (იგულისხმება მეორე წიგნის მესამე თავის ცნობების შეუსაბამობა დანარჩენ ტექსტთან)?! ერთი რამ ცხადია, მოსე კალანკატუელის თხზულების პირველ ნაწილში მაშტოცი მისიონერად და მქადაგებლად წარმოგვიდგება და მისი სამოღვაწეო ასპარეზი სრულიად განსხვავდება ტრადიციული სომხური შეხედულებისაგან.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

მოვსეს კალანკატუაცი, აღბანთა ქვეყნის ისტორია - მოვსეს კალანკატუაცი, *აღბანთა ქვეყნის ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბილისი, 1985.

¹ ჯავახიშვილი, *ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა*, გვ. 180.

² Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, გვ. 1-8.

ჯავახიშვილი, *ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა* - ჯავახიშვილი ი.,
ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, ტფილისი, 1935.

The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai - *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai*, Edited by J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze and J.-P. Mahé, Vol. 3 (Monumenta Paleographica Medii Aevi, Series Ibero-Caucasica, dirigée par Z. Aleksidze), Turnhout, 2007.

The History of the Caucasian Albanians - *The History of the Caucasian Albanians* by Movsēs Daxuranci, Translated by C. J. F. Dowsett, London, 1961.

Moses Khorenatsi, *History of the Armenians* - Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Translation and Commentary on the Literary Sources by R. W. Thomson, London, 1980.

Աճառյան, *Հայոց գրերը* - Աճառյան Հր., *Հայոց գրերը*, Երևան, 1968:

Ադոնց, *Երկեր* - Ադոնց Ն., *Երկեր*, Հինգ հատորով, Բ, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2006:

Կորյուն, *Վարք Մաշտոցի* - Կորյուն, *Վարք Մաշտոցի*, Բնագիրը, ձեռագրական ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով Սանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1980:

Մովսես Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց* - Մովսես Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, Լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երևան, 1991:

Մովսես Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի* - Մովսես Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983:

Information about Maštoc' in "The History of the Country of Albania" by Movsēs Kałankatwac'i

Summary

"The History of the Country of Albania" by Movsēs Kałankatwac'i contains rather important materials concerning the activities of the 5th century notable Armenian figure Maštoc'. Maštoc' is mentioned in Book One and Book Two, that is the section which is traditionally attributed to Movsēs Kałankatwac'i's writings.

Data on Maštoc' preserved in Movsēs Kałankatwac'i's work, can be conditionally classified into two groups according to factual material: 1. Data that can be called oral narratives. 2. Data based on a specific historical source.

In both books of "The History of the Country of Albania" the narratives about Maštoc' are significantly different from each other: according to the first group, Maštoc' is just a preacher and enlightener of Albania, and most importantly, these data is not confirmed by other sources. In addition to epic narratives, the work of Movsēs Kałankatwac'i about Maštoc' tells the story where the Armenian figure of the 5th century is described as a preacher of Christianity who converted Albanian people. In the third chapter of the Book Two the visit of Maštoc' to the Albanian royal court is described, where he met the King of Albania Arsuaf and Bishop Eremia; as well as the propagation of Christian religion and the creation of Albanian script with the help of Benjamin the translator.

Comparing the data about Maštoc' from "the History of the Country of Albania" with the data in Koriwn's and Movsēs Xorenac'i's works, revealed that the epic stories related to Maštoc' must be based on the Albanian tradition. As for the part of the work about the creation of Albanian alphabet and the propagation of Christianity, we can confidently say that "The History of the Armenians" by Movsēs Xorenac'i is used as a source.

If we share the scholars' ideas that Movsēs Xorenac'i is a historian of the 9th century, then Movsēs Kałankatwac'i, the historian of the 7th century, could not use Movsēs Xorenac'i's work as a source. It is logical to suppose that the data was included later by Movsēs Dasxuranc'i according to Movsēs Xorenac'i in the 10th century. Movsēs Dasxuranc'i is considered the editor of Book One and Book Two and the author of Book Three. In my opinion, it is the reason why we have completely different, contradictory information about the person in one and the same source.

**რამდენიმე შესწორება ანისის ეპიგრაფიკაში
(ნმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიის
სომხური წარწერები)**

შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის - „ანისი: ქართული კულტურული მემკვიდრეობა“ (HE 15-022) - ფარგლებში მოვამზადეთ ნაქალაქარ ანისის ქართული და სომხური წარწერების კრიტიკული ტექსტები თარგმანით. მათ შორის, 1215 წელს ტიგრან ჰონენცის მიერ აგებული ნმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიის სომხური ეპიგრაფიკა.

ამჯერად წარმოვადგენთ კვლევას მხოლოდ სამი წარწერის შესახებ, რომელიც მომზადდა პროექტით გათვალისწინებული ექსპედიციების შედეგად მოპოვებულ მასალებზე და არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით.¹ აღნიშნული წარწერები სომხური წარწერების კორპუსის I ტომში შესულია, როგორც ტიგრან ჰონენცის მიერ აგებული ეკლესიის წარწერები:²

- S(Է)ր Ներսես, անապատիւն իպիսկ-
ապուս. :ՈՒ: թվին:
ტერ (მეუფე) ნერსესი, უდაბნოს ეპისკო-
პოსი. წელი օդ (=1156).
- ԹՎ. :ՉՂԴ: Սպանդիարս յիշայ ի ձեր
ս(ուր)բ . յաղասխս . որ
Ա(ստուս)ծ . ձեղ յիշ:
წელსა ჩլდ (=1345). მომიხსენეთ მე,
სპანდიარი, თქვენს წმინდა
ლოცვებში, რათა უფალმა თქვენ
მოგიხსენოთ.
- չարուխս յիշեցէ ի ք(րիստո)ս
հարუხի მომიხსენეთ ქრისტეში.

¹ პუბლიკაციაში გამოყენებული ფოტომასალა გადაიღო და სომხური წარწერების გრაფიკული ასლები შეასრულა ნელი ჩაკვეტაძემ.

² Օրբելի, *Դիպսն*, გვ. 64.

საისტორიო მეცნიერებაში მიღებული მოსაზრების თანახმად, პირველი - ტერ ნერსესის მოსახსენებელი წარწერა მიიჩნეოდა ტაძრის აგებამდე შესრულებულად. წარწერიანი ქვა გამოყენებული იყო სამშენებლო მასალად.¹ მეორე წარწერის სპანდიარი სამონასტრო საძმოს წევრად, რიგით პილიგრიმად ან ტაძრის ერთ-ერთ მეურვედ მოიაზრებოდა.² მესამე წარწერაში მოხსენებული ჩარუხის შესახებ გამოთქმული იყო ფრთხილი ჰიპოთეზა, მისი და ჩორტვანეკის შესაძლო იგივეობის შესახებ.³

კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ არც ერთი წარწერა ტიგრან ჰონენცის მიერ აგებულ წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიაზე არ მდებარეობს. სამივე მათგანი ქალწულთა მონასტრის ეკლესიის კედლებზეა შესრულებული.

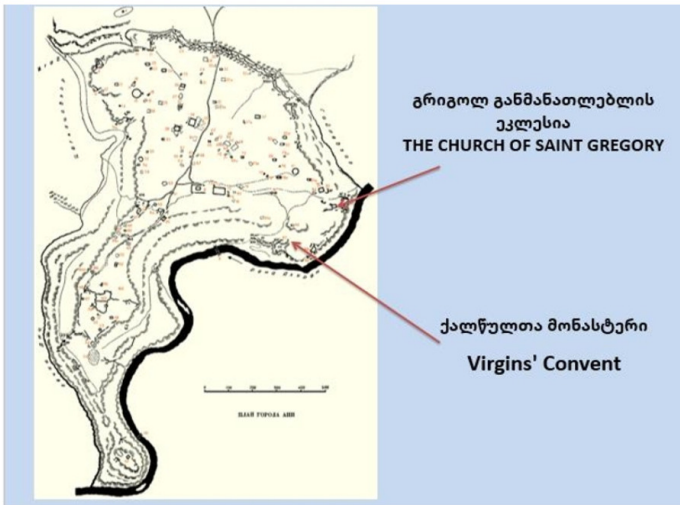

ანისი. ორმოც ქალწულთა მონასტრის ეკლესია.

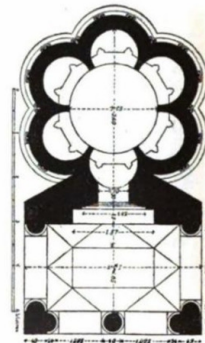
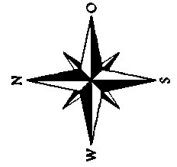
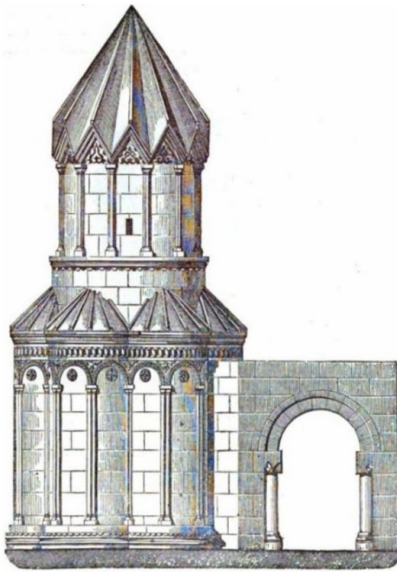
¹ Мурадян, *Строительство*, გვ. 177-178.

² Мурадян, *Строительство*, გვ. 185.

³ იქვე.

ნაქალაქარ ანისის გეგმა

ქალწულთა მონასტრის ეკლესიის განივი ჭრილი და გეგმა¹

¹ს. ქუთათაძე, *სურათი*, გვ. 30.

1. ტერ ნერსისის ნარწერა. ბოლორგირი, რვა სტრიქონი, ამოკვეთილია ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე. ზომა: 28,5X58,8. ქარაგმად გამოყენებულია განივი ხაზი. გრაფემათა მოხაზულობაში პროპორციები დარღვეულია.

ორიგინალი ტექსტი

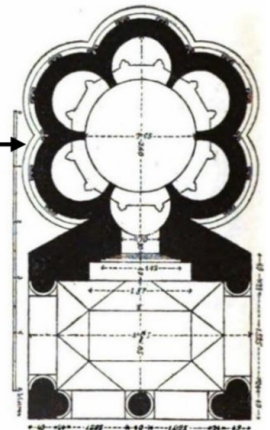
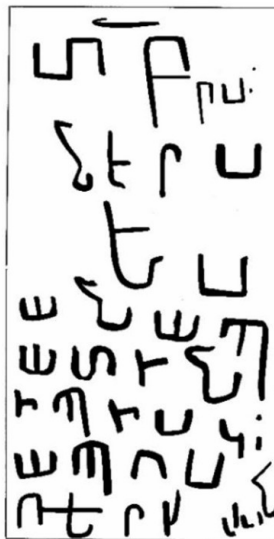
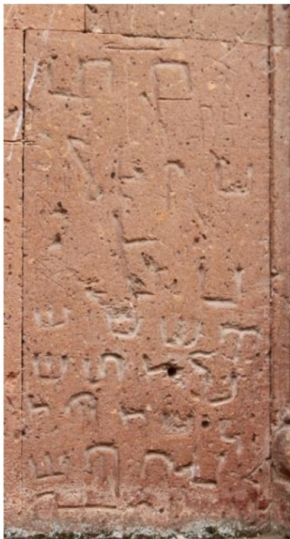
თ რ
 ნერსი
 ხს
 ასაყ
 ასიხს
 ხაქსკ
 აყიას
 იხს რქს

გამიფრული ტექსტი

*S(t)ი სერსი ხს, ასაყასიხს
 ხაქსკაყიას. :იხს: რქს:*

თარგმანი

ტერ (მეუფე) ნერსისი, მე,
 უდაბნოს ეპისკოპოსი. წელი რე
 (=1556).

ამასთან ტერ ნერსისის ნარწერის თარიღი არის არა 1156, არამედ 1556 (იხ) წელი. ნარწერიანი ქვა მეორად სამშენებლო მასალად გამოყენებული არ არის.

2. სპანდიარის მოსახსენებელი.

საშუალო ერკათაგირი, ოთხი სტრიქონი, ამოკანრულია ეკლესიის შესასვლელი თაღის ზედა მარცხენა ნაწილზე. თაღის ძირიდან - 13, თაღის ჩრდილოეთი კიდიდან - 18. ზომა: 18,5X14,6. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი - განივი ხაზი შვეულად ანეული მარჯვენა დაბოლოებით. გრაფემათა მოხაზულობაში პროპორციები დარღვეულია.

ორიგინალი ტექსტი

ԹՎ ՉԴԴ

ՍՊԱՆԴԻԱՐՍ ՅԻՇԵԱՅ Ի

ՁԵՐ ՄԻՔ ՅԱՂԱԽԹՍ

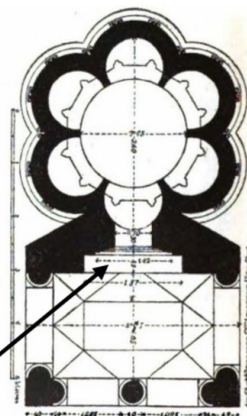
ՈՐ ԱՄԾ ՁԵԶՅԻՇԷ

გაშიფრული ტექსტი

ԹՎ 277 / ՍՊԱՆԴԻԱՐՍ ՅԻՇԵԱՅ
Ի / ՁԵՐ Մ(ՈՒՐ)Բ. ՅԱՂԱԽԹՍ. / ՈՐ
Ա(ՍՏՈՒԱ)Մ ՁԵԶ ՅԻՇԷ:

თარგმანი

წელს ჩლდ (=1345). მომიხსენეთ მე,
სპანდიარი, თქვენს წმინდა
ლოცვებში, რათა უფალმა თქვენ
მოგიხსენოთ.

ԹՎ 277

ՍՊԱՆԴԻԱՐՍ ՅԻՇԵԱՅ Ի
ԼԵՐ ՄԻՔ ՅԱՂԱԽԹՍ
ՈՐ ԱՄԾ ՁԵԶՅԻՇԷ

3. ჩარუხის მოსახსენებელი. ბოლორგირი, ორი სტრიქონი, ამოკან-
რულია ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე, საფეხურიდან 57,5 სმ. ზომა: 22,5X7.
განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი - განივი, სწორი ხაზი.

ორიგინალი ტექსტი

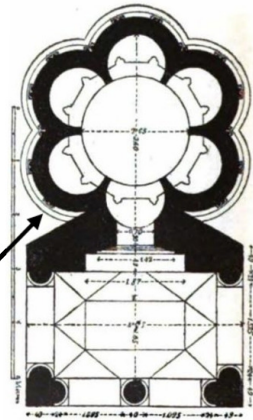
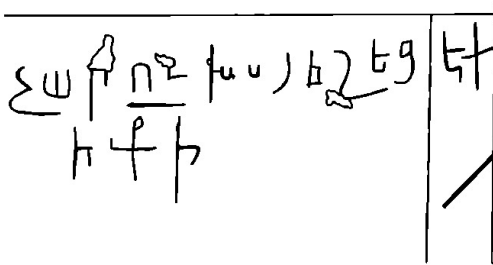
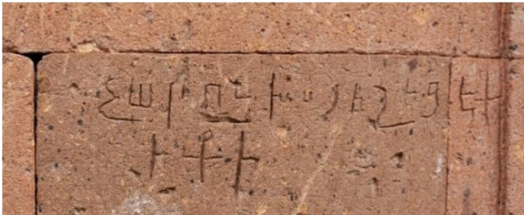
ჯაროიქსა ქიქსეჲ
 ხჷ

გაშიფრული ტექსტი

ჯაროიქსა ქიქსეჲ ხჷ (ქიუთი)უ

თარგმანი

ჩარუხი მომისხსენიეთ ქრისტეში

დღეისათვის ნმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეკლესიის კედლებზე შუა
 საუკუნეების არც ერთი სომხური პილიგრიმული წარწერა არ ფიქსირდება.

Օրբելի, *Դիվան* - Օրբելի Հովսեփ, *Դիվան Հայ Վիճագրության*, I, Երեվան, 1966 (ორბელი ი., *სომხური წარწერების კორპუსი*, I, ერევანი, 1966).

Ալქუზან, *Շիրակ* - Ալქუზან Դեսնդ, *Շիրակ*, Վենետիკ, 1881 (ალიშანი ლ., *შირაკი*, ვენეცია, 1881).

Мурадян, *Строительство* - Мурадян П., *Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики*, “Պատմա-բանասիրական հանդես”, 4 (1985), გვ. 174-190.

Vladimer Kekelia

Some Revisions in the Epigraphy of Ani (Armenian Inscriptions of the Church of St. Gregory the Illuminator)

Summary

The paper deals with the Georgian and Armenian inscriptions of the city of Ani, including the Armenian epigraphy of the church of St. Gregory the Illuminator built by Tigran Honents. These inscriptions with critical texts and respective translations have been studied and prepared in the framework of the ongoing project financed by the Shota Rustaveli National Science Foundation *HE 15-022 Ani: Georgian Cultural Heritage*.

The paper focuses on the study of only three inscriptions which are included in the volume I of the *Corpus of Armenian Inscriptions* (Հովսեփ Օրբելի Դիվան Հայ Վիճագրության, Երեվան, 1966) as the inscriptions on the church built by Tigran.

• S(Է)ր Ներսես, անապատին իպիսկապոս. :ՌԵ: ԹՎԻՆ:

Ter (church hierarch) Nerses, Bishop of Desert. Year OE (=1156).

• ԹՎ. :ՉՂԴ: Սպանդիարս յիշայ ի ձեր ս(ուր)բ. յաղարթս. որ Ա(ստու)ծ.

ձեղ յիշէ:

In 1345. Commemorate me, Spandiar, in your holy prayers, for God commemorate you

• Չարուխս յիշեցէք ի Ք(րիստո)ս

Commemorate me, Charukh, in Christ.

The first of these three inscriptions - the commemoration of Ter Nerses - was considered to be made before the church was built (e. g. the stone with the inscription was used as construction material), and Spandiar in the second one, was believed to be one of the custodian of the church. Precautious and hypothetic supposition was made about Charukh, mentioned in the third inscription, and his identity with Chortvanek.

Based on the study of the above mentioned inscriptions, it becomes evident that none of them are made on the church of St. Gregory the Illuminator built by Tigran Honents. All of them are executed on the walls of the church of Holy Virgins' Convent. Besides, the inscription of Ter Nerses was not made in 1156 but in 1556 (ՌԵ). The stone with engraved inscription was not used as the second hand construction material.

There are currently no medieval pilgrim inscriptions in Armenian on the walls of the church of St. Gregory the Illuminator.

სომხური პროექტი XVIII საუკუნის საქართველოში

სუვერენული სახელმწიფოებრიობა, როგორც უმაღლესი ფასეულობა, ერის არსებობის და განვითარების, ხალხის თავისუფლების და ჰარმონიული ცხოვრების გარანტია. საუკუნეთა განმავლობაში საკუთარ სახელმწიფოებრიობას მოკლებული სომხური საზოგადოებრივი აზრის უპირველეს საკითხს სახელმწიფოს აღდგენა წარმოადგენდა. უცხოეთის სომხურ დიასპორებში იწყება ამ პროექტის რეალიზება, რაც დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობის შემცველ პოლიტიკურ პროგრამებში გამოიხატა. მათში დომინირებს მესამე ძალის დახმარების და როლის იდეა, რომელშიც ჯერ ევროპის ქვეყნები, შემდეგ კი რუსეთი მოიაზრება. XVIII საუკუნიდან კი თვალნათელია კავკასიელი ხალხების (დაღესტნელები, ავარიელები, იეზიდები, ასირიელები) ქართული ორიენტაცია, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოსთან დაახლოების მისწრაფებაში გამოიხატა. ევროპის დახმარების არარეალურობა, რუსეთის იმპერიის არაერთგზისი იმედგაცრუება ბუნებრივად სვამდა ადგილობრივ ძალთა გაერთიანების საკითხს. ერთობის მიმზიდველ ბირთვად იქცა ქართლ-კახეთი, სადაც ოდითგანვე დამახასიათებელი რელიგიურ-ეთნიკური შემწყნარებლობა ნაციონალური იდენტობის მახასიათებელი იყო.¹ ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ვახტანგ V-ის, გიორგი XI-ის ურთიერთობები სომხებთან, მეფე არჩილისა და ისრაელ ორის ურთიერთობა, ვახტანგ VI-ის შესახებ კი წერს სომეხი ისტორიკოსი ლეო, რომ მას დიდი წვლილი მიუძღვის სომხური ჯარის შექმნის საქმეში.²

XVIII საუკუნის 20-იან წლებში სეფიანთა წინააღმდეგ სომეხთა ბრძოლაში აქტიურად არიან ჩართულნი ვახტანგ VI და მისი ვაჟი ბაქარი. მათ კავშირი ჰქონდათ სომეხ აჯანყებულთა უმთავრეს კერებთან და თავიანთი წარმომადგენლების საშუალებით ხელმძღვანელობდნენ ამ მოძრაობას. ამ თვალსაზრისით აღსანიშნავია დავით ბეგის ეპოპეა, რომელიც სომეხთა ერთ-ერთ მთავარ საბრძოლო კერას უკავშირდება ლაფანში. „დავით ბეგის ისტორია“ გვანვდის ცნობას, რომლის მიხედვით, 1722 წელს აღმოსავლეთ სომხეთის მთიანმა რაიონებმა (სისიანი, ლაფანი, მელისი) ყიზილბაშთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართულ სამეფო კარს მიმართეს დახმარებისათვის. სომეხებმა ვახტანგ VI-ს წარმომადგენელი გამოუგზავნეს, რომელსაც საქართველოში გამოატანეს ამ სომხური რეგიონების 50 მამასახლისის ბეჭედდასმული და ხელმოწერილი თხოვნის წერილი.³ სომეხთა წარმოგზავნილი

¹ ტუხაშვილი, *ქართლ-კახეთის ურთიერთობა*, გვ. 161.

² Leo, *Hayou patmowjyown*, გვ. 608.

³ დავლიანიძე, *ლუჯა სებასტიელის „დავით ბეგის ისტორია“*, გვ. 163.

ბაქარმა მცხეთაში მიიღო. ქართველმა უფლისწულმა დააკმაყოფილა სომეხთა თხოვნა, გამოიძახა თავისი რაზმელი, სივნიელი დავით ბეგი, გაგზავნა სომხეთში და თან გააყოლა სამხედრო საქმის მცოდნეთა მცირე რაზმი. დავით ბეგი სომხეთში ჩასვლისთანავე სათავეში ჩაუდგა სომეხთა მოძრაობას ყიზილბაშთა წინააღმდეგ.¹

XVIII საუკუნის 60-იან წლებიდან კიდევ უფრო მეტად იკვეთება კავკასიელ ხალხთა შორის ერთიანობის აუცილებლობა. საერთო კავკასიური მოდელის იდეა ისტორიულად არაერთგზის დაფიქსირებულა როგორც მედიევალურ, ისე თანამედროვე საქართველოში. მისი ისტორიოგრაფიული დადასტურება „ქართლის ცხოვრების“ ეთნოგენეტიკურ სქემასთან ასოცირდება. ამ სქემის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა ქართულ ისტორიოგრაფიაში და აქ არ არის მათი განხილვის ადგილი. ერთს კი დავძენ, ამ ეთნოგენეტიკურ კონცეფციას, სადაც კავკასიელთა საერთო წარმომავლობაა მოცემული, უფროსი (ჰაოსი) და უმცროსი (ქართლოსი) ძმის ფენომენია სადავო, ვფიქრობთ, ის დატვირთვა ჰქონდა, რომ საქართველო, როგორც მუდამ დომინანტი ქვეყანა კავკასიაში, ცდილობდა ისე ფრთხილად ეკისრა კავკასიის გამაერთიანებლის მისია, რომ მენტალურად არავინ დაზიანებულიყო. სომეხთა სარწმუნოებრივი განსხვავებულობის ვერ დაძლევის შემთხვევაშიც კი, ამ თეორიის არსებობის ფონზე, მათი ინტეგრაცია უფრო გაადვილდებოდა.² ეს ტენდენცია აისახა სწორედ ქართულ ისტორიულ მეხსიერებაში ქართული საისტორიო მწერლობის სახით. ქართულ ერთობას ასე ფრთხილად შემოჰყავს რელიგიურად განსხვავებული მიმდინარეობის სომხური ერთობა ერთიან ქართულ იდენტობაში. თავად ერთიანი კავკასიური სახლის იდეა ჩემთვის განუხორციელებელ და არასაჭირო, არააუცილებელ გაერთიანებად ისახება სწორედ მისი განსხვავებული რელიგიური, მენტალური, კულტურული გამოცდილების გამო. მაგრამ სხვა ვითარებაა განსახილველ პერიოდში, როცა განგრძობადი სახელმწიფოებრიობის გამოცდილება სამხრეთ კავკასიაში მხოლოდ საქართველოს შერჩენია, როცა ერეკლე II, გაერთიანებული ქართლ-კახეთის მეფე, ერთადერთი რეალური პოლიტიკური ძალის მქონე მმართველი - დღედაღამ იმის ფიქრშია ვის მიაბაროს საქართველო, მას მის სიცოცხლეში აქვს გადაწყვეტილი ამ პრობლემის მოგვარება. ყველაზე ცუდი, რაც ამ დროს ხდება ისაა, რომ ქართული სამეფო ელიტა ინყებს ფიქრს, შეუძლია თუ არა ქართულ სახელმწიფოს დამოუკიდებლად, სხვა ქვეყნის პროტექტორატის გარეშე არსებობა. ქართულ მენტალობაში ინყება უცხო მხსნელის ძიების პროცესი. ჩვენ საუკუნეთა განმავლობაში ქართული შეჭიდულობა გვეშველიდა, რაც როგორც ჩანს მძლავრად შეირყა. სწორედ ამ დროს ჩნდებიან ერეკლესთან სომხური ბურჟუაზიის წარმომადგენლები გაერთიანებული კავკასიის მოდელით. ამ იდეას სრულიად სომხობა უჭერს

¹ მაისურაძე, *ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა*, გვ. 85-86.

² კვაჭანტირაძე, *ქართული თვითცნობიერება*, გვ. 76.

მხარს, როგორც კავკასიაში მცხოვრები, ისე ოსმალეთის იმპერიაში. სომხური ერთობა იმედით შეჰყურებს ერეკლეს ანტიოსმალურ გეგმებს, გულშემატკივრობს და მოკავშირედ მოიაზრებს მას.¹

სომხეთში, სახელმწიფოს არარსებობის პირობებში, ეკლესიას აქვს აღებული ამ ეთნოსის გამაერთიანებლის ფუნქცია. სეფიანთა ბატონობის რეჟიმში არც ეკლესიას და მით უმეტეს არც საერო საზოგადოებას არა აქვს ქვეყნის გათავისუფლების სტრატეგიის შემუშავების უნარი. ამიტომ სომხური ერთობა, როგორც ყოველთვის, ქვეყნის გარეთ, დიასპორაში ეძებს გამოსავალს. ამ პერიოდში ქვეყნის გათავისუფლების და სახელმწიფო მოდელის ჩამოყალიბებაში ინდოეთის სომხური ბურჟუაზია აქტიურობს. ისმის კითხვა რატომ მაინცდამაინც ინდური დიასპორა. ეს შემთხვევითი არ იყო. ინდოეთში ჩამოყალიბებული სომეხ კომერსანტთა ფენა, რომელიც თავდაპირველად დანიშნურებულ ადგილს იკავებს უცხო ქვეყნის ბიზნეს სფეროში, XVIII საუკუნის II ნახევრიდან რთულ სიტუაციაში აღმოჩნდება. როგორც ჩანს, მათ ვერ შესძლეს ვერც ადგილობრივ საქმიან წრეებში დამკვიდრება, ვერც ბრიტანელებთან აქტიური თანამშრომლობა. ამასთან მომძლავრდა ოსტ-ინდოეთის კომპანია, რომელიც ამარცხებს ევროპელ კონკურენტებს - პორტუგალიელებს, ჰოლანდიელებს, ფრანგებს და წამყვანი ხდება ინდოეთის ეკონომიკურ ბაზარზე. აქამდე სომხური ბურჟუაზია ერთგვარი მოკავშირეს ფუნქციას ასრულებდა, ახლა კი დანიშნურებული ადგილობრივი კომპანიისათვის ის სრულიად ზედმეტი აღმოჩნდა. სომეხმა ვაჭრებმა სცადეს საკუთარი ადგილის მოპოვება 1763 წლის ანტიბრიტანულ აჯანყებაში მონაწილეობით, რაც კიდევ უფრო წამგებიანი აღმოჩნდა მათთვის. ოსტ-ინდოეთის კომპანიამ სომეხ კომერსანტებს ჩამოართვა 1688 წლის ქარტიით მინიჭებული პრივილეგიები. ამგვარად, სომხური ბურჟუაზია გამოუვალ სიტუაციაში და ზედმეტი აღმოჩნდა ინდოეთში. მხოლოდ ეროვნულ სახელმწიფოს შექმნა მათი ქონების გარანტირება.² სომეხ კომერსანტთა ოჯახები - მურადიანები, ვოსკანიანები, შაამირიანები - დიასპორული პერსპექტივიდან იწყებენ სომხეთის აღდგენა-აღორძინების გეგმების შემუშავებაზე ფიქრს. ადგილობრივ სომხურ საზოგადოებასა და ეკლესიაში არ ჩანს ბრძოლისუნარიანობის ძალა, ამიტომ ევროპული სახელმწიფოების პროტექტორატი ყველაზე რეალური გამოსავალია. ასეთად შეიძლება მოიაზრებოდეს ინგლისი, რომელთანაც სომხურ ბურჟუაზიას ურთიერთობის გარკვეული გამოცდილება აქვს და რუსეთი, რომელიც ერთ-ერთი მთავარი აქტორის როლს ირგებს კავკასიაში. მაგრამ ვერც ერთი მათგანი მაორგანიზებულ ფუნქციას ვერ შეასრულებს სომხური სახელმწიფოს აღდგენაში. ერთადერთი რეალური პოლიტიკური სუბიექტი შეიძლება ქართლ-კახეთი და ერეკლე II იყოს - გან-

¹ ნაცვალაძე, რატომ ცდილობდა რუსეთი, გვ. 8.

² გოგოლაური, სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობა, გვ. 101.

გრძობადი სახელმწიფოებრიობის გამოცდილებით, იმდროინდელი დანიანურებული მდგომარეობით კავკასიაში, რუსეთთან დიპლომატიური ურთიერთობებით. ამიტომ ორიენტაცია ინგლისზე ან რუსეთზე XVIII საუკუნის სომეხი მოღვაწეებისათვის ნიშნავდა ერთდროულად ორიენტაციას საქართველოზე.¹ სწორედ ამიტომ დაიკავა სომხურ პოლიტიკურ პროგრამებში დანიანურებული ადგილი საქართველომ. ერეკლე II-ის კარზე სომხური პროექტის რამდენიმე ვარიანტი იყო წარმოდგენილი, რომელთაგან ჩვენს სტატიაში იოსებ ემინის პროექტს შევხებით.

იოსებ ემინი სამხედრო საქმის სპეციალისტი და პოლიტიკური პროგრამის ავტორი წარმომავლობით ვაჭართა წრიდან იყო. ემინის შესახებ უმთავრესი წყარო მისი ავტობიოგრაფიული ნაშრომია. აქ აღწერს ის მის მოგზაურობებს, მათ შორის საქართველოში. ამ წყაროსადმი მიდგომა განსაკუთრებულ სიფრთხილეს მოითხოვს, მისი გამოყენება მხოლოდ წყაროთმცოდნეობითი ანალიზისა და კრიტიკული მიდგომის შემდეგაა შესაძლებელი. იოსებ ემინი 1726 წელს დაიბადა ირანის ქალაქ ჰამადანში, შემდეგ ოჯახთან ერთად ინდოეთის ქალაქ კალკუტაში გადავიდა საცხოვრებლად. აქ დაამთავრა წმ. ანას სახელობის ინგლისური სკოლა. 1751 წელს ინგლისში მიდის სამხედრო საქმის შესასწავლად, სწავლობს ვულევიჯის სამეფო სამხედრო აკადემიაში საარტილერიო საქმის მიმართულებით.² ინგლისში იწყებს ემინი თავისი პოლიტიკური პროგრამის ჩამოყალიბებას, რომლის ძირითადი მიზანი სომხური სახელმწიფოებრიობის ახალი მოდელის შექმნა იყო ინგლისის პროტექტორობით. ემინი თავისი მეგობრების (ედმუნდ ბერკი - პუბლიცისტი, ელისაბედ რობინსონი - ლიტერატურული სალონის მფლობელი) მოიპოვებს ბრიტანეთის პრემიერის უილიამ პიტის აუდიენციას, მაგრამ მისი პროგრამა ინგლისისთვის საინტერესო არ აღმოჩნდება. ამის შემდეგ იცვლება ემინის პოლიტიკური გეგმები და მისი პროექტების ძირითადი იდეა ხდება ქართულ-სომხური სამეფოს შექმნა ბაგრატიონთა დინასტიით სათავეში. ბრიტანეთის პრემიერისგან უარის შემდეგ, ემინს პროტექტორი ჰყავს საძიებელი. სწორედ აქ, ინგლისში ხდება ემინისა და ბრიტანეთში რუსეთის ელჩის გოლიცინის მეტად საეჭვო შეხვედრა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ არა რუსეთი ხდება ემინისთვის სასურველი პარტნიორი, არამედ ემინია რუსეთისთვის საინტერესო ფიგურა. საქმე იმაშია, რომ ქართულ-სომხური პოლიტიკური გაერთიანება, პირველ რიგში, რუსეთისთვის არ არის სასურველი. რუსეთს კავკასიური ექსპანსიის გეგმები უკვე დამუშავებული და კარგად ჩამოყალიბებული აქვს. ქართლ-კახეთის გაერთიანებული სამეფო ერთადერთი ანგარიშგასანევი ძალაა სამხრეთ კავკასიაში, მის მეფეს ერეკლეს ირანის შაჰი ქერიმ-ხანი ერეენის სახანოზე მმართველობას უთმობს და არა მხოლოდ. ერეკლეს ემორჩილება სამხრეთ კავკასიის პოლიტიკური ერთეულებიც

¹ ტუხაშვილი, ქართლ-კახეთის ურთიერთობა, გვ. 161-162.

² *Life and adventures*, გვ. 47.

აბსოლუტური უმრავლესობა და ახლა კიდევ, ამას ემატება ქართულ-სომხური სამეფოს გაერთიანების იდეა. კავკასიის მპყრობელობის მოსურნე რუსეთისთვის ასეთი სიტუაცია მიუღებელი და საშიშიცაა. მით უმეტეს, რომ ის არავისგანაა მართული. ასეთ ვითარებაში რუსეთს სჭირდება ემინის გადმობირება, მისთვის ზუსტი დირექტივების მიცემა, მისი მოვალეობების დაგეგმვა, რაც მას სამხრეთ კავკასიაში არასასურველი პროცესების გაკონტროლების საშუალებას მისცემს. სწორედ ემინის მეშვეობით უნდა მოახერხოს რუსეთმა მოვლენები თვითდინებაზე არ მიუშვას და საკუთარ კონტროლს დაუქვემდებაროს.¹ გოლიცინი არა მხოლოდ ხვდება და ეცნობა იოსებ ემინს, არამედ სარეკომენდაციო წერილსაც ატანს რუსეთის იმპერიის კანცლერ მიხეილ ვორონცოვთან, რითაც ფაქტიურად რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფლებას გადააბარებს შემდგომი მოქმედების გეგმას. სწორედ ვორონცოვი დაუგეგმავს ემინს შეხვედრას პეტერბურგში მყოფ მეფე თეიმურაზთან, საიდანაც იწყება საქართველოს ურთიერთობები სომხური ბურჟუაზიის წარმომადგენლებთან. მათი შეხვედრა შედგა ვორონცოვის ბინაზე, ესწრებოდნენ ინგლისის ელჩი კეიტი და თარჯიმანი. ემინი თავის ავტობიოგრაფიაში ვრცლად ეხება ამ საუბარს. ვორონცოვმა ჰკითხა ემინს, რატომ გადაუწყვეტია მას ერეკლესთან სამსახური, ის ხომ ისეთი სუსტი და ღარიბია, რომ მამამისი იძულებულია პეტერბურგში ჩამოვიდეს ფულისა და ჯარის სათხოვნელად. ამაზე ემინმა უპასუხა, რომ „საქართველო სულაც არ არის ღარიბი ქვეყანა, პირიქით, ის ერთ-ერთი მდიდარი ქვეყანაა თავისი ბუნებრივი რესურსებით, აქ აწარმოებენ აბრეშუმს და ბამბას. ევროპული მმართველობის დამყარებით საქართველო განვითარებული და დამოუკიდებელი ქვეყანა გახდება, სომხები კი შეუერთდებიან მათ და დაამარცხებენ დამპყრობლებს. ქართველები ნიჭიერი ხალხია. თუკი თურქთა ბატონობის პირობებშიც კი მათი წარმომადგენლები ხშირად გამხდარან ფაშები და დიდი ვეზირები, რატომ არ შეუძლიათ მათ წარმატებას მიაღწიონ საკუთარ ქვეყანაში?“²

ემინის ამ იმპროვიზირებულმა სიტყვამ ვორონცოვის კეთილგანწყობა გამოიწვია. მან მიიწვია თავისთან მეფე თეიმურაზი, რომელსაც წარუდგინა ემინი და ურჩია გამოეყენებინა ის საქართველოში. თეიმურაზმა ემინი სახლში მიიწვია, გამოთქვა იმედი, რომ მისი შვილი ერეკლე გაითვალისწინებდა მის რჩევას და ემინთან ერთად იმოქმედებდა. ეს არ იყო მათი ერთადერთი შეხვედრა. ემინი წერს, რომ პეტერბურგში ყოფნისას ის ყოველდღე დადიოდა თეიმურაზთან. 1762 წელს დედოფალ ელისაბედის გარდაცვალების შემდეგ, თეიმურაზი სამშობლოში აპირებდა დაბრუნებას, თან ემინიც მიჰყვებოდა, მაგრამ ორი კვირის შემდეგ თეიმურაზი გარდაიცვალა. ემინმა წერილი მისწერა ერეკლეს, რომელშიც სურვილს გამოთქვამდა ჩარიცხულიყო

¹ ნაცვალაძე, რატომ ცდილობდა რუსეთი, გვ. 9.

² *Life and adventures*, გვ. 178.

ქართველთა ჯარში ევროპელი ოფიცრის თანამდებობაზე და ვალდებულებას იღებდა, რომ ადგილობრივ მეომრებს ევროპელების მსგავსად ასწავლიდა ბრძოლას. წერილში ის ხოტბას ასხამდა ერეკლეს, უწოდებდა მას ქართველთა და სომეხთა მფარველს, ქართველთა და სომეხთა მეფეს. 1763 წლის აპრილში ემინი, პატარა რაზმით, დარიალის გზით ჩამოვიდა საქართველოში, გაჩერდა სოფელ სტეფანწმინდაში, საიდანაც შეატყობინა ერეკლეს მისი ჩამოსვლის შესახებ. მეფე ამ დროს თელავში იმყოფებოდა. 6 დღის შემდეგ მივიდა პასუხი. ემინი ჩავიდა ანანურში და შემდეგ თბილისისკენ გაემართა. ემინი თბილისში სომეხი ვაჭრის სახლში დააბინავეს, მისი მხლებლები კი მეზობელ სახლებში. ემინმა ბრძანა არაფინ შემოეშვათ მასთან, არც ქართველი, არც სომეხი, რადგან მეფესთან შეხვედრამდე არავისთან საუბარი არ მიაჩნდა მიზანშეწონილად. ერთი კვირის შემდეგ ერეკლე თელავიდან დაბრუნდა და მეორე დღესვე გამოიძახა ემინი, მან თან წაიღო ვორონცოვის წერილი, საჩუქრები და სასახლისკენ გაემართა.

ერეკლემ თბილად მიიღო ემინი, მისი თხოვნით დაითხოვა იქ დამსწრე თავადები და შედგა პირველი საუბარი მათ შორის. ემინი ასე აღწერს ერეკლეს: „ერეკლე მეფე მომცრო სიმაღლის მამაკაცია, მის შავგვრემან სახეს ხან მწვანე, ხან ყვითელი ელფერი გადაჰკრავს. ის ძლიერია სულითაც და სხეულითაც. მასთან საუბარი ისევე სასიამოვნო და ჭკუის სასწავლებელი იყო, როგორც განსწავლულ ინგლისელ ჯენტლმენებთან საუბარი. ის მოკლებულია ყოველგვარ ამპარტავნებას და ქედმაღლობას, ესოდენ ჩვეულებრივს სხვა აზიელი ხელმწიფეებისათვის. ის დიდ გონებამახვილობას ამჟღავნებდა და არასოდეს არ ტრაბახობდა. მისი ხმა ისეთი მელოდირი იყო, რომ ანგელოზის ხმა გეგონებოდათ“.¹ ემინმა ქართული არ იცოდა. მეფეს ის ესაუბრებოდა ზოგჯერ თურქულად, ზოგჯერ კი თარჯიმნის როლს საეკლესიო პირი ტერ-ფილიპე კაიტმაზაშვილი ასრულებდა.

ემინმა შესთავაზა ერეკლეს თავისი განათლების რეფორმა, სკოლების გახსნა თავადაზნაურთა შვილებისათვის, სამხედრო საქმის სწავლება, ევროპული განათლების შეტანა საქართველოში. აქვე ისარგებლა შემთხვევით და საუბარი პოლიტიკურ თემაზე გადაიტანა. იგი სთავაზობს ერეკლეს სათავეში ჩაუდგეს სომეხი ხალხის განმათავისუფლებელ მოძრაობას, გაათავისუფლოს სომხური მიწები მუსლიმთაგან, შექმნას ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფო. აქამდე ერეკლე დიდი გულისყურით უსმენდა სომეხ სტუმარს, მაგრამ სწრაფად გაანწყვეტინა საუბარი, როგორც კი ემინი თავის პოლიტიკურ გეგმებს შეეხო. ამით პირველი საუბარი ემინსა და ერეკლეს შორის დასრულდა. როგორც ჩანს, მეფე არ იყო წინააღმდეგი ევროპაში სამხედრო განათლება მიღებული კაცი გამოეყენებინა თავისი საქმისთვის,

---

¹ *Life and adventures*, გვ. 216.

კერძოდ კი, ჯარის ევროპული წესით გასაწვრთნელად, მაგრამ მათი ურთიერთობა შეიცვალა, როდესაც ერეკლე ახლოს გაეცნო მის გეგმებს და როცა ემინის საქმიანობამ აქტიური ხასიათი მიიღო.

ემინი თავის ავტობიოგრაფიაში ახსენებს ერეკლესთან კიდევ ერთ შეხვედრას. ერეკლემ ემინი გულთბილად მიიღო. ძნელია სარწმუნოდ ჩაითვალოს ემინის ცნობები, რომლებიც ამ შეხვედრას ეხება. მისი თქმით, ერეკლემ თვითონ დაიწყო საუბარი ქართულ-სომხურ კავშირზე და გამოთქვა სურვილი სომხური გრიგორიანული და ქართული მართმადიდებლური ეკლესიების გაერთიანებაზე, რაც ამ ორი ხალხის პოლიტიკური გამარჯვების საწინდარი გახდებოდა. ემინი ცხადია დაეთანხმა ამ აზრს და მიანოდა გეგმა, რომელიც ითვალისწინებდა ხუთ დღეში 5 ათასი ცხენოსნის და 10 ათასი ქვეითის შეკრებას და დასავლეთ სომხეთში შეჭრას. მანამდე უნდა გავრცელებულიყო პროკლამაცია, რომ ერეკლე მიდის სომხეთის, თავისი სამემკვიდრეო სამეფოს გამოსახსნელად. ემინი პირდებოდა ბაიაზეთიდან 4000 კაცის, შუშიდან 10000 მხედრის, სულ 40000 მეომრის მიმხრობას. ამის დასამტკიცებლად ემინს მოჰყავდა წმ. კარაპეტის მონასტრის წინამძღვრის წერილი. ერეკლე თითქოს დათანხმებია ამ წინადადებას, მაგრამ მსგავსი ექსპედიცია ისტორიული წყაროებისათვის ცნობილი არ არის. ემინმა მართლაც დიდი მხარდაჭერა მოიპოვა დასავლეთ სომხეთში. მისი ავტობიოგრაფიის მეშვეობით ჩვენამდე მოაღწია მიმონერამ წმ. კარაპეტის მონასტრის წინამძღვარ ოვანთან. ცნობილი წმ. კარაპეტის მონასტერი მდებარეობდა დასავლეთ სომხეთში, ქალაქ შუშის მახლობლად. მას უწოდებდნენ აგრეთვე გლაკის მონასტერს, რადგან მის პირველ წინამძღვრად და დამაარსებლად ითვლებოდა ზენობ გლაკი, რომელიც გადმოცემის მიხედვით, გრიგოლ განმანათლებლის მიერ იყო დანიშნული. ეს მონასტერი დასავლეთ სომხეთში დიდი გავლენით სარგებლობდა და გარკვეულ პოლიტიკურ როლს ასრულებდა. ეს სიტუაცია იმდროინდელი სომხური პოლიტიკური აზროვნების მარკერია, როცა სომხურმა ეკლესიამ იტვირთა სახელმწიფოს ფუნქცია, სარწმუნოების საფუძველზე ერთობის შეგნებით შეეცადა ხალხის კონსოლიდაციას, გახდა ერის ბედზე ერთადერთი პასუხისმგებელი. ამ მონასტერთან ემინის ურთიერთობა ჩანს ჯერ კიდევ რუსეთში ყოფნისას დაიწყო, სადაც ის შეხვდა ამ მონასტრის მსახურს სუკიასს, რომელმაც დააფინანსა ემინი. ამ პერიოდში ემინი უკვე ნამყოფი იყო დასავლეთ სომხეთში და მონასტრის ასეთი დახმარება იმის დადასტურებაა, რომ ისინი მთლიანად იზიარებენ მის განმათავისუფლებელ იდეებს. საქართველოში ჩამოსვლისთანავე ემინმა მიმონერა გააბა ოვანთან, რომელიც შემდგომში მისი ერთგული თანამებრძოლი და მისი სიტყვებით, „ერთადერთი მეგობარი გახდა მთელს სომხურ სამღვდელთაში“.¹ ამ ეპიზოდში კარგად ჩანს რუსული ინტერესები და ემინისადმი მიცემული დავალება. ემინისათვის და მისი დამკვეთი რუსეთისათვის ერთ-

---

¹Life and adventures, გვ. 223.

ერთი უმთავრესი მისალწვევი მიზანი საქართველოს მაჰმადიანებთან დაპირისპირებაა, რისთვისაც აჯანყება აუცილებელია. ამიტომ ემინი მომენტს არ უშვებს ხელიდან ერეკლესთან საუბრის დროს, რომ მუსლიმთა წინააღმდეგ აჯანყების დაგეგმვაზე არ ისაუბროს.

ოვანანმა კავშირი დაამყარა იეზიდების ბელადებთან, ქურთთა ტომების სულთანებთან, ნესტორიან ასირიელებთან, მიიმხრო ანატოლიის მთელი სომხური მოსახლეობა, მზად ჰყავდა 40000 ჯარისკაცი. დასავლეთ სომხეთის მთელი მოსახლეობა მზად იყო ასაჯანყებლად, მხოლოდ ერთი პირობით, თუ მათ მხარს დაუჭერდა ერეკლე II. იგი წერდა ემინს, ეთხოვა ერეკლესათვის თუნდაც 50 ქართველი მხედარი, რაც ხალხს დაარწმუნებდა, რომ ქართლ-კახეთის მეფე მათ მხარეს იყო. ცხადია, ამ ნომინალური რაოდენობით აჯანყების ბედი ვერ გადაწყდებოდა, მაგრამ მთავარი ის იყო, რომ ერეკლეს მხარდაჭერის გარეშე სომხურ მოსახლეობაში აჯანყებაზე საუბარი ზედმეტია.¹ მათთვის საკმარისი იყო ქართველი მეფის თუნდაც სიგელი, საიდანაც ცხადი გახდებოდა ერეკლე II-ის მონაწილეობა. ამას ადასტურებს ემინისა და ოვანანის მიმონერა. მეფე ერეკლესთვის ცნობილი იყო ამ მიმონერის შესახებ. ემინი წერს ავტობიოგრაფიაში, რომ აჩვენა მეფეს ოვანანის პირველი წერილი, აგრეთვე უკითხავდა ყარაბაღის მეღიქების წერილებს და ესაუბრებოდა მათთან მოლაპარაკებების შესახებ. ოვანანთან ემინისა და ერეკლეს ურთიერთობამ უარყოფითი დამოკიდებულება გააჩინა სომხურ სამღვდელეობაში. სომხეთის კათოლიკოსი სიმეონ ერევნელი ამის გამო საყვედურის წერილს წერს ერეკლეს. აქაც კათოლიკოსს განმათავისუფლებელი ბრძოლის წარმოება დამოუკიდებლად უაზრობად მიაჩნდა და თვლიდა, რომ ეს დალუპავდა ერს. ერთადერთ გამოსავალს ის რუსეთის იმპერიასთან კავშირში ხედავდა. მის დროს ჩაისახა ერმიადინის პირველი კონტაქტები რუსეთის სამეფო კართან.² სწორედ ამიტომ გამოვიდა კათოლიკოსი სიმეონი ემინის, ოვანანისა და საერთოდ დასავლეთ სომხეთში აჯანყების აშკარად წინააღმდეგი. ამ წერილმა რადიკალურად შეცვალა ერეკლეს ურთიერთობა ემინისადმი. მალე ემინი დააპატიმრეს. მისი სახლიდან წაიღეს ორი ჩემოდანი ტანსაცმლით, ნიგნებითა და წერილებით. მეფეს, როგორც ჩანს, აინტერესებდა არა მარტო წერილები, არამედ ლიტერატურაც, რომელსაც ეცნობოდა ემინი. ერეკლემ გამოიძახა იმ დროს თბილისში მყოფი კათოლიკე მისიონერები, რომლებმაც დაადასტურეს, რომ ეს იყო ინგლისური ნიგნები სამხედრო ხელოვნების შესახებ. ამის შემდეგ ჩემოდნები ემინს დაუბრუნეს, ჩამოართვეს მხოლოდ ინგლისური წარმოების იარაღი.

ემინმა შეწყალების წერილი მისწერა მეფეს. ამ დროსვე მიიღო მეფემ დიდებულთა პეტიცია, ემინის ჩამოხრჩობის მოთხოვნით. ერეკლემ გადაწყვიტა ემინი რუსეთში გაეგზავნა. ემინს მოუვიდა ბრძანება დაეტოვებინა

¹ გეგუჩაძე, *სომეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობა*, გვ. 277.

² Иоаннисян, *Иосиф Эмин*, გვ. 139.

საქართველო. მისი თანამოაზრე წინამძღვარი ოვნანი კი კათალიკოსის ბრძანებით განკვეთეს ეკლესიიდან. საქართველოდან გაძევებული ემინი რუსეთში არ დაბრუნებულა. ის მიდის დალესტანში. აქ დარჩა 1766 წლამდე. 1766-1767 წლები ემინმა გაატარა მთიან ყარაბაღში.

ემინი მეორედ ჩამოვიდა საქართველოში 1767 წლის ბოლოს და დარჩა 1768 წლის აპრილამდე. თავისი მეორე ვიზიტის შესახებ ის მეტად მოკლედ მოგვითხრობს. მეორე ვიზიტის დროსაც იგივე განმეორდა, რადგან რუსეთისაგან ემინისადმი მიცემული დირექტივა იგივე რჩება - შეიარაღებული დაპირისპირება მუსლიმებთან. ერეკლე კვლავ დუმს და არაფერს ქმედით არ სთავაზობს ემინს. ემინი კვლავინდებურად ცდილობს საიდუმლო ქსელის გაბმას დასავლეთ სომხეთში განმათავისუფლებელი მოძრაობის გასააქტიურებლად. ეს ერეკლესათვის და ქართლ-კახეთისათვის ბენვის ხიდზე გავლას უდრის მუსლიმებთან ურთიერთობაში. როგორც კი ერეკლესთვის ცნობილი გახდა ემინის აქტიური ურთიერთობების შესახებ აჯანყების მოთავეებთან, მეფემ ბრძანება გასცა მისი საქართველოდან მეორედ გაძევების შესახებ. 1768 წელს იოსებ ემინი კავკასიიდან საბოლოოდ მიდის და ინდოეთში ბრუნდება. 1773 წელს უახლოვდება მადრასში არსებულ სომეხ შაამირიანების წრეს და კვლავ ფიქრობს კავკასიაში დაბრუნებას, მაგრამ ველარ განახორციელა. იოსებ ემინი გარდაიცვალა ინდოეთში, კალკუტაში, 83 წლის ასაკში, 1809 წელს.

ამრიგად, სრულიად უშედეგოდ დასრულდა იოსებ ემინის ორი ვიზიტი (1763-1764; 1767-1768) ქართლ-კახეთის სამეფო კარზე. ვერ განხორციელდა ქართულ-სომხური ფედერაციული სახელმწიფოს შექმნის იდეა. ეს ვიზიტები XVIII საუკუნის 60-იან წლებს ემთხვევა, ორჭოფობის პერიოდს, როცა ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიაში კითხვის ნიშნები ჩნდება - შეუძლია თუ არა ქართულ ერთობას დამოუკიდებლად არსებობა? ამგვარი სააზროვნო სისტემა უცხოა ქართული თვითცნობიერებისათვის. პირველად დგება დღის წესრიგში პოლიტიკური პროტექტორის ძიების აუცილებლობა. ამიტომ ბევრს ფიქრობს ერეკლე II, მას არჩევანი აქვს გასაკეთებელი დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის. სწორედ ამ დროს ჩნდება საქართველოში, სავარაუდოდ რუსული სახელმწიფოსთვის საინტერესო ფიგურა, იოსებ ემინი სომხური პროექტი. რატომ უნდა დაინტერესებულყო რუსეთი მისი პერსონით? მაშინ, როდესაც ბრიტანეთში რუსეთის ელჩისთვის ცნობილი ხდება სამხრეთ კავკასიისაკენ მიმავალი იოსებ ემინის გეგმების შესახებ, გოლიცინი მას რუსული ინტერესებისათვის საშიშროებად აღიქვამს. ეს ის პერიოდი, როდესაც რუსეთი ცდილობს კავკასიაში მთავარი პოლიტიკური მოთამაშის როლი მოიგოს. რუსეთისათვის ჯერ კიდევ უცნობია ქართლ-კახეთის მასთან ურთიერთობის გადაწყვეტილება. ამიტომ ფრთხილობს რუსეთი. სომხური პროექტის მთავარი მიზანი ქართულ-სომხური სახელმწიფო, მისი ინტერესებისათვის ცხადია სრულიად არასასურველი და საშიში გაერთიანებაა. მაგრამ შესაძლოა ამ პროექტის ავტორი მან საკუთარი ინტერესებისათ-

ვის გამოიყენოს. იოსებ ემინის იდეის განხორციელებაში უმთავრეს ქმედებად მოიაზრება დასავლეთ სომხეთის აჯანყება ოსმალეთის წინააღმდეგ ქართლ-კახეთის მოთავეობით. სწორედ აქ იკვეთება სომეხი ვაჭრისა და რუსული სახელმწიფოს ინტერესები. რუსეთისათვის კავკასიაში უმთავრეს მოწინააღმდეგეს მუსლიმური სახელმწიფოები წარმოადგენს. ამასთან მას სამხრეთ კავკასიის დომინანტ სახელმწიფოსგან - ქართლ-კახეთისაგან ჯერ კიდევ არა აქვს მოპოვებული ნდობის მანდატი. ამიტომ ქართული სახელმწიფოს მუსლიმურ სამყაროსთან შეიარაღებული დაპირისპირება მისთვის ხელსაყრელი და სასურველია. ამის გამოა მისთვის საინტერესო იოსებ ემინის პერსონა, რომელიც ცდილობს სამხრეთ კავკასიაში ყველაზე ანგარიშგასაწევ პოლიტიკურ ფიგურამდე, ერეკლე II-მდე ამ იდეის მიტანას. რუსეთი ემინს დახმარების ხელს უწვდის და გოლიცინი რუსეთის ადგილობრივ ხელისუფლებას გადააბარებს შემდგომი მოქმედების გეგმას. თავად რუსეთის იმპერიის კანცლერი მიხეილ ვორონცოვი დაგეგმავს ემინის შეხვედრას პეტერბურგში მყოფ მეფე თეიმურაზთან. ასე ხდება იოსებ ემინი რუსული სახელმწიფოს მაღალი თანამდებობის პირების - გოლიცინისა და ვორონცოვის რეკომენდაციით წარგზავნილი პირი საქართველოში. ამრიგად, რუსეთს ორი მიმართულებით სჭირდება იოსებ ემინი. ერთი, მისი მეშვეობით სამხრეთ კავკასიაში არასასურველი პროცესების გაკონტროლება; მეორე, ქართლ-კახეთის დაპირისპირება მუსლიმურ ქვეყნებთან, რაც რუსეთის ჩართვის, დახმარების აუცილებლობას, თავის მხრივ, სამხრეთ კავკასიაში რუსეთის როლისა და მნიშვნელობის გაზრდას გამოიწვევს. ერეკლესათვის ეს პროექტი თავდაპირველად საინტერესო იყო, რადგან მისი პოლიტიკური არჩევანი სხვა ფორმატში გადაჰყავდა. ქართულ-სომხური გაერთიანებული სახელმწიფოს შექმნით ამ მიმართულებით მისი გადანყვევტილებების გადავადებაა შესაძლებელი. მაგრამ ემინთან უშუალო ურთიერთობის შემდეგ ერეკლე II მასში რუსული აგენტურის კვალს ამოიცნობს, რაც უპირობოდ ითხოვს მუსლიმურ აღმოსავლეთთან ქართლ-კახეთის დაპირისპირებას. ამ ეტაპზე ერეკლეს ჯერ კიდევ არა აქვს საბოლოო არჩევანი გაკეთებული დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის. ამიტომ ერეკლე II იოსებ ემინს დაატოვებინებს საქართველოს. ასე ჩაიშალა კიდევ ერთი რუსული ავანტიურა საქართველოს მიმართ.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

გეგუჩაძე, სომეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობა - გეგუჩაძე მ., *სომეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობა XVIII საუკუნის 60-იან წლებში და საქართველო*, თურნ. „ქართული დიპლომატია“, 1996, 3, გვ. 264-284.

- გოგოლაური, სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობა** - გოგოლაური რ., სომხეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობა და ერეკლე II XVIII საუკუნის II ნახევარში, ჟურნ. „გულანი“, 2015, 16, გვ. 99-106.
- დავლიანიძე, ლუკა სებასტიელის „დავით ბეგის ისტორია“** - დავლიანიძე ლ., ლუკა სებასტიელის „დავით ბეგის ისტორია“, ჟურნ. „კლდეკარი“, 1997, 1, გვ. 152-171.
- კვაჭანტირაძე, ქართული თვითცნობიერება** - კვაჭანტირაძე ე., ქართული თვითცნობიერება ისტორიულ რეტროსპექტივაში, ჟურნ. „გული გონიერი“, 2013, 5, გვ. 75-96.
- მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა** - მაისურაძე გ., ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში, თბილისი, 1982.
- ნაცვალაძე, რატომ ცდილობდა რუსეთი** - ნაცვალაძე მ., რატომ ცდილობდა რუსეთი ოსმალეთის იმპერიასთან ერეკლე მეორის დაპირისპირებას, გაზ. „რეზონანსი“, 2017, 148, გვ. 8-12.
- ტუხაშვილი, ქართლ-კახეთის ურთიერთობა** - ტუხაშვილი ლ., ქართლ-კახეთის ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XVIII საუკუნეში, ჟურნ. „მნათობი“, 1971, 1, გვ. 157-163.
- Life and adventures - Life and adventures of Emin Joseph Emin. 1726-1809, written by himself. Second edition with portrait, correspondence, reproductions of original letters and maps, Calcutta, 1918.*
- Иоаннисян, Иосиф Эмин** - Иоаннисян А., Иосиф Эмин, Ереван, 1989.
- Leo, Hayou patmowjowwn** - Leo, Hayou patmowjowwn, ტ. III, Erevan, 1946.

Eka Kvachantiradze

Armenian Project in Georgia in the 18th Century

Summary

Sovereign statehood, as the highest value, is a guarantee of any nation's existence, its development, freedom of its people, and their harmonious life. The primary task of the Armenian public opinion was to restore their country's statehood of which it had been deprived for centuries. The Armenian Diaspora abroad began to implement this project conveyed in political programs comprising the issue of independent statehood. Their political

programs of the 1760s revealed a strong orientation towards Georgia. The Armenian bourgeoisie in India was especially active in the national liberation movement and establishment of the country's statehood. Several options of the above mentioned project were presented to the court of the Georgian King Erekle II. Our article deals with one of them, viz. the Armenian project by Joseph Emin.

Joseph Emin, a specialist in military affairs and the author of the project, was from a family of Armenian merchants in India. He visited the court of the United Kingdom of Kartli and Kakheti (i. e. Eastern Georgia) twice (in 1763-1764 and 1767-1768), hoping to start an uprising in Western Armenia with the support of Erekle II. Joseph Emin invited the Georgian King to lead the liberation movement of the Armenian people, free the Armenian lands from Muslims, and create a Georgian-Armenian Federal State headed by the Bagration dynasty.

The effort of Joseph Emin to implement his political program on the creation of the Georgian-Armenian Federal State proved to be unsuccessful. His visits to Georgia in the 1760s coincided with a period of doubts in the history of Georgian public opinion tormented by the question of whether Georgian unity could ever exist independently, since such a system of philosophy was alien to the Georgian identity. It was then that the issue of the need to find a political protector first appeared on the Georgian agenda. In that respect, Erekle II meditated a great deal to make the right choice between East and West. Joseph Emin, who was most likely recruited by the Russian state, appeared in Georgia with his Armenian project right at that time.

Russia was not yet aware of the Georgian King's decision in her favor; besides, creation of the Georgian-Armenian federal state was against her interests. Therefore, she started to act in an effort to escalate the conflict between Georgia and her eastern neighbour. In order to control the situation in South Caucasus, Russia decided to send Joseph Emin to Georgia with the recommendations of the Russian authorities Golitsyn and Vorontsov. At first King Erekle II showed some interest in his project, since it seemed a good opportunity to delay his initial decision about Russia; but by and by, while dealing with Joseph Emin, the King suspected that he acted as an agent of Russia, which hoped to escalate the conflict between Georgia and Muslim East. So, eventually, he forced Joseph Emin to leave Georgia, thus crushing one of Russia's adventures against his country.

სამ განზომილებაში მოღვაწენი: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ნოდებულება

ამა თუ იმ ქართველი მონარქისა თუ ქართული სახელმწიფოს მონარქების ტიტულატურის ანალიზი წარმოგვიდგება მეტად სპეციფიკურ, მაგრამ ეფექტურ ინსტრუმენტად ჩვენი ქვეყნისა და ერის ისტორიის შესასწავლად.

ამ მიმართულებით კვლევას, ბუნებრივია, ადრეც სათანადო ყურადღება ეთმობოდა. ჯერ კიდევ 1905 წელს ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ ქართველ მეფეთა ნოდებულებაში „საუცხოვოდ გამოიხატება საქართველოს თანდათან გაერთიანების ისტორია და ის ნიადაგი, ის საფუძველი, რომელზედაც საქართველოს ხელმწიფის უფლება იყო დამყარებული“.¹ სანიშუშოა ჯემალ სტეფნაძის 1976 წლის ვრცელი სტატია „XI-XII საუკუნეების საქართველოს მეფეთა ტიტულების გაგებისათვის“.² უკანასკნელი ხანის ნაშრომებიდან კი, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებულ აღნიშვნას იმსახურებს ლერი თავაძის პუბლიკაციები, სადისერტაციო ნაშრომის ჩათვლით;³ და, ასევე, მიხეილ ბახტაძის სტატიები.⁴ ახლებურ მოსაზრებებს შეიცავს ირაკლი ფალავას ბოლოდროინდელი ნაშრომიც.⁵

ამასთანავე, უნდა აღინიშნოს, რომ სამამულო ისტორიოგრაფიაში შეუდარებლად მეტ ყურადღებას უთმობდნენ ბაგრატიონთა (რომელთა დინასტიაც საქართველოს გაერთიანების პროცესის სათავეში მოექცა) ტიტულატურას, როგორც საქართველოს გაერთიანებამდე, ასევე, შემდგომ პერიოდში (როდესაც ისინი უკვე გაერთიანებული ქართული სამეფოს მონარქები გახდნენ); ხოლო სხვა ქართული სახელმწიფოების მონარქთა ტიტულატურას, როგორც საქართველოს ისტორიის პირველწყაროს, ჩვენი აზრით, ნაკლებ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. პირველ რიგში, ვგულისხმობთ კახეთისა და შემდგომში კახეთ-ჰერეთის სამეფოს, საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე ნამყვან სახელმწიფოს, რომელიც ასევე *de facto* ცდილობდა ქვეყნის გაერთიანებას და ამ სამამულიშვილო პროცესში საგულისხმო წარმატებებსაც მიაღწია.

¹ ჯავახიშვილი, საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია, გვ. 11.

² სტეფნაძე, საქართველოს მეფეთა ტიტულების გაგებისათვის, გვ. 156-165.

³ თავაძე, ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა; თავაძე, კურაპალატის ტიტული, გვ. 63-100; თავაძე, მაგისტროსი საქართველოში.

⁴ ბახტაძე, ქართული ტიტულატურა ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მმართველ ბაგრატიონთა დინასტიაში, გვ. 89-124; ბახტაძე, ქართული და ბიზანტიური ტიტულატურის ურთიერთმიმართება, გვ. 208-226; ბახტაძე, გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ქართული ტიტულატურა, გვ. 107-128.

⁵ ფალავა, საქართველოს მეფეთა ნოდებულება.

რასაკვირველია, უყურადღებოდ არც ეგ საკითხი დარჩენილა. მაგალითისთვის შეიძლება მოვიყვანოთ სამეცნიერო ლიტერატურის არსებითი პლასტი ქორეპისკოპოსის-ქორიკოზის წოდების შესახებ.¹ მიუხედავად ამისა, ერთიანი, შეძლებისდაგვარად ყოვლისმომცველი ნაშრომი, რომელიც ექსკლუზიურად საქართველოს ამ მხარის მონარქთა ტიტულატურისადმი იქნებოდა მიძღვნილი, დაუშვათ, ჯემალ სტეფნაძის ცნობილი სტატიის² მსგავსი, ჯერაც არ დაწერილა. არადა, სამეცნიერო მიმოქცევაში ახალშემოსული მასალა, პირველ რიგში, ნუმისმატიკური, იძლევა საშუალებას საკითხს ახლებურად და უფრო განვრცობილადაც მივუდგეთ.

სწორედ ამ ლაკუნის შევსებას ვისახავთ ამოცანად. ჩვენი მიზანია, შევისწავლოთ კახეთის სახელმწიფოს მესვეურთა წოდებულება; ასევე, კახეთის მონარქთა მიერ შექმნილი კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მონარქთა წოდებულება; გავაანალიზოთ მისი ევოლუცია, ზოგადი ისტორიული მნიშვნელობა.

რამდენიმე ფრაზით შევეხებით ჩვენი კვლევის მეთოდოლოგიასაც. კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურას გავაანალიზებთ ცალ-ცალკე, მისი ძირითადი კომპონენტების მიხედვით: 1) ქართული; 2) ბიზანტიური; 3) არაბული. შევეხებით ასევე 4) სომხური წყაროების ცნობებს.

თავიდანვე შეიძლება აღინიშნოს, რომ, რა თქმა უნდა, ყველა წყარო არ არის თანაბრად სანდო.³ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს მათგან უფრო სარწმუნოს, რომლებიც, საფიქრებელია, მონარქის ოფიციალურ ტიტულატურას ასახავს. ესეთია: მონარქის სახელით / დაკვეთით შესრულებული ეპიგრაფიკული ძეგლები; მათ მიერ გაცემული სიგელები; მათი მონეტები. ნაკლებ სარწმუნოა, და, შესაძლოა, შემქმნელის პირად ინიციატივას წარმოადგენდეს, ისეთი პირველწყაროები, როგორცაა სხვა პირთა სახელით / დაკვეთით შესრულებული ეპიგრაფიკული ძეგლები, განსაკუთრებით კი - ხელნაწერთა მინაწერები და თანადროული, თუ, მით უფრო, მოგვიანო ეპოქის ნარატიული წყაროები; ამგვარ წყაროებში ასახული ტიტულატურა არაოფიციალურია. ვეთანხმებით მიხეილ ბახტაძეს, რომ სიგელებისგან („ოფიციალური იურიდიული დოკუმენტებისგან“) განსხვავებით, ეპიგრაფიკული და ნუმისმატიკური ძეგლები, თავისი ოფიციალურობის მიუხედავად, შეიძლება ნაკლებიც იყოს, სივრცის უკმარისობიდან გამომდინარე.⁴ თუმცა, კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის შემთხვევაში, ბაგრატიონთა

¹ პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, გვ. 255-285. იქვე იხ. ბიბლიოგრაფიაც.

² სტეფნაძე, საქართველოს მეფეთა ტიტულების გაგებისათვის.

³ ბახტაძე, გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ქართული ტიტულატურა, გვ. 107.

⁴ იქვე. თუმცა, ზოგჯერ ქართველი მონარქის მიერ გაცემულ სიგელშიც კი მისი წოდებულება არასტანდარტულად მიეთითებოდა. ფალავა, საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა.

სამფლობელოებისაგან განსხვავებით, სიტუაცია განსხვავებულია - უშუალოდ ამ ქართული სახელმწიფოების მონარქთა მიერ გაცემული სიგელები, რამდენადაც ვიცით, არ შემოგვრჩა; გვაქვს მათ მიერ დამონმებული სხვისი გაცემული სიგელები, სადაც კახეთ-ჰერეთის მონარქთა სრული თვითნობებულება არ ჩანს. აქედან გამომდინარე, ყველაზე *ოფიციალურ* და სანდო წყაროდ ამ შემთხვევაში გვევლინება ეპიგრაფიკული და ნუმიზმატიკური მასალა.

ზემოთ აღნიშნულის გათვალისწინებით, კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის თითოეული, ზემოთ ჩამოთვლილი, კომპონენტის შესწავლისას ცალკე გამოვყოფთ მის *ოფიციალურ* და *არაოფიციალურ* ქვეკომპონენტებს. განვიხილავთ აგრეთვე ამა თუ იმ კომპონენტისა თუ ქვეკომპონენტის გაჩენის ისტორიულ გარემოებებს და ისტორიულ მნიშვნელობას. ნაშრომის დასასრული ნაწილი კი ცალკეულ კომპონენტთა და ქვეკომპონენტთა თაობაზე დაგროვებული ფაქტობრივი მასალის ანალიტიკურ სინთეზს - შეჯამებას ეთმობა.¹

ჩვენი ნაშრომისა და მსჯელობის საყრდენია მრავალგვარი ისტორიული მასალა (ჩამოთვლით *ოფიციალურობის* ხარისხისა და სანდოობის კლების მიხედვით): ნუმიზმატიკური მასალა (კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა მონეტების ბოლო დროის სენსაციურ აღმოჩენებს ვგულისხმობთ); ეპოქის ლაპიდარული წარწერები; ისტორიული საბუთები (მელქისედეკ კათალიკოსის დანერილი); ქართული, ბიზანტიური, არაბული და სომხური ნარატიული წყაროები; პარალელური ისტორიული მასალა (რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის-დება). ბუნებრივია, ჩვენი შრომა შეუძლებელი გახდებოდა, რომ არა წინამორბედების ფაქტობრივი და ანალიტიკური მიგნებები.

კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის ქართული კომპონენტი

ცნობილი დისკუსია იმის თაობაზე, თუ რა ნოდებას ატარებდა კახეთის მეფე - *ქორიკოზისა* თუ *ქორეპისკოპოსის*, ვფიქრობთ, დასასრულებელია. ეპიგრაფიკული მასალა, ცუდი დაცულობის მიუხედავად, ცალსახად და სარწმუნოდ მიუთითებს, რომ როგორც კახეთის, ასევე კახეთ-ჰერეთის მონარქებს ჰქონდათ ტიტული *ქორეპისკოპოსი*; იგივეზე მიუთითებს თუნდაც მეო-

¹ გამოყენებული გვაქვს შემოკლებები: - სიტყვის სტრიქონიდან სტრიქონში გადატანას, () ქარაგმის გახსნას, [] კი აღდგენილ ადგილს აღნიშნავს.

რეხარისხოვანი მნიშვნელობის მქონე მეტ-ნაკლებად თანადროული ნარატიული წყაროებიც.¹ მოვიყვანთ ეპიგრაფიკულ მასალას, რომელშიც სწორედ ეს ტიტულია მითითებული² (არ ვიცნობთ არცერთ ძეგლს, რომელშიც *ქორიკოზის* წოდება იქნებოდა აღნიშნული):

ზედაზნის ნარწერა:³

კანკელის ფილა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშია დაცული (შ. ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში), ჩამოტანილია „ზედაზნის მონასტრის იოანე ზედაზნელის სახელობის ბაზილიკიდან“⁴ ფილის ცენტრალურ ნაწილში სამეფო (ბიზანტიურ) სამოსელში გამოწყობილი ორი მამაკაცის ფიგურაა, რომლებიც ერთმანეთს ხელს აწვდიან.

(ჩვენგან) მარჯვენა ფიგურასთან იკითხება ნარწერის ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტი:⁵

...**ⴓⴚⴓⴗⴒ**...

[ქორ]ებისკო[პოსი]

ირინე ნიკოლეიშვილის აზრით, ფილაზე გამოსახული *ქორებისკოპოსი* კვირიკე III-ეა; ავტორის არგუმენტები სარწმუნოა: ფილაზე მითითებული *ვაჩნას* გაიგივება კვირიკე III დიდის ბაბუასთან, ვაჩნა წირქუალელთან; მეორე ფიგურის (თანმხლები ნარწერის საფუძველზე - „ურდუხ მე[ფე]“) გაიგივება ურდურე მეფესთან (და არა თეოდოსი აფხაზთა მეფესთან), რომელმაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა კვირიკე III-ის ცხოვრებაში.⁶

¹ ლორთქიფანიძე, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება*, გვ. 151-153. ბადრიძე, *მმართველი ქორებისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის*, გვ. 87-99.

² აბასთუმნის ნარწერაში, ჩვენი აზრით, *ქორებისკოპოსის* წოდება მითითებული არ არის. შდრ. პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, გვ. 271; *მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი*, გვ. 9-10. გრაფემების კომბინაცია

ⴓⴚⴓⴗⴒ ⴓⴗⴓⴗⴓ

ⴓⴗⴓⴗⴓ ⴒⴗⴓⴗⴓⴗⴓⴗⴓ

შეუდარებლად უფრო ლოგიკურად და მართებულად იხსნება როგორც

... ქ(ართ)ვ(ელ)თა ერ(ის)თ(ავის)ა

ქრ(ისე)პ(უ)ლ(ის) ც(ი)ხ(ე)ს(ა)თა ბო(ძე)ბ(ი)თა ...

ვიდრე, როგორც

ქ(ა)ვთა[რ] ერთა

ქ(ო)რ(ე)პ(ისკო)ზ(ი)ს(ა) ც(ი)ხ(ი)სთა(ვ)ობა[სა] ...

ქართული ნარწერების კორპუსი, გვ. 101-103, ფოტოტაბულა 20, 1-2.

³ ნიკოლეიშვილი, *კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე*, გვ. 17-23.

⁴ იქვე, გვ. 17.

⁵ მოგვაქვს თეიმურაზ ბარნაველის ჩანახატის მიხედვით. ბარნაველი, *კახეთის ისტორიული ძეგლების ნარწერები*, გვ. 73-74.

⁶ ნიკოლეიშვილი, *კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე*, გვ. 18-21.

ალავერდის წმ. გიორგის ტაძრის კანკელის წარწერა:¹

ალავერდის მონასტერში შენახულია „მწვანე ფერის ქვის ორმოცდაცხრა ფრაგმენტი“; ოციოდე ნატეხის დეკორის მსგავსების მიხედვით დადგენილია, რომ ისინი დამტკერეული კანკელის ფრაგმენტებს წარმოადგენს.²

ორ ფრაგმენტზე (რომელთაგან მეორე პირველის გაგრძელებაა) შემორჩენილია წარწერა:³

ხუ ჟღა- / -ჟღს

ამოხსნა:

კ(ვირიკ)ე ქორ(ე)ბ(ის)კ(ოპო)სი

მოხსენიებული კვირიკე ქორებისკოპოსი გიორგი გაგომიძეს სარწმუნოდ კვირიკე III დიდთან ჰყავს გაიგივებული: ალავერდის ტაძარი მის ზეობაში აიგო; თემის ტუფიდან დამზადებული კანკელი წარმოებულია XI საუკუნის პირველ მეოთხედში მოქმედი სახელოსნოს მიერ; იგივე პერიოდზე მიუთითებს დეკორის ხელოვნებათმცოდნეობითი ანალიზიც.⁴

თორლას (თოლას) წარწერა:⁵

ქვა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება. სავარაუდოდ, თორლას (თოლას) ციხიდანაა ჩამოტანილი.

წარწერის ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტი:⁶

...	... ღჳსჯაძინ
...აჟსა ზღ	...აინი ზღ ჳღჳ
... ზფჳჳს	...

ამოხსნა:

...	... ახსართ(ა)ნ
[ქო]რეპ(ისკოპოს)ჲ და	...რ(ა)ნთ(ა) და კახ-
[თ(ა)] მფლ(ო)ბ(ე)ლი	...

მოხსენიებულია ახსართან ქორებისკოპოსი, რანთა და კახთა მფლობელი. პალეოგრაფიული მოსაზრებებით თეიმურაზ ბარნაველი მიიჩნევდა რომ ეს არის ალსართან II-ისა (1102?-1104) და არა ალსართან I-ის (10XX?-1084?) წარწერა.⁷

ქორებისკოპოსი მრავალგზის მოხსენიებულია “ქართლის ცხოვრებაში”, “მატიანე ქართლისაში”; მართალია, ხშირია სიტყვის დამახინჯება,

¹ გაგომიძე, ალავერდის ტაძრის თავდაპირველი კანკელის ფრაგმენტები, გვ. 24-31.
² იქვე, გვ.24.
³ მოცემულია გიორგი გაგომიძის მიხედვით (იქვე, გვ. 24, 30).
⁴ იქვე, გვ.24-28.
⁵ ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 92-95. შდრ. მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, გვ. 12-13, სურ. XI, 3.
⁶ მცირედი შესწორებით, თეიმურაზ ბარნაველის მიხედვით არის მოცემული. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 94.
⁷ იქვე, გვ.95.

მაგრამ, მაინც, ზოგან *ქორეპისკოპოსიც* გვხვდება, *ქორიკოზი* კი არსად.¹ ტერმინი *ქორეპისკოპოსი* ასევე მრავალგზის გვხვდება *ქართლის ცხოვრების* სომხურ თარგმანში და სხვადასხვა სომხურ ნარატიულ პირველწყაროში; ასევე ერთ არაბულ პირველწყაროში (დანვრილებით იხ. ქვემოთ).

როგორც ჩანს, კვირიკე III იყო პირველი ქორეპისკოპოსი, რომელმაც მიიღო *მეფის* ტიტული. ყოველ შემთხვევაში, მისი წინამორბედები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნარატიულ წყაროებში პრაქტიკულად ექსკლუზიურად *ქორეპისკოპოსად* იწოდებიან;² ხოლო „*მატიანე ქართლისაში*“ კი „დიდი“ კვირიკე III უკვე „რანთა და კახთა მეფეა“ (იმავე თხზულებაში, შემდგომ - „მეფე“).³ გარდა ამისა, გვაქვს პირდაპირი ჩვენებაც, თუნდაც ძალიან გვიანდელ წყაროში - ვახუშტის მიხედვით, „კურციემ დაიპყრა კახეთი და ჰერეთიცა და იწოდა მეფედ კახთა“.⁴

ნარატიულ წყაროებს ადასტურებს ეპიგრაფიკაც. ვგულისხმობთ ვრცელ ეპიტაფიას, რომელიც 2017 წელს აღმოაჩინეს - სოფელ კალაურადან (გურჯაანის მუნიციპალიტეტი) ხუთიოდ კილომეტრში (სამხრეთ-დასავლეთი მიმართულებით) მდებარე წმ. იოანე ნათლისმცემლის სამონასტრო კომპლექსში.⁵ ეპიტაფიის მარჯვენა ნაწილში მოხსენიებულია⁶

**უხნუ
შ...-
ზნ ღს...-
ზნ იუშ-
ნოჟუნ-
სღჟ...
ცუნ შ-
ბჟღჟჟ
...ზღ
ელ(ე)ნე
დ[ედოფა]-**

¹ *მატიანე ქართლისა*, გვ. 256-266, 280-282.

² ერთადერთი გამონაკლისია ფავნელის დანერილი. ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი, *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, გვ. 16-19. მას ქვემოთ დავუბრუნდებით, კახეთ-ჰერეთის მონარქთა მიერ ბიზანტიური ტიტულებით სარგებლობის განხილვისას.

³ *მატიანე ქართლისა*, გვ. 280-282.

⁴ ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 561.

⁵ გაგოშიძე, *ეპიტაფია კალაურის წმინდა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრიდან*, გვ. 124-127.

⁶ ტექსტი მოგვაქვს გიორგი გაგოშიძის მიხედვით: *ეპიტაფია კალაურის წმინდა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრიდან*, გვ. 125.

ლი ას[უ]-
ლი ლ(მრთი)ვ დ-
იდ(ე)ბ(უ)ლი-
სა კ(ვრიკ)ე...
ც(ო)ლი დ[ე]-
ემეტრე
...ზთ¹

ეპიტაფიის ქვედა ნაწილში კი?
... **ჲI ႠႨႨႨ ႨႨ ႨႨႨ ႠႨ-
Ⴈ ...**

... კ(ვრიკ)ე რანთა და კ(ა)ხთა მ(ე)ფ(ი)ს-
ა ...

გამომცემელი პალეოგრაფიული არგუმენტების საფუძველზე დასახელებულ ისტორიულ პირს, რანთა და კახთა მეფის ნოდების მფლობელს, ძალიან სარწმუნოდ მიიჩნევს კვირიკე III-დ, და არა კვირიკე IV-დ (1084?-1102).³ საყურადღებოა, რომ რანთა და კახთა მეფეს შეიძლება პრაქტიკულად იდენტური, მაგრამ, მაინც, განსხვავებული ტიტულიც ეტარებინა - რანთა და კახთა მფლობელი (იხ. ზემოთ: თორღას (თოღას) წარწერა). რანთა და კახთა მეფის ნოდებულება დავით IV აღმაშენებელმა, ბუნებრივია, სწორედ კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ანექსიის შედეგად შეიძინა.

¹ როგორც ვხედავთ, წარწერის მიხედვით, კვირიკე III დიდის ასული ელენე, რომლის ეპიტაფიასაც წარმოადგენს აღნიშნული წარწერა, გათხოვილი იყო ვინმე დემეტრეზე. გიორგი გაგოშიძეს გამოთქმული აქვს ფრთხილი ვარაუდი, აღნიშნული დემეტრე ხომ არ შეიძლება ყოფილიყო გიორგი I-ის ვაჟიშვილი დემეტრე უფლისწული, ბაგრატ IV-ის ცნობილი მოწინააღმდეგე; ამასთან, პატივცემული ავტორის აზრით, „ელენე დედოფლის ქმრის დემეტრეს საკითხი ბუნდოვანია და მისი გარკვევა სხვა დამატებით ცნობებს და კვლევას საჭიროებს“ (გიორგი გაგოშიძე, *ეპიტაფია კალაურის წმინდა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრიდან*, გვ. 125-126). სავსებით შესაძლებელია, რომ პატივცემული მეცნიერი მართალია. ამ შემთხვევაში წარწერის უშუალოდ დემეტრეს სახელის მომდევნო ფრაგმენტი შეიძლება აღსდგეს როგორც *[აფხა/ზთა]*. თუკი ოდესმე შესაძლებელი გახდება მტკიცება, რომ კვირიკე III-ის სიძე გიორგი I-ის ვაჟი იყო, მაშინ დამატებითი მასალა მოგვეცემა ამ ორ ქართველ მონარქს შორის ურთიერთკავშირის შესახებ; პირველ რიგში განსახილველი იქნება შემდეგი გარემოებები, იქნებ განპირობებული დამატებითი ნათესაური კავშირის არსებობით: 1) დატყვევებული კვირიკე III-ის სტატუსი დასავლურ-ქართულ სამეფო კარზე და მისი ფიზიკური გადარჩენა; 2) ბაგრატ III-ის გარდაცვალებისთანავე კვირიკე III-ის განთავისუფლება და კვლავ კახეთ-ჰერეთის დაპატრონება; 3) კვირიკე III-ის მიერ საქართველო-ბიზანტიის ომის პერიოდში გიორგი I-სთვის აღმოჩენილი სამხედრო დახმარება.

² იქვე, გვ. 125.

³ იქვე, გვ. 125-126.

საყურადღებოა ასევე, რომ კახეთ-ჰერეთის მეფე ზოგჯერ კმაყოფილდებოდა უბრალო, მინიმალისტური ნოდებით *მეფე*. ამ ტიტულს ატარებს კვირიკე მოგვიანებით ხახულის კარედში ჩასმულ, საფიქრებელია, კვირიკეს დაკვეთით შესრულებულ მინანქროვანი სანაწილე ჯვრის ნარწერაში; ცალ მხარეს, ჯვრის ჰორიზონტალურ მკლავზე მითითებულია დაქარაგმებული ასომთავრული ნარწერა:¹

ჩ¹ დ² ჩ³ ზ⁴ ლ⁵ ზ⁶ ლ⁷ ზ⁸ ლ⁹

ამოხსნა:

ქ(რისტე) ად(იდ)ე კ(ურიკე) მ(ე)ფე

იქვე, ბერძნულ ნარწერაში, იგივე პიროვნება უკვე *მაგისტროსის* ბიზანტიურ ტიტულს ატარებს; ქვემოთ მოგვყავს არგუმენტაცია, რომლის თანახმადაც ეს ისტორიული პირი კვირიკე III დიდია და არა კვირიკე II.

მხოლოდ *მეფის* ტიტულს ატარებს ასევე კვირიკე III-ის მემკვიდრე გაგიკი ხირსის ნმ. სტეფანეს ეკლესიის ნარწერაში (ზემო რელიეფური ჯვრის მკლავზეა მოთავსებული); შესწორებული ნაკითხვით:²

ჩ¹ ლ² ზ³ ლ⁴

ჟ¹ ჟ² ზ³ ლ⁴

ამოხსნა:

ქ(რისტე) ად(იდ)ე

გ(ა)გ(ი)კ მ(ე)ფე

პალეოგრაფიული ნიშნებით თეიმურაზ ბარნაველი ამ ნარწერას X საუკუნის დამლევითა და XI საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს, რასაც სრულად შეესაბამება ისტორიული პირის სახელი და ტიტული - *გაგიკა მეფე*; ცნობილია, რომ კვირიკე III დიდის შემდეგ კახეთ-ჰერეთის ტახტზე ავიდა მისი დისშვილი, გაგიკი.³

მსგავსად ამისა, მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილშიც *კ(ურიკე)ე*⁴ ატარებს ტიტულს *მეფე* - „ლ(მრ)თივ დიდ(ებ)ბ(უ)ლნო, ძლიერო ბ(ა)გრ(ა)ტ აფხაზთა მ(ე)ფეო და ნ(ე)ბითა ლ(მრ)თის(ა)მთა, ყ(ოვ)ლისა აღმ(ო)ს(ა)ვლეთისა კურაპალ(ა)ტო, და ძლიერო მეფეო კ(ურიკე)ე...“; „მეცა, კ(ურიკე)ე მეფ(ე)სა, დისნ(უ)ლსა კ(ურიკე)ე მ(ე)ფის(ა)სა ჰელითა ჩემითა ჩამირთავს და დამიმტკიცებია“.⁵

ნარატიულ წყაროებში კახეთ-ჰერეთის მონარქები ასევე *მეფედ* იწოდებიან, ორ ისტორიულ თხზულებაში - „მატიანე ქართლისაჲ“ და „ცხოვრებაჲ

¹ იხ. ილუსტრაცია ლეილა ხუსკივაძის ნაშრომში. Хускивадзе, *Грузинские эмали*, фототаблица XIII.

² თეიმურაზ ბარნაველთან მცირედი უზუსტობაა (ბარნაველი, *კახეთის ისტორიული ძეგლების ნარწერები*, გვ. 148-150).

³ იქვე, გვ. 149-150.

⁴ მის ვინაობას ქვემოთ შევხებით.

⁵ ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი, *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, გვ. 30.

მეფეთ-მეფისა დავითისი“: კვირიკე III,¹ გაგიკი,² აღსართან I,³ კვირიკე IV,⁴ აღსართან II.⁵

ერთ-ერთ ყველაზე არაოფიციალურ პირველწყაროში, რომანას მონასტრის ქართულ სკრიპტორიუმში 1070 წელს გადაწერილი ოთხთავის ანდერძში მეფის ტიტულით არიან მოხსენიებულნი გაგიკი, და მისი ძე აბაზ(ი?): „ესე დავწერე და მოვაჭსენე ბრწყინვალესა მეფესა აბაზს უმბრწამესს(ა) შვილსა სულკურთხეულისა გაგიკ მეფისასა“;⁶ „მეფობასა ... და კახთა და რანთა ზ(ედ)ა ხსართანან კურაპალატისა და ძმათა მისთა“.⁷

საზოგადოდ, რანთა და კახთა მეფის შემოკლება მეფემდე, ოფიციალური ტიტულატურის შემთხვევაშიც კი, საფიქრებელია, წარწერის განსათავსებლად სივრცის დეფიციტით იყო განპირობებული.

* * *

განვიხილოთ კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ქართული წოდებულება და მასთან დაკავშირებული რამდენიმე საკითხი.

დავინწყოთ კახეთის მონარქთა, ჩანს, თავდაპირველი ტიტულით - ქორეპისკოპოსობით. ქორეპისკოპოსის შემთხვევაში საერო და სასულიერო ხელისუფლების შერწყმა დანვრილებით, ვრცელი ლიტერატურის დამუშავებით, განხილული აქვს თენგიზ პაპუაშვილს.⁸ გიორგი მელიქიშვილის ტევადი ფორმულირებით, „ის, რომ სამთავროს სათავეში მდგომი პირი საეკლესიო ტიტულს ატარებს (ქორეპისკოპოსი - ბერძნულად უსამწყსო ეპისკოპოსს ერქვა), ახსნას ჰპოვებს მთიელთა შორის დამონმებულ ვითარებაში, როდესაც ხალხის სათავეში მდგომი პირებისათვის (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში „ხევისბერებისათვის“) დამახასიათებელია სწორედ საერო და საეკლესიო მეთაურის ხელისუფლების გაერთიანება. კახეთის მთავრის ხელისუფლებაც, ეტყობა, მთიელთა (ამ შემთხვევაში - წანართა) ასეთი მეთაურის ხელისუფლებიდან უნდა იყოს წარმომდგარი“.⁹ თენგიზ პაპუაშვილის მიხედვით კი, შემთხვევითი არაა, რომ XV საუკუნეში საქართველოს დაშლის შემდეგ წარმოქმნილ გვიანფეოდალურ კახეთის სამეფოში სადროშოების სათავეში სწორედ ეპისკოპოსები ჩადგნენ.¹⁰ თითქოს ლოგიკური

¹ მათიანე ქართლისა, გვ. 281-282.

² იქვე, გვ. 281, 284.

³ იქვე, გვ. 290, 298, 305.

⁴ იქვე, გვ. 309.

⁵ იქვე, გვ. 309, 311.

⁶ კლდიაშვილი, გარეჯა - კონსტანტინოპოლი, გვ. 145-146.

⁷ იქვე.

⁸ პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, გვ. 255-285.

⁹ მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, გვ. 53-54.

¹⁰ პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, გვ. 285.

და დამაჯერებელია¹ - ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე საერო და სასულიერო ხელისუფლების შერწყმის სამი შემთხვევა შეიძლება ნამდვილად შემთხვევითობას არ წარმოადგენდეს.

კონკრეტულ ჰიპოთეტურ მოდელს გვთავაზობს შოთა ბადრიძე, რომლის თანახმადაც „კახეთის მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტი წარმოშობილი უნდა იყოს წანართა მოქმედების არეში ჩვეულებრივი საეკლესიო თანამდებობის - „ქორეპისკოპოსის“ ფეოდალიზაციისა და მის მიერ [იგულისხმება, ცხადია, თანამდებობის მფლობელი თუ მფლობელები - ი. ფ.] საერო ხელისუფლების მიტაცების გზით“;² „ქორეპისკოპოსი განიცდის სრულ ფეოდალიზაციას, გადაიზრდება საერო შინაარსის ინსტიტუტში“.³ ამ მხრივ, გვაქვს ძალიან საინტერესო ანალოგია თუ კონკრეტული მაგალითი ალბანეთის მხრივ, რომელსაც თენგიზ პაპუაშვილმა მიაქცია ყურადღება:⁴ ბუღა თურქმა, თურმე, „შეიპყრა ხუცისა ვინმე ძე, რომელი გამთავრებულ იყო“.⁵ აღნიშნული მოდელი საკმაოდ ლოგიკურად გვეჩვენება, და, უკეთესის არქონის პირობებში, სამუშაო ვერსიად ვიღებთ.

ოღონდ, ღია საკითხად რჩება, „საეკლესიო თანამდებობის ფეოდალიზაციისა“ და ამ თანამდებობის მქონე პირთა (დინასტიის?) მიერ „საერო ხელისუფლების მიტაცების“ შემთხვევაში, რამდენად შენარჩუნებული ჰქონდათ ამ (ყოფილი) საეკლესიო თანამდებობის მქონეთ საეკლესიო, რელიგიური ფუნქციები? ითავსებდნენ მათ, თუ დაუთმეს უკვე ექსკლუზიურად საეკლესიო ხელისუფლების მქონე თანამდებობას (თანამდებობის მქონეთ)? ხაზს ვუსვამთ, რომ საეკლესიო თანამდებობა მხოლოდ სულიერ ხელისუფლებას როდი ნიშნავს, არამედ, საეკლესიო თუ რელიგიური ორგანიზაციის სიძლიერე-სიმდიდრის პარალელურად, სრულიად კონკრეტულ ხელისუფლებას გულისხმობს მატერიალური ცხოვრების საკითხებშიც. აქედან გამომდინარე, შეიძლება უკეთესი იყოს საუბარი *ქორეპისკოპოსის* ინსტიტუტში არა *საერო* და *სასულიერო*, არამედ *საერო* და *სასულიერო-საეკლესიო* ხელისუფლების შერწყმაზე.

თენგიზ პაპუაშვილი, თითქოს, თვლიდა, რომ *ქორეპისკოპოსებს* სასულიერო ხელისუფლებაც შენარჩუნებული ჰქონდათ:⁶ „კახეთის ქორეპისკოპოსისთვის გარკვეული პერიოდის მანძილზე დამახასიათებელი იყო საეკლესიო და საერო მეთაურის ხელისუფლების გაერთიანება“.⁷ უფრო მეტიც, მისი აზრით, კახეთის მონარქის ძლიერება აიხსნებოდა არა

¹ საზოგადოდ, შეუდარებლად უფრო გვიანდელი მდგომარეობის რეტროგრადული პროცესების ვალიდურობა შეზღუდულია.

² ბადრიძე, *მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის*, გვ. 97.

³ იქვე, 99.

⁴ პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, გვ. 283-284.

⁵ *მატიანე ქართლისაჲ*, გვ. 257.

⁶ პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, გვ. 279-285.

⁷ იქვე, გვ. 279.

ეკონომიკური რესურსებითა თუ ბიუროკრატიული აპარატით, არამედ „ქორეპისკოპოსის უმაღლესი მდგომარეობით რელიგიურ-საკულტო იერარქიის თვალსაზრისითაც, სხვანაირად - სარწმუნოებრივი შინაარსით, რომელიც მიცემული ჰქონდა ქვეყნის უზენაესი მეთაურის ხელისუფლებას“.¹ ერთი სიტყვით, თენგიზ პაპუაშვილი პირდაპირ ამტკიცებს, რომ კახეთის მთავრის ხელისუფლებას „თეოკრატიული ხასიათი“ ჰქონდა.² პატივცემული მეცნიერის პოზიცია სავსებით გასაგებია, მაგრამ, საყურადღებოა, რომ კონკრეტული არგუმენტი თავისი პოზიციის გასამყარებლად არ მოაქვს.

ამასთან დაკავშირებით, ორ გარემოებას აღვნიშნავთ, რომელიც ჩვენს მიერ *ქორეპისკოპოსის ტიტულის შემცველი ეპიგრაფიკული ძეგლების ანალიზიდან გამომდინარეობს*, და, ვფიქრობთ, სიახლეს წარმოადგენს (რომელიც თენგიზ პაპუაშვილის კონცეფციას ამყარებს):

1. *ქორეპისკოპოსის ტიტულს* კახეთ-ჰერეთის მონარქები ატარებდნენ მას შემდეგაც, რაც უკვე მიღებული ჰქონდათ *რანთა და კახთა მეფისა* თუ *მფლობელის* ტიტული; ამას ადასტურებს თორლას (თოლას) წარწერა (იხ. ზემოთ). უფრო მეტიც, ნაკლებ მოსალოდნელია, რომ იმ პერიოდში, როდესაც ალავერდის ტაძარი შენდებოდა (და მისთვის კანკელი იჭრებოდა), კვირიკე III-ს ჯერ არ ეტარებინა *რანთა და კახთა მეფის* ნოდებულება - შესაბამისად, საფიქრებელია, ის ერთდროულად იყო როგორც *ქორეპისკოპოსი*, ასევე *რანთა და კახთა მეფეც*; ანუ, სხვა სიტყვებით, *ტიტული რანთა და კახთა მეფე* კი არ ჩაენაცვლა *ქორეპისკოპოსის ტიტულს*, არამედ მას დაემატა; *კახეთ-ჰერეთის მონარქებს* *ქორეპისკოპოსის ტიტული* არც მივიწყებული ჰქონდათ და არც მიტოვებული;

2. მართალია, ერთადერთი წყაროს (თორლას წარწერის) მიხედვით, მაგრამ ხომ არ შეიძლება ვარაუდის გამოთქმა, რომ *ქორეპისკოპოსი* ერთგვარად განყენებულ, ქვეშევრდომთა *მფლობელობისგან* (საერო ხელისუფლების კუთხით) უშუალო კავშირის არმქონე ტიტულად წარმოგვიდგება; გადავიკითხოთ წარწერის შესაბამისი ფრაგმენტი: *ახსართან ქორეპისკოპოსი, რანთა და კახთა მფლობელი*; აქ, თითქოს, დაყოფილია ცალსახად საერო ხელისუფლება - *რანთა და კახთა მფლობელობა* (რომელიც ჩვენ *მეფობად* გვესმის), და, კიდევ რაღაც სხვანაირი ხელისუფლება - *ქორეპისკოპოსისა*. ხომ არ ნიშნავს, *რანთა და კახთა მფლობელისა / მეფისა* და იმავედროულად, პარალელურად, *ქორეპისკოპოსის ტიტულის* ტარება იმას, რომ კახეთის / კახეთ-ჰერეთის *ქორეპისკოპოსი* ინარჩუნებდა გარკვეულ არასაერო, ანუ, სავარაუდოდ, სასულიერო ფუნქციებს?

ამასთან დაკავშირებით, გასათვალისწინებელია, რომ, მაშინ, როდესაც კახეთსა და კახეთ-ჰერეთში *ქორეპისკოპოსი* უზენაესი ხელისუფლის ტიტუ-

¹ იქვე, გვ. 284.

² იქვე.

ლი იყო, პარალელურად, საქართველოს დანარჩენ ნაწილში, ქართულ საეკლესიო სივრცეში (ე. ი., ფაქტიურად, ქართულ სახელმწიფოებრივ სივრცეში) კვლავინდებურად არსებობდა *ქორეპისკოპოსისა* თუ *ხორეპისკოპოსის საეკლესიო ინსტიტუტი*. საკითხი დეტალურად თენგიზ შაპუაშვილსაც აქვს შესწავლილი.¹

ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლის-დების მიერ შემონახულ ცნობებზე, ვინაიდან ის თორღას (თოღას) წარწერის შესრულებისა და დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს მიერ აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს, კახეთ-ჰერეთის ანექსიის პრაქტიკულად სინქრონული ძეგლია. ხორეპისკოპოსი იქ ორჯერ, მე-11 და მე-11 მუხლებშია მოხსენიებული; მოგვაქვს ტექსტის ფრაგმენტები:

1. „... და ნუმცა მიიღებენ რაფთურით ნურარას ნუ ოდეს..., ნუცა კათოლიკოსი ეპისკოპოსთაგან, გინა ხუცეს-დიაკონთა და ხორეპისკოპოსთა, ნუცა ეპისკოპოსნი დიაკონთაგან და მღვდელთა და ხორეპისკოპოსთა, ...“²

2. „კათოლიკოსისა და ეპისკოპოსთაგან ხორეპისკოპოსი სჯულისა და საღმრთოთა წიგნთა მეცნიერი გამოირჩეოდეს მღვდელი ანუ დიაკონი და შიშითა ღმრთისაჲთა ემცნებოდედ მას უბინოდ დაცვაჲ ყოველთავე საქრისტიანოთა წესთაჲ, რაჲთა არარაჲ მათგანი განსცეს ქრთამისათჳს, არცა რაჲ განყიდოს ვეცხლად, ვითარცა იუდა უფალი, რაჲთა არა შიშთვილიცა მისი დაიმკუდროს“.³

ქორეპისკოპოსი მოხსენიებულია, ასევე, მეფე დავითის მემატიანესთანაც: „რამეთუ წმიდანი ეკლესიანი, სახლნი ღმრთისანი, ქუაბ ავაზაკთა ქმნილ იყვნეს; და უღირსთა და უწესოთა მამულობით უფროჲს, ვიდრე ღირსებით, დაეპყრნეს უფროჲსნი საეპისკოპოსონი, [...] და მათნივე მსგავსნი ხუცესნი და ქორეპისკოპოსნი დაუდგინნეს, რომელნი, ნაცვალად სჯულთა საღმრთოთა პყრობისა, უსჯულოებასა ანურთიდეს მათ ქუემეთა“.⁴

როგორც ძეგლის-დების, ასევე, მათიანის ტექსტიდან აბსოლუტურად ნათელია, რომ *ქორეპისკოპოსი* / *ხორეპისკოპოსი* ბაგრატოვანთა სახელმწიფოში არცთუ ძალიან მაღალ საეკლესიო თანამდებობას წარმოადგენდა, ყოველ შემთხვევაში, კათალიკოსსა და ეპისკოპოსზე დაბალსა და დაქვემდებარებულს.⁵

ვფიქრობთ, სწორედ ამიტომ, კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ანექსიის შემდეგ დავით IV აღმაშენებელმა შეივსო საკუთარი წოდებულება *რანთა* და *კახთა მეფობით*, მაგრამ *ქორეპისკოპოსის* წოდება, როგორც, საფიქრებელია, შეუფერებელი, არ გადმოიღო.

¹ იქვე, გვ. 265-270, 277.

² გაბიძაშვილი, *რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა*, გვ. 109.

³ იქვე, გვ. 125.

⁴ *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი*, გვ. 310.

⁵ გაბიძაშვილი, *რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა*, გვ. 125-128.

ეპიგრაფიკული ძეგლები ადასტურებს, რომ „მატიანე ქართლისაჲ“ არ ცრუობს, და კახეთ-ჰერეთის მონარქები ნამდვილად სარგებლობდნენ, თვითონ უწოდებდნენ თავის თავს ტიტულს *რანთა და კახთა მეფე*. რაკი ასეა, აქტუალური ხდება 2 საკითხი:

1. რამ განაპირობა (ჩანს, კვირიკე III დიდის მიერ) წოდებულების *რანთა და კახთა მეფე* მიღება? იმის გათვალისწინებით, რომ, როგორც დავინახეთ, კახეთ-ჰერეთის მონარქებს არ უთქვამთ უარი *ქორეპისკოპოსობაზე*დაც;

2. ჰერეთის ანექსიის შემდეგ, კახეთის მეფის ამ წოდებულებაში პირველი ადგილი რატომ დაიკავა კომპონენტმა *რანთა*, და არა *კახთა* - ხომ უფრო ლოგიკური იქნებოდა, გამხდარიყვნენ *კახთა და რანთა მეფენი*?

ვარაუდის სახით დავუშვებთ, რომ *მეფის* წოდება კვირიკე III-მ ოფიციალურად მიიღო 1) ბაგრატიონთა საკარისკაცო ეტიკეტისა და სოციალური იერარქიის ზეგავლენით, რომელთაც ის დასავლურ-ქართულ სახელმწიფოში (ქუთაისში?) საპატიო ტყვეობის პერიოდში გაეცნო; 2) ჰერეთის *მეფეთა* ტიტულის მითვისების ნიადაგზე.

კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულების კომპონენტი *რანთა*, ეჭვი არ გვეპარება, ჰერეთის ანექსიის შედეგი იყო - *არან შაჰის*, ანუ, ფაქტიურად, *რანთა მეფის* ტიტულს ხომ სწორედ ჰერეთის მონარქები ფლობდნენ.¹ სადისკუსიოა, ოღონდ, ჩვენი აზრით, რამდენად შეესაბამება ჭეშმარიტებას მოსაზრება, რომ „კახეთის მეფეები, *რანთა მეფის* ტიტულის მიღებით რეალურად ხელს ადებდნენ რანის ქვეყანას და მისი ფლობის პრეტენზიას აცხადებდნენ. ეს გარემოება კი იწვევდა ურთიერთბრძოლას კახეთსა და განჯის შედადიან ამირებს შორის“.²

რაც შეეხება კომპონენტების *რანთა და კახთა* თანმიმდევრობას, აქ ჩვენ არ გვაქვს მყარი საფუძველი საბოლოო დასკვნები გამოვიტანოთ: ერთის მხრივ, თუ ვახუშტის თხზულებას დაეჯერება, კახეთ-ჰერეთის გამაერთიანებელი კვირიკე III იწოდა „მეფედ კახთა“.³ უნდა გავიგოთ თუ არა ეს ისე, თითქოს, *რანთა მეფე* ის ამაზე გვიან გახდა? მაგრამ, „მატიანე ქართლისა“, დავით IV აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების ტიტულატურა, და, რაც მთავარია, კალაურასა და თორღას წარწერები - ყველა ცალსახად მიუთითებს კომპონენტის *რანთა* პირველობაზე. უნდა დავასკვნათ თუ არა, რომ კვირიკე III-მ ჯერ ჰერეთის სამეფოში მოიკიდა ფეხი, და მხოლოდ ამის შემდეგ დაიბრუნა კახეთიც - ბაგრატი III-ის ანალოგიით, რომელიც ჯერ *აფხაზთა მეფე* გახდა, შემდეგ კი - *ქართველთა*? უკეთეს განმარტებას ვერ ვაგნებთ. ის

¹ პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, გვ. 220; შდრ. მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, გვ. 128-129.

² პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, გვ. 220.

³ ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, გვ. 561.

კი აღსანიშნავია, რომ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ჰერეთის ანექსიის შემდეგ კახეთ-ჰერეთის მონარქთა არაბულ ტიტულატურაშიც პირველ პლანზე ჰერეთთან დაკავშირებული ტერმინი გამოდის.

კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის ბიზანტიური კომპონენტი

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის თხზულებაში ნანარიის (ე. ი. კახეთის) მმართველი არქონტის (ἀρχων) სტანდარტულ ნოდებას ატარებს,¹ რაც X საუკუნის I ნახევრის მდგომარეობას უნდა ასახავდეს. XI საუკუნეში კახეთ-ჰერეთის მონარქებმა კონკრეტული ბიზანტიური ნოდებებიც მოიპოვეს. კერძოდ, კახეთისა თუ კახეთ-ჰერეთის ერთ-ერთი მონარქი სარგებლობდა *მაგისტროსის* ბიზანტიური ტიტულით. ეს ტიტული ფიქსირდება ზემოთ უკვე ნახსენებ მინაჩროვან ენკოლპიონზე, რომელზედაც, ასომთავრული წარწერის გარდა (იხ. ზემოთ), არის ბერძნულიც:²

† Κ(ύρι)ε β(ο)ήθε τω σω δ(ι)σ(τ)λ Κυρίκων μαγίστρω

† უფალო, შეენიე მონასა შენსა კვირიკე მაგისტროსსა.

კვირიკეს ჯვრად ცნობილი ეს არტეფაქტი და მისი წარწერები არაერთგზის განხილულა. ვემხრობით ვერსიას, რომ ჯვარზე დასახელებული მეფე კვირიკე და კვირიკე მაგისტროსი უნდა იყოს კვირიკე III და არა კვირიკე II.³ ვფიქრობთ, რომ ლეილა ხუსკივაძის, რომელიც კვირიკე II-ის ვერსიას უჭერს მხარს, ხელოვნებამცოდნეობითი არგუმენტები⁴ არ გამორიცხავს ჯვრის დათარიღებას XI საუკუნის I ნახევრითაც. თინათინ ყაუხჩიშვილის ორთოგრაფიული ხასიათის არგუმენტაცია კვირიკე II-ის სასარგებლოდ⁵ უარყოფილია გიორგი გაგომიძის მიერ.⁶ თენგიზ პაპუაშვილი კვირიკე II-ის ვერსიას უჭერს მხარს:⁷ მან გამოთქვა მოსაზრება, რომ კახეთის მონარქებს *მეფის* ნოდება XI საუკუნეზე უფრო ადრეც უნდა ჰქონოდათ, და, ამრიგად,

¹ გეორგიკა, გვ. 292.

² მოგვაქვს, მცირედი შესწორებით, თინათინ ყაუხჩიშვილის მიხედვით. ყაუხჩიშვილი, *ბერძნული წარწერები საქართველოში*, გვ. 148-150.

³ შდრ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში*, გვ. 151-155. ნატალი ბერუჩაშვილისა და იოსებ ბიჭიკაშვილის სტატია გიორგი გაგომიძის მიერ საფუძვლიანად არის გაკრიტიკებული (Беручашвили, Бичикашвили, *Новая атрибуция креста Квирикэ*, გვ. 172-186; გაგომიძე, *კიდევ ერთხელ კვირიკეს ჯვრის შესახებ*, გვ. 100-114).

⁴ Хускивадзе, *Грузинские эмалы*, გვ. 80-86.

⁵ ყაუხჩიშვილი, *ბერძნული წარწერები საქართველოში*, გვ. 149.

⁶ გაგომიძე, *კიდევ ერთხელ კვირიკეს ჯვრის შესახებ*, გვ. 100-101.

⁷ პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, გვ. 202-203, პაპუაშვილი, *კვირიკეს ჯვრის ქართულ-ბერძნული წარწერა*, გვ. 72-77.

ჯვარზე მისი მითითება არ გვავალდებულებს, ჯვარი კვირიკე III-ს მივანეროთ.¹ არგუმენტად კი თენგიზ პაპუაშვილს მოყვანილი აქვს კახეთის მონარქების, ფადლასა და კვირიკეს მეფედ მოხსენიება („კახთა მეფეთა ფალღესი და კურიკესი“) მიქაელ მემღვიმის მინაწერში მღვიმისადმი ფავნელის დანერვილზე.² ჩვენი აზრით, ეს არგუმენტი არ არის სარწმუნო - ამ მიწერილში კახეთის ქორეპისკოპოსების მეფედ მოხსენიება არაოფიციალური ტიტულირების კლასიკური მაგალითია და ნაკლებ სარწმუნოა, ვინაიდან, შეიძლება გადამწერის პირად ინიციატივას წარმოადგენდეს. ძალიან მნიშვნელოვნად გვეჩვენება ვალერი სილოგავას მითითება იმის თაობაზე, რომ პალეოგრაფიული ნიშნებით წარწერა XI, ან, იქნებ, სულაც უფრო XII საუკუნის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს; მართალია, დანვრილებითი პალეოგრაფიული ანალიზი (ნაშრომის ძირითად თემასთან შეუსაბამობიდან გამომდინარე) მოყვანილი არ არის,³ მაგრამ, ავტორის ავტორიტეტიც კი, რომელიც ამ მტკიცების უკან დგას, სერიოზულ არგუმენტს წარმოადგენს კვირიკე II-ის (939?-976) ვერსიის წინააღმდეგ. ლერი თავაძე კვირიკე III-ს ანიჭებს უპირატესობას, ვიდრე კვირიკე IV-ს, იმ მოსაზრებით, რომ აღსართან I (1058?-1084?) უკვე კურაპალატის ტიტულით სარგებლობდა, და, ნაკლებ მოსალოდნელია, მისი ერთ-ერთი მემკვიდრისთვის უფრო დაბალი, მაგისტროსის ტიტული მიეცათ.⁴ ჩვენც კვირიკე III გვგონია ჯვარზე დასახელებულ ისტორიულ პირად, ოღონდ სხვა მოსაზრებით: ვფიქრობთ, რომ აღსართან I-ის ძეს, კვირიკე IV-ს სავსებით შეეძლო ბიზანტიისგან მამაზე უფრო დაბალი ტიტული მიეღო (თავის დროზე, ბიზანტიამ გურგენს ხომ უფრო დაბალი ნოდება მიანიჭა, ვიდრე მის ძეს, ბაგრატ III-ს⁵), და, ამის საფუძველზე, კვირიკე IV-ის გამორიცხვა არ ღირს; კვირიკე III-ის კანდიდატურას კი იმიტომ ვუჭერთ მხარს, რომ პალეოგრაფიული თუ ხელოვნებათმცოდნეობითი არგუმენტები ერთმანეთთან ნაკლებ წინააღმდეგობაშია სწორედ XI საუკუნის I ნახევრისთვის, როდესაც კვირიკე III და არა IV მოღვაწეობდა.

ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულით კახეთ-ჰერეთის ერთზე მეტი მონარქი სარგებლობდა. რომანას მონასტრის ქართულ სკრიპტორიუმში გადწერილი ოთხთავის ანდერძის თანახმად, *კურაპალატის* საკმაოდ მაღალ ტიტულს ატარებს რანთა და კახთა მეფე ხსართანანი, ანუ, დამყარებული ონომასტიკური ტრადიციის მიხედვით, აღსართან I, გაგიკის ძე.⁶ შეგვიძლია

¹ იქვე, გვ. 76-77.

² ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი, *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, გვ. 16-19.

³ სილოგავა, *ბაღვაშთა ფეოდალური სახლის მემორიალური წიგნები*, გვ. 253-254.

⁴ თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში*, გვ. 153-154. ავტორი კვირიკე III-ისთვის მაგისტროსის ტიტულის მინიჭებას ქართულ-ბიზანტიური ომის დასრულების შემდგომ ბიზანტიურ დიპლომატიურ ინიციატივას უკავშირებს (იქვე, გვ. 154-155).

⁵ სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა*, გვ. 369.

⁶ კლდიაშვილი, *გარეჯა - კონსტანტინოპოლი*, გვ. 145-146.

ასევე ვარაუდის გამოთქმა, ხომ არ ატარებდნენ ბიზანტიურ ტიტულს კახეთისა თუ, უფრო, კახეთ-ჰერეთის სხვა მონარქებიც? ყოველ შემთხვევაში, 1071 წლის მანასკერტის ბრძოლის კატასტროფამდე, როდესაც ბიზანტიამ დაიწყო აღმოსავლეთ ანატოლიის, არათუ სამხრეთ-ცენტრალური კავკასიის კარგვა.

რა ისტორიული მნიშვნელობა აქვს კახეთ-ჰერეთის მონარქების მიერ ბიზანტიური (საკარისკაცო) ტიტულების ტარების ფაქტს? ვფიქრობთ, ზემოთ მოყვანილი მონაცემების საფუძველზე შეგვიძლია გადაჭრით ვამტკიცოთ, რომ, ბიზანტიის იმპერიის, მისი პოლიტიკურ-სოციალურ-კულტურული გავლენის სფეროში შედიოდნენ სხვადასხვა სომეხი დინასტიები და, ასევე, ქართველი ბაგრატიდები - ჯერ, სამხრეთ-დასავლური „ქართველთა სამეფოს“, შემდეგ კი, ბაგრატ III-დან მოყოლებული, უფრო დიდი და ძლიერი „აფხაზთა და ქართველთა სამეფოს“¹ მმართველები; არა მარტო ქართლის ტერიტორიაზე განლაგებული სამეფოს მმართველი სომეხი კორიკიანები (კორიკე I, თუ, უფრო, კორიკე II ნამდვილად კურაპალატის ტიტულს ატარებდა, რომელსაც თავის მონეტაზედაც უთითებს), არამედ, ასევე, კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მმართველი არევმანელები და შემდეგ არევმანელ-კორიკიანები.

რასაკვირველია, კახეთ-ჰერეთის სამეფოსა და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა ყოველთვის როდი იყო მშვიდობიანი და კეთილმოყვრული. კარგად ვიცით, რომ კვირიკე III-მ გიორგი I-ს ბიზანტიასთან ბრძოლის პერიოდში სამხედრო დახმარებაც კი აღმოუჩინა.² თუმცა, ეს ერთეული ფაქტია. როგორც ჩანს, კახეთ-ჰერეთის სამეფო და მისი მმართველი დინასტია ბიზანტიასთან კარგ ურთიერთობას ინარჩუნებდა (რაც, შეიძლება, გეოგრაფიული დაშორებულობითაც და, შესაბამისად, ბიზანტიის აგრესიისგან შედარებითი დაცულობით იყო განპირობებული).

კახეთ-ჰერეთის მმართველი წრეების ბიზანტიის იმპერიის ელიტასა და სტრუქტურებში ინკორპორირებას შესანიშნავად გვისურათებს 1070 წლის ოთხთავის ანდერძი, რომელიც უკვე რამდენჯერმე ვახსენეთ. გაგიკის ძე და აღსართან I-ის (ნომინალური თანამეფე) ძმა აბაზ(ი), 27 წლის, შედარებით ახალგაზრდა მამაკაცი ბიზანტიის იმპერიის მაღალი რანგის მოხელეა, „მთავრობდა არკადიპოლის“.³ დარეჯან კლდიაშვილმა ყურადღება გაამახვილა ამ გარემოებაზე, როგორც ბიზანტიის პოლიტიკის ერთ-ერთ გამოვლინებაზე: ქართველი დიდგვაროვნების „კონსტანტინოპოლსა და იმპერიის სხვადასხვა ადგილებში დიდ სამოხელეო თანამდებობებზე

¹ რომლის ბირთვიც დასავლეთ საქართველო იყო, მაგრამ მოიცავდა ასევე ქართლისა და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ნაწილებსაც.

² სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა*, გვ. 371; *მატიანე ქართლისა*, გვ. 275.

³ კლდიაშვილი, *გარეჯა - კონსტანტინოპოლი*, გვ. 145-146.

დანიშნა ის ხერხები იყო, რასაც მოხერხებულად იყენებდა ბიზანტია როგორც ცალკეული პირების მოსაზიდად, ისე გარკვეული სიტუაციების თავის სასარგებლოდ გადასაწყვეტად“.¹

ვფიქრობთ, აღნიშნულ და მსგავს (ბიზანტიური ტიტულის ტარებისა თუ ბიზანტიის იმპერიაში მსახურების) ფაქტებს კიდევ უფრო ფართო ინტერპრეტაცია უნდა მიეცეს და სპეციფიკური მოვლენის / პროცესის ფარგლებში უნდა იქნეს განხილული. საკარისკაცო ტიტულებისა და თანამდებობების დარიგებით ბიზანტიის საიმპერატორო ხელისუფლება ერთდროულად რამდენიმე მიზანს აღწევდა. პირველ რიგში, წარმოებდა მეზობელი (ყოველ შემთხვევაში, კავკასიური) ქრისტიანული სახელმწიფოების უმაღლესი ემელონის (მმართველი მეფისა და მემკვიდრის, ბაგრატიონთა შემთხვევაში; მმართველი მეფისა და მეფის ძმის, არეგმანელ-კორიკიანთა შემთხვევაში) სახელისუფლებო ელიტის ბანალური მოსყიდვა (როგორც არაპირდაპირი, ტიტულის პრესტიჟულობიდან გამომდინარე, ასევე პირდაპირი მნიშვნელობით, ვინაიდან, ტიტული გარკვეულ სარგოს მიღებასაც გულისხმობდა; მაღალი რანგის მოხელედ დასაქმებაზე რომ აღარაფერი ვთქვათ).²

საინტერესოა, რომ დოტაციებს ბიზანტიის ხელისუფლებისგან ქართული ეკლესიაც იღებდა,³ რაც მას ასევე, ერთგვარად, ბიზანტიის იმპერიის საგარეო პოლიტიკის ობიექტად აქცევდა. ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულების მინიჭებით და, ქართველთა (თუ სომეხთა) მხრიდან, ტარებით, წარმოებდა ბიზანტიისადმი ერთგულებისა და ბიზანტიური სამყაროსადმი მიკუთვნების (რომელიც, საფიქრებელია, ესოდენ მომხიბვლელი იყო) დეკლარირება, რაც ბიზანტიის მხრიდან ეფექტურ ხერხად უნდა ჩაითვალოს - საგარეო-პოლიტიკური, საზოგადოებრივი ურთიერთობების კუთხით. ფაქტიურად, ქართველ ხელისუფალთა ბიზანტიის იმპერიის სოციალურ, და ზოგჯერ, როგორც აბაზის შემთხვევაში, ასევე სამოხელეო იერარქიაში ჩართვა მათ ბიზანტიის გავლენის აგენტებად აქცევდა.

ბიზანტიურ სივრცეში გაერთიანება ასევე, თვითშეცნობის დონეზე შლიდა საზღვარს, სხვათა შორის, პოლიტიკურ საზღვარსაც, ეროვნულსა და იმპერიულს, ქართულსა (თუ გნებავთ, სომხურსა) და ბიზანტიურს შორის - საბოლოო ჯამში უკარგავდა ქართველებსა და სომხებს ეროვნული თვითმყოფადობის შენარჩუნებისა და დაცვის სურვილს, უბიძგებდა სუვერენიტეტის, ფაქტიურად, ნებაყოფლობით დათმობისკენ, ბიზანტიის იმპერიის

¹ იქვე, გვ. 153-154.

² კონსტანტინე პორფიროგენეტთან შემონახულია ცნობა, თუ როგორ ითხოვენ წყალობას ბიზანტიის იმპერატორისგან კავკასიის სომეხი და ქართველი მონარქები (გეორგიკა, გვ. 240-244).

³ იხ. დანერლილი მელქისედეკ კათალიკოსისა (ენუქიძე, სილოგავა, მოშიაშვილი, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, გვ. 20-31).

სასარგებლოდ. ვფიქრობთ, სწორედ ამ გზით მსვლელობამ, ბიზანტიის იმპერიისა და კავკასიის ქრისტიანული სახელმწიფოების ურთიერთდიფუზიამ (მაჰმადიანთაგან განახლებულ საფრთხესთან ერთად) განაპირობა უპირატესნილად სომხური,¹ მაგრამ, ნაწილობრივ, ასევე ქართული (დავით ტაოელის სამფლობელოები, იმიერტაო) სახელმწიფოების მიერ დამოუკიდებლობის დაკარგვა და მათი ბიზანტიის იმპერიის მიერ კანონიერი ანექსია.

ალექსანდრე აბდალაძეს მართებულად აქვს შენიშნული, რომ ქართული სახელისუფლებო ელიტა, საერო თუ საეკლესიო, სომხურთან შედარებით, უფრო მტკიცედ იდგა ეროვნულ პოზიციებზე და სამშობლოს ბერძნებს არ უთმობდა² (დავით ტაოელის ანდერძს თუ არ ჩავთვლით). თუმცა, ვიცნობთ გამონაკლისებსაც: ბაგრატ IV-ის ზეობის დასაწყისში ბიზანტიაში წავიდნენ ტაოელი აზნაურები, მათ შორის ვაჩე კარიჭის ძე, საეკლესიო იერარქიც, ბანელი ეპისკოპოსი იოვანე; წავიდნენ და თავისი ციხეები ბიზანტიელებს გადასცეს ჩანჩახ ფალელმა და არჯევან ჰოლოლას ძემ.³

ვფიქრობთ, რომ არა, ერთი მხრივ, თურქ-სელჩუკების გამორჩენა და მანასკერტთან ბიზანტიელების სასტიკი მარცხი 1071 წელს და, მეორე მხრივ, დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს ეგიდითა და ძალებით ქართული მიწების გაერთიანების პროცესის დაჩქარება (ბაგრატ III-ის პიროვნული ფაქტორი?), XI საუკუნეში საქართველოს ტერიტორიაზე განლაგებულ სახელმწიფოებს (ტაშირის კორიკიანთა სამეფოს ჩათვლით), ბიზანტიის იმპერიაში ინკორპორირების რეალური საფრთხე ემუქრებოდათ.

ამ საშიშროების წინაშე, თეორიულად მაინც, ვვარაუდობთ, კახეთ-ჰერეთიც იდგა. არ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ქართული სამეფოს ტერიტორია ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო მანქანის მოქმედების რადიუსს მიღმა იყო განლაგებული. ამას მოწმობს „ლიხტურის“ ლაშქრობა კახეთ-ჰერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე განძის წინააღმდეგ.⁴ ბიზანტიის იმპერიამ ისიც დაამტკიცა, რომ შეეძლო ადგილობრივ სამხედრო თვალსაზრისით ძვირფასი მოკავშირეების მონახვაც (ლიპარიტ ბაღვაშთან სამხედრო კავშირს ვგულისხმობთ).

კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის არაბული კომპონენტი

დავინწყებთ კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის არაბული ვერსიის არაოფიციალური კომპონენტის განხილვით. არაბულ წყაროებში კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის შესახებ

¹ Юзбашян, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия*, გვ. 117-174.

² აბდალაძე, *ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა*, გვ. 266-267.

³ *მატიანე ქართლისა*, გვ. 278-279.

⁴ თოფურია, *აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები*, გვ. 194-195.

ცნობები გაანალიზებული აქვთ ვლადიმირ მინორსკის, გოჩა ჯაფარიძეს და დავით მუსხელიშვილს.¹ არაბულ ნარატიულ წყაროებში, როგორც ცნობილია, კახეთს განასახიერებს ნანარების ტომი, რომლის არაბული შესატყვისიცაა *ას-სანარია*.²

გოჩა ჯაფარიძის მიხედვით, X საუკუნის შუა ხანის არაბი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ალ-მას'უდის თანახმად, „*ას-სანარია* არის სამეფო (*მამლაქა*)“.³ თავად ნანართა მმართველ მონარქს კი *სანარიას მალიქსა* თუ *მფლობელს (საჰიბს)* უწოდებენ.⁴ აღნიშნული წოდებები აშკარად აღწერილობითია, და, შეიძლება, არც არაფერი ჰქონდეთ საერთო კახეთის მონარქის / ნანართა მმართველის რეალურ ტიტულთან. თუმცა, ერთ შემთხვევაში მაინც, დაფიქსირებულია იმდენად სპეციფიური ტიტული, რომელიც ნამდვილად ნანართა / კახეთის მმართველის საკუთარი წოდების ანარეკლი უნდა იყოს: იმავე ალ-მას'უდისთან „*ას-სანარიას/ნანართა მალიქს ეწოდება ქურუკუსი resp. ქორეპისკოპოსი*“.⁵

XI საუკუნეში არაბ ისტორიკოსებთან ნანართა ხსენება - იგულისხმება ახალი, ორიგინალური ცნობები - აღარ გვხვდება.⁶ სამაგიეროდ, კახეთზე გადადის ჰერეთის აღნიშვნა, *შაქი*⁷ - ვლადიმირ მინორსკის შემჩნეული ჰქონდა, რომ „თარის ალ-ბაბში“ კახეთის მმართველი ყველგან სისტემატურად აღინიშნება ტერმინით „*შაქის მეფე*“.⁸ ამ ნარატიულ წყაროში ნამდვილად გვხვდება რამდენიმე ადგილი, სადაც კახეთ-ჰერეთის მონარქს, კერძოდ, აღსართან II-ს, გაგიკის ძეს, ეწოდება *შაქის მმართველი (საჰიბ)*:

الصاحب شيك⁹ / صاحب شيك¹⁰

¹ Минорский, *История Ширвана и Дербенда*, გვ. 117; ჯაფარიძე, *ნანართა შესახებ*, გვ. 83-89; მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა*, გვ. 105-108; მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, გვ. 128-129.

² ჯაფარიძე, *ნანართა შესახებ*, გვ. 83-89.

³ იქვე, გვ. 84.

⁴ იქვე, გვ. 85-86.

⁵ იქვე, გვ. 86.

⁶ იქვე, გვ. 88.

⁷ ცნობილია, რომ არაბი ისტორიკოსები ჰერეთის სამეფოს შაქის სახელით იცნობენ (ქალაქი შაქი ჰერეთის სამეფოს დედაქალაქიც იყო). მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა*, გვ. 105-108; მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, გვ. 128-129.

⁸ Минорский, *История Ширвана и Дербенда*, გვ. 117; შდრ. იქვე, გვ. 94.

⁹ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, გვ. 18, 12*, 18, 14*; Минорский, *История Ширвана и Дербенда*, გვ. 63, 17.

¹⁰ იქვე, გვ. 60, 10.

შაქის მეფეს უნოდებს აღსართან II-ს კიდევ ერთი აღმოსავლური წყარო.¹ კახეთის მეფის შაქის (რესპ. ჰერეთის) მმართველად მოხსენიებას ეხმიანება ერთი სომხური წყაროც (იხ. ქვემოთ).

დავით მუსხელიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, ამგვარი იდენტიფიკაცია არც თანადროული საქართველოს რეალობისთვის იყო უცხო: სუმბატ დავითის ძესთან ვკითხულობთ „კუთლად განძლიერდა გიორგი ლაშქრითა, რამეთუ მოიყვანა ნანარნი და შაქნი“;² ხოლო „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით კი - „რამეთუ განძლიერდა გიორგი მეფე და მოირთო ძალი კახეთისა და ჰერეთისა“;³ ეჭვს არ იწვევს, რომ შაქნი-ჰერებს, ჰერეთის ლაშქარს აღნიშნავს.⁴ კახეთის მონარქების მიერ ჰერეთის სამეფოს ანექსიის შემდეგ წარმოქმნილი კახეთ-ჰერეთის მონარქებს, როგორც ვხედავთ, ჰერეთის მეფის აღმნიშვნელი ტიტულით, შაქის მეფობით მოიხსენიებენ.

ბოლოდროინდელი ნუმიზმატიკური აღმოჩენების გათვალისწინებით, უკვე შესაძლებელია ვამტკიცოთ, რომ კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქები არაბული / არაბულენოვანი ტიტულატურით თავადაც სარგებლობდნენ, ანუ, გააჩნდათ ოფიციალური არაბული ტიტულატურა. ვგულისხმობთ კახეთისა (?) და კახეთ-ჰერეთის ზედიზედ რამდენიმე მონარქის მიერ მოჭრილ საფასეს (რამდენიმე სამონეტო ტიპად), რომელიც უპირატესად ან ექსკლუზიურად, არაბულენოვანია, და ემიტენტის მდიდარ არაბულ ტიტულატურას იუწყება. კახეთ-ჰერეთის სამონეტო ისტორიის აღმოჩენა იმდენად მნიშვნელოვანი ფენომენია და იმდენად ბევრს ჰმატებს საქართველოს ისტორიას, რომ, უთუოდ, საგანგებო კვლევას იმსახურებს.⁵ ამ ეტაპზე კი სამონეტო მასალას მხოლოდ იმდენად მოვიშველიებთ, რამდენადაც ის მონარქის არაბულ წოდებულებას იუწყება.⁶

სამონეტო მასალასა და მისი ემიტენტის ტიტულატურას ქრონოლოგიური პრინციპით განვიხილავთ; ეს არაბული წოდებულების ევოლუციის ანალიზსაც გაგვიადვილებს. დამტკიცებულად ვერ ჩაითვლება, მაგრამ, ერთი უნიკალური მონეტის მიხედვით, გამოთქმული გვაქვს ჰიპოთეზა, რომ საკუთარი მონეტა მოჭრა უკვე დავითმა (976-1009), კვირიკე III დიდის მამამ და კვირიკე II-ის ძემ.⁷ მონეტაზე მისი სახელი მითითებულია, როგორც დაუდ კრ[კი] ([قرقرا] ანუ, სიტყვა ძე ან გამოტოვებულია შეცდომით, ან, მამის

¹ Qibla, *Akhbār al-Dawlat al-Saljūqiyya*, გვ. 112.

² სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა*, გვ. 371.

³ იქვე, გვ. 275.

⁴ მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა*, გვ. 107.

⁵ რომელზედაც ვმუშაობთ კიდევაც. კერძოდ, სხვა პროექტებთან ერთად, გამოსაცემად თითქმის მზადაა ჩვენი მონოგრაფია მიძღვნილი კვირიკე III დიდის სამონეტო ემისიებისადმი. Пагава, *Монетные эмиссии Квирика III Великого*.

⁶ სამონეტო ტიპების დიდი ნაწილი ჩვენს მიერ არის აღმოჩენილი / გაანალიზებული.

⁷ Paghava, *Additional Data on the Numismatic History of K'akheti and Hereti*.

სახელი ნისბის¹ ფორმითაა გადმოცემული; ტიტული კი საკმაოდ მაღალი რანგისაა - *მალიქი (მეფე) (... ملك)*; სამწუნაროდ, ცუდი შენახულობის გამო არ იკითხება, თუ როგორი მეფეა დავითი.

დავითის ძე კვირიკე III უკვე დანამდვილებით ჭრიდა საკუთარ მონეტას, თანაც სამ განსხვავებულ სამონეტო ტიპად.² ყველაზე ადრეულ ტიპზე კვირიკე უბრალოდ *მალიქის / მეფის* ტიტულს (*ملك*) ატარებს, სახელი ორი კომპონენტისგან შედგება, მითითებული *ისმიცა*³ და *ნასაბიცი*⁴ (*داود بن قرقى*), რაც მხოლოდ ისმის მითითებაზე უფრო პრესტიჟულად უნდა ჩავთვალოთ. მომდევნო სამონეტო ტიპზე კვირიკე III, უკვე მითითებულის გარდა, სარგებლობს ასევე სახელის დამატებითი კომპონენტით, მეტაფორული *ქუნიათი*⁵ (რაც პრესტიჟული იყო), კერძოდ, ის არის *ღირსების მამა (ابو الفضل)*; გარდა ამისა, მონეტაზე მითითებულია ერთგვარი დევიზი, რომელიც, მართალია, ტიტული, ამ სიტყვის პირდაპირი გაგებით, არ არის, მაგრამ, მაინც, ნოდებასავით ემიტენტის სტატუსის დეკლარაციას წარმოადგენს; როგორც დავინახავთ მომდევნო სამონეტო ტიპის განხილვისას, ეს დევიზი ნამდვილად ტრანსფორმირდა სრულფასოვან ტიტულში, რაც მათ სიახლოვეზე მიუთითებს; კვირიკე III-ის მეორე სამონეტო ტიპზე შუბლის მხარეს, რელიგიური ფორმულის თავზე მითითებულია დევიზი *სამართლიანობა (عدل)*.⁶ მომდევნო სამონეტო ტიპზე (წმ. გიორგის გამოსახულებით) კვირიკე III-ს სახელი იგივე ფორმითაა მოცემული, ქუნიას, ისმისა და ნასაბის კომბინაციის სახით, ტიტული კი უფრო მაღალ საფეხურზეა ასული - დევიზი *სამართლიანობა* მითითებული აღარაა, სამაგიეროდ ნოდება განვრცობილია, კვირიკე უკვე მეფე *სამართლიანი (الملك العدل)* გახდა.⁷

კვირიკე III-ის მემკვიდრე გაგიკი თავის ადრეულ, მეფედ კურთხევის სცენის ამსახველ სამონეტო ტიპზე სარგებლობს პრაქტიკულად იგივე ნოდებულებით, რითაც ბიძა და წინამორბედი, არის *მეფე სამართლიანი (العدل)* და, *ღირსების მამა*, ოლონდ, ბუნებრივია, შეცვლილია ისმისა და ნასაბის შინაარსი - გაგიკი არის *ჯაჯიკი ძე დაუდისა (جاجيق بن داود)*; ერთადერთი სხვაობა მდგომარეობს ბიძის სახელის - კვირიკე (*قرقى*) - ნისბის სახით დამატებაში

¹ არაბული სახელის წარმომავლობასთან დაკავშირებული ფორმა.

² Пагава, Монетные эмиссии Квирика III Великого.

³ არაბული სახელის ფორმა, რომელიც პირად სახელს წარმოადგენს.

⁴ არაბული სახელის ფორმა, რომელიც მამის სახელს წარმოადგენს, *პატრონიმი*.

⁵ არაბული სახელის ფორმა, რომელიც შვილის სახელის მითითებას წარმოადგენს, *ტეკნონიმი*; ძალიან ხშირად ტეკნონიმი პირობით-სიმბოლურია, და უფრო ნოდების, ლაკაბის ფუნქციას ასრულებს.

⁶ Пагава, Монетные эмиссии Квирика III Великого.

⁷ იქვე.

(გამეფებული გაგიკი ამგვარად ხაზს უსვამს თავის მემკვიდრეობით უფლებას კახეთ-ჰერეთის ტახტზე); ზუსტად იგივე ნოდებულება აქვს გაგიკს მომდევნო სამონეტო ტიპზედაც, ცხოველის გამოსახულებით.¹

გაგიკის ძისა და მემკვიდრის აღსართან I-ის სამონეტო ტიპზე ტიტულატურა, რამდენადაც ცუდად შენახული ცალებით შეიძლება ვიმსჯელოთ, მსგავსია: აღსართან I არის *მეფე სამართლიანი*; შეცვლილია ისმისა და ნასაბის შინაარსი - აღსართანი არის *ხსართანან ძე ჯაჯიკისა* (بن جاجیک [خسرتان]); საყურადღებოა, რომ ველარ ვხედავთ სახელის ყველაზე პრესტიჟულ ელემენტს - ქუნიას, რაც შეიძლება საგარეო-პოლიტიკური გართულებების შედეგი იყოს (მონეტაზე ხომ უცხო სიუზერენის, დიდი სელჩუკი სულთნის სახელიც არის მითითებული).²

კიდევ ერთი სამონეტო ტიპი, ნოდებისა (*მალიქი / მეფე სამართლიანი*), ემიტენტის სახელისა (*ხსართან*-[خسرتان]) და პოვნის ადგილის (აღმოსავლეთი საქართველო) მიხედვით მივაკუთვნეთ აღსართან I-ს (1058?-1084?) ან აღსართან II-ს (1102-1104). მონეტა უნიკალურია, და ნატეხის სახით არის შემორჩენილი, ასე რომ, შეუძლებელია დადგენა, *ქუნია* თუ იყო მითითებული; *ნასაბი*, თითქოს არა, რასაც გვაფიქრებს ტიტულის განაწილება ორ სტრიქონში.

როგორც დავინახეთ, უტყუარი ნუმისმატიკური პირველწყაროები აჩვენებს, რომ (უკვე კახეთის?) კახეთ-ჰერეთის მონარქებს დასაკუთრებული ჰქონდათ *მეფის (მალიქის)* საკმაოდ მაღალი ნოდება, რომელიც ადრევე განივრცო და გარდაიქმნა *სამართლიან მეფედ*. საყურადღებოა, რომ კახეთ-ჰერეთის მონარქის ოფიციალური არაბული ტიტულატურა არ მოიცავს ეთნონიმებს (რანთა - *შაქათა* თუ *შაქის*, კახთა - *ნანართა*), მაგრამ ხაზს უსვამს ისეთ ღირსებას, როგორიცაა *სამართლიანობა*; ერთ-ერთ სამონეტო ტიპზე დევიზიც კია - *სამართლიანობა*.

საყურადღებოა სამეფო პროტოკოლის მზარდი ამბიციურობა, რაც შესანიშნავად სჩანს კვირიკე III-ის სამონეტო ტიპებში, როდესაც ის *ნასაბის* გარდა იწყებს თავის მონეტებზე ასევე *მეტაფორული ქუნიის (ღირსების მამა)* მითითებასაც, რაც, პატივის ნიშანი იყო, და, ამგვარად, ნოდებას უტოლდება. გაგიკის მონეტებზე ნოდებულება იგივენაირად პომპეზურია, მაგრამ, გაგიკის მემკვიდრის / მემკვიდრეების მონეტებზე ის თითქოს, დაკნინებულია, რასაც გაუარესებული საგარეო-პოლიტიკურ-სამხედრო კონიუნქტურით ვხსნით.

საინტერესოა, რომ გაგიკის მონეტაზე ვხვდებით ნისბას *კურიკი*, რაც გაგიკის მიერ ტახტის მიღების გარემოებებით უნდა იყოს განპირობებული.

¹ Alexanyan, Paghava, *The Heirs of Kvirike III the Great*, გვ. 327-330.

² იქვე, გვ. 330-335.

მნიშვნელოვანია თავად ის ფაქტი, რომ კახეთ-ჰერეთის მეფეები საკუთარ მონეტებზე თავის ტიტულატურას არაბულად უთითებენ; ზედწერილები, საზოგადოდ, პრაქტიკულად ექსკლუზიურად არაბულენოვანია (და არა ქართულ-, ან ბერძნულენოვანი, როგორც დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს შემთხვევაში). მიზეზი, ვფიქრობთ, რამდენიმეა:

1. ეკონომიკური მოსაზრებები; კახეთ-ჰერეთის სამეფოს (საფიქრებელია, უფრო ჰერეთის ნაწილის) მეტი ინტეგრაცია რეგიონის საერთაშორისო ეკონომიკურ პროცესებში, სადაც კომუნიკაციის ენას ჯერ კიდევ არაბული წარმოადგენდა;

2. მეზობელი მაჰმადიანური სახელმწიფოების, პირველ რიგში, განჯის შადადიანთა, სამონეტო საქმის ზეგავლენა;¹

3. საზოგადოდ, აღმოსავლურ, მაჰმადიანურ, არაბულენოვან სამყაროსთან დასავლურ-ქართულ სახელმწიფოზე შეუდარებლად უფრო მჭიდრო კონტაქტი (არა მარტო ეკონომიკური); შესაბამისად, ამ სამყაროში თავისი თავის პოზიციონირების აუცილებლობა - ამ სამყაროსთვის გასაგებ ენაზე.

კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის სომხური კომპონენტი

კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქებისგან შემორჩენილ, ან მათ მიერ კონტროლირებად ტერიტორიაზე არცერთ ისტორიულ ძეგლში სომხური ენა და გრაფიკა არ გამოიყენება; შესაბამისად, საკუთარი, ოფიციალური სომხურენოვანი ტიტულატურა კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქებს არ გააჩნდათ; მას შემდეგაც კი, რაც კახეთ-ჰერეთის ტახტზე ავიდა გაგიკი, კვირიკე III-ის დისწული, მამის ხაზით კი კორიკიანი (ბაგრატიონიანი) დავით I უმინაწყლოს, ტაშირის მეფის ძე. აქედან გამომდინარე, კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის სომხური კომპონენტი ცალსახად არა-ოფიციალური ხასიათისაა, და დაიყვანება სომხურ ნარატიულ წყაროებში მითითებულ ტიტულამდე, აღნიშვნამდე.

სომხურ ნარატიულ წყაროებში, ქართლის ცხოვრების სომხური თარგმანის ჩათვლით კი კახეთის მონარქის აღნიშვნა არის *ქორეპისკოპოსი* (*քորեպիսկոպոս*) ან (იოანე დრასხანაკერტელთან) *დიდი ქორეპისკოპოსი*.² კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მონარქთა არაოფიციალური სომხურენოვანი ტიტულატურა, რომელიც სომხურმა ნარატიულმა წყაროებმა შემოგვინახა, მნიშვნელოვანია, ვინაიდან ადასტურებს, თანადროულ ქართულ ნარატიულ პირველწყაროებთან შეთანხმებულად, რომ კახეთის მონარქთა ტიტული იყო *ქორეპისკოპოსი*.

¹ Пагава, Монетные эмиссии Квирикэ III Великого.

² პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, გვ. 256-257.

გვხვდება ალტერნატიული ნოდებით ხსენების ერთადერთი შემთხვევა, ისიც შედარებით გვიანდელ, XIII საუკუნის ავტორთან, ვარდან არეველცთან: „მისმა უმცროსმა ძმამ ფადლონმა მოკლა ის ნადირობის დროს და ხელთ იგდო ძალაუფლება. [...] ამგვარად გაძლიერდა და [...] თავს დაესხა ძოროგეტის მეფე გაგიკს, ალბანთა მეფე კვირიკეს და ქართველთა მეფე ბაგრატს, და შეავინროვა ისინი“.¹ ვეთანხმებით კომენტატორს, რომ იგულისხმება ფადლ I შადადიანი (986-1031),² მაგრამ ვინ არიან მის მიერ შევინროებული ქრისტიანი მეფეები?

ეკა კვაჭანტირაძე არ გამოორიცხავს, რომ „ქართველთა მეფე ბაგრატი“ ბაგრატ III-ეა, ხოლო „ძოროგეტის მეფე გაგიკი“ კი - გაგიკ I ანი-შირაკის მეფე (990-1017);³ „ალბანთა მეფე კვირიკეზე“ კი არაფერს წერს.⁴ ვლადიმირ მინორსკიც ბაგრატში ბაგრატ III-ს ხედავდა, რაც შეეხება ალბანთა მეფე კვირიკეს, მას გურგენ-კორიკე I-ად მიიჩნევდა; ხოლო ძოროგეტის მეფე გაგიკის იდენტიფიკაციისგან თავი შეიკავა, თუმცა კი გამოთქვა მოსაზრება, რომ გაგიკ I ანისის მეფე ვერ იქნებოდა.⁵

მაშასადამე, თითქოს, იკვეთება შემდეგნაირი ინტერპრეტაცია: „ქართველთა მეფე ბაგრატი“ = ბაგრატ III;⁶ „ძოროგეტის მეფე გაგიკი“ = გაგიკ I ანი-შირაკის მეფე;⁷ „ალბანთა მეფე კვირიკე“ = კორიკე I ტაშირ-ძოროგეტის მეფე.⁸ ამგვარ ინტერპრეტაციას ვერ დავეთანხმებით იმ მარტივი მიზეზით, რომ ხსენებული ქრისტიანი მონარქები ასინქრონულად ზეობდნენ: ფადლ I შადადიანის ზეობის წლებია 985-1031; ბაგრატ III რეალურ ხელისუფლებას იძენს 980-990-იან წლებში, მისი აქტივიზაცია აღმოსავლეთში (კახეთის და ჰერეთის შემოერთება) კი ჩვეულებრივ 1008-1010 წლებით თარიღდება;⁹ იქამდე მისი და შადადიანთა ინტერესები ერთმანეთს, საფიქრებელია, არ გადაეკვეთებოდა; ბაგრატ III-ის თანამედროვე გაგიკი ანისის მეფეა 990-1017 წლებში; გურგენ-კორიკე I კი ტაშირის მეფეა 989 წლამდე (როდესაც ბერად

¹ ვარდანი, *მსოფლიო ისტორია*, გვ. 123-124.

² იქვე, გვ. 217.

³ ვარდაცვალების თარიღს ვუთითებთ კარენ იუზბაშიანის მიხედვით (Юзбашян, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия*, გვ. 156-157, შენ. 68).

⁴ ვარდანი, *მსოფლიო ისტორია*, გვ. 217. დამონმებულია “მატიანე ქართლისა”, ცნობა ბაგრატ III-ისა და გაგიკის ერთობლივი ლაშქრობის შესახებ (*მატიანე ქართლისა*, გვ. 272).

⁵ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, გვ. 41-42.

⁶ როგორც ეკა კვაჭანტირაძის, ასევე ვლადიმირ მინორსკის მიხედვით.

⁷ ეკა კვაჭანტირაძის მიხედვით.

⁸ ვლადიმირ მინორსკის მიხედვით.

⁹ Пагава, *Монетные эмиссии Каврико III Великого*.

ალიკვეცა, და ტახტზე მისი ძე, დავით უმინანყო ავიდა).¹ ვარდანის ცნობაში, ფადლ I-ის აგრესია მეტ-ნაკლებად ერთმომენტიანია; მაგრამ კორიკე I-სა და გაგიკ I-ის ზეობები ერთმანეთს არ ემთხვევა; ისევე, როგორც საფიქრებელია, ერთმანეთს დროში ვერ დაემთხვეოდა კორიკე I-ის ზეობა და ბაგრატ III-ისა და შადადიანი ამირას ინტერესების დაპირისპირება. რასაკვირველია, შეიძლება დავუშვათ, რომ ვარდანს შეეშალა, და „ალბანთა მეფე კვირიკეში“ კორიკე I კი არა, მისი შვილი, დავით უმინანყო (989 წლისთვის უკვე ტახტზეა) უნდა ვიგულისხმოთ. მაგრამ, ეს უკვე არსებითი კონიექტურაა. საეჭვოა ასევე „ძორაგეტის მეფე გაგიკში“ გაგიკ I ანი-შირაკის მეფის დანახვა. მართალია, ვარდანი აღნიშნავს, რომ „ძორაგეტი არის ანისი და შირაკის გავარი“, მაგრამ მას ისიც უნერია, რომ „ქალაქი კარი ანისია“;² ამკარაა, რომ ვარდანი ითვალისწინებს ანისის მეფის უზენაესობას (აზგაპეტობას), და ძორაგეტსაც (ტაშირის სამეფოს) და ქალაქ კარსაც (ვანანდის სამეფო) ანისისადმი, ე. ი. ანი-შირაკის სამეფოსადმი დაქვემდებარებულ ტერიტორიად მიიჩნევს.³ ძორაგეტის მეფეში, ანისის მეფე, ჩვენი აზრით, არ უნდა ვიგულისხმოთ. ეს მით უფრო საეჭვოა, რომ იმავე კონტექსტში ასევე მოხსენიებულია „ალბანთა მეფე კვირიკე“ (ტაშირ-ძორაგეტის მეფე დავითი?); დაუჯერებელია, რომ ერთსა და იმავე კონტექსტში იყოს მითითებული ანი-შირაკის მეფე გაგიკი, როგორც (ტაშირ-ძორაგეტის) „ძორაგეტის მეფე“, და, ასევე, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე კვირიკე, როგორც „ალბანთა მეფე“.

პირადად ჩვენ ვარდანის აღნიშნული ცნობის ალტერნატიული ინტერპრეტაციისკენ ვიხრებით. ზემოთ მოყვანილი არგუმენტაციის საფუძველზე, ანი-შირაკის მეფე გაგიკ I-ს (რომელიც ბაგრატუნიათა აზგაპეტად, ოჯახური კლანის უფროსად ითვლებოდა) „ძორაგეტის მეფე გაგიკად“ ვერ ჩავთვლით; „ძორაგეტის მეფეში“ უფრო ტაშირ-ძორაგეტის რომელიმე სხვა მონარქი უნდა ვეძებოთ, თუნდაც კონიექტურის დაშვებით. „ალბანთა მეფე კვირიკეში“ კორიკე I ტაშირის მეფე არ უნდა ვიგულისხმოთ, ვინაიდან მისი ზეობა არ ემთხვევა არც ბაგრატ III-ის აქტივობას კახეთ-ჰერეთსა და მომიჯნავე რეგიონში, და მით უფრო არც ბაგრატ IV-ის ზეობას (კორიკე II ტაშირის მეფე კი ტახტზე ფადლ I-ის სიკვდილის შემდეგ ავიდა). გვრჩება მხოლოდ კვირიკე III დიდი, კახეთ-ჰერეთის მეფე, რომელიც იყო როგორც ბაგრატ III-ის, ასევე ბაგრატ IV-ის თანამედროვე.

თუ „ალბანთა მეფე კვირიკედ“ კვირიკე III-ს ჩავთვლით, შესაძლებელი ხდება საკმაოდ სარწმუნო, ალტერნატიული ინტერპრეტაციის ჩამოყალიბება. ერთსა და იმავე კონტექსტში ბაგრატის, კვირიკესი და ძორაგეტის მეფის მოხსენიება კი კარგად უხდება „მატიანე ქართლისას“ ერთ ცნობას: „და დიდი ფადლონ ავად იქცეოდა და სწუნობდა ყოველთა მოთაულთა ამის

¹ ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი*, გვ. 100-101.

² დამონებულია ნაშრომიდან: ჭეიშვილი, *ქუეყანა ანისისა*, გვ. 20-21.

³ იქვე, გვ. 21.

სამეფოფოსათა და ვიდრე ყრმაღა იყო ბაგრატი, შეკრბეს ლაშქარნი ამის სამეფოფოსანი, იპირნეს ლიპარიტ და ივანე აბაზას ძე; მოვიდა დიდი კურიკე, რანთა და კახთა მეფე, დავით სომეხთა მეფე, და ჯაფარ, ამირა ტფილელი, რამეთუ ესე ყოველნი პირობითა კურიკესითა შეკრბულ იყვნეს ეკლესიას ფადლონს ზედა".¹ ამგვარად, ვფიქრობთ, რომ ვარდანი რამდენადმე შერყვნილი ფორმით გადმოგვცემს უფრო გვიანდელ ამბებს, როდესაც კვირიკე III დიდმა ფადლ I-ის წინააღმდეგ ქრისტიან მონარქთა კოალიცია შეკრა. ჩვენი ინტერპრეტაციის თანახმად, „ქართველთა მეფე ბაგრატი“ = ბაგრატი IV; „ძორაგეტის მეფე გაგიკი“ = დავით უმინანყოლო, ტაშირ-ძორაგეტის მეფე; „ალბანთა მეფე კვირიკე“ = კვირიკე III კახეთ-ჰერეთის მეფე.

ცხადია, არსებითი კონიექტურის დაშვება ჩვენც გვინევს. ჩვენი ინტერპრეტაციით „ძორაგეტის მეფე გაგიკი“ უნდა გავიგოთ როგორც *ძორაგეტის მეფე დავითი*; მაგრამ წინარე ინტერპრეტაციით, „ძორაგეტის მეფე გაგიკი“ უნდა ჩაითვალოს *ანი-შირაკის მეფე გაგიკად*, და, გარდა ამისა, ასინქრონის თავიდან აცილების მიზნით, „ალბანთა მეფე კვირიკე“ უნდა ჩაითვალოს *ძორაგეტის მეფე დავითად*, და კიდევ უნდა დაუშვათ, რომ ერთსა და იმავე კონტექსტში ძორაგეტის მეფე ეწოდება ანი-შირაკის მეფეს, ხოლო ძორაგეტის მეფეს ეწოდება ალბანთა მეფე. ვფიქრობთ, ჩვენი ინტერპრეტაცია ნაკლებ კონიექტურას გულისხმობს და ნაკლებად ნაძალადევი. დავამატებთ ასევე, რომ ვარდანთან სამი ქრისტიანი მონარქია, ქართლის ცხოვრებაში კი ერთგან ორი, მეორეგან სამი. ის ადგილი, სადაც ქართლის ცხოვრებაში სამი ქრისტიანი მონარქია, ასევე ჩვენ ინტერპრეტაციას უდგება. ჩვენი ინტერპრეტაცია ცალსახად უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია.

ამ ეპიზოდის განხილვით ვცადეთ გვეჩვენებინა, რომ არაბული და ქართული წყაროების პარალელურად, სომხურ წყაროშიც კახეთ-ჰერეთის მეფე, საფიქრებელია, *ალბანთა მეფედ* არის გამოყვანილი (*resp. შაქის, შაქთა, ჰერეთის*).

კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მონარქთა *ოფიციალური* სომხური თუ სომხურენოვანი ტიტულატურის არარსებობა, წარმოადგენს კიდევ ერთ, დამატებით ფაქტს, რომელიც ადასტურებს, რომ სანახევროდ კორიკიანი გაგიკის ტახტზე ასვლის შემდეგაც, კახეთ-ჰერეთის მონარქთა დინასტია ქართული ეთნო-კულტურული გარემოს ინტეგრალურ ნაწილად დარჩა - ვეთანხმებით გიორგი გაგოშიძის ვარაუდს, რომ გამეფებისთანავე გაგიკი, დიდი ალბათობით, დიოფიზიტობაზე გადავიდა, მართლმადიდებლურად მოინათლა.² უფრო მეტიც, გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ მელქისედეკის დაწერილში მოხსენიებული *კვირიკე მეფე დისწული კვირიკე მეფისა* არის სწორედ რომ *გაგიკი, რომელმაც ნათლობის სახელად ბიძის პატივსაცემად კვირიკე იწოდა*.

¹ *მატიანე ქართლისა*, გვ. 280-281.

² გაგოშიძე, *კიდევ ერთხელ კვირიკეს ჯვრის შესახებ*, გვ. 111-112.

სხვადასხვაენოვანი კომპონენტის ცალ-ცალკე განხილვის შემდეგ შეგვიძლია შევეუდგეთ კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ნოდებულების ზოგად მიმოხილვას, მისი ევოლუციისა და ისტორიული მნიშვნელობის ანალიზს. კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ნოდებულებაში ვგულისხმობთ, როგორც მათ მიერ გამოყენებულ, ე. ნ. *ოფიციალურ*, ასევე უცხოური წყაროების მიერ მათდამი მიკუთვნილ, ან, მათ აღსაწერად გამოყენებულ, ე. ნ. *არაოფიციალურ ტიტულატურას*.

კახეთის მთავართა თავდაპირველი საკუთარი, საფიქრებელია, ოფიციალური ნოდება იყო *ქორეპისკოპოსი* - როგორც ჩანს, სასულიერო-საეკლესიო ხელისუფლების შემდგომი ფეოდალიზაციისა და საერო ხელისუფლებასთან შერწყმის პროდუქტი. კახეთის მთავართა ეს ნოდება ზუსტად აისახა სომხურ წყაროებში, და, ასევე, ალ-მა'სუდისთანაც. ეს ნოდება, სავარაუდოდ, მისი სასულიერო კომპონენტის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, კახეთ-ჰერეთის მეფეებმაც კი შეინარჩუნეს, სამეფოს არსებობის ბოლომდე, რანთა და კახთა მეფის ტიტულის მიღების მიუხედავად. იმავდროულად, კახეთის სახელმწიფოში წანართა მიერ შესრულებული როლის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ეპოქის არაბულ წყაროებში კახეთის მთავრებს ეწოდებათ *სანართა მალიქი / საჰიბი*.

ჩვენი აზრით, კვირიკე III დიდმა ბაგრატიოვანთა ქუთაისის კარზე (საპატიო?) ტყვეობიდან დაბრუნების შემდეგ, შესაძლოა, ასევე, ჰერეთის საბოლოოდ ანექსიის შემდეგ (და საფუძველზე) მიიღო *მეფის* (ან, ვახუშტის ცნობას თუ დავეჯერებთ, *კახთა მეფის*) ტიტული. ჰერეთის შემოერთებიდან გამომდინარე, აუცილებელი გახდა ამ უკიდურესად სერიოზული მონაპოვრის ასახვა ნოდებულებაში. კახეთის ქორეპისკოპოსმაც (თუ უკვე, დამატებით, მეფემაც), შესაბამისად, დაისაკუთრა ჰერეთის მეფეების ნოდება - *რანთა მეფე*. ასე შეიქმნა დამატებითი ტიტული *რანთა და კახთა მეფე / მფლობელი* (თუმცა, როგორც ოფიციალურ, ასევე არაოფიციალურ შემთხვევებში, დასაშვებია იყო კახეთ-ჰერეთის მონარქისთვის ეწოდებინათ უბრალოდ *მეფეც*). ჰერეთის აღმნიშვნელი *რანთა მეფობის* წინა პლანზე წაწევა, შესაძლოა, კვირიკე III-ის მიერ ხელისუფლების ხელში ჩაგდების ქრონოლოგიით (ჯერ ჰერეთი, შემდეგ კახეთი?), ან, ჰერეთის უდიდესი (რომ არა ვთქვათ, მეტი) მნიშვნელობით აიხსნებოდეს.

სწორედ, ვვარაუდობთ, ჰერეთის მეტი მნიშვნელობიდან და გეოგრაფიული სიახლოვიდან გამომდინარე, არაბულ წყაროებში ქრება *სანარიას* (წანართა) ხსენება, სამაგიეროდ, კახეთ-ჰერეთის მმართველზე არაბ ავტორებს გადააქვთ ჰერეთის მონარქის ნოდება *შაქის მეფე / საჰიბი*. ვარდან დიდიც, დიდი ალბათობით, კვირიკე III-ს *ალბანთა მეფეს* უწოდებს. ბაგრატიოვანთა მსგავსად, კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ნოდებულებაც ასახავს მათი სახელმწიფოს გაფართოებას; ოღონდ, საყურადღებოა, რომ ჰერეთის

გარდა, საგარეო ექსპანსიის გზაზე მოხვეჭილი სხვა ტერიტორიები კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ტიტულატურაში არ აისახა: არც შიდა ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი, ტერიტორია ქსანსა და არაგვს შორის, და არც თბილისი (რომელიც, ნუმისმატიკური მონაცემებით, დროებით კვირიკე III დიდმა დაიმორჩილა).¹

გაერთიანებული კახეთ-ჰერეთის სამეფო ექცევა ბიზანტიის იმპერიის ინტერესთა და, ასევე, ზეგავლენის სფეროში. კახეთ-ჰერეთის მონარქებს უბოძებენ ბიზანტიურ საკარისკაცო ტიტულებს - *მაგისტროსის*, *კურაპალატის* (ბაგრატიონთათვის ჩვეულებრივი ამბავია სინქრონულად არსებითად უფრო მაღალი რანგის ტიტულების ფლობა - *კურაპალატის*, *ნოველისიმოსის*, *სევასტოსის*, *კესაროსის*); სამეფო დინასტიის ზოგიერთი წარმომადგენელი ბიზანტიის იმპერიის უშუალო მოხელეც კი ხდება და იქ მოღვაწეობს. კახეთ-ჰერეთის სამეფო კარი უმეტესწილად ინარჩუნებს მართლმადიდებლობას (ისლამზე გადასვლა დროებით და კონიუნქტურულ მოვლენას წარმოადგენდა; მეორეს მხრივ კი, ტახტზე გაგიკის ასვლის მიუხედავად, მონოფიზოტობა ვერ ვრცელდება). კახეთ-ჰერეთის სამეფო კარი ფლობს და მისაღებად მიიჩნევს საერო თუ სასულიერო ყოფაში ბერძნული ენის გამოყენებას, ქართულის პარალელურად, რასაც კვირიკე III-ის მინანქროვანი სანაწილე ჯვარი ადასტურებს. სახეზეა დუალიზმი: ქართულად *მეფე* კვირიკე ქრისტესგან განდიდება ითხოვს, ბერძნულად კი უფალს შეწევნას სთხოვს მისი *მონა* კვირიკე *მაგისტროსი*.

ჰერეთის ანექსიისთვის ბრძოლის პერიოდში და, მას შემდეგ, დავითი, კვირიკე II-ის ძე, თუ, კვირიკე III, დავითის ძე, იწყებენ საკუთარი, პრაქტიკულად ექსკლუზიურად არაბულენოვანი ზედწერილების მატარებელი საფასის ემისიას. ეს მოვლენა უნდა ჩაითვალოს საგარეო პოლიტიკური წარმატებისა და, საფიქრებელია, ახლებური ეკონომიკური სიტუაციის (სავაჭრო კონტაქტები მეზობელ ისლამურ სახელმწიფოებთან, მათი საფასის შემოსვლა კახეთ-ჰერეთში) შედეგად და შემადგენელ ნაწილად. გარდა ამისა, კახეთ-ჰერეთის მომძლავრებული მონარქი დგას საგანგებო გამონვევის წინაშე - როგორ მოახდინოს თავისი თავის პოზიციონირება უფრო ფართო, მეტწილად არაბულენოვანი და ისლამის მიმდევარი ელიტის მიერ მართულ პოლიტიკურ არენაზე, სადაც *lingua franca* არაბულია. გამოსავალს ხელისუფლება მასმედიის იმ დროისათვის ალბათ ყველაზე ეფექტურ საშუალებაში - მონეტის ემისიაში ხედავს. ამ უკანასკნელზე მისათითებლად ყალიბდება (ახალგამოგონილია?) კახეთ-ჰერეთის მონარქთა არაბული ტიტულატურა - *მეფე*, შემდგომში *მეფე სამართლიანი*, პრესტიჟული მეტაფორული ნოდება - *ქუნიის-ღირსების მამა*, მითითებით. ხაზი უნდა გაესვას დეკლარირებული

¹ Пагава, Монетные эмиссии Квирика III Великого.

სახელმწიფო პოლიტიკის ღირსებაში აყვანილ ცნებას - *სამართლიანობა*, რომელიც ცალკე დევიზადაც კი არის მითითებული ერთ-ერთ სამონეტო ტიპზე, და, შემდეგ, *მეფე სამართლიანში* გადადის.

საპირისპიროდ ამისა, მამით სომეხი ბაგრატიუნისი და დედით ქართველი არევმანელი გაგიკის კვირიკე III დიდის ტახტზე ასვლის მიუხედავად, სომხური ენა, კულტურა, რელიგია კახეთ-ჰერეთის სამეფოში ფეხს ვერ იკიდებს, რაც დასტურდება კახეთ-ჰერეთის მეფეების მიერ საკუთარი ოფიციალური სომხური ტიტულატურის არქონითაც - კახეთ-ჰერეთი ქართულ სახელმწიფოდ რჩება.

ამგვარად, კახეთის მმართველთა ტიტული *ქორეპისკოპოსი* იცვლება გაერთიანებული კახეთ-ჰერეთის სახელმწიფოს შედარებით ვრცელი წოდებულებით: *ქორეპისკოპოსი*, *რანთა* და *კახთა მეფე / მფლობელი*; ეს არის კახეთ-ჰერეთის მონარქთა ტიტულატურის ერთ-ერთი, ქართული, განზომილება; არსებობდა კიდევ ორი, ბიზანტიური - შესაბამისი ბიზანტიური საკარისკაციო ტიტულის სახით (*მაგისტროსი*, ან *კურაპალატი*), და არაბული - საკუთარი მონეტებით დამონმებული (*მეფე სამართლიანი*, *ღირსების მამა*).

კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულების სამი იპოსტასი შესანიშნავად ასახავს იმ სამ ისტორიულ განზომილებასაც, რომელთა ფარგლებშიც წარმართებოდა მათი საქმიანობა - ორიგინალური ქართული ბირთვი, რომელიც ცხოველქმედებს და ექსპანსიის გზას ადგას, ანუ, *de facto*, იბრძვის ქვეყნის გასაერთიანებლად; და, რომელიც, იმავდროულად, თავის ქართულ ორბიტაზე მოძრაობისას ორი საპირისპირო საგარეო ძლიერების პოლუსის მიზიდულობასაც განიცდის - 1) დასავლურ-ქრისტიანული, ბერძნულ-ბიზანტიურ სამოსელში გამოწყობილი, და 2) აღმოსავლურ-ისლამური, სახალიფოს ტრადიციების გამგრძელებელი და არაბულენოვანი - ორი ცივილიზაციის ზედდების სივრცეშია.¹

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

აბდალაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა - აბდალაძე ა., ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში, თბილისი, 1988.

---

¹ სომხური განზომილება კი, არც წოდებულების და არც სხვა რაიმე ასპექტის მხრივ კახეთისა თუ კახეთ-ჰერეთის სახელმწიფოს რეალურად არა აქვს.

- ბადრიძე, მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის -** ბადრიძე შ., მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, ჟურნ. „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე“, 1964, N 5, გვ. 87-99.
- ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები -** ბარნაველი თ., კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბილისი, 1961.
- ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა -** ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973.
- ბახტაძე, გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ქართული ტიტულატურა -** ბახტაძე მ., გაერთიანებული საქართველოს მეფეთა ქართული ტიტულატურა XI საუკუნეში, კრ. „გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული“, 2019, 17-1, გვ. 107-128.
- ბახტაძე, ქართული და ბიზანტიური ტიტულატურის ურთიერთმიმართება -** ბახტაძე მ., ქართული და ბიზანტიური ტიტულატურის ურთიერთმიმართება ბაგრატიონთა საგვარეულოში IX-X საუკუნეებში, ჟურნ. „ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, სპეციალური გამოშვება, შოთა მესხია - 100“, 2016, გვ. 208-226.
- ბახტაძე, ქართული ტიტულატურა ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მმართველ ბაგრატიონთა დინასტიაში -** ბახტაძე მ., ქართული ტიტულატურა ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მმართველ ბაგრატიონთა დინასტიაში, ჟურნ. „ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, 2015, 9, გვ. 89-124.
- გაბიძაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა -** გაბიძაშვილი ე., რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერა: ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური გამოკვლევა, თბილისი, 1978.
- გაგოშიძე, ალავერდის ტაძრის თავდაპირველი კანკელის ფრაგმენტები -** გაგოშიძე გ., ალავერდის ტაძრის თავდაპირველი კანკელის ფრაგმენტები, კრ. „ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები. სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თბილისი-თელავი-ალავერდი. 2006 წლის ნოემბერი“, თბილისი, 2007, გვ. 24-31.
- გაგოშიძე, ეპიტაფია კალაურის წმინდა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრიდან -** გაგოშიძე გ., ეპიტაფია კალაურის წმინდა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრიდან, ჟურნ. „ძველი ხელოვნება დღეს“, 2017, 8, გვ. 124-127.
- გაგოშიძე, კიდევ ერთხელ კვირიკეს ჯვრის შესახებ -** გაგოშიძე გ., კიდევ ერთხელ კვირიკეს ჯვრის შესახებ, ჟურნ. „საქართველოს სიძველენი“, 2003, 4-5, გვ. 100-114.

- გეორგიკა** - გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. IV, ნაკვეთი II, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1952.
- ენუქიძე, სილოგავა, შოშიაშვილი, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი** - ენუქიძე თ., სილოგავა ვ., შოშიაშვილი ნ., ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., თბილისი, 1984.
- ვარდანი, მსოფლიო ისტორია** - ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ე. კვაჭანტირაძემ, თბილისი, 2002.
- თავაძე, ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა** - თავაძე ლ., ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში, დისერტაცია, თბილისი, 2012.
- თავაძე, კურაპალატის ტიტული** - თავაძე ლ., კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში (ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ვითარება IX-X საუკუნეებში), კრ. „ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, სპეციალური გამოშვება. კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა“, 2012, გვ. 63-100.
- თავაძე, მაგისტროსი საქართველოში** - თავაძე ლ., მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში, თბილისი, 2016.
- თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები** - თოფურია პ., აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში, თბილისი, 1995.
- კლდიაშვილი, გარეჯა - კონსტანტინოპოლი** - კლდიაშვილი დ., გარეჯა - კონსტანტინოპოლი. თეოდორე გარეჯელის მიერ რომანას მონასტრის ქართულ სკრიპტორიუმში 1070 წელს გადწერილი ოთხთავი, ჟურნ. „საქართველოს სიძველენი“, 2005, 7-8, გვ. 143-167.
- ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება** - ლორთქიფანიძე მ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბილისი, 1963.
- მატიანე ქართლისა** - მატიანე ქართლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, წიგნში: ქართლის ცხოვრება, მთ. რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2008.
- მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება** - მელიქიშვილი გ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბილისი, 1973.

- მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები** - მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი, 1980.
- მუსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი უჯარმა** - მუსხელიშვილი დ., ციხე-ქალაქი უჯარმა, ივერია-ალვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1966.
- ნიკოლეიშვილი, კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე** - ნიკოლეიშვილი ი., ალავერდის ტაძრის აღმშენებლის, კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე, კრ. „ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბილისი-თელავი-ალავერდი, 2006 წლის ნოემბერი“, თბილისი, 2007, გვ. 17-23.
- პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო** - პაპუაშვილი თ., რანთა და კახთა სამეფო, თბილისი, 1982.
- პაპუაშვილი, კვირიკეს ჯვრის ქართულ-ბერძნული წარწერა** - პაპუაშვილი თ., ხახულის კარედი ხატის კვირიკეს ჯვრის ქართულ-ბერძნული წარწერა, უფრნ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, 2000, 9, გვ. 72-78.
- მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი** - საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1953.
- სილოგავა, ბალვამთა ფეოდალური სახლის მემორიალური ნიგნები** - სილოგავა ვ., ბალვამთა ფეოდალური სახლის მემორიალური ნიგნები და მათი ანდერძ-მოსახსენებლები, კრ. „Dedicatio: ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი (ეძღვნება აკად. მ. ლორთქიფანიძის დაბადების 75-ე წლისთავს)“, თბილისი, 2001, გვ. 223-286.
- სტეფნაძე, საქართველოს მეფეთა ტიტულების გაგებისათვის** - სტეფნაძე ჯ., XI-XII საუკუნეების საქართველოს მეფეთა ტიტულების გაგებისათვის, კრ. „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან“, თბილისი, 1976, გვ. 156-165.
- სუმბატ დავითის ძე, ცხორება და უწყება ბაგრატიონიანთა** - სუმბატ დავითის ძე, ცხორება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, ნიგნში: ქართლის ცხოვრება, მთ. რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2008.
- ფალავა, საქართველოს მეფეთა წოდებულება** - ფალავა ი., სპილენძის მონეტა დავით აღმაშენებლის გამოსახულებით და საქართველოს მეფეთა წოდებულება. ნაწილი 2 (იბეჭდება).
- ქართული წარწერების კორპუსი** - ქართული წარწერების კორპუსი, I, ლაპიდარული წარწერები, I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1980.

- ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი* - ქუთათელაძე ქ., *ქვემო ქართლი*. პოლიტიკური ისტორიის საკითხები (ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო, ორბელთა გვარის ისტორია), თბილისი, 2001.
- ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი - ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მზექალა შანიძემ, წიგნში: *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2008.
- ყაუხჩიშვილი, *ბერძნული წარწერები საქართველოში* - ყაუხჩიშვილი თ., *ბერძნული წარწერები საქართველოში*, თბილისი, 1951.
- ჭეიშვილი, *ქუეყანა ანისისა* - ჭეიშვილი გ., *ქუეყანა ანისისა*, თბილისი, 2017.
- ჯავახიშვილი, *საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია* - ჯავახიშვილი ი., *საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია* (გადმობეჭდილი „ცნობის ფურცლიდან“), ტფილისი, 1905.
- ჯაფარიძე, *წანართა შესახებ* - ჯაფარიძე გ., *წანართა შესახებ*, „ძიებანი“, 1, 2012, გვ. 83-96.
- Alexanyan, Paghava, *The Heirs of Kvirike III the Great* - Alexanyan D., Paghava I., *The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti: Numismatic Legacy*, კრ. „ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“, 2017, 10, გვ. 326-337.
- Minorsky, *Studies in Caucasian History* - Minorsky V., *Studies in Caucasian History*, I. *New Light on the Shaddādids of Ganja*, II. *The Shaddādids of Ani*, III. *Pre-history of Saladin*, London, 1953.
- Paghava, *Additional Data on the Numismatic History of K'akheti and Hereti* - Paghava I., *Additional Data on the Numismatic History of K'akheti and Hereti Kingdom: New Coin Type of Aghsartan I (or II) and Coin Type Tentatively Attributed to Davit, Son of K'wirike II* (in press).
- Qibla, *Akhbār al-Dawlat al-Saljūqiyya* - Qibla A., *An Unexploited Source for the History of the Saljūqs: a Translation of and Critical Commentary of the Akhbār al-Dawlat al-Saljūqiyya*, Thesis, Edinburgh, 1985.
- Беручашвили, Бичикашвили, *Новая атрибуция креста Квирикэ* - Беручашвили, Н., Бичикашвили И., *Новая атрибуция креста Квирикэ Хахульского кладня*, „Византийский Временник“, 2002, Том 61 (86), гв. 172-186.
- Минорский, *История Ширвана и Дербенда* - Минорский В., *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, Москва, 1963.
- Пагава, *Монетные эмиссии Квирикэ III Великого* - Пагава И., *Монетные эмиссии Квирикэ III Великого, царя Кахети и Эрети* (в печати).
- Хускивадзе, *Грузинские эмали* - Хускивадзе Л., *Грузинские эмали*, Тбилиси, 1981.
- Юзбашян, *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия* - Юзбашян К., *Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.*, Москва, 1988.

Acting in Three Dimensions: the Titulary of Kakheti and Kakhet-Hereti Monarchs

Summary

The present paper analyzes the titles of the monarchs of Kakheti and Kakhet-Hereti, and its historiographic value, based on varied historical material: metal artifacts; lapidary inscriptions; historical charters; narrative primary sources. In terms of methodology, Georgian, Byzantine, and Arabic titulary (of the monarchs of Kakheti and Kakhet-Hereti) was examined, as well as the data provided by Armenian sources, taking into consideration the reliability of each source and type of title (official vs. non-official) and synthesizing the data.

Georgian official lapidary inscriptions prove that the principal Georgian title was *Chorepiscopus*. Kvirike III appropriated the title of *King of Rans and Kakhs* (Kalaura inscription, Georgian narrative sources) / *Lord of Rans and Kakhs* (Torgha inscription).

The title of *Chorepiscopus* presumably implied a fusion of ecclesiastic authority with secular one. We demonstrated that it was never abandoned, apparently still retaining spiritual significance.

Possibly, exclusively ecclesiastic comprehension of the title of *Chorepiscopus* (certain associated stigma) prevented David IV from appropriating it along with *King of Rans and Kakhs* after annexing this kingdom.

What induced Kvirike III to become the *King of Rans and Kakhs*, and why the former monarch of Kakheti placed *Rans* (= Hereti) at the first place? We conjectured that Kvirike III was influenced by the Bagratid royal etiquette and social hierarchy; and adopted the title of *King* formerly owned by the Kings of Hereti. Hers could be placed at the first place due to being subdued first; or, Hereti's major significance.

Constantine VII Porphyrogennetos designated the ruler of Kakheti as ἄρχων. We have provided arguments that Kvirike III (and not II) was *magistros*; Aghsartan I became *couropalates*. We argued, that Kakhet-Hereti's sovereignty was jeopardized by being included into the Caucasian segment of the Byzantine Commonwealth.

Arabic sources designated the monarchs of Kakheti as *Kings* or *Lords of as-Sanariya*. Once a version of *Chorepiscopus* was utilized. Since the 11th century, they became *Kings* or *Lords of Shakki*, indicating the significance of *Hereti*.

Recent numismatic discoveries proved that David (?), Kvirike III, Gagik, Aghsartan I (possibly also Aghsartan II) had official Arabic titles: *King the Just* and metaphoric kunya *Father of Virtue*. Issuing coins with predominantly or exclusively Arabic legends was probably predetermined by economic relations with Muslim neighbors; influence of the Islamic monetary tradition; concern for self-presentation in the Muslim area.

Armenian sources confirm that the monarchs of Kakheti had the title of *Chorepiscopus / Great Chorepiscopus*. Vardan the Great possibly also employed the title of *King of Albans* (= Hereti). The Monarchs of Kakheti and Kakhet-Hereti had no official Armenian title.

The *Chorepiscopi* of Kakheti retained this title, but adopted that of *King (Lord) of Rans and Kakhs*; reflecting the expansion of their dominion (Georgian dimension of their titulary). They were acting also in two additional dimensions, Byzantine, and Oriental, as attested to by their *official* Byzantine and Arabic titles. Despite the dynastic alliance with Armenian Bagratids, no Armenian titles were adopted, indicating the soundness of Kakhet-Hereti's Georgian and pro-Chalcedonian, anti-Monophysite stance.

The titulary of the monarchs of Kakheti and Kakhet-Hereti provides a reliable primary source on the social, political, economic and cultural history of this medieval Georgian state.

წმინდა ასურელ მამათა ღვაწლისადმი მიძღვნილი ჰაგიოგრაფიული ციკლის ისტორიის ძირითადი ფაქტები

1. შესავალი

ქართველთა გაქრისტიანება საუკუნეებში განფენილი პროცესია, რომელიც სათავეს მოციქულთა ეპოქიდან იღებს. IV საუკუნის 30-იან წლებში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად აღიარებით ეს პროცესი არ სრულდება, ის საკმაო ინტენსივობით შემდეგაც გრძელდება. განსაკუთრებულ ეტაპს აღნიშნული პროცესის განვითარებაში წარმოადგენს ასურეთიდან¹ საქართველოში წმ. იოანე ზედაზნელის წინამძღოლობით მოსულ მისიონერთა მოღვაწეობა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით ამ ფაქტს ქართლის

---

¹ ქართულ წყაროებში ქრისტიან მისიონერთა ეს გუნდი მოიხსენიება როგორც „წმინდა ასურელი მამები“. სპეციალურ ლიტერატურაში კი მათ ხან ასევე უწოდებენ, ხანაც „წმიდა სირიელ მამებს“, რადგან მკვლევართა მნიშვნელოვანი ნაწილი თვლის, რომ ტერმინ „ასურეთის“ ქვეშ „სირია“ იგულისხმება. მაგრამ ეს გაიგივება, როგორც ირკვევა, პრობლემატურია (ლიმინგი, *არქიტექტურა და ასკეტიზმი*, გვ. 9-17). თუ ზოგადად ვიტყვი, წყაროებში აღნიშნული ხორონომები, მართლაც, გამოიყენებოდა სინონიმებად, თუმცა ყოველთვის ეს ასე არ იყო და „ასურეთსა“ და „სირიას“ მკაფიოდ განასხვავებდნენ (ანდრადი, *ასურელები, სირიელები*, გვ. 299-317). ჩვენს შემთხვევაში წყარო გვაძლევს დაკონკრეტების საშუალებას: წმინდა მამები შუამდინარეთიდან ანუ მესოპოტამიიდან გამოემგზავრნენ ქართლში. აღნიშნულ ფაქტზე ყურადღება გაამახვილა ვ. გოილაძემ და მიუთითა, რომ წმინდა მამების თავდაპირველი მოღვაწეობის ადგილი უნდა ყოფილიყო არა ზღვისპირა სირია, არამედ ჩრდილოეთ შუამდინარეთი ანუ მესოპოტამია. მანვე აღნიშნა ისიც, რომ ანტიოქიის სახელწოდების მქონე ქალაქი, რომელზედაც საუბარია ქართულ წყაროებში, დასტურდება არამარტო სირიაში მდ. ორონტზე, არამედ შუამდინარეთშიც ანუ ასურეთშიც. იხ. გოილაძე, *ასურელ მამათა სამშობლო*, გვ. 139-180. ზოგჯერ ამ საკითხს ანუ წმინდა მამების თავდაპირველი მოღვაწეობის ადგილის განსაზღვრას უკავშირებენ მისიონერთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხს. ვ. გოილაძესათვის, მაგალითად, მის მიერ წმინდა მამების სამშობლოს შუამდინარეთთან გაიგივება ხელს უწყობს დასკვნას მათი ქართველობის შესახებ, თუმცა არაერთ მკვლევარს ხსენებულ მისიონერთა ეთნიკურ წარმომავლობასთან და ასურეთის იდენტიფიკაციასთან დაკავშირებით განსხვავებული შეხედულებები აქვს (ალექსიძე, *ასურელ მამათა დედაენა*, გვ. 212-215; მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 159-188; ჰაასი, *იოანე ზედაზნელი და სირიული ასკეტიზმი*, გვ. 95-99).

მოქცევიდან მეორესა წელს ანუ დაახლოებით VI საუკუნის შუა ხანებში ჰქონდა ადგილი.¹

აღნიშნულ მისიონერთა მოღვაწეობის მიმართ სპეციალისტთა ინტერესი დიდია. პრობლემის მეცნიერული შესწავლის ისტორია, რომელიც რამდენიმე ათეულ წელს ითვლის, წარმოადგენს ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობით, ლიტერატურათმცოდნეობით, ფილოსოფიურ ძიებათა ფართო სპექტრს.²

მრავალმხრივი კვლევისათვის საფუძველს ქმნის ის გარემოება, რომ ჩვენამდე მისიონერთა ცხოვრების ამსახველმა არაერთმა ძეგლმა მოაღწია. თუმც იგივე ანუ მასალის სიუხვე, პრობლემათა წინაშეც აყენებს მკვლევართ. ზოგჯერ ციკლის ცალკეული რედაქციები განსხვავებულ მონაცემებს გვანვდის. ეს კი ართულებს ისტორიული ფაქტების დადგენის ამოცანას. ამიტომ ისტორიული რეპრეზენტაციის დაწყებამდე, ვფიქრობ, აუცილებელია ციკლის ისტორიის აღდგენა და ცალკეული ტექსტების ჰერმენევტიკული ანალიზი. ამ მხრივ არაერთი საგულისხმო ნაბიჯი უკვე გადადგმულია, თუმც მთლიანი სურათის რეკონსტრუქცია კვლავ დღის წესრიგში რჩება.

წინამდებარე სტატია სწორედ ამ მიზანს ისახავს. მასში განვიხილავ რამდენიმე ძეგლს, რომელთა საშუალებით ვახასიათებ ციკლის განვითარების უმთავრეს ეტაპებს.

წარმოდგენილი კვლევა ასახავს 1996 წლით დათარიღებული ჩემი სადოქტორო დისერტაციის³ ერთ-ერთ შედეგს. დისერტაციის შესაბამისი ნაწილი სრულად არასოდეს გამოქვეყნებულა. დაიბეჭდა მხოლოდ ორიოდე ფრაგმენტი.⁴ ჩემი სადოქტორო დისერტაციით, მიუხედავად იმისა, რომ ის ხელმისაწვდომია (ინახება საქართველოს პარლამენტის ბიბლიოთეკაში) საკითხზე მომუშავე ყველა მკვლევარმა არ ისარგებლა. ამ მიზეზით განსახილველი ჰაგიოგრაფიული ციკლის ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი კვლევის შედეგად ორ ათეულ წელზე მეტი წლის წინ ჩემ მიერ მიღებული დასკვნები სამეცნიერო საზოგადოებისათვის ნაკლებად ცნობილია. სწორედ აღნიშნულმა გარემოებამ გადამაწყვეტინა დისერტაციის შესაბამისი თავის ერთი

¹ აღნიშნულ თარიღს მე განვსაზღვრავ ძალიან მიახლოებით. ისტორიული საკითხების კვლევას არც სხვა შემთხვევებში ჩაუვლრმავდები, რათა ამ გამოკვლევას შეეუნარჩუნო მკაფიო წყაროთმცოდნეობითი ფოკუსი.

² ციკლის ისტორიისათვის სხვადასხვა მნიშვნელოვან საკითხს ეხებოდა არაერთი მკვლევარი. მე აქ ჩამოვთვლი ზოგიერთ მათგანს ანბანური რიგით: ი. აბულაძე, ზ. ალექსიძე, მ. ბროსე, ე. გაბიძაშვილი, ვ. გოილაძე, კ. კეკელიძე, შ. მათითაშვილი, ბ. მარტინი-იზარი, ლ. მენაბდე, დ. მერკვილაძე, ზ. სხირტლაძე, ი. ჯავახიშვილი, ა. ჯაფარიძე, ქ. ჰაასი და სხვ.

³ ჩხარტიშვილი, *ქართული ჰაგიოგრაფიის ანალიზი*, გვ. 122-156.

⁴ ჩხარტიშვილი, *წმ. იოვანე ზედაზნელი*, გვ. 120-126; ჩხარტიშვილი, *წმ. აბიბოს ნეკრესელი*, გვ. 127-131; იხ. აგრეთვე ასურელი მოღვაწეების ცხოვრებათა ციკლის ისტორიისადმი მიძღვნილი ამავე ავტორის სხვა გამოკვლევებიც: ჩხარტიშვილი, *წმ. დავით გარეჯელი*, გვ. 136-145, 290; ჩხარტიშვილი, *საქართველოს ეკლესიის წმინდანები*, გვ. 36-47.

მონაკვეთი სათანადო გადამუშავების შემდეგ სტატიის სახით გამოქვეყნებინა. საკვალიფიკაციო ნაშრომში მე საუბარი მქონდა მთლიან ჰაგიოგრაფიულ ციკლზე. ამჯერად ამ ციკლის რამდენიმე ტექსტს განვიხილავ მხოლოდ. მოხმობილი მასალა სავსებით საკმარისია იმისათვის, რომ დავადგინოთ ციკლის ისტორიის უმთავრესი ფაქტები.

კონკრეტულად შევეხები წმ. იოანე ზედაზნელის „ცხოვრების“ სამ რედაქციას, წმ. აბიბოს ნეკრესელის „მარტივლობის“ ორ რედაქციას, წმ. შიო მღვიმელის „ცხოვრების“ ერთ რედაქციას.

აქ წარმოვადგენ ამ ტექსტების შესახებ მოკლე ინფორმაციას, რათა მკითხველისათვის იოლი გახდეს მათი იდენტიფიცირება გამოცემების მიხედვით.

1. „ცხოვრებად წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ზედაზნელისაჲ, რომელი ბრძანებითა და წინამძღურობითა სულისა წმიდისაჲთა მოივლინა ქუეყანით შუამდინარით ქუეყანად ქართლად ათორმეტთა მონაფეთა მისთა თანა. განაახლა და განავრცო წმიდამან (მამამან) ჩუენმან ქრისტეს მიერ არსენი“. ამ რედაქციამ მოაღწია ერთადერთი ბოლონაკლული ნუსხით. გამოცემულია.¹ თარგმნილია გერმანულ ენაზე.² მოიხსენიებენ როგორც ვრცელ რედაქციას, ანასეული „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტს, მეტაფრასულ რედაქციას, ინტერპოლირებულ „ცხოვრებას“. ვუნოდოთ მას Z₁ ტექსტი.

2. „ცხოვრებად და მოქალაქეობად წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ზედაზნელისა და მონაფეთა მისთაჲ, რომელთა განანათლეს ქუეყანა ესე ჩრდილოეთისაჲ. ხოლო აღწერა არსენი კათალიკოსმან, სარგებელად რომელნი ისმენდნენ“. რედაქცია მოღწეულია რამდენიმე ნუსხით. გამოცემულია.³ თარგმნილია ფრანგულ ენაზე.⁴ ზოგი მკვლევარი მას მოიხსენიებს როგორც არქეტიპს, ზოგი - როგორც მოკლე სვინაქსარული ტიპის ძეგლს, ზოგი - „იოანე-შიოს“. ვუნოდოთ მას Z₂ ტექსტი.

3. „ცხოვრებად წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანე ზედაზნელისაჲ, რომელი ბრძანებით ღმრთისაჲთა და წინამძღურობითა სულისა წმიდისაჲთა მოივლინა ქუეყანით შუამდინარით ქუეყანად ქართლისად ათორმეტთა მონაფეთა მისთა თანა. განაახლა და განავრცო წმიდამან მამამან ჩუენმან ქრისტეს მიერ

---

¹ აბულაძე, *ძველი რედაქციები*, გვ. 2-58 (ეს რედაქცია ამ გამოცემაში აღნიშნულია C ლიტერით). აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 191-216 (ეს რედაქცია ამ გამოცემაში აღნიშნულია C ლიტერით).

² პეჩი, *სირიელი მამები*, გვ. 159-175.

³ კაკაბაძე, *არქეტიპები*, გვ. 19-36; ყუბანეიშვილი, *ქრესტომათია*, გვ. 157-159; აბულაძე, *ძველი რედაქციები*, გვ. 2-141 (აღნიშნულია C ლიტერით). *ძეგლები I*, გვ. 191-229 (ეს რედაქცია ამ გამოცემაში აღნიშნულია C ლიტერით).

⁴ მარტინ-იზარი, *წმინდა სირიელი მამები. დანართი*, გვ. 92-110.

ქართლისა კათალიკოსმან არსენი“. რედაქცია მოღწეულია რამდენიმე ნუსხით. გამოცემულია.¹ სპეციალურ ლიტერატურაში მოიხსენიება, როგორც მეტაფრასული რედაქცია. ვუნოდოთ მას Z₃ ტექსტი.

4. „წმიდისა მღვდელმონამისა აბიბოს ნეკრესელი ეპისკოპოსისა, რომელი ინამა ცეცხლისმსახურთა მიერ ქართლს. თქუმული არსენი დიდისა ქართლისა კათალიკოსისაჲ“. ძეგლმა ჩვენამდე მოაღწია რამდენიმე ხელნაწერით. გამოცემულია.² თარგმნილია გერმანულ ენაზე.³ მოიხსენიებენ როგორც ვრცელ რედაქციას, მეტაფრასულს.⁴ ვუნოდოთ მას N₁ ტექსტი.

5. „მოქალაქობაჲ და ნამებაჲ (წმიდისა ა)ბიბ(ო) ნეკრესელი ეპისკოპოსისაჲ“. ძეგლმა ჩვენამდე მოაღწია ერთადერთი ნაკლული ნუსხით. გამოცემულია.⁵ თარგმნილია ფრანგულ ენაზე.⁶ სპეციალურ ლიტერატურაში მოიხსენიება როგორც მომცრო, მოკლე ან არქეტიპული, აბიბოს I რედაქცია. ვუნოდოთ მას N₂ ტექსტი.

6. „ცხოვრებაჲ და საკვრველებანი წმიდისა და ნეტარისა შიოდსნი, რომელი იყო ანტიოქიადთ შუამდინარისადთ, ხოლო მოინია ქუეყანად ქართლისა და დაემკვდრა სარკინისა მღვმესა, რომელი-ესე აღწერა ღირსმან მარტკრი, რომელსა ეწოდა იოვანე, რომელი იყო მონაფეთაგანი წმიდისა იოანესა კოსტანტინეპოლით“. ძეგლმა ჩვენამდე მოაღწია არაერთი ხელნაწერით. გამოცემული⁷ სპეციალურ ლიტერატურაში მოიხსენიება მეტაფრასული რედაქციის სახელით. ვუნოდოთ მას S₁ ტექსტი.

---

¹ საბინინი, *საქართველოს სამოთხე*, გვ. 193-203; აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 83-107.

² საბინინი, *საქართველოს სამოთხე*, გვ. 213-216; აბულაძე, *ძველი რედაქციები*, გვ. 188-196 (ეს რედაქცია ამ გამოცემაში აღნიშნულია Ⴀ ლიტერით).

³ პეჩი, *მოთხრობა სირიელ მამებზე*, გვ. 313-318.

⁴ როგორც ირკვევა, N₁ რედაქციასთან ახლოს მდგომია Sin-50 ხელნაწერში დაცული ტექსტი. ალექსიძე, *ახალი აღმოჩენები*, ხელნაწერის Sin. Geo. N. 50; ალექსიძე, *აბიბოს ნეკრესელი*, გვ. 12-29. მე ვფიქრობ, შესაძლებელია, რომ ეს უკანასკნელი განვიხილოთ, როგორც N₁ რედაქციის ერთ-ერთი ტექსტი.

⁵ ჯანაშვილი, *აღწერა*, გვ. 25-28; კაკაბაძე, *არქეტიპები*, გვ. 42-46. აბულაძე, *ძველი რედაქციები*, გვ. 188-195 (ეს რედაქცია ამ გამოცემაში აღნიშნულია Ⴁ ლიტერით). აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 240-247 (ეს რედაქცია ამ გამოცემაში აღნიშნულია Ⴃ ლიტერით).

⁶ მარტინ-იზარი, *წმინდა სირიელი მამები, დანართი*, გვ. 76-80.

⁷ აბულაძე, *ძველი რედაქციები*, გვ. 69-141; საბინინი, *საქართველოს სამოთხე*, გვ. 219-252; აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 107-170; სხირტლაძე, *ძველი ნუსხა*, გვ. 67-122.

2. არსენისეული ვერსია

„ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ ჩანართში არის ციკლის ისტორიისათვის საყურადღებო ცნობა იმის შესახებ, რომ ასურელ მისიონერთა ქართლში მოსვლიდან 420 წლის გასვლის შემდგომ, ე. ი. დაახლოებით X საუკუნის შუა ხანებში მათი მოღვაწეობის ფაქტები გამოიკითხა და გამოიძია არსენ კათალიკოსმა.¹

მართლაც, როგორც ვნახეთ, განსახილველ ჰაგიოგრაფიულ ციკლში ვხვდებით რამდენიმე ტექსტს, რომლის ავტორად არსენ კათალიკოსია დასახელებული. მაგალითად, ასეთია წმ. იოანე ზედაზნელის „ცხოვრების“ სამი რედაქცია: Z_1 , Z_2 , Z_3 და წმ. აბიბოს ნეკრესელის „მარტვილობის“ ერთი რედაქცია N_1 .

განვიხილოთ თითოეული მათგანი.

Z_1 იწყება წერილით დამკვეთისადმი. ირკვევა, რომ ზედაზნის მონასტრის წინამძღვარს მიქაელს წერილით უთხოვია არსენისათვის წმ. იოანეს ღვანლის აღწერა. მიქაელს თავისი წარგზავნილისათვის თხოვნის ბარათის გარდა გაუტანებია „ქარტად წულილიც“ ანუ წმ. იოანეს შესახებ დეტალური მონაცემების შემცველი ტექსტი. ამის დამატებით ზოგი რამ არსენს თავადაც მოუძიებია, გამოუკითხავს წმ. იოანეს მონაფეების შესახებაც და ასე შექმნილა მისი ნაშრომი.²

Z_2 ტექსტს ამგვარი წერილი არ უძღვის წინ. იგი იწყება პირდაპირ: „ესე ნეტარი მამად ჩუენი იოვანე იყო ქუეყანადთ შუამდინარით“.

მიუხედავად ამ სხვაობისა, სრულიად აშკარაა, რომ Z_1 და Z_2 გენეტიურად ახლოს მდგომი ტექსტებია: ისინი შეიცავს ერთნაირად დაკავშირებულ იდენტურ ეპიზოდებს. სხვაობა შეეხება მხოლოდ სტილს; პირველი ტექსტის ავტორი არ ფარავს ემოციებს, ენაწყლიანია, ამის გამო ზოგჯერ მის მიერ გამოთქმული აზრი ბუნდოვნადაც კი შეიძლება მოეჩვენოს თანამედროვე მკითხველს. მეორეში ფრაზები ლაკონიურია, ნათქვამი უფრო ცხადია, უფრო ადვილად გასაგებია თანამედროვე მკითხველისათვის. „თანამედროვე მკითხველს“ საგანგებოდ ვუსვამ ხაზს: Z_1 ტექსტი გაუგებარი კი არ გახლავთ, არამედ იმის გამო, რომ იგი უფრო მხატვრულია, შედარებით ძნელად აღსაქმელი შეიძლება აღმოჩნდეს მათთვის, ვინც ძველი ლიტერატურის ნიმუშების კითხვაში განაფული არ არის.

რომ შევაჯამოთ: Z_1 და Z_2 ტექსტები სტილისტურად განსხვავებული, მაგრამ იდენტური სტრუქტურის ძეგლებია.

აღნიშნულიდან გამომდინარე შესაძლებელია, რომ Z_2 საშუალებით აღვადგინოთ (მოვიაზროთ) Z_1 ტექსტის დაკარგული ნაწილი.

¹ ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება, გვ. 208.

² აბულაძე, ძეგლები I, გვ. 191-192.

Z₁ რედაქციის ნაკლული ტექსტი წყდება იმ ეპიზოდზე, რომელშიც წმ. იოანესთან სწეულთა მიყვანის შესახებ არის საუბარი. Z₂ რედაქციაში ეს ეპიზოდი სრულად არის წარმოდგენილი. ყოველივე ამას მოსდევს წმ. იოანეს ცხოვრებისათვის ამკარად შემაჯამებელი ადგილი და ჰაგიოგრაფი მისი მონაფეების შესახებ საუბარსაც გვპირდება.¹

მართლაც, ამის შემდეგ იწყება წმ. შიოსა და წმ. ევაგრეს „ცხოვრება“. აქ წმ. ისე ნილკნელის შესახებაც არის საუბარი, მოხსენიებულია სხვა მონაფეებიც და აღწერილია წმ. იოანეს გარდაცვალება.

კ. კეკელიძე მიუთითებდა, რომ წმ. შიოსა და წმ. ევაგრეს „ცხოვრების“ ის რედაქცია, რომელიც წმ. იოანეს ღვანლის აღწერის შემდგომ არის წარმოდგენილი Z₂ ტექსტში (ვუნოდოთ წმ. შიოსა და წმ. ევაგრეს „ცხოვრების“ ამ რედაქციას S₂ ტექსტი) ძველი ავტორის მიერ გააზრებული ჩანს წმ. იოანეს „ცხოვრების“ ორგანულ ნაწილად.² ამ შეხედულებას ეთანხმება ე. გაბიძაშვილი, რომელიც მართებულად ამახვილებს ყურადღებას იმ ფაქტზე, რომ წმ. იოანეს გარდაცვალების ეპიზოდი S₂ ტექსტის ბოლოშია მოქცეული. მთელი ეს მასალა (ანუ წმ. იოანეს „ცხოვრება“ დამატებული წმ. შიოსა და წმ. ევაგრეს „ცხოვრება“) ერთიანობაში გააზრებული რომ არ ყოფილიყო, ამგვარი რამ შეუძლებელი იქნებოდა, რადგან ჰაგიოგრაფიული თხზულება წარმოდგენილია წმინდანის გარდაცვალების ფაქტის აღნიშვნის გარეშე.³

მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს Z₁ და Z₂ ტექსტების გენეტური ურთიერთმიმართება. კ. კეკელიძის თვალსაზრისით, პირველადია Z₂, ხოლო Z₁ რედაქცია Z₂ რედაქციისაგან მომდინარე მეტაფრასული თხზულებაა. მკვლევარი თვლიდა, რომ Z₁ ტექსტისათვის წამდვარებულ დამკვეთის წერილში ნახსენებ „ქარტამ წულილში“ იგულისხმება სწორედ Z₂ ტექსტი.

ამ საკითხზე საპირისპირო შეხედულების იყო ი. აბულაძე, რომელიც Z₂ რედაქციის შესავალ ნაწილში ავტორის მოუხსენიებლობას (როგორც ითქვა, ის პირდაპირ იწყება, დამკვეთის წერილი მას წინ არ უძღვის) იმის დასტურად მიიჩნევდა, რომ ეს ტექსტი, Z₁ ტექსტისაგან განსხვავებით, ავტორის ხელიდან არ გამოსულა.⁴

ორივე ამ პოზიციას ჰყავს მხარდამჭერები. მაგალითად, ე. გაბიძაშვილი იზიარებს უკანასკნელად აღნიშნულს. ბ. მარტინ-იზარს კი გენეტური ხაზი Z₂ რედაქციიდან Z₁ რედაქციისაკენ მიმართულად წარმოუდგენია.⁵

¹ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 216-217.

² კეკელიძე, *სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ*, გვ. 21.

³ გაბიძაშვილი, *ე. წ. არქეტიპები*, გვ. 63.

⁴ კეკელიძე, *სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ*, გვ. XVI.

⁵ მარტინ-იზარი, *ცამეტი წმინდა სირიელი მამა*, გვ. 158.

მე ვფიქრობ, ამ შემთხვევაში გასაზიარებელია ი. აბულაძის პოზიცია. ჩემი აზრით, Z_2 რედაქციის სტილისტური სისადავე იმით კი არ არის გამოწვეული, რომ ის პირველადი ტექსტია, არამედ იმით, რომ მისი შემქმნელი რედაქციულ სამუშაოს ატარებს უკვე არსებული ძეგლის მიმართ. მასალის შეკრების და თხზულებაში მისი რაციონალური განაწილების ამოცანის სიმძიმე მას არ აწევს. აქედან გამომდინარე, მისი მთავარი ამოცანა სტილის სისადავეზე ზრუნვაა.

ამასთან, Z_2 ტექსტის გაიგივება „ქარტად წულილთან“ შეუძლებელია. Z_1 ტექსტის შესავალში ავტორი თავის სამუშაოს ოქროს მარცვლებიდან ჭურჭლის შექმნას ადარებს. ანუ ამკარაა, რომ ეს ავტორი მასალას თავად კრებდა და ცალკეულ მონაცემებს ერთმანეთთან თავად აკავშირებდა. როგორც ირკვევა, ზემოთ აღნიშნული ცნობით, სწორედ ამგვარად იმუშავა არსენ კათალიკოსმა, რომელმაც დამკვეთის მიერ მოძიებული და მის მიერ შეკრებილი მასალა გააერთიანა. შესაბამისად, Z_1 არის თავდაპირველი ტექსტი.

არსენის სახელით ზედწარწერილი Z_3 ტექსტი მეტაფრასული „ცხოვრებაა“. იგი იწყება შესავლით, თუმცე ეს შესავალი Z_1 რედაქციის შესავლისაგან ძალიან განსხვავდება. ერთ-ერთი განმასხვავებელია ის, რომ აქ არაა ავტორის ეპისტოლე დამკვეთისადმი.

განსხვავებულია აღნიშნული რედაქციების ძირითადი ნაწილებიც: მიუხედავად იმისა, რომ Z_3 ტექსტი საკმაოდ ვრცელია, იგი არ აშუქებს წმ. შიოსა და წმ. ევაგრეს მოღვაწეობას. მწერალს თავისი სათქმელი მხოლოდ წმ. იოანეთი შემოუფარგლავს, დანარჩენი მონაფეები თითო ფრაზით ჰყავს მოხსენიებული, ისიც ყველა არა. წმ. იოანეს მიერ განხორციელებულ კურნებათა აღწერის შემდგომ პირდაპირ გადადის წმინდანის გარდაცვალების აღწერაზე. მიუხედავად ამგვარი განსხვავებებისა, მაინც ამკარაა, რომ შეუძლებელია Z_3 ტექსტი სხვა ნაწარმოებად მივიჩნიოთ. თხრობის მიმდინარეობა მაინც Z_1 და Z_2 რედაქციების მსგავსია. ანუ Z_3 ტექსტიც წმ. იოანეს „ცხოვრების“ ერთ-ერთი რედაქციაა.

„და არცალა მშობელთა მისთა ვინაობაჲ და რომელისობაჲ სახელისა გკსნავიეს, თუ ვიენი იყვეს და რომელთაგან შთამომავალნი. გარნა მხოლოდ ესე მოცემულ არს ჩუენდა უწინარესვე აღმწერელთაგან ცხოვრებისა მისისათა, ვითარმედ ქუეყანით შუამდინარისაჲთ მოაქუნდა ჯორციელი ნათესაობა“,¹ ვკითხულობთ Z_3 რედაქციაში.

ი. აბულაძის აზრით, აღნიშნული მიუთითებს, რომ Z_3 რედაქციის შექმნის დროისათვის ცნობილი იყო წმ. იოანეს „ცხოვრების“ ერთზე მეტი რე-

---

¹ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 85.

დაქცია, რახან „აღმწერელნი“ მრავლობითშია. მისივე შეხედულებით, Z_3 მომდინარეობს Z_2 რედაქციისაგან.¹ ასევე ფიქრობს ბ. მარტინ-იზარი.² ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ, მართლაც, შესაძლებელია ფაქტების მოხმოება, თუმცა გადაჭრით მტკიცება, ჩემი აზრით, არ არის მართებული, რადგან Z_1 და Z_2 რედაქციები, როგორც უკვე აღინიშნა, სტრუქტურულად საკმაოდ ახლოს მდგომი თხზულებებია. მათ ერთმანეთისაგან მხოლოდ სტილი განასხვავებს. ამ ნიშნის დაფიქსირება კი მოცემულ შემთხვევაში შეუძლებელი ხდება, რადგანაც, როგორც ცნობილია, მეტაფრასირება, უპირველესად ყოვლისა, სწორედ სტილის ცვლილებას ნიშნავს.

კვლავ რომ შევაჯამოთ: განხილული ტექსტები ნმ. იოანეს შესახებ ერთიდაიმავე ჰაგიოგრაფიული თხზულების მოდიფიკაციებია, თუმცა სამივე ამ მოდიფიკაციის ავტორად, როგორც ვნახეთ, რატომღაც არსენ კათალიკოსია დასახელებული. ამ შემთხვევაში ბუნებრივია, კითხვები: სწორია ეს ინფორმაცია? რატომ უნდა გარჯილიყო ერთი ავტორი თხზულების სამი რედაქციის შესაქმნელად?!

ამ კითხვებზე პასუხის ძიების პროცესში ჩემი ყურადღება მიიპყრო Z_1 რედაქციის შემდგემა ცნობამ: „ამას რად ვიტყვ, არა თუ მუნ რომელთამე საქმეთა და ცხოვრებისა მისსა გაუწყებ თქუნენ, ძმანო, არამედ რომლითა მიზეზითა მოინია სოფელსა ამას ჩუენსა, მოგიტხრობ, ხოლო პირველი იგი ცხოვრებად და საქმენი იგი ამის ნეტარისად წერილ არს პირველსა მას წიგნსა და ჩუენდა ნეტარ არს მეორედ აღწერად“.³

ამრიგად, არსენი თავის აუდიტორიას უზუსტებდა თუ როგორი იყო მისი ნაშრომის მიმართება ნმ. იოანეს „ცხოვრების“ პროტოგრაფთან. ამ შენიშვნით ცხადი ხდება, რომ ჩვენს ხელთ არსებული რედაქციებისაგან ეს უკანასკნელი ანუ პროტოგრაფი განსხვავდებოდა ფაქტების მოცვის ქრონოლოგიით: მასში განხილული ყოფილა წმინდანის ცხოვრების დასაწყისი პერიოდი ანუ წმინდა მამის მოღვაწეობა ქართლში მოსვლამდეც. აღნიშნულიდან გამომდინარე ირკვევა ისიც თუ როგორ უნდა გავიგოთ ზემოთ აღნიშნული ცნობები არსენის ავტორობის შესახებ: როცა სხვადასხვა რედაქციის სათაურებში არსენს ავტორად ასახელებენ, აქ არ იგულისხმება ის, რომ არსენი არის კონკრეტული ტექსტის ავტორი, არამედ ის, რომ ტექსტი განეკუთვნება ციკლის არსენისეულ (შედარებით მოკლე⁴ და საეკლესიოდ საკითხავად ადაპტირებულ) ვერსიას.

¹ აბულაძე, *ძველი რედაქციები*, გვ. XXII-XXIII.

² მარტინ-იზარი, *ცამეტი წმინდა სირიელი მამა*, გვ. 158.

³ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 198.

⁴ აქ აუცილებელია შემდეგი დაზუსტება: როგორც ზემოთ ვნახეთ, ნყაროში მითითებული იყო არსენის მიერ ტექსტების განახლებასთან ერთად მათი გავრცობა. ამ ცნობამ არ უნდა დაგვაბნიოს, როცა ვამბობთ, რომ არსენმა პროტოგრაფი შეამოკ-

ამგვარად, წმ. იოანე ზედაზნელის ღვანლისადმი მიძღვნილ თხზულებებში უნდა გამოვყოთ რედაქციების ორი შტო. ა) თხზულებანი, რომლებშიც წმ. იოანეს „ცხოვრება“ სრულად იყო გადმოცემული. ესაა „პირველი ნიგნი“ ანუ პროტოგრაფული ვერსია; და ბ) თხზულებანი, რომლებშიც წმ. იოანეს მოღვაწეობის აღწერა ქართლში მისი მოსვლის ამბებით იწყებოდა. ესაა არსენისეული ვერსია.

სწორედ ეს ფაქტი (ანუ ერთი და იმავე ვერსიისადმი კუთვნილება) მხედველობაში აქვთ ძველ ქართველ მნიგნობართ ზემოხსენებული რედაქციების ატრიბუციისას.

არსენისეული ვერსიის ჩვენამდე შემორჩენილ რედაქციათა შორის ავტორის ხელიდან გამოსულ ტექსტთან ყველაზე ახლოს Z_1 რედაქცია უნდა იყოს. ამიტომ მართებულად მიმაჩნია გარკვეული მიახლოებით ვისაუბროთ Z_1 რედაქციაზე, როგორც არსენისეული ვერსიის პროტოტექსტის რეპრეზენტატორზე.

როგორც უკვე აღინიშნა, წმ. აბიბოს ნეკრესელის „მარტვილობის“ ერთ-ერთი, კერძოდ, N_1 რედაქციის სათაურშიც, ავტორად დასახელებულია არსენ კათალიკოსი. ვფიქრობ, ამ შემთხვევაშიც უკვე ხსენებულ არსენ კათალიკოსთან უნდა გვქონდეს საქმე. ამგვარი იდენტიფიკაციისაკენ მიბიძგებს არა მარტო სახელის, თანამდებობის, ინტერესთა სფეროების თანხვედრა, არამედ თხრობის მანერაც, სტილიც. ნიშანდობლივია, რომ N_1 ძეგლში, ისევე როგორც Z_1 რედაქციაში, მასალის შემოკლებისას ვხვდებით მითითებას პროტოგრაფზე.¹

მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული შემდეგი ფაქტიც: Z_1 ტექსტში წმ. აბიბოსზე საერთოდ არ არის საუბარი. ავტორი წმ. იოანეს მონაფეთაგან ვრცლად ჩერდება წმ. შიოს მოღვაწეობაზე, საგანგებო ყურადღებით ეკიდება წმ. ისე ნილკნელსაც, ახსენებს წმ. თათას, წმ. დავითს, მაგრამ ერთი სიტყვითაც არ ეხება წმ. აბიბოსს. როგორც მითითებულია Z_1 ტექსტში, არსენი მასალას ამოკლებდა, მაგრამ შეუძლებელია, რომ წმ. აბიბოსის სახელი ამ შემოკლებას გადაჰყოლოდა. საქმე ის გახლავთ, რომ წმ. იოანეს თანაბრად ღირსებით მოსახსენიებელ მონაფეთა შორის უთუოდ გამოირჩეოდა წმ. აბიბოს ნეკრესელი: იგი ერთადერთია ასურელ მამათა შორის, რომელმაც მონამეობრივი სიკვდილი მიიღო.² საინტერესოა, რომ უკვე ძველ ქართლში ამ წმინდანის ღვანლი საგანგებოდ იყო დაფასებული. წმ. აბიბოსის მარტვილობას რომ დიდი საზოგადოებრივი რეზონანსი ჰქონდა, ამის დასტურია

ლა. არსენმა პროტოგრაფის ფაქტობრივი მონაცემები შეკვეცა, სამაგიეროდ, თავისი ნაშრომები განავრცო დიდაქტიკური მსჯელობების ხარჯზე. ამიტომ არსენის რედაქტორული მოღვაწეობა ერთდროულად შეიძლება განვიხილოთ როგორც შემოკლება და ამავე დროს გავრცობა.

¹ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 246.

² აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 241-242.

თუნდ ის ფაქტი, რომ ერისმთავარ სტეფანოზ II-ის დროს წმ. აბიბოსი დაუკრძალავთ მცხეთაში, ეპისკოპოსთა პანთეონში.¹ ამიტომ ვფიქრობ, რომ წმ. იოანესადმი მიძღვნილ არსენისულ თხზულებაში წმ. აბიბოსზე დუმილი შეიძლება აიხსნას მხოლოდ იმით, რომ არსენს სპეციალურ თხზულებაში უკვე ჰქონდა წმ. აბიბოსზე ნათქვამი და ამის გამეორება Z_1 რედაქციაში საჭიროდ აღარ ჩათვალა, რამდენადაც Z_1 მოიაზრებოდა N_1 რედაქციასთან ერთიანობაში.

ამგვარად, აღნიშნულის გათვალისწინებით, წმ. აბიბოსის მოუხსენიებლობა Z_1 რედაქციაში ირიბად იმის დასტურია, რომ N_1 სათაურში დასახელებული არსენი და წმ. იოანე ზედაზნელის „ცხოვრების“ სათაურში მოხსენიებული არსენი ერთი და იგივე პირია. ეს აზრი ადრეც იყო გამოთქმული სპეციალურ ლიტერატურაში,² ოღონდაც მამტიციცებელი არგუმენტები არ ყოფილა სათანადოდ ჩამოყალიბებული.

ე. გაბიძაშვილი თვლის, რომ N_1 წმ. იოანესა და მისი მოწაფეების შესახებ ერთიანი ჰაგიოგრაფიული თხზულების განუყოფელი ნაწილი იყო, ისევე როგორც, მაგალითად, წმ. შიოს „ცხოვრება“ ანუ S_2 ტექსტი. N_1 რედაქცია მთავრდება წმ. იოანეს მოწაფეებზე საუბრით, ორიოდ სიტყვით აქ წმ. შიოს გარდაცვალებაც არის აღწერილი. ამდაგვარი დასასრული აქვს Z_2 რედაქციასაც და, აქედან გამომდინარე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ასეთივე დასასრული ჰქონდა Z_1 რედაქციასაც (ამ უკანასკნელს, როგორც ითქვა, ბოლო ნაწილი აკლია და ამ ნაწილს Z_2 რედაქციის მეშვეობით მოვიაზრებთ). მკვლევრის აზრით, სწორედ ეპილოგების ერთგვარობა აჩვენებს, რომ Z_1 და N_1 ერთი და იმავე თხზულების ნაწილებია.³

მართლაც, Z_2 ($//Z_1$) და N_1 ერთგვარად სრულდება, მათ შორის მხოლოდ მცირეოდენი სხვაობაა.⁴ მაგრამ ეს ფაქტი შეიძლება აიხსნას იმით, რომ წმ. იოანეს „ცხოვრების“ და წმ. აბიბოსის „მარტვილობის“ ავტორი ერთი და იგივე პირია, და სულაც არ ნიშნავს იმასაც, რომ ისინი მისი ერთი თხზულების ნაწილებს წარმოადგენდნენ. სწორედ რომ პირიქით: ერთი თხზულების ნაწილები რომ იყვნენ, თითქმის ერთნაირი ეპილოგების არსებობის ფაქტი გაუგებარი იქნებოდა.

ამ შემთხვევაში აშკარაა ის, რომ არსენის მიერ Z_2 ($//Z_1$) და N_1 გაიაზრებოდა თავისებურ ჰაგიოგრაფიულ დილოგიად. არსენს ჯერ უნდა დაეწერა წმ. აბიბოსის „მარტვილობა“, მერე წმ. იოანეს „ცხოვრება“. რადგან წმ. აბიბოსზე თხზულება უკვე ჰქონდა დანერილი, ამიტომ წმ. იოანეს ჰაგიობიოგრაფიაში წმ. აბიბოსზე აღარაფერი უთქვამს.

¹ ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება, გვ. 228-229.

² აბულაძე, ძველი რედაქციები, გვ. XXXI.

³ გაბიძაშვილი, ე. წ. არქეტიპები, გვ. 61-65.

⁴ აბულაძე, ძეგლები I, გვ. 147-248.

კ. კეკელიძე თვლიდა, რომ შეუძლებელია N_1 რედაქციის (მისი აზრით, მეტაფრასული თხზულების) ავტორად არათუ არსენი, საერთოდ რომელიმე კათალიკოსი დაესახოთ, ავტორი ხომ თავადვე მიუთითებსო, რომ ის ნეკრესის ეპისკოპოსიაო: „ჩემი არს მონამე ესე და არა სხვსა, ჩემისა ამისაგან საყდრისა ნაყოფი შუენიერი“.¹

N_1 რედაქციის სათაურში ავტორად არსენ კათალიკოსის მოხსენიებას კი იმით ხსნის მკვლევარი, რომ ნეკრესელი ანონიმი ეყრდნობა IX საუკუნის ავტორის არსენ დიდი საფარელის მიერ შექმნილ თხზულებას.

N_1 რედაქციის ავტორი ტექსტში, მართლაც, ნეკრესის ეპისკოპოსად წარმოგვიჩინს თავს. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ნეკრესელი ეპისკოპოსი იგივე არსენ კათალიკოსი არ შეიძლება იყოს. ძნელი მისახვედრი როდია თუ ეს ინფორმაცია რას ნიშნავს: წმ. აბიბოსის „მარტვილობა“ არსენმა დაწერა მაშინ, როცა ის იყო ნეკრესის ეპისკოპოსი. მერმინდელმა რედაქტორმა კი თხზულების სათაურში არსენი მოიხსენია მისი საბოლოო და უფრო მაღალი პოზიციის აღმნიშვნელი ტიტულით.

ამგვარად, ასეთი ვითარებაა: ასურეთიდან მოსული მისიონერების მოღვაწეობით არსენი ჯერ კიდევ იმ დროს დაინტერესებულა, როცა ნეკრესის ეპისკოპოსი იყო. ლოგიკურია, რომ მისი პირველი თხზულება მის საყდართან დაკავშირებულ წმ. მამას ანუ წმ. აბიბოს ნეკრესელს მიეძღვნა. ჩანს, ამ თხზულებამ არსენს, როგორც მწერალს, აღიარება მოუპოვა, იგი ჩაითვალა ასურეთიდან მოსული მისიონის ისტორიის დარგში ექსპერტად, ამიტომაც მიიღო თხოვნა დაეწერა მისიონის მეთაურის ანუ წმ. იოანეს და მისი რამდენიმე გამორჩეული მოწაფის ცხოვრებებიც.

როგორც ვთქვი, წმ. იოანეს ღვანლის აღწერას არსენი მაშინ იწყებს, როცა ის ჯერ კიდევ ნეკრესის ეპისკოპოსი გახლდათ. ამას მაფიქრებინებს ზემოთ უკვე არაერთხელ აღნიშნული Z_1 რედაქციისათვის წამძღვარებული დამკვეთის წერილის შემდეგი ნიუანსიც: ეს დამკვეთი არის ზედაზნის მონასტრის წინამძღვარი მიქაელი, რომელიც არსენს ისე მიმართავს, როგორც თანასწორს და უკვეთავს თხზულებას ასურელ მამებზე. არსენიც მას ისე მიმართავს, როგორც თანასწორს. ამ ფაქტზე ყურადღება პირველად გაამახვილა კ. კეკელიძემ: „მიქაელი, ზედაზნის წინამძღვარი, როგორც დაბალიერარქიულ საფეხურზე მდგომი და ხელქვეითი კათალიკოსისა, ვერ მიმართავდა ამ უკანასკნელს, თუ გინდ თხოვნით, ესა და ეს თხზულება დაწერეო. ასეთი რამ პრაქტიკამ, კერძოდ, ქართულმა, არ იცის“.²

ეს, მართლაც, ასეა ანუ კათალიკოსს მონასტრის წინამძღვარი ვერ დაელაპარაკებოდა როგორც თანასწორს, მაგრამ წყაროს მონაცემის კ. კეკელიძისეული ინტერპრეტაცია არ არის მისი ერთადერთი შესაძლო ინტერპრეტაცია. ვითარება სავსებით გასაგები გახდება და მიქაელის მისამართით

¹ კეკელიძე, სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, გვ. 49-50.

² კეკელიძე, სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, გვ. 46.

არსენის მიერ ნათქვამი „ძმარც“ არ მოგვეჩვენება უცნაურად, თუ დავუშვებთ, რომ, როცა მიქაელის წერილი იწერებოდა, მაშინ არსენი ნეკრესის ეპისკოპოსი იყო და არა კათალიკოსი.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე კი შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ასურეთიდან ქართლში მოსულ წმინდა მამათა ღვანლისადმი მიძღვნილი ჰაგიოგრაფიული ციკლის არსენისეული ვერსია წარმოადგენდა დილოგიას და მოიცავდა წმ. აბიბოსის „მარტვილობას“ და წმ. იოანეს „ცხოვრებას“. ამ უკანასკნელში წმ. იოანეს გარდა მის დანარჩენ მონაწიეებზეც იყო საუბარი, წმ. შიოსა და წმ. ევაგრეზე უფრო ვრცლად, რამდენიმე სხვაზე - მოკლედ. ამ ჰაგიოგრაფიული დილოგიის პირველი თხზულება არსენს, როგორც უკვე ითქვა, დაუწერია მაშინ, როცა ნეკრესის ეპისკოპოსი იყო. მეორეს წერა დაუწყია აგრეთვე ნეკრესელობის დროს, თუმცა, სავარაუდოა, რომ ის დაამთავრა უკვე კათალიკოსის რანგში მყოფმა.

ჩვენი ძიებებისათვის ძალიან მნიშვნელოვანია იმის გარკვევა თუ როგორ ასახავდა არსენისეული დილოგია თავდაპირველ რედაქციებს, რომლებზე მითითება, როგორც ითქვა, აქვს არსენისეული ციკლის პროტოტექსტის რეპრეზენტატორ ტექსტს ანუ Z_1 რედაქციას.

უპირველეს ყოვლისა, ამკარაა, რომ პროტოგრაფიული ვერსიის რედაქციები ფაქტებით უფრო მდიდარი თხზულებები იყო. არსენი არც მალავს, რომ ის მასალას ამოკლებდა. ეს განპირობებული ჩანს მის მიერ დასახული მიზნით: მას სურდა მოეცა კომპაქტური თხრობა, ეჩვენებინა მხოლოდ ძირითადი ფაქტები და ერთიანი ისტორიული პანორამის ფონზე წარმოედგინა დიდაქტიკური თვალსაზრისები.

N_1 რედაქციაში არსენი სპეციალურად განმარტავს, რომ მკითხველს სურს აუწყოს „ვითარმე ესევითარი ქუეყანისა ანგელოზნი ერთსა ყამსა იყვნენ, ვითარცა ჯაჭვ ოქროსსა მოდებული ერთიერთასა“. ¹ არსენი ქმნიდა ადაპტირებული, დიდაქტიკური სულისკვეთების ტექსტებს, შედარებით შეზღუდული ფაქტობრივი მონაცემებით და ვრცელი ეთიკური მსჯელობებით. ეს ტექსტები ამკარად უფრო მისაწვდომი იყო მრევლისათვის. მათი ეს თვისება, ვფიქრობ, არის მიზეზი იმისა, რომ არქეტიპები ხმარებიდან გამოვიდა და დაიკარგა.

არსენს, როგორც მწერალს, ძალიან კარგად წარმოაჩინს ის წერილი, რომელიც Z_1 რედაქციისათვის არის ნამძღვარებული. აღნიშნულ წერილში შეიძლება გამოვყოთ რამდენიმე მიკროტექსტი. თავდაპირველად მწერალი საუბრობს იმ პარადოქსზე, რომელიც თან ახლავს სიტყვის არსებობას შემოქმედის შეგრძნებიდან ლიტერატურულ ქმნილებაში მის განხორციელებამდე. მსჯელობა უაღრესად დახვეწილია და ღრმა. შემდეგ ხაზგასმულია წმინდანის ღვანლის აღწერის მნიშვნელობა, სარგებლიანობა და სირთულე: „არათუ ადვილად საურავსა რასმე ვეძიებთ, არამედ სიღრმეთაგან ზღვსათა

¹ აბულაძე, ძეგლები I, გვ. 246-247.

პატიოსანთა მარგალიტთა, შრომით მოსაგებელთა გუნებავ ცხადად გამოჩინება“.¹

აღნიშნულ მსჯელობას მოსდევს მიმართვა დამკვეთისადმი. როგორც ითქვა, ესაა ზედაზნის მონასტრის წინამძღვარი მიქაელი. ისე ჩანს, რომ მასთან არსენს ახლომეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა. აქვე ვიღებთ ინფორმაციას არსენის წყაროების შესახებაც. ეს ადგილი გვხიბლავს თავისი უშუალოებით, სახეობრიობით.

წერილის მომდევნო ნაწილში არსენი საუბრობს მწერლობის საწყისებზე. ლიტერატურული პროცესის სათავეში ბიბლიური მოსე ესახება. ეხება ბიბლიური ისტორიის საკითხებს, მსჯელობს სამების წევრებზე, მწვალებლობაზე, სულიწმინდის შესახებ ნათქვამს კი მოხდენილად უკავშირებს თხრობას ძირითადი საკითხის შესახებ: „ამის სულისაგან სული სიბრძნისა და მეცნიერებისა და გულისკმისყოფისაა მოვედინ ჩუენ ზედა და მოეცინ პოვნად მადლი სიტყუსაა ენასა ჩუენსა, რამთა წმიდისა მის იოვანე ზედაზნელისათვს ვიტყოდი უცდომელად შემკობად [...] ხოლო თქუენ განმზადენით სასმენელნი თქუენი და სარწმუნოებით შეინყნარეთ, ნუ ვითარ-მცა გესმა სათნობაა ყოვლისა მის კაცისაა, არამედ მცირე მრავლისაგან დაყოვნებისა უამისაათა“.²

არსენი თავისი თხზულების მთავარი პერსონაჟის პირით ვრცლად მსჯელობს ვერცხლისმოყვარეობაზე, მემთვრალეობაზე, ადამიანში ანგელოსურ და პირუტყვეულ საწყისთა შორის მარადიულ ურთიერთბრძოლაზე. უხვად იმონმებს წმინდა წერილს. მართებული ჩანს რ. სირაძის მოსაზრება, რომ Z_1 რედაქციაში ფაქტები გადმოცემულია არა წმინდანის ბიოგრაფიის ფაქტების რეპრეზენტაციის მიზნით, არამედ ამ ფაქტების კულტურულ-რელიგიური დისკურსის ფარგლებში განხილვის მიზანდასახულებით.³

ასეთივე მორალისტური სულისკვეთებისაა N_1 რედაქციაც.

3. პროტოგრაფული ვერსია

მაგრამ შეგვიძლია ციკლის თავდაპირველ ტექსტებზე იმაზე მეტი ინფორმაციის მოძიება, რასაც არსენისული ვერსიიდან ვიტყობთ?

ვფიქრობ, ეს შესაძლებელია. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს S_1 რედაქცია, რომელიც, როგორც ვნახეთ, დასათაურებულია საკმაოდ ვრცლად. სწორედ სათაურში მოცემულია ძალიან მნიშვნელოვანი მონა-

¹ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 192.

² აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 196.

³ სირაძე, *რამსთვს ვარ*, გვ. 129-133.

ცემები. ზემოთ ეს ტექსტი მოყვანილი იყო სრულად, მაგრამ მეტი თვალსაჩინოებისათვის აქაც წარმოვადგენ: „ცხოვრება და საკვრველებანი წმიდისა და ნეტარისა შიოფსნი, რომელი იყო ანტიოქიადთ შუამდინარისადთ, ხოლო მოინია ქუეყანად ქართლისა და დაემკვდრა სარკინისა მღვმესა, რომელი-ესე აღწერა ღირსმან მარტვრი, რომელსა ეწოდა იოვანე, რომელი იყო მონაფეთაგანი წმიდისა იოანესა კოსტანტინეპოლით“.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ასურელ მამათა მოღვაწეობის აღმწერი თხზულებები შეიქმნა მათ სიცოცხლეშივე.¹ ამგვარი ტექსტების არსებობას ადასტურებდა არსენიც. აქ წარმოდგენილი სათაურის მიხედვით კი ეს ინფორმაცია დაკონკრეტებულია, ჩვენ აქედან ვიტყობთ, რომ წმ. შიოს „ცხოვრების“ თავდაპირველი ტექსტის ანუ პროტოგრაფის აღმწერის სახელი ყოფილა მარტვირი, იგივე იოანე. საფიქრებელია, რომ ამ მარტვირ-იოანეს, წმ. იოანეს ერთ-ერთი მოწაფის ანუ წმ. შიოს „ცხოვრების“ დაწერამდე შეექმნა თავად მისიონის წინამძღოლის ანუ წმ. იოანეს შესახებ თხზულება. ანუ ეს პიროვნება, როგორც ავტორი, ჩემი აზრით, უკავშირდება განსახილველი ჰაგიოგრაფიული ციკლის თავდაპირველ ტექსტებს და არა მარტო წმ. შიოს მოღვაწეობის ამსახველ ტექსტს.

ციკლის ისტორიისათვის ამ უნიკალურ ინფორმაციას რატომღაც არ იყენებენ სპეციალისტები. კ. კეკელიძე მისდამი ნდობით არ იყო გამსჭვალული: „ეს წარწერა უეჭველად ფსევდოეპიგრაფიკულია. ჯერ ერთი, იოანე ზედაზნელს, მესოპოტამიელ სირიელს, კონსტანტინოპოლელი მოწაფე ვერ ეყოლებოდა, მეორე - ეს რედაქცია შიოს ცხოვრებისა, რომელსაც ასეთი წარწერა აქვს, არის მეტაფრასული რედაქცია, და, როგორც ასეთი, ის არ შეიძლება დაწერილი იყოს იოანე ზედაზნელის მოწაფის მიერ“.²

ამრიგად, კ. კეკელიძეს მიაჩნდა, რომ „იოანე ზედაზნელის მოწაფე კონსტანტინოპოლელი ვერ იქნებოდა, რადგან ყველა მისი მოწაფე ან შუამდინარელი იყო ან ქართლელი, ქართლში მოპოვებული. მეორე, რაც მთავარია, შიოს „ცხოვრება“, რომელსაც ასეთი სათაური აქვს, როგორც ვთქვით, მეტაფრასული ნაწარმოებია, რომელშიც გამოყენებულია იოანე ზედაზნელის მეთავე, მეთერთმეტე საუკუნეთა „ცხოვრებანი“. წმ. იოანე ზედაზნელის მოწაფე, რომელიც მეექვსე საუკუნეში ცხოვრობდა, ვერ დაწერდა მეტაფრასული ხასიათის შრომას, რადგან მეტაფრასული მიმართულება ბიზანტიაშიც კი მეთავე საუკუნის მიწურულიდან იწყება. ასე რომ საკითხი შიომღვიმელის „ცხოვრების“ ავტორობის შესახებ ღიად უნდა დარჩეს. თხზულება დაწერილი უნდა იყოს არა უადრეს მეთორმეტე საუკუნის პირველი ნახევრისა.“³

¹ ყაუხჩიშვილი, *ქართლის ცხოვრება*, გვ. 207.

² კეკელიძე, *სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ*, გვ. 20.

³ კეკელიძე, *ლიტერატურის ისტორია*, გვ. 537.

ნარმოდგენილი მსჯელობა კრიტიკულ შენიშვნებს აღძრავს. თხზულებაში გარკვევით არის ნათქვამი, რომ წმ. იოანე ასურეთში მცხოვრები წმ. შიოს თვალსაწიერში გამოჩნდა მხოლოდ მაშინ, როცა შიო ოცი წლის გახდა. ამ დროისათვის წმ. იოანე უკვე სახელგანთქმული მოღვაწე ყოფილა: „ყამთა მათ შინა, ოდეს ღირსი შიო იქმნა ოცისა წლისა, დიდი იგი მნათობი და თუალი მოღუანეთად, ყოვლად განთქუმული იოანე, ნიშებ-შემოსილი გამოჩნდა, ვითარცა ვარსკულავი მრავალ-მნათობი, რომელი-იგი განანათლებნ ყოველთა მკვდრთა ანტიოქიადსათა, და იყოფებდა იგი უდაბნოსა ადგილსა მრავალ მონაფეთა თანა“.¹

თუ სად მოიხვეჭა მან სახელი, ეს თხზულებაში არ არის ნათქვამი. აქედან გამომდინარე სულაც არაა გამორიცხული, რომ წმ. იოანეს მოღვაწეობა დაეწყო კონსტანტინოპოლში და აქვე გაეცნო მისი მომავალი ბიოგრაფი ანუ მარტირი-იოანე, ავტორიტეტიც აქ ყოფნის პერიოდში გასჩენოდა და უკვე სახელმობხვეჭილი ჩასულიყო ასურეთში.

ახლა რაც შეეხება კ. კეკელიძის მიერ S₁ ტექსტის მეტაფრასულობის ფაქტის მოხმობას არგუმენტად. სრულიად აშკარაა, რომ კონკრეტულად ის რედაქცია, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, და რომლის სათაურმაც შემოგვინახა აღნიშნული ცნობები, თხზულების გვიანდელი მოდიფიკაციაა. ამის მიმანიშნებელია თუნდ ის ფაქტი, რომ აქ ავტორისეული საწყისი ისე მკაფიო არაა, როგორც ეს მოსალოდნელი იყო წმ. შიოს თანამედროვის მიერ დაწერილ თხზულებაში. ავტორისეული საწყისი ამ ტექსტში იგრძნობა, მაგრამ ის მწერლის მთავარ პერსონაჟთან სიახლოვის მაჩვენებელი არაა. პირიქით, აშკარაა, რომ მწერალი ქრონოლოგიურად დაშორებულია წმ. ასურელ მამათა მოღვაწეობის ეპოქას. მაგრამ ეს გარემოება აღნიშნული ცნობის ჩვენეული განმარტების უარსაყოფად არ გამოდგება. ძნელი არაა მიხვედრა, რომ ხმა, რომელიც ისმის ტექსტში, ეპოქიდან დაშორებული ავტორის ანუ გვიანდელი მეტაფრასი რედაქტორის ხმაა. აღნიშნულის საილუსტრაციოდ არაერთი მაგალითის მოყვანა შეიძლება. ამჯერად დაკვამყოფილდები ერთი მათგანით: „ოდეს აღასრულნა ნეტარმა შიომ ოცნი წელნი სსუანი მონაზონებასა შინა, მოინია იოანესსა ბრძანება ზეგარდამო, რათა გამოიჩინეს ათორმეტნი მონაფეთაგან თვსთა, ძლიერნი სიტყვთა და საქმითა, და წარვიდეს ქუეყანად ქართველთა და განამტკიცნეს ერი სარწმუნოებასა ზედა, რამეთუ ახალნერგ იყვნეს მაშინ ქართველნი და ორასნი ოდენ წელიწადნი წარსრულ იყვნეს მოქცევით მათითგან“.²

აშკარად ისეთ ავტორთან გვაქვს საქმე, რომლისათვის ორასი წლის წინ მოქცევა ახალნერგობაა. აქედან გამომდინარე მისი დაშორება ასურელ მამათა მოღვაწეობის დროსთან მიმართებით ადვილად წარმოსადგენია რაოდენ დიდია.

¹ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 110.

² აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 115.

ამგვარად, ერთი მხრივ, უეჭველია, რომ ჩვენს ხელთ არსებული S₁ რედაქცია, მართლაც, წმ. ასურელ მისიონერთა მოღვაწეობის ხანას მნიშვნელოვნადაა დაშორებული, მეორეს მხრივ, ცნობა მარტვირი-იოანეს ანუ წმ. იოანე ზედაზნელის განსაკუთრებული მონაფის და წმ. შიოს თავდაპირველი ბიოგრაფის შესახებ სრულიად ცალსახა და გარკვეულია.

როგორღა აეხსნათ ის ფაქტი, რომ ეს მონაფე იმ ტექსტის სათაურში მოიხსენიება, რომლის ავტორი ის არ შეიძლება იყოს? ეს შეუსაბამობა, თუ კი ის, მართლაც, შეუსაბამობაა მეტაფრას რედაქტორსაც ხომ უნდა შეენიშნა, როცა ამ ზედწერილში მარტვირი-იოანეს სახელს აღნიშნავდა?!

ზემოთ, როცა განვიხილავდით ასურელ მისიონერთა ღვაწლისადმი მიძღვნილი ციკლის არსენისეულ ვერსიას, ვნახეთ არსენის სახელით წარწერილი რედაქციები, რომელთაგან ორი მათგანის ავტორი ამკარად არსენი არ შეიძლება იყოს. ამგვარად, ცხადი გახდა, რომ სათაურში მწერლის მოხსენიება ყოველთვის როდი ნიშნავს მის მიერ კონკრეტული ტექსტის ავტორობას, არამედ მითითებას ციკლის იმ ვერსიის ავტორობაზე, რომელსაც განეკუთვნებოდა ესა თუ ის კონკრეტული ტექსტი. მარტვირი-იოანეს შემთხვევაშიც იგივე ვითარებასთან უნდა გვექონდეს საქმე: აქ რედაქტორი ხაზს უსვამს იმას, რომ მისი რედაქცია ეფუძნება ციკლის არა არსენისეულ ვერსიას, არამედ ციკლის პროტოტექსტს, რომელიც შექმნა მარტვირი-იოანემ.

ზემოთ აღნიშნული დასკვნები, როგორც ითქვა, გამოთქმული მქონდა ჯერ კიდევ ჩემს სადოქტორო დისერტაციაში. ზოგი მეცნიერის მხრიდან მათ კრიტიკა დაიმსახურეს. ქვემოთ შევებები ამ კრიტიციზმს მოკლედ.

დ. მერკვილაძე თავის მონოგრაფიაში რამდენჯერმე ახსენებს ჩემს თვალსაზრისებს. ერთ შემთხვევაში მკვლევარი უბრალოდ საკითხის ისტორიის კვლევის კონტექსტში აღნიშნავს, რომ ჩემს დისერტაციაში მე განვახორციელე ციკლის ცალკეული რგოლების აღწერა.¹ ორ სხვა შემთხვევაში კი ჩემს თვალსაზრისს ის ეხება კონკრეტულად S₁ რედაქციასთან კავშირში. როგორც მკითხველმა უკვე ნახა, ციკლის ისტორიის აღდგენისას ამ რედაქციას მე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ვანიჭებ.

პირველ ჯერზე მკვლევარი მოკლე შენიშვნით კმაყოფილდება: „ასურელ მოღვაწეთა ‚ცხოვრებათა‘ ციკლის ჩამოყალიბება, მ. ჩხარტიშვილის შეხედულებით, დაკავშირებულია იოანე მარტვირთან, ვინაიდან მისი სახელი ფიგურირებს შიო მღვიმელის ვრცელი ‚ცხოვრების‘ სათაურში, როგორც ‚ცხოვრების‘ აღმწერი და იმავდროულად წმ. იოანეს მონაფე და ლოგიკური იქნებოდა, მას შიო მღვიმელის ცხოვრების შექმნის უადრეს აღწერა ასურელ მამათა მოძღვრის ‚ცხოვრება‘. ავტორის მტკიცებით, თუმცა იოანე მარტვირის შექმნილი ნაწარმოები, ‚თხზულების გვიანდელი მოდიფიკაცია‘, იგი მაინც, უკეთ ინახავს დედანს“.²

¹ მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 40.

² მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 14-15.

ჩემი აზრის გადმოცემისას, სამწუხაროდ, მკვლევარი არ ამბობს მთავარს: მიუხედავად გვიანდლობისა რატომ მივიჩნევ, რომ S₁ რედაქცია უკეთ ინახავს დედანს. როგორც მკითხველს ახსოვს, მე ვფიქრობ, რომ ეს რედაქცია წარმოადგენს პროტოგრაფული ტექსტის და არა არსენის ხელში გამოვლილი ტექსტის გადამეტაფრასირებას. ამიტომაც ის უკეთ ინახავს ბევრ დეტალს, რომლებიც არსენისეულ მოდიფიკაციაში ვერ მოხვდა. რაც შეეხება წმ. იოანეს „ცხოვრებას“, ცხადია, მარტვირი-იოანეს თავდაპირველად ის უნდა შეექმნა, მაგრამ ამ ტექსტს სამწუხაროდ ჩვენამდე არ მოუღწევია; თუმცა, გამორიცხულია, რომ ის არ არსებულებოდა: როგორც ვთქვი, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრებების მათ სიცოცხლეშივე შექმნის თაობაზე პირდაპირი ინფორმაციაა დაცული წყაროებში.

მონოგრაფიის ბოლო ნაწილში მკვლევარი კვლავ მსჯელობს S₁ რედაქციის შესახებ, ეხება მის სათაურსაც და მიუთითებს ამ სათაურის წყაროთმცოდნეობითი ღირებულების შეფასებაზე კ. კეკელიძის მიერ, კერძოდ, აღნიშნავს რომ კეკელიძე, კრიტიკულად ეკიდებოდა ამ ცნობას, თვლიდა, რომ ეს არის ფსევდოეპიგრაფიკული ტექსტი.¹

ამ მსჯელობას S₁ რედაქციის სათაურის ინტერპრეტაციასთან დაკავშირებით დ. მერკვილაძე აგრძელებს ჩემი თვალსაზრისის კრიტიკით: „სამაგიეროდ ამ უწყებამ სრული ნდობა მოიპოვა მ. ჩხარტიშვილის თვალში. მასზე დაყრდნობით შესაძლებლად მიიჩნია რა, სირიაში იოანე ზედაზნელი ბიზანტიის იმპერიის დედაქალაქიდან ჩასულიყო, ჩვეულებრივად ესახება, მას ქართლში ჩამოჰყოლოდა, „მონაფე, რომელიც მას დაუკავშირდა ჯერ კიდევ კონსტანტინეპოლში“. იქვე დასძენს: „ამ პიროვნებამ, როგორც მოძღვრისათვის ყველაზე ახლობელმა ადამიანმა, აღწერა ასურელ მამათა მოღვაწეობა ქართლში, ამ მიზნით ჩანს იგი ჩამოყვანილი“.²

დ. მერკვილაძე თვლის, რომ ჩემს ამგვარ დასკვნებს წინ ელობება სამი გარემოება.

პირველი მათგანი მის მიერ ფორმულირებულია შემდეგნაირად: „ძნელი წარმოსადგენია, წმ. იოანეს, როცა ქართლისაკენ გამოგზავრების გადწყვეტილებას იღებდა წინასწარ დაეჭირა თადარიგი საკუთარი მომავალი ღვაწლის უკვდავსაყოფად. ასეთი დამოკიდებულება არ უთავსდება ქრისტიანულ ფსიქოლოგიას. დიდი ქრისტიანი მოღვაწეები არასდროს ცდილობენ თავის განდიდებას ამგვარი გზებით. წმინდანის ცხოვრების აღწერის საკითხი, ჩვეულებრივ მისგან დამოუკიდებლად, მისი აღსრულების შემდეგ დგებოდა“.³

ზემოთ წარმოდგენილი ჩემი აზრი იმის თაობაზე, რომ მარტვირი-იოანე მისი მასწავლებლის საქმეთა აღმწერად მოიაზრებოდა თავიდანვე,

¹ მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 195.

² მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 195.

³ მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 195.

დ. მერკვილაძეს იმის მტკიცებად მიუჩნევია, რომ ნმ. იოანე ზედაზნელს თავის განდიდების სურვილს მივანერ და ამას უპირისპირებს თავის მსჯელობას ქრისტიანისაგან ამგვარი დამოკიდებულების შეუძლებლობის შესახებ.

ფიქრობ, „ღია კარის“ მტვრევასთან გვაქვს საქმე. აქ თავის განდიდების სურვილი არ მიგულისხმია. მხედველობაში მქონდა ის, რომ საეკლესიო მოღვაწეთათვის სრულიადაც არ იყო უცხო აზრი მათი ცხოვრების აღწერის შესახებ. ქართველთა განმანათლებელი ნმ. ნინო, მაგალითად, მონაფეებს თხოვდა, აღწერათ მისი ცხოვრება, რათა შთამომავლობას სცოდნოდა იგი.¹ ცხადია, არა განდიდების გამო, არამედ იმ ფაქტების ხსოვნის აუცილებლობის გამო, რომლებიც ქართველთა გაქრისტიანებასთან იყო დაკავშირებული.

ამგვარად, განდიდების სურვილი აქ არაფერ შუაშია და არც ამ მიზეზით ფაქტის უარყოფაა ლოგიკური. ასევე სავსებით შესაძლებელია, რომ მარტვირი-იოანეს თავიდანვე ჰქონოდა გეგმა, აღწერს ფაქტები. წყაროებით ჩანს, რომ ასურელი მისიონერების მოსვლა ქართლში არ ყოფილა მათი სპონტანური გადანყვეტილების შედეგი. ღვანლის აღწერაზეც რომ ეფიქრათ, ეს სულაც არაა გამორიცხული.

თუმც მარტვირი-იოანეს თავიდანვე ამგვარი მისიით ჩამოყვანის შესახებ აზრი, ეს მაინც ჩემი ვარაუდია მხოლოდ და შეუძლია მკვლევარმა არც გაიზიაროს. მაგრამ ამ აზრის ჰიპოთეტურობა ოდნავადაც ვერ არყვეს მეორე ფაქტს ანუ მარტვირი-იოანეს ავტორობის შესახებ ცნობას. ეს უკვე წყაროს პირდაპირი ინფორმაციაა.

ამგვარად, ვთვლი, რომ დ. მერკვილაძის ეს მსჯელობა ჩემი თვალსაზრისისათვის პრობლემას ვერ ქმნის.

მეორე დაბრკოლებად მკვლევარს ესახება შემდეგი: „ნმ. იოანეს ცხოვრება მის კონსტანტინეპოლში მოღვაწეობისას დამონაფებულ პირს რომ აღწერა, არა გვეგონია, რაიმე მცირედი ცნობა მაინც არ შემოგვრჩენოდა წმინდანის მოღვაწეობის კონსტანტინეპოლურ პერიოდზე (თუ, რაღა თქმა უნდა, ასეთ რამეს საერთოდ ჰქონდა ადგილი)“.²

აქ ჩემი პასუხი შემდეგია: ნმ. იოანე ზედაზნელის „ცხოვრების“ პროტოგრაფული ვერსია არ შემოგვრჩა. ყველა შემორჩენილი ტექსტი არსენისეული რედაქციისაა. ეს უკანასკნელი კი, როგორც ითქვა, სწორედ იმით გამორჩეული ვერსიაა, რომ მასში ასურელ მამათა ქართლში მოსვლამდე ფაქტები გამოტოვებულია. მაშ, სადღა ელოდება დამატებით „რაიმე მცირეოდენ ცნობას“ მარტვირი-იოანეს შესახებ დ. მერკვილაძე?

შესამე დაბრკოლებად ჩემი თვალსაზრისის გაზიარების გზაზე დ. მერკვილაძე მიიჩნევს შემდეგს: „რატომ არაფერი არ ვიცით იოანე ზედაზნელის

¹ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 105-106.

² მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 195.

ამ მოწაფის შესახებ, მით უფრო, თუკი მისი სახელი ასურელ მამათა ცხოვრებათა, ციკლის ჩამოყალიბებას უკავშირდება? რატომ არცერთი სხვა წყარო არ ახსენებს სხვებთან ერთად, ცხოვრებათა ავტორის იოანე მარტვირის სახელსაც კი? არ ვიცით რა ბედი ეწია მას, როცა მოწაფეთა გაფანტვის შემდეგ წმ. იოანე ელია დიაკონთან ერთად რჩება მარტო ზედაზნის სავანეში. იგი ასურელ მამათა რიცხვში რომ ყოფილიყო, შეუმჩნეველი არ დარჩებოდათ მომდევნო ხანის ჰაგიოგრაფებსა თუ საეკლესიო მოღვაწეებს“.¹

როგორც ვნახეთ, დ. მერკვილაძე S₁ რედაქციის სათაურს ფსევდოეპიგრაფიკულად მიიჩნევს და ნდობას არ უცხადებს; ამ რედაქციაში წმ. იოანე ზედაზნელის მოწაფეთა შორის დასახელებულ მოწაფე იოანეს არსებობის შესახებ ცნობასაც ნდობას არ უცხადებს. ამგვარად, მკვლევარი ნდობას არ უცხადებს არცერთ ცნობას, რომელიც მის წინასწარ შემუშავებულ თვალსაზრისს არ შეესაბამება. ამჟამად, რომ ასეთ ვითარებაში მასთან კამათს აზრი ეკარგება.

მაგრამ ზემოთ ჩამოთვლილ „დაბრკობებათა“ ჩამონათვალს მოსდევს მსჯელობა, რომელიც გვიჩვენებს, რომ თავად დ. მერკვილაძე ნაკლებად არის დარწმუნებული მის მიერ დასახელებულ კონტრარგუმენტთა საფუძვლიანობაში: „ამავე დროს ეს გარემოებანი არ გამორიცხავს ასეთი პიროვნების იოანე ზედაზნელის მოწაფობასაც. სახელგანთქმულ წმ. მამას ყველგან მრავალი მოწაფე ჰყავდა [...] თუკი სათაურში მოტანილი უწყება ფსევდოეპიგრაფიკული არაა, შესაძლებელია, იოანე მარტვირი მართლაც შეხვედროდა და დამოწაფებოდა კონსტანტინეპოლში ჩასულ ცნობილ მოძღვარს.. და მოგვიანებით უკვე საქართველოში ხელი მოეკიდა წმ. მამათა, ცხოვრების ალწერისათვისაც“.²

ამგვარად, ამჟამად, რომ მკვლევარი, მიუხედავად მისი სურვილისა უარყოფს ჩემი თვალსაზრისი, მას იზიარებს.

მეორე მკვლევარი, რომელიც S₁ რედაქციასთან დაკავშირებით ჩემს შეხედულებას ეხება, არის შ. მათითაშვილი. ის თავის ნაშრომებში გამოკვეთილად მხარს უჭერს დასკვნას იმის შესახებ, რომ მარტვირი-იოანე ციკლის პროტოგრაფული ტექსტების ავტორია.³ მკვლევარს მისაღებად მიაჩნია ჩემი შეხედულება ციკლის არსენისეული და პროტოგრაფული ვერსიების განსხვავებულ მიზანდასახულებასთან დაკავშირებითაც.⁴

მკვლევარი ეხება იოანე-მარტვირის ვინაობის საკითხსაც და სწორედ ამ კონტექსტში იგი კრიტიკულად განიხილავს ჩემს ერთ შეხედულებას: „მაგრამ ვინ იყო ეს იოანე-მარტვირი? რადგანაც ისტორიკოსები და ფილოლოგები შიო მღვიმელის ცხოვრებაში დაცულ ცნობას იოანეს შესახებ ყურადღებას

¹ მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 195-196.

² მერკვილაძე, *ასურელი მამები*, გვ. 196.

³ მათითაშვილი, *მონასტრები*, გვ. 4, 12, 13.

⁴ მათითაშვილი, *მონასტრები*, გვ. 12-13.

არ აქცევდნენ, ამიტომ მისი ვინაობის ირგვლივ მსჯელობას ადგილი არ ჰქონია. XII საუკუნის შიო მღვიმელის ცხოვრების მეტაფრასულ რედაქციას ამგვარი სათაური აქვს: „ცხოვრებაჲ და საკრველებანი წმიდისა და ნეტარისა შიომსნი, რომელი იყო ანტიოქიამთ შუამდინარისაჲთ. ხოლო მოინია ქუეყანად ქართლისა და დაემკვდრა სარკინისა მღვმესა, რომელი ესე აღწერა ღირსმან მარტკრი, პირველ რომელსა ეწოდა იოანე, რომელი იყო მონაფეთაგანი წმიდისა იოანესთა კონსტანტინეპოლით“... აქედან გამომდინარე მ. ჩხარტიშვილი ფიქრობს, რომ იოანე ზედაზნელი კონსტანტინოპოლელი უნდა ყოფილიყო (რადგანაც სათაურში გვხვდება სიტყვები „რომელი ესე აღწერა ღირსმან მარტკრი, პირველ რომელსა ეწოდა იოანე, რომელი იყო მონაფეთაგანი წმიდისა იოანესთა კონსტანტინეპოლით“) და შემდეგ „გამოსულიყო“ სირიაში, როცა შიო ოცი წლის შესრულდა (და როდესაც იოანეს დაემონაფა), ამიტომ პატივცემული მეცნიერის აზრით, იოანე-მარტვირი, სწორედ იოანე ზედაზნელის მონაფეა, მაგრამ შიო მღვიმელის ცხოვრების მეტაფრასული სათაური უცილობლად ამგვარი დასკვნის გაკეთებას არ გვაძლევს. ასურელ მამათა ცხოვრებათა არც ერთ რედაქციაში არ გვხვდება ცნობა ან რაიმე მინიშნებაჲ კი იოანე ზედაზნელის „კონსტანტინოპოლელობის“ შესახებ. საქმე ისაა, რომ სიტყვა „კონსტანტინოპოლელი“ არა იოანე ზედაზნელის, არამედ იოანე-მარტვირის უნდა ეკუთვნოდეს, რაც იმაზე მიანიშნებს, რომ იოანე მარტვირი იყო სწორედ კონსტანტინოპოლელი და კონსტანტინოპოლიდან ჩამოსული უნდა დამონაფებოდა იოანე ზედაზნელს, რაც სრულიად დასაშვებია. ასევე სრულიად რეალურია იმის შესაძლებლობა, რომ ასურელ მამათა ცხოვრებანი თავდაპირველად სწორედ იოანე-მარტვირს დაენერა, მით უმეტეს, ჩვენ გვაქვს არსენი კათალიკოსის ცნობა, რომ ამგვარი ნაწარმოებები ძველთაგანვე არსებობდა“.¹

როგორც თავადაც მიუთითებს მკვლევარი, ამ ცნობას საერთოდ არ აქცევდნენ ყურადღებას და მიიჩნევდნენ ნატყუარად. ჩემი თვალსაზრისი პირველმა (და ჯერჯერობით ერთადერთმა) შ. მათითაშვილმა გაიზიარა, ოღონდაც, როგორც ვხედავთ, მიაჩნია, რომ ამ ცნობის ერთი ნაწილის ჩემეული ინტერპრეტაცია არ არის ზუსტი. მისი აზრით, მე ვთვლი, რომ მარტვირი-იოანე იყო კონსტანტინოპოლიდან. ის ამაში არ მეთანხმება და მიუთითებს, რომ კონსტანტინოპოლელობა ეხება მხოლოდ მარტვირი-იოანეს და არ ეხება მის მასწავლებელს ანუ წმ. იოანე ზედაზნელს.

ჯერ ერთი, მინდა დავაზუსტო: მე არ ვსაუბრობ წმ. იოანეს კონსტანტინოპოლურ წარმომავლობაზე, არამედ მისი მოღვაწეობის კონსტანტინო-

---

¹ მათითაშვილი, *ქართული ბერმონაზვნობა*, გვ. 184-185.

პოლურ პერიოდზე. ნმ. იოანე ზედაზნელის მოღვაწეობა კონსტანტინოპოლში, ცხადია, არ გამოირიცხავს მის ასურულ წარმომავლობას.¹ ძველ დროში ქრისტიანები საკმაოდ ბევრს მოძრაობდნენ, სტუმრობდნენ საგანმანათლებლო და საკულტო ცენტრებს. კონსტანტინოპოლი ორივე თვალსაზრისით გამორჩეული და მიმზიდველი იყო.² ამიტომ სულაც არ არის გამორიცხული, რომ შუამდინარელი იოანე კონსტანტინოპოლში წასულიყო და იქ ემოღვაწა გარკვეული დროის განმავლობაში და შემდეგ დაბრუნებულიყო სამშობლოში.

ტექსტის ჩემეული ინტერპრეტაციით კონსტანტინოპოლი უკავშირდება მარტვირი-იოანეს ნმ. იოანეს მონაფედ გახდომის ფაქტს. შ. მათითაშვილი კი, როგორც ეს მოყვანილი მსჯელობიდან ჩანს, კონსტანტინოპოლს უკავშირებს მარტვირი-იოანეს წარმომავლობას.

ახლა უნდა გადავწყვიტოთ შემდეგი: როცა აღმწერის ვინაობას ეხება საქმე, რისი აქცენტირება იქნებოდა ჰაგიოგრაფისათვის უფრო მნიშვნელოვანი: იმის, რომ ეს ავტორი იყო რომელიმე ქალაქის მკვიდრი თუ იმის, რომ მას მასწავლებელთან ხანგრძლივი ნაცნობობა აკავშირებდა? ცხადია, მთავარი იყო მასწავლებელთან ნაცნობობის ხანგრძლივობის ჩვენება.

ამიტომ სრულიად აშკარაა, რომ „კონსტანტინოპოლი“ ეხება დამონაფების ფაქტს და არა მარტვირი-იოანეს სამშობლო ქალაქის განსაზღვრას. ანალოგიური ვითარება ჩანს ასურულიდან ქართულად ნათარგმნ პეტრე იბერის „ცხოვრებაშიც“: „ხოლო მე, გლახაკმან ზაქარია, მონაფე მისი ქართლითგანვე,³ უკუანა შეუდეგ წმიდასა მას ვიდრე მიცვალებამდე მისა, ამისთვისცა აღვწერე ცხოვრებად მის და სასწაულნი თუალითა ჩემითა ხილულნი და ყურითა სმენილნი“.⁴

ეს ამონარიდი კარგად ცხადყოფს თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი იყო ჰაგიოგრაფს ეჩვენებინა წმინდანის ღვაწლის შესახებ მისი სათანადო ინფორმირებულობა. ამის გარანტიად ესახებოდათ მონაფის ხანგრძლივად ყოფნა მასწავლებელთან.

ამგვარად, ვფიქრობ, უეჭველია, რომ S₁ რედაქციის სათაური გვამცნობს შემდეგს: ა) მარტვირი-იოანე არის ავტორი, რომელმაც პირველმა აღწერა ნმ. შიოს ღვაწლი; ბ) მარტვირი-იოანე იყო ნმ. იოანეს მონაფე, რომელიც მას დაუკავშირდა კონსტანტინოპოლში.

ესაა წყაროს ინფორმაცია. აქედან გამომდინარე ჩემი დასკვნები კი შემდეგია: ა) ჩვენ ხელთ არსებული მეტაფრასული რედაქცია S₁ ეფუძნება

¹ ბოლო ხანებში ნმ. იოანეს ასურელობაზე აქცენტი გააკეთა ზ. ალექსიძემ ნმ. იოანე ზედაზნელის სინურ ხელნაწერში დაცული ტექსტის მონაცემების საფუძველზე. იხ. ალექსიძე, *ასურულ მამათა დედაენა*, გვ. 213-214.

² გურანი, *კონსტანტინოპოლი - ახალი იერუსალიმი*, გვ. 35-55.

³ ხაზი ჩემია. ესეც უნდა იყოს რედაქტორის შენიშვნა. ანუ ავტორთან დაკავშირებით ამგვარი ინფორმაციის დაფიქსირება ყოველთვის აქტუალური იყო ჰაგიოგრაფიული ტექსტის მომხმარებლისათვის.

⁴ აბულაძე, *ძეგლები II*, გვ. 262.

სწორედ იმ თავდაპირველ, ანუ მარტვირი-იოანეს მიერ შექმნილ ტექსტს და არა არსენისეულ მოდიფიკაციას, რომლის რეპრეზენტატორი დღეს არის S₂ რედაქცია; ბ) რახან მარტვირი-იოანე წმ. ზედაზნელის მოწაფე იყო და რახან მან წმ. იოანეს ერთ-ერთი მოწაფის ანუ წმ. შიოს ბიოგრაფია აღწერა, დიდი დარწმუნებით სავარაუდოა, რომ სწორედ ის იყო წმ. იოანეს „ცხოვრების“ თავდაპირველი ტექსტის ავტორიც.

ზ. ალექსიძემ 1999 წელს გამოაქვეყნა სტატია „აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობის“ შესწავლის ტექსტოლოგიურ-ქრონოლოგიური საკითხები¹. მკვლევარი არ განიხილავს ჩემს დისერტაციას და წმ. ასურელ მამათა ღვანლისადმი მიძღვნილი პაგიოგრაფიული ციკლის შესახებ მასში წარმოდგენილ დასკვნებს. მაგრამ, ჩემი შეხედულებების კრიტიციზმის კონტექსტში, ამ ნაშრომსაც შეეხები გაკვრით იმდენად, რამდენადაც ზ. ალექსიძე წარმოგვიდგენს ჩემგან განსხვავებულ დასკვნას წმ. აბიბოს ნეკრესელის პაგიობიოგრაფიის ავტორის შესახებ. კერძოდ, იგი თვლის, რომ N/Sin-50-ის მიხედვით ავტორი ნეკრესელი ეპისკოპოსია და კატეგორიულად გამორიცხავს არსენ კათალიკოსის ავტორობის შესაძლებლობას. მისთვის ამოსავალია თავად წყაროს ინფორმაცია ავტორის ნეკრესელობის და თხზულების წერის დროს მისი ნეკრესში ყოფნის შესახებ.

იგივე ცნობას ანუ ავტორის ნეკრესელობის შესახებ ინფორმაციას, როგორც ითქვა, შეიცავს წმ. აბიბოსისადმი მიძღვნილი ზემოთ აღნიშნული ორივე რედაქცია ანუ N₁ და N₂. როგორც უკვე ვთქვი, აღნიშნული ცნობა არსენ კათალიკოსის მიერ ციკლის ერთ-ერთი ვერსიის შექმნის შესახებ ჩემს დასკვნას ხელს ვერ უშლის. ვითარების ახსნა, უკვე ვნახეთ, ძალიან მარტივია: არსენმა თხზულება წმ. აბიბოს ნეკრესელზე დაწერა მაშინ, როცა იყო ნეკრესის ეპისკოპოსი. მოგვიანებით, როცა კათალიკოსი გახდა, თხზულების სათაურში მისი პოზიციის შესახებ ინფორმაცია შესაბამისად ჩასწორდა: ნეკრესის ეპისკოპოსის მაგიერ ჩაინერა ქართლის კათალიკოსი. მართალია, N/Sin-50-ის სათაურში არსენ კათალიკოსის ხსენება არ არის, მაგრამ იგი N₁ რედაქციასთან ახლოს მდგომი ტექსტია: ამას თავად ზ. ალექსიძის მიერ ჩატარებული ტექსტოლოგიური კვლევაც კარგად აჩვენებს. ამდენად, ფაქტობრივ, N/Sin-50 ტექსტიც არსენისეული ვერსიის რედაქციაა.

შეჯამებისათვის კი ვიტყვი, რომ N/Sin-50 ტექსტი არაფერს შეიცავს ისეთს, რაც დამარწმუნებდა, რომ ჩემ მიერ მიღებული დასკვნა არსენის ავტორობასთან დაკავშირებით, რომელიც მიღებულ იქნა N/Sin-50 ტექსტის გათვალისწინების გარეშე, უნდა გადავსინჯო.

---

¹ ალექსიძე, აბიბოს ნეკრესელი, გვ. 12-29.

4. არსენისეული და პროტოგრავული ვერსიების ურთიერთმიმართების მაჩვენებელი ზოგი მაგალითი

თავად ჰაგიოგრაფის სიტყვებზე დაყრდნობით, ზემოთ გამოვთქვი ვარაუდი, რომ პროტოგრავულთან შედარებით ციკლის არსენისეული ვერსია შემოკლებულ ტექსტებს წარმოგვიდგენდა. S₁ რედაქციის დეტალური შედარება S₂ რედაქციასთან ამ თვალსაზრისს გვიმყარებს. ქვემოთ მოვიყვან შესაბამის მაგალითებს:

S₁ იწყება შესავლით, რომელშიც საუბარია წმიდათა ღვანლის აღწერის მნიშვნელობაზე და წმ. შიოს ღვანლზე ზოგადად. საერთოდ არავითარი შესავალი არა აქვს S₂ რედაქციას და ეს სრულიად ბუნებრივია. იგი ხომ დამოუკიდებელი თხზულება არაა, არამედ არსენისეული ვერსიის (Z₁ // Z₂ რედაქციები) შემადგენელი ნაწილია.

შესავლის შემდგომ S₁ ტექსტში საუბარია წმ. შიოს ყრმობის შესახებ. აქედან ვიტყობთ, რომ იგი ყოფილა ანტიოქიაში მცხოვრები ღვთისმოყვარე, საკმაოდ შეძლებული აზნაურის შვილი. მშობლებმა შეასწავლეს მას წმინდა წერილი. თექვსმეტი წლის რომ გახდა დამოუკიდებლად დაიწყო წმინდანთა ღვანლის აღმწერი თხზულებების გაცნობა, კითხულობდა დღე და ღამე შეუსვენებლივ, იქამდე, რომ მისი სიბეჯითე იწვევდა მშობლების საფუძვლიან შემფოთებას, ეშინოდათ, რომ ასეთი თავდაუზოგველობით ჯანმრთელობისათვის არ ევნო: „იქმნა რად წლის ათექუსმეტსა, იწყო გამოძიებად სიტყუათა წმიდათა წიგნისა, და ზინ და იკითხავნ განუსუენებლად დღე და ღამე“.¹

როცა წმ. შიო ოცი წლის შეიქმნა, მაშინ გამოჩნდა მის თვალსაწიერში წმ. იოანე, - უკვე სახელგანთქმული თავისი სასწაულებით, გარშემორტყმული მრავალრიცხოვანი მოწაფეებით. ის განანათლებდა ანტიოქიის მკვიდრთ. მშობელთაგან მალულად წმ. შიო მივიდა წმ. იოანესთან. ამ უკანასკნელს მაშინვე მოეწონა ჭაბუკი მისი რწმენის გამო. წმ. შიოზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა იმან, რომ წმ. იოანემ მას თავიდანვე სახელით მიმართა. წმ. იოანე მას თავის გუნდში მიღებასაც დაჰპირდა, თუმც მოთხოვა, რომ მშობელთაგან კურთხევა მიეღო. წმ. შიო ღელავდა, რადგან მშობლებს, რომლებიც მის დაოჯახებაზე ოცნებობდნენ, ეეჭვებოდა, რომ შვილის ბერად აღკვეცაზე დაითანხმებდა. წმ. იოანემ იგი დაამშვიდა, დაარწმუნა, რომ მისი მშობლები მასზე ადრე მიიღებდნენ მონაზონობას. ერთ კვირა დღეს წმ. შიო წავიდა ეკლესიაში მშობლებთან ერთად. დიაკონი კითხულობდა სახარებას. რატომღაც ყურადღება მიაქციეს იმ ადგილს, სადაც ამა სოფლის მოძულეებაზე საუბარი. სახლში დაბრუნებულმა წმ. შიომ მამას შეახსენა ეს ადგილი და ჰკითხა, რად არ ესწრაფვოდა ამ აზრის განხორციელებას. მოკლედ, საბოლოოდ მშობლები დაითანხმა მონაზვნებად აღკვეცილიყვნენ და გაისტუმრა ისინი დაიმედებულნი იმით, რომ მათი ერთადერთი შვილი დაოჯახდებოდა და

¹ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 109.

მამულს მოუვლიდა. წმ. შიომ კი, როგორც კი მშობლები მონასტერში დაი-
გულვა, მთელი სიმდიდრე ლატაკებს გაუნაწილა და თავად წმ. იოანეს
მიაშურა. ასე გაატარა მასწავლებელთან ოცი წელი. ამ ოცი წლის შემდგომ წმ.
იოანეს ზეგარდმო ბრძანება მოუვიდა ნამოსულიყო საქართველოში. თხზუ-
ლებაში დეტალურად არის აღწერილი როგორ გამოარჩია წმ. იოანემ ანგე-
ლოზის დახმარებით საქართველოში ნამოსაყვანი მონაფეები. მათ შორის
აღმოჩნდა წმ. შიო.

Si ტექსტში მოცემულია თორმეტი რჩეულის სახელი, აგრეთვე წარმოდ-
გენილია თხრობა საქართველოში ნამოსვლამდე ასკეტ სვიმეონ მესვეტეს-
თან წმ. მამათა ვიზიტის შესახებ.¹

მე საგანგებოდ გადმოვეცი ვრცლად ეს პასაჟი იმის საჩვენებლად, რომ
Si ტექსტი წარმოგვიდგენს წმ. შიოს ბიოგრაფიის საკმაოდ შთამბეჭდავ დე-
ტალებს. არაფერი მსგავსი არაა Sz ტექსტში.

აღწერილის შემდეგ Si ტექსტში უკვე წმინდა მამათა ქართლში მოს-
ვლაზეა საუბარი. ქართლს რომ მოადგა ეს მისიონი, ევლავიოზ ქართლის
კათალიკოსს ღამე ეჩვენა ანგელოზი, რომელმაც ამცნო, რომ მოვიდოდნენ
მგზავრები, რომლებიც წმინდანები არიან. ევლავიოზი გავიდა საზღვარზე და
ყველა გამვლელ-გამომვლელს აკვირდებოდა. დაინახა წმიდა მამები თუ არა,
მაშინვე ამოიცნო ისინი. წმ. იოანემ და კათალიკოსმა ქართულადაც კი გააბეს
ერთმანეთს შორის საუბარი.² არც ამ უაღრესად საინტერესო ფაქტების შესა-
ხებ არის რაიმე თქმული Sz ტექსტში.

თავიანთ სამყოფელად წმინდა მამებმა აირჩიეს ზედაზენის საოცრად
ძნელად საცხოვრებელი და უკაცრიელი მთა, მიუხედავად იმისა, რომ კათა-
ლიკოსი დაბეჯითებით ურჩევდა მათ აქ არ დასახლებულიყვნენ. მაისი იყო და
არაგვი ადიდებულებოდა. სასწაულით წმინდა მამები უვნებელნი გადავიდნენ
წყალზე.³ არც ამ ფაქტების შესახებ არის რაიმე თქმული Sz ტექსტში.

შემდეგ ორიოდ სიტყვით აღწერილია წმ. იოანესა და მისი მონაფეების
ცხოვრება ზედაზენზე. Sz ტექსტში კი ეს არაა, რადგან ამის შესახებ Z₁(//Z₂)
ტექსტის პირველ ნაწილშია მოთხრობილი. აღნიშნულის მომდევნოდ Si ტექ-
სტში წარმოდგენილია ეპიზოდი, რომელსაც ასევე არ იცნობს Sz ტექსტი.
ესაა წმ. აბიბოსისა და წმ. ისეს მიერ საეპისკოპოსო კათედრების დაკავების
შესახებ თხრობა.⁴

Si ტექსტის მიხედვით ერთ ღამეს წმ. იოანეს ეჩვენა წმ. ნინო. ქარ-
თველთა განმანათლებელმა ქართლის ყოველ კუთხეში მონაფეების დაგზავ-
ნა მოთხოვა წმ. იოანეს. ეს უკანასკნელი შესაბამისად მოიქცა.⁵ Sz ტექსტში

¹ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 108-117.

² აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 117-118.

³ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 121-122.

⁴ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 123-124.

⁵ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 125.

წმ. ნინოს გამოცხადების შესახებ არაფერია ნათქვამი, თუმცა მოწაფეების წარგზავნის ეპიზოდი აქაც არის.¹

ს₁ ტექსტი აღწერს წმ. შიოს საკვირველად ფიცხელ თვითგვემას. სამოცი დღე იშიმშილა მან. არც ჭამდა, არც სვამდა. საშინელ სიზმრებს ხედავდა.² ს₂ ტექსტში არის მარხვის შესახებ ინფორმაცია, მაგრამ დეტალების გარეშე.³

ს₁ ტექსტში მოთხრობილია წმ. შიოს სიზმრის შესახებაც, როცა ღვთისმშობელმა მიაწოდა მას საკვები „მსგავსი თოვლისადა“.⁴ აღნიშნული ფაქტის თაობაზე არაფერია ნათქვამი ს₂ ტექსტში.

გავიდა მრავალი ხანი. ჰაგიოგრაფის მითითებით, ღმერთმა არ ისურვა, რომ უჩინარი დარჩენილიყო ეს დიდი მოღვაწე. წმ. შიოს შემთხვევით გადააწყდებოდა სანადიროდ გამოსული ციხე-დიდის მთავარი ევაგრე. ისინი შეხვედებიან მაშინ, როცა მტრედს ბერისათვის მიჰქონდა საკვები.⁵ ეს ეპიზოდი არის ს₂ ტექსტშიც,⁶ ოღონდაც აქ იმის შესახებ, რომ ევაგრე ციხე-დიდის მთავარია, არაფერია თქმული.

ევაგრე მოისურვებს ბერთან დარჩენას. წმ. შიო მისცემს მას თავის კვერთხს და ეტყვის: თუ წყალი ამ კვერთხის შემწეობით მას გზას მისცემს, წავიდეს, განაგოს თავისი საქმეები და კვლავ მოვიდეს მასთან და დარჩეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაბრუნდეს უკან, რადგან ეს იმის ნიშანი იქნება, რომ ღმერთს არ სურს მისი ბერობა. ევაგრე შესაბამისად მოიქცევა. ორივე შემთხვევაში (ანუ წასვლისას და მოსვლისას) წყალი გზას მისცემს ევაგრეს. ამგვარად, წმ. შიოს გაუჩნდება პირველი მოწაფე.⁷ ევაგრე დაბანაკდება წმ. შიოს მახლობლად გამოქვაბულში.

ყოველივე ამის შესახებ მოთხრობილია ს₂ ტექსტშიც, ოღონდ, როგორც უკვე ითქვა, არ არის იმის შესახებ ცნობა, რომ ევაგრე ციხე-დიდის მთავარი იყო, არც ის, თუ სად დაბანაკდა ბერად აღკვეცის შემდგომ იგი.

ევაგრეს შემდგომად მოვლენ მრავალნი და ასევე მახლობლად დამკვიდრდებიან. ყოველ კვირას მიდიოდა მათთან წმ. შიო და მოძღვრავდა. ერთხელ ნახა, რომ ერთ-ერთ ძმას წყალი დაეღვარა, რომელსაც საკმაოდ შორიდან ეზიდებოდა. წმ. შიოს შეეცოდა იგი. მაშინ იხილა უფლის ანგელოზი, რომელიც კლდეში ღრუს აკეთებდა წყლისათვის. ასე აღმოცენდა სასწაულით წყარო.⁸ ეს მეტად ცხოველმყოფლად აღწერილი ეპიზოდი საერთოდ გამოტოვებულია ს₂ ტექსტში.

¹ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 207.

² აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 127.

³ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 217-218.

⁴ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 129.

⁵ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 132.

⁶ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 219.

⁷ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 134-137.

⁸ აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 138.

ს1 ტექსტში ნმ. შიოსთან ევაგრეს მოსვლის უმაღლესი ეკლესიის მშენებლობაზე საუბარი. აქ სწორედ ამას მოსდევს ეკლესიის მშენებლობის ეპიზოდი. მისთვის ადგილის შერჩევის შესახებ თხრობა.¹ ეს მოხდა სასწაულით: ნმ. შიომ ხელზე ცეცხლი და საკმეველი დაიდო, კვამლი სვეტად ავიდა და სადაც გაჩერდა, იქ ააშენეს ეკლესია. სასწაული მოთხრობილია ორივე რედაქციაში, მაგრამ ს1 ტექსტში თხრობა უფრო ვრცელია.

აღნიშნულის შემდეგ ს1 ტექსტში მოდის ეპიზოდი, რომელსაც ს2 საერთოდ არ იცნობს. ესაა ევაგრეს ბიოგრაფიის დეტალები. ირკვევა, რომ ევაგრე ქართლის ერთ-ერთი უპირველესი მთავარი ყოფილა. ამიტომ მეფეს ძალიან განუცდია მისი შემონაზვნება. ამ დროს მეფე ფარსმანს, მართლაც, რთული ვითარება შექმნია. იუსტინიანე იმპერატორს დახმარება უთხოვია და იქ წასულა. წასვლამდე მეფემ მიაკითხა ევაგრეს, რომ დაეთანხმებინა დროებით ქვეყნისათვის ეხელმძღვანელა. ევაგრე არ თანხმდებოდა. მეფემ ნმ. შიო იწახულა. ძალიან თბილი იყო ეს შეხვედრა. მეფემ ბერის ქადაგებაც მოისმინა. ნმ. მამას ამ დროისთვის უკვე სრულყოფილად ესწავლა ქართული. მეფემ გულუხვად დააჯილდოვა ბერი: მონასტერს შეწირა ოთხი სოფელი, ოქროსა და ვერცხლის საეკლესიო ინვენტარი, ოქროს ჯვარი და ვახტანგ გორგასლის მიერ შემკობილი სახარება.² ეს უაღრესად საინტერესო ცნობები საერთოდ არაა ს2 ტექსტში.

ს1 ტექსტში ამას მოსდევს დეტალური აღწერილობა მცხეთაში მეფის დაბრუნების შესახებ. მეფე ნანახს უამბობს კათალიკოსს (წყაროს მიხედვით, ამ დროისათვის კათალიკოსი უკვე მაკარია). გადანყვეტენ აღნიშნონ მარტილიის დღესასწაული. ნმ. შიოს აიძულებენ ხუცობის ხელდასხმის მიღებას. მაგრამ ნმ. შიო უარყოფს ამ შეთავაზებას იმის შიშით, რომ ამის შემდგომ ეპისკოპოსობა არ აიძულონ. ძმობა კი მრავლდება. ბერების რიცხვი 2000 აღწევს ამ დროისათვის. ეს მონაკვეთიც არაა ს2 ტექსტში.

ამ ორ რედაქციას, ცხადია, ერთგვაროვანი ეპიზოდებიც აქვთ. ს1 ტექსტი ყოველთვის მეტი დეტალის შემცველია, თანაც თხრობა ყოველთვის უფრო ცხოველმყოფელია. ს2 კი ფაქტებით თითქმის ყოველთვის უფრო მწირია. ს1 ცნობების სიუხვით არათუ ს2 ტექსტთან მიმართებით, არამედ მთელ ამ ჰაგიოგრაფიულ ციკლში გამოირჩევა. ამიტომ, რომ მომდევნო ეპოქების ჰაგიოგრაფები მას ხშირად ესესხებიან ინფორმაციას არა მარტო ნმ. შიოს ბიოგრაფიის შესავსებად, არამედ დანარჩენ წმიდა მამათა ბიოგრაფიების აღწერისათვისაც.

სპეციალურ ლიტერატურაში რატომღაც დომინირებს აზრი, რომ ფაქტების სიუხვე გვიანდელი შემატების შედეგია და პროტოგრაფიდან მომდინარე არაა.³ მოყვანილი შედარება გვაფიქრებინებს, რომ ეს ასე არ უნდა

¹ აბულაძე, *ძეგლები I*, გვ. 220.

² აბულაძე, *ძეგლები III*, გვ. 139-140.

³ აბულაძე, *ძეგლები IV*, გვ. 177, 229.

იყოს. ბევრ შემთხვევაში სიტყვა შეეხება სრულიად კონკრეტულ მონაცემებს. საინტერესოა, რომ S₁ რედაქციაში დაცული ისტორიული რეალიები დადასტურებას პოულობს სხვა წყაროებში. მაგალითად, ევლალე კათალიკოსის შემდგომ მაკარის ზეობაზე მიუთითებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲც“.¹

როგორც ითქვა, ასურელ მამათა ღვანლის ამსახველი ჰაგიოგრაფიული ციკლის სწორედ პროტოგრაფული ტექსტი უნდა ყოფილიყო დეტალური აღწერილობა. არსენმა ის შედარებით სქემატური გახადა, ცხადია, არა იმიტომ, რომ მას ნიჭიერება აკლდა. არსენ კათალიკოსი ხელოვანი მწერალია. უბრალოდ მას პროტოგრაფული ტექსტის ავტორის მარტვირი-იოანესაგან განსხვავებული მიზანი ჰქონდა: ამ უკანასკნელისათვის მთავარი იყო ფაქტების აღწერა, რომ ისინი დავინწყებას არ მისცემოდა და წმინდა მამათა კულტი დანესებულიყო; არსენის წინაშე ეს პრობლემა აღარ იდგა: ასურელი მამები ქართული ეკლესიის წმინდანები უკვე იყვნენ. ახლა აქტუალური გამხდარიყო კოლექტიურ მეხსიერებაში მათი ღვანლის რევიტალიზაცია და მათი ცხოვრების მაგალითით საზოგადოების მორალური წვრთნა.

5. ციკლის ისტორიის მოკლე რეპრეზენტაცია და მიღებული შედეგების მნიშვნელობა

ამგვარად, ჩვენ განვიხილეთ წმ. იოანე ზედაზნელისა და მისი მონაფეების ღვანლისადმი მიძღვნილი ჰაგიოგრაფიული ციკლის რამდენიმე თხზულება. მათმა შესწავლამ ასე წარმოგვიჩინა ციკლის განვითარების ისტორია:

წმინდა მამათა ყველაზე ცნობილ წარმომადგენელთა ბიოგრაფიის თავდაპირველი აღმწერი იყო წმ. იოანე ზედაზნელის მონაფე მარტვირი-იოანე. ეს პიროვნება თან ახლდა წმ. იოანეს ყველგან: კონსტანტინოპოლში, შუამდინარეთში, საქართველოში. მის მიერ დაწერილი თხზულებანი (წმ. იოანე ზედაზნელის და მისი რამდენიმე ყველაზე თვალსაჩინო მონაფის) მისიონის მოღვაწეობის დეტალური რეპრეზენტაციის შემცველი ტექსტები გახლდათ.

საანალიზო ჰაგიოგრაფიული ციკლის ჩვენამდე შემორჩენილ რედაქციებს შორის ამ თავდაპირველი ვერსიის (ანუ არსენის რედაქტორული ჩარევისაგან თავისუფალი ტექსტის) რეპრეზენტატორია წმ. შიოს „ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქცია ანუ S₁.

მოგვიანებით, კერძოდ, X საუკუნეში არსენ კათალიკოსმა მარტვირი-იოანეს ნაშრომის საფუძველზე შექმნა ციკლის ახალი ვერსია: ფაქტების თვალსაზრისით შემოკლებული, მაგრამ დიდაქტიკური მსჯელობებით გაფრცობილი და შესაბამისად აქცენტირებული ჰაგიოგრაფიული დილოგია, რომელიც წარმოდგენილი იყო წმ. აბიბოს ნეკრესელის „მარტვილობითა“ და წმ.

¹ აბულაძე, ძეგლები I, გვ. 94.

იოანე ზედაზნელის „ცხოვრებით“. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, როგორც მეორე ნაწილს, შეიცავდა ნმ. შიოსა და ნმ. ევაგრეს „ცხოვრებას“. არსენმა ამ დილოგიის წერა დაიწყო მაშინ, როცა ჯერ კიდევ ნეკრესელი ეპისკოპოსი იყო. კონკრეტულად, ამ დროს უნდა დაენერა მას ნმ. აბიბოსისადმი მიძღვნილი თხზულება და დაიწყო ნმ. იოანე ზედაზნელის შესახებ თხზულების წერა, რომელიც დაამთავრა უკვე კათალიკოსად ყოფნის პერიოდში. არსენისეულ ვერსიას დღეს ყველაზე უკეთ წარმოაჩენს Z₁ და N₁ რედაქციები.

ამგვარი შედეგების მიღების საშუალება გააჩინა ტექსტების ანალიზისას ჩემგან იმის მიხედვრამ, რომ ზოგიერთი თხზულების სათაურში ამა თუ იმ მწერლის (მარტვირი-იოანეს, არსენი კათალიკოსის) მოხსენიება არ ნიშნავს მის მიერ კონკრეტული ტექსტის ავტორობას, არამედ მიუთითებს ციკლის გარკვეული ვერსიისადმი ამ ტექსტის კუთვნილებას. ვერსიის დაკონკრეტება კი იმისათვის ხდებოდა აუცილებელი, რომ აღნიშნულ ციკლში გაერთიანებული ერთეულები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა პროტო-ტექსტთან დამოკიდებულების თვალსაზრისით: ყველა უშუალოდ არ უკავშირდებოდა პროტოგრაფს, ზოგი მათგანი ეფუძნებოდა არსენის ხელში გამოვლილ თხზულებებს.

ამგვარად, ფაქტობრივად ის გაირკვა, რომ ნმ. ასურელი მამების ღვანლისადმი მიძღვნილ ციკლში უნდა გამოვყოთ თხზულებების ორი ჯგუფი: პროტოგრაფულ ტექსტებთან უშუალოდ დაკავშირებული რედაქციები და პროტოგრაფთან არსენისეული ტექსტების გაშუალებით დაკავშირებული რედაქციები.

ციკლის ისტორიის ძირითადი ფაქტების ცოდნა ისტორიკოსებს დაეხმარება კვლევის პროცესში ამ წყაროებისადმი სწორი პოზიცია დაიკავონ. ამავე დროს მიღებული შედეგი მნიშვნელოვანია ლიტერატურათმცოდნეთათვისაც: აღდგება ძველ საქართველოში მიმდინარე ლიტერატურული პროცესის საინტერესო ეპიზოდები.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

აბულაძე, ძველი რედაქციები - აბულაძე ი., *ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები*, ტექსტები გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1955.

აბულაძე, ძეგლები I - ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები (V-X სს.), ტექსტები დასაბეჭდად მოამზადა ავტორთა კოლექტივმა ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, წიგნი I, თბილისი, 1963.

- აბულაძე, ძეგლები II** - ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები (XI-XV სს.), ტექსტები დასაბუჯდად მოამზადა ავტორთა კოლექტივმა ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, ნიგნი II, თბილისი, 1967.
- აბულაძე, ძეგლები III** - ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, მეტაფრასული რედაქციები (XI-XIII სს.), ტექსტები დასაბუჯდად მოამზადა ავტორთა კოლექტივმა ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, ნიგნი III, თბილისი, 1971.
- აბულაძე, ძეგლები IV** - ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, სვინაქსარული რედაქციები (XI-XVIII სს.), გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ე. გაბიძაშვილმა, რედაქტორი ი. აბულაძე, ნიგნი IV, თბილისი, 1968.
- ალექსიძე, აბიბოს ნეკრესელი** - ალექსიძე ზ., „აბიბოს ნეკრესელის მარტივლობის“ შესწავლის ტექსტოლოგიურ-ქრონოლოგიური საკითხები, კრ. „მრავალთავი. ფილოლოგიური და ისტორიული ძიებანი“, 1999, 18, გვ. 12-29.
- ალექსიძე, ახალი აღმოჩენები** - ახალი აღმოჩენები სინას მთაზე. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, შეადგინეს ზ. ალექსიძემ, მ. შანიძემ, ლ. ხევსურიაძემ და მ. ქავთარიამ, საბერძნეთის კულტურის სამინისტრო, სინური კვლევის ცენტრი, 2005.
- ალექსიძე, ასურელ მამათა დედაენა** - ალექსიძე ზ., ასურელ მამათა დედაენა და ეთნიკური წარმომავლობა, კრ. „მშვენიერება მოსილი სევდით. თამარ გამსახურდია 70“, საიუბილეო კრებული მიძღვნილი თამარ გამსახურდიას ნათელი ხსოვნისადმი, რედ. რ. მეტრეველი, თბილისი, 2007, გვ. 212-215.
- ანდრადი, ასურელები, სირიელები** - Andrade N., *Assyrians, Syrians and the Greek Language in the Late Hellenistic and Roman Imperial periods*, „Journal of Near Eastern Studies“, vol. 73, N 2 (October 2014), გვ. 299-317.
- გაბიძაშვილი, ე. წ. არქეტიპები** - გაბიძაშვილი ე., ასურელ მოღვაწეების „ცხოვრებათა“ ე. წ. არქეტიპების ურთიერთმიმართებისათვის, ჟურნ. „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია“, 1982, 4, გვ. 61-67.
- გოილაძე, ასურელ მამათა სამშობლო** - გოილაძე ვ., ასურელ მამათა სამშობლო და საქართველო, თბილისი, 2002.
- გურანი, კონსტანტინოპოლი - ახალი იერუსალიმი** - Guran P., *The Constantinople –New Jerusalem at Crossing of sacred space and political theology*, in: „New Jerusalem. Hierotopy and Iconography of Sacred Spaces“, Edited by Alexei Lidov, Moscow, 2009, გვ. 35-55.
- კაკაბაძე, არქეტიპები** - კაკაბაძე ს., ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქეტიპები, კრ. „საისტორიო კრებული“, ნიგნი I, დამატება, ტფილისი, 1928.

- კეკელიძე, სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ - კეკელიძე კ., საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, „ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან“, I, თბილისი, 1956.
- კეკელიძე, ლიტერატურის ისტორია - კეკელიძე კ., კრბ-ში ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1980.
- ლიმინგი, არქიტექტურა და ასკეტიზმი - Leeming E. L., *Architecture and asceticism. Cultural interrection between Syria and Georgia in Late Antiquity* (Texts and Studies in Eastern Christianity, Chief editor K. Perry, vol. 13), Leiden-Boston, 2018, გვ. 9-17.
- მათითაშვილი, ქართული ბერმონაზვნობა - მათითაშვილი შ., ქართული ბერმონაზვნობა IV-VIII საუკუნეებში, დისერტაცია, თბილისი, 2018.
- მათითაშვილი, მონასტრები - Matitashvili S., *The monasteries founded by the thirteen Syrian fathers in Iberia. The rise of monasticism in sixth-century Georgia*, „Studies in Late Antiquity“, vol. 2, No. 1, Spring 2018, გვ. 4-39.
- მარტინ-იზარი, ცამეტი წმინდა სირიელი მამა - Martin-Hisard B., *Les Treize saints pères syriens. Formation et évolution d'une tradition hagiographique géorgienne (VIe-XIIe siècles)*, Première partie, „Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes“, 1985, vol. 44, გვ. 141-168.
- მარტინ-იზარი, წმინდა სირიელი მამები. დანართი - Martin-Hisard B., *Les Treize saints pères syriens. Formation et évolution d'une tradition hagiographique géorgienne (VIe-XIIe siècles)*, Appendice de la Première partie, „Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes“, 1986, vol. 45, გვ. 75-111.
- მერკვილაძე, ასურელი მამები - მერკვილაძე დ., ასურელი მამები (VI ს-ის სირიელი სასულიერო მოღვაწენი საქართველოში), წიგნი I, თბილისი, 2006.
- პეჩი, სირიელი მამები - Pättsch G., *Die Überlieferung der syrischen Väter*, „Bedi Kartlisa, revue de kartvelologie“, 1981, vol. 39, გვ. 153-175.
- პეჩი, მოთხრობა სირიელ მამებზე - Pättsch G., *Die Überlieferung der syrischen Väter*, „Bedi Kartlisa, revue de kartvelologie“, 1983, vol. 41, გვ. 311-318.
- საბინინი, საქართველოს სამოთხე - საქართველოს სამოთხე, სრული აღწერაი ღუანლთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა, შეკრებილი ქრონოლოგიურად და გამოცემული პეტერბურლის სასულიერო აკადემიის კანდიდატის გ. (მ.) საბინინის მიერ, პეტერბურლი, 1882.
- სირაძე, რამსტვს ვარ - სირაძე რ., ვიცი რამსტვს ვარ, ჟურნ. „ცისკარი“, 1988, 10, გვ. 129-133.
- სხირტლაძე, ძველი ნუსხა - სხირტლაძე ზ., წმიდა შიო მღვიმელის ცხოვრების ძველი ნუსხა, თბილისი, 2014.
- ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955.

- ყუბანეიშვილი, *ქრესტომათია* - ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია შედგენილი ს. ყუბანეიშვილის მიერ, წიგნი 1, თბილისი, 1946.
- ჩხარტიშვილი, *წმ. იოვანე ზედაზნელი* - ჩხარტიშვილი მ., „წმ. იოვანე ზედაზნელის ცხოვრების“ რედაქციების ურთიერთმიმართება, კრ. „არისტოტელეს სახელობის ბერძნულ-ქართული უნივერსიტეტის შრომები“, 1994, 1 (2), გვ. 120-126.
- ჩხარტიშვილი, *წმ. აბიბოს ნეკრესელი* - ჩხარტიშვილი მ., „წმ. აბიბოს ნეკრესელის მარტივობის“ ტექსტის ისტორიისათვის, კრ. „არისტოტელეს სახელობის ბერძნულ-ქართული უნივერსიტეტის შრომები“, 1994, 1 (2), გვ. 127-131.
- ჩხარტიშვილი, *ქართული ჰაგიოგრაფიის ანალიზი* - ჩხარტიშვილი მ., *ქართული ჰაგიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი ანალიზი (IV-VII სს. ისტორიის ამსახველი ძეგლები)*, დისერტაცია, თბილისი, 1996.
- ჩხარტიშვილი, *წმ. დავით გარეჯელი* - ჩხარტიშვილი მ., *დავით გარეჯის ქვაბოვანი მონასტრის ისტორიის ჰაგიოგრაფიული წყაროები*, კრ. „ანალექტა იბერიკა“, 2001, 1, გვ. 136-145, 290.
- ჩხარტიშვილი, *საქართველოს ეკლესიის წმინდანები* - Chkhartishvili M., *Non-native ecclesiastics of Georgian church: St. David from Gareji*, კრ. „მესხეთი“, IV, თბილისი-ახალციხე, 2001, გვ. 36-47.
- ჯანაშვილი, *აღწერა* - Джанашвили М., *Описание рукописей церковного музея*, Тифлис, 1902, წიგნი, III. 3.
- ჰაასი, *იოანე ზედაზნელი და სირიული ასკეტიზმი* - Haas Ch., *Ioane Zedazneli: A Georgian Saint in Syrian Ascetical Tradition*, in: P. Skinner, D. Tumanishvili and A. Shanshiashvili, eds. „Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures“, Proceedings of the Vakhtang Beridze 1st international Symposium of Georgian Culture, თბილისი, 2009, გვ. 95-99.

Mariam Chkhartishvili

The Principal Facts of the History of the Hagiographical Cycle Devoted to the Activities of Monks from Assyria

Summary

A group of thirteen Assyrian Fathers came to Georgia in the middle the 6th century. It was lead by famous ascetic named John, later St. John of Zedazeni. The Assyrian missionaries played pivotal role in Georgian history: as a result of their activities the

remnants of paganism were eradicated and positions of Christianity were strengthened. During many centuries the monasteries founded by Assyrian Holy Fathers functioned as centers of Georgian spirituality and culture. Thus, it is not astonishing at all that the scholars have animate interest to this very topic and this interest has not faded for decades. Accordingly, there are many studies about this group of missionaries carried out by historians, philologists, cultural anthropologists, art historians and philosophers. However, many unsolved problems still remain, among which some are of fundamental importance: dating of the arrival of the Holy Fathers, identification of the denomination of Christianity that they adhered to; even the list of disciples of St. John of Zedazeni is not complied with due accuracy.

The reason for the less study of the problem should be sought in sources. In this case, we do not mean the absence of sources; quite the opposite. Texts that might be ascribed to this hagiographic cycle are available in sufficient quantities. The problem is that identifying an authentic text becomes very difficult.

The article proposes a source-critical investigation. The author reveals informative value of available redactions by presenting the full history of the cycle.

For accomplishing this aim, the author conducts comparative analysis of the texts and represents basic facts of the development of the cycle. As it turns out, the original texts were written by immediate disciple of Saint John of Zedazeni. His name was Martviri, later called John. In the 10th century the original texts were revised and renewed by Arsenius the Catholicos of Georgians.

The present paper describes the main characteristics of texts written by Martviri and Arsenius: Martviri composed texts with many factual details, while Arsenius omitted many of these details and expanded the narrative through including didactic discourses.

The research outcomes might be used by historians, since they will give them clear vision of informative value of various texts of hagiographic cycle in question. A philologist can also benefit from the present paper because it provides unique opportunity to observe very interesting literary processes in pre-modern Georgia.

რუსული საოკუპაციო პოლიტიკა და ქართულ-ოსური
ურთიერთობა შიდა ქართლში

*კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთავე-
ლის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდა-
ჭერით. გრანტი FR-18-10229*

თანამედროვე მსოფლიოში ადამიანური კონტაქტები და კულტურული ურთიერთობები სულ უფრო ინტენსიური ხდება. საკომუნიკაციო სისტემების არნახული განვითარება, გლობალური პოლიტიკური ერთეულების ფორმირება და ლიბერალური საემიგრაციო კანონმდებლობა კულტურული უნიფიკაციის საფუძველს ქმნის, რაც შედარებით იზოლირებულ ჯგუფებზეც აისახება. ერთდროულად თანაარსებობს ერთი შეხედვით შეუთავსებელი კონსერვატიული და მოდერნისტული ეთნოკულტურული ტენდენციები. განსხვავებული კულტურული სისტემების ურთიერთობის ინტენსივობა ეთნოსოციალური ჯგუფების ღიაობის ხარისხსაც განსაზღვრავს. კონტაქტის შეზღუდვა ავითარებს ჯგუფის იზოლაციასა და გაუცხოებას, ხოლო კონტაქტების სიხშირე - მის ღიაობას და კულტურულ ინტეგრირებას.

ხელოვნური ბარიერების შექმნით ჯგუფთაშორის დაპირისპირების, გაუცხოებისა და იზოლირებულობისათვის ნოყიერი ნიადაგის შექმნა, ცხადია, პოლიტიკურ აქტიორებსაც შეუძლიათ და ამ მექანიზმს პრაქტიკაშიც ხშირად იყენებენ. სწორედ ამგვარ სიტუაციასთან გვაქვს საქმე შიდა ქართლში, სადაც რუსული საოკუპაციო რეჟიმი სულ უფრო ამკაცრებს კონტროლს და ზღუდავს მიმოსვლას ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქსა და მის მიმდებარე სოფლებში მცხოვრებ მოსახლეობას შორის.

კავკასიის რეგიონზე გავლენის შენარჩუნების გრძელვადიან გეგმაში რუსული იმპერია საქართველოს ყოველთვის მნიშვნელოვან ადგილს აკუთვნებდა. ეს გეგმა, კონკრეტული გეოპოლიტიკური ვითარების შესაბამისად, დროდადრო, გარკვეულ ცვლილებებს განიცდიდა. თანამედროვე ეტაპზე მოსკოვი ცდილობს, საყოველთაოდ აღიარებული დემოკრატიული პრინციპების გვერდის ავლით, მოახერხოს ქართული სახელმწიფოებრივი იდეის გაკოტრება, რათა საკუთარ უსუსურობაში დარწმუნებულმა ქართველობამ თავად თქვას უარი დამოუკიდებლობაზე, რაც უზრუნველყოფს ქვეყნის რუსულ ორბიტაზე დარჩენას. ამ მიზნის მისაღწევ ძირითად საშუალებად კრემლმა საქართველოში მცხოვრები „უმცირესობები“ გამოიყენა, აფხაზეთსა და შიდა ქართლში კონფლიქტების ინსპირირება მოახდინა, მშვიდობის-მყოფელი შუამავლის როლი კი თავად მოირგო.

უკანასკნელ ხანებში ხსენებული ტაქტიკა ნაწილობრივ შეიცვალა ე. წ. ჰიბრიდული ომით, რაც, ამკარა კონფრონტაციასთან ერთად, ყველა მიმართულებით ტოტალურ შეტევას გულისხმობს. დიდი მნიშვნელობა ენიჭება მოსახლეობაში იმგვარი განწყობის ჩამოყალიბებას, როდესაც მტრად აღიქმება არა რუსული სახელმწიფო, არამედ საქართველოში მცხოვრები კონკრეტული ეთნიკური ჯგუფი (აფხაზი, ოსი, სომეხი აზერბაიჯანელი და ა. შ).¹

წინამდებარე სტატიაში სპეციალურ ლიტერატურაში და ელექტრონულ მედიაში გამოქვეყნებულ მასალასთან ერთად გაანალიზებულია შიდა ქართლში, კონფლიქტის მიმდებარე სოფლებში შეკრებილი საველე-ეთნოგრაფიული მონაცემები; განხილულია საკითხი, როგორ რეაგირებენ ადამიანები რუსული ჰიბრიდული პოლიტიკით დაგეგმილ კონკრეტულ ქმედებებზე; როგორ ეცვლება თანამდებარე ერთმანეთის შესახებ ოპოზიციური ჯგუფების (ოსების, ქართველების) ნევრებს და რა ფაქტორები თამაშობენ ამ მიმართებით როლს; ეს ყოველივე მეტად აქტუალურია, რადგან საოკუპაციო ზონაში სიტუაციის მართვა მხოლოდ მყისიერ პოლიტიკურ მიზნებს არ უკავშირდება და შეუძლია ეფექტური ზემოქმედება მოახდინოს საერთო განწყობებზე. ამასთანავე, ერთმანეთის შესახებ წარმოდგენებს ჯგუფები, პირველ რიგში, საკონტაქტო ზონაში იქმნიან, ამ ადგილებში მომხდარი ყველა ექსცესი საინფორმაციო საშუალებებით მყისიერად ვრცელდება და მთელ საზოგადოებაზე ახდენს გავლენას. ოკუპაცია, გარდა პოლიტიკური და სოციალურ-კულტურული პრობლემებისა, ქართულ სახელმწიფოს სხვა ტიპის სირთულეებსაც უქმნის. კერძოდ, იგი მრავალმხრივ აისახება ქვეყნის ეკონომიკაზე, კონფლიქტის მოგვარებაზე იხარჯება სახსრები, ოკუპაცია ამუხრუჭებს ინვესტიციებს, ხელს უშლის ეკონომიკური პოტენციალის ათვისებას, განათლებისა და ჯანდაცვის სფეროს განვითარებას და ა. შ.²

ხელოვნური საზღვრით გახლეჩილი სოციუმი

2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომამდე, ცხინვალის რეგიონში უმეტესად მთაში მცხოვრებ ოსებს და დაბლობის მკვიდრ ქართველებს ინტენსიური ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული ურთიერთობა ჰქონდათ. ხშირი იყო საქორწინო კავშირები, ნათლიად მოკიდება, მეგობრობა. ამასთან, თითოეული ჯგუფი გარკვეულ სამეურნეო სპეციფიკას ინარჩუნებდა და ურთიერთსარგებლიან ვაჭრობას ეწეოდა, ერთმანეთში თავიანთ ნაწარმოებ პროდუქციას ცვლიდა. ოსებს ხორცი, ყველი, მატყლი, კარტოფილი, ხის ნა-

¹ ჯანიაშვილი, ჯანიაშვილი, ქართულ-ოსური ურთიერთობის კულტურული და ფსიქოლოგიური ასპექტები, გვ. 320.

² ჯინჭარაძე, რა ღირს რუსული ოკუპაცია.

კეთობები ჩამოჰქონდათ ბაზარზე, ქართველებს კი - ხილი, ბოსტნეული, მარცვლეული, სამრეწველო საქონელი. ცხინვალს პროდუქტით, ძირითადად, ქალაქის ირგვლივ სოფლებში მცხოვრები, ქართველები ამარაგებდნენ.¹ ქსნის ხეობის სოფლების სამეურნეო-ეკონომიკური და სავაჭრო ორიენტაციის ძირითადი ვექტორი ახალგორი-თბილისი იყო, დიდი და პატარა ლიახვის კი - ცხინვალი-გორი-თბილისი. ეს სისტემა უკვე საუკუნეებს ითვლის.

ზემოხსენებული ურთიერთობა ოსებისა და ქართველების სამეურნეო კულტურული თავისებურებით იყო განპირობებული. ქართველების ტრადიციული დარგი, სიმბიოზური, მინათმოქმედება-მესაქონლეობით წარმოადგენილი მეურნეობა იყო, ოსების კი - ძირითადად მესაქონლეობა. მართალია, ოსი ავტორების ნაწილი მინათმოქმედებას უძველესი დროიდან ოსების საქმიანობად მიიჩნევს,² მაგრამ უცხოური და ქართული წერილობითი წყაროების ანალიზით ირკვევა, რომ XVII საუკუნის ბოლომდე ალანები (ოსთა წინაპრები) ძირითადად მომთაბარე მეურნეობას ეწეოდნენ. მათი შემოსავლის ერთ-ერთ საშუალებას ასევე ლაშქრობა, ბინადარი ხალხების ძარცვა წარმოადგენდა.³ ინტენსიურ მეურნეობაზე ოსები თანდათანობით, მოგვიანებით გადავიდნენ.⁴ XIX საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შესვლის დროისათვის, სხვადასხვა ფაქტორების ზემოქმედების შედეგად, ოსთა სამეურნეო ცხოვრებაში მინათმოქმედებას უკვე გარკვეული ადგილი ეჭირა, მისი როლი იზრდებოდა დაბლობ რეგიონებში, ხოლო მთაში, პირიქით, მცირდებოდა მესაქონლეობის სასარგებლოდ.

სამხრეთ კავკასიაში ინფილტრაციის პროცესში ოსები სახლდებოდნენ ქართველ ფეოდალთა მიწებზე, მათი სოფლები, ჩვეულებრივ, მალაღმთიან და ტყიან ადგილებში მდებარეობდა. როგორც ბ. კალოევი აღნიშნავს: „ვერც უგზობა, ვერც შვიდთვიანი ზამთარი, ვერ აჩერებდა ოსების გადმოსახლებას, რომელიც ყოველწლიურად იზრდებოდა“.⁵ ოსური მოსახლეობის მოძრაობას ქართული მთიანეთის გავლით ბარის სოფლებისაკენ გარკვეული პოლიტიკური და სამეურნეო-ეკოლოგიური მიზეზები განაპირობებდა, სადაც მთიანეთი და მთისწინეთი ერთგვარ შუალედურ ეტაპს წარმოადგენდა.

ბ. გამყრელიძემ შეისწავლა ოსთა მიგრაციის თავისებურებები და შეამჩნია, რომ კუდაროს ხეობაში მათი რაოდენობა ძალიან ცვალებადი იყო, ერთი ნაწილი მალევე ტოვებდა ხეობას და საქართველოს სხვა ადგილებში მიდიოდა, ხოლო სოფლები ჩრდილოეთიდან მიგრირებული ოჯახების ხარჯზე კვლავ ივსებოდა. ე. ვაშაკიძის აზრით, ამგვარი მიგრაციების მიზეზი ის იყო,

¹ ხარებოვი, *სამხრეთ ოსეთის ეკონომიკური რეაბილიტაცია*, გვ. 10.

² Калоев, *Осетины*, გვ. 65.

³ თოფჩიშვილი, *ოსთა წინაპარი ალანების თავდაპირველი განსახლების არეალი*, გვ. 68; ჭიჭინაძე, *ოსების ჩამოსახლება ქართლში*, გვ. 6-7.

⁴ თოფჩიშვილი, *ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთისა და ოსების შესახებ*, გვ. 44-56.

⁵ Калоев, *Осетины*, გვ. 61.

რომ ოსები ტრადიციულად მიწაზე არ იყვნენ მიჯაჭვული, ამიტომ ცდილობდნენ მისთვის რაც შეიძლება სწრაფად და მეტი გამოენოვათ, გამოფიტულ მიწებს ტოვებდნენ და სხვაგან გადადიოდნენ.¹ ოსი ავტორი ლ. ჩიბიროვი კი ოსების გადასახლების მიზეზად მცირემნიანიანობას და მძიმე სამეურნეო-ეკოლოგიურ პირობებს მიიჩნევდა.² ფაქტია, რომ ოსურმა მოსახლეობამ, ძირითადად, ქართველებისაგან მიტოვებული მთა და მთისწინეთი, ნაწილობრივ კი ბარის სოფლებიც აითვისა. ამასთანავე, სოფლების ნაწილში ისინი ქართველებთან ერთად შერეულად ცხოვრობდნენ.

XIX საუკუნეში კავკასიის სამხრეთ ფერდზე საქართველოში (ქსნის, დიდი და პატარა ლიახვის, ლეხურის, მეჯუდისა და ფრონეს ხეობები) დამკვიდრებული ოსების ყოფაში წამყვანი ადგილი მესაქონლეობას ეჭირა, თუმცა უკვე ტრადიციულ დარგს წარმოადგენდა მემარცვლეობაც. სამინათმოქმედო იარაღების უმეტესობა ქართულის ანალოგიური იყო და ტერმინებიც ქართულთან მსგავსებას ამჟღავნებდა,³ მაშინ როდესაც, მესაქონლეობასთან დაკავშირებული ტერმინების ეტიმოლოგია ირანული იყო.⁴

დასაბუთებულად შეიძლება ითქვას, რომ გასული საუკუნის ბოლოს დაწყებულ კონფლიქტამდე ოსები მთლიანად იყვნენ ადაპტირებული ადგილობრივ ეთნოეკოლოგიურ გარემოში. მართალია, როკის გვირაბის გაყვანის შემდეგ გააქტიურდა კონტაქტები ჩრდილოეთ ოსეთთან, მაგრამ, როგორც ითქვა, რეგიონის მოსახლეობის (როგორც ქართველების, ისე ოსების) სავაჭრო-ეკონომიკური, საგანმანათლებლო, სოციალური თუ სამედიცინო ვექტორი მიმართული იყო გორისა და თბილისისაკენ. კულტურულ-სამეურნეო და გეოგრაფიული თვალსაზრისით, ავტონომიური ოლქის დასახლებები მჭიდროდ იყო ინტეგრირებული შიდა ქართლის დანარჩენ რაიონებთან. ოსურ-ქართული სამეურნეო და სოციალ-კულტურული კავშირები იმდენად მტკიცე აღმოჩნდა, რომ გაუძლო 1990-იანი წლების კრიზისს და ნაწილობრივ დღემდეა შენარჩუნებული.

რუსეთის მიერ ცხინვალის რეგიონის ოკუპაციის შემდეგ, მოსახლეობის ნაწილმა საცხოვრებელი ადგილები მიატოვა და საქართველოს ხელისუფლების კონტროლირებად ტერიტორიაზე, საგანგებოდ შექმნილ დასახლებებში, გადმოვიდა. სოფლები დატოვა ოსი ეროვნების მოსახლეობამაც, განსაკუთრებით ახალგაზრდობამ. ისინი ძირითადად, ჩრდილო ოსეთსა და რუსეთის სხვა რეგიონებში გადასახლდნენ. თითქმის მთლიანად დაიცალა სოფლები, დაირღვა საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული სამეურნეო კავშირები, მოიშალა ტრადიციული მეურნეობის დარგები, შეიცვალა ბევრი ოჯახის შემოსავლის წყარო.

¹ გამყრელიძე, *კუდაროს ხეობა*, გვ. 155.

² *Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах*, გვ. 415.

³ Кантария, *Некоторые вопросы земледельческого быта в горной Осетии*, გვ. 100-154.

⁴ Калоев, *Осетины*, გვ. 75; *Очерки Юго-осетинской автономной области*, გვ. 131-132.

ყოფილი სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, ცხინვალის რეგიონი, ამჟამად მთლიანად იზოლირებულია საქართველოსაგან. რუსი სამხედროები ხელოვნური ბარიერებით, მავთულის ბადეებით მიჯნავენ კრემლის მიერ აღიარებულ კვაზისახელმწიფოს დანარჩენი საქართველოსაგან. ეს ღობეები გადის უშუალოდ მოსახლეობის კუთვნილ მიწის ნაკვეთებზე, სოფლებზე, სასაფლაოებსა და სალოცავებზე, რაც შეუძლებელს ხდის გადაადგილებას, აფერხებს სამეურნეო საქმიანობას, ტრადიციული წეს-ჩვეულებების და რელიგიური რიტუალების შესრულებას, ნათესაურ ურთიერთობებს, სამედიცინო დახმარებისა და განათლების ხელმისაწვდომობას და ა. შ. ყოველივე ზემოთქმული კიდევ უფრო აუარესებს გამყოფი ხაზის ორივე მხარეს მცხოვრები როგორც ქართველი, ისე ოსი მოსახლეობის ისედაც მძიმე მდგომარეობას.

რუსული პოლიტიკის კარნახით, თვითგამოცხადებული სამხრეთ ოსეთის რესპუბლიკის ქართული სახელმწიფოებრივი და კულტურული სივრციდან მთლიანად ჩამოშორების მიზნით, ცდილობენ რეგიონი საქართველოსგან ეკონომიკურად დამოუკიდებელი გახადონ, ზრდიან ე. წ. სამხრეთ ოსეთიდან პროდუქციის მიწოდებას; აწყობენ ცალკეულ „ჭუმანიტარულ“ აქციებს, მოსახლეობას უწევენ მატერიალურ და ფინანსურ დახმარებას; ცხინვალსა და ახალგორს შორის გაიყვანეს საავტომობილო გზა და ვარაუდობენ, რომ ეს ავტომაგისტრალი და საერთოდ სატრანსპორტო კავშირების განვითარება ბიძგს მისცემს „სამხრეთ ოსეთის“ სოფლის მეურნეობის აღორძინებას, რადგან ხელმისაწვდომი გახდება გასაღების ბაზარი როგორც ცხინვალის, ისე რუსეთის მიმართულებით; ახალგორს შეუცვალეს სახელი და საბჭოთა პერიოდის სახელწოდება ლენინგორი დაუბრუნეს; იგეგმება ეთნიკური ქართველებისათვის 1990-იანი წლების შემდეგ მიღებული „უკანონო“ საცხოვრებელი ფართების და მიწის ნაკვეთების ჩამორთმევა (სავარაუდოდ, 90-იან წლებში რეგიონიდან წასული ოსების შესასახლებლად);¹ დიდ იმედებს ამყარებდნენ რფრ-სთან „საგანგებო სავაჭრო რეჟიმზე“ რომელიც 2012 წელს ე. წ. სამთავრობათაშორისო შეთანხმების სახით მიიღეს რუსეთმა და ე. წ. სამხრეთ ოსეთმა, ფიქრობდნენ, რომ იგი ბიძგს მისცემდა სამომხმარებლო ფასების შემცირებას, თუმცა ფასები კატასტროფულად იზრდება; 2014 წლისათვის ვარაუდობდნენ საინვესტიციო პროგრამით განსაზღვრული ობიექტების მშენებლობების დასრულებას; მაღალმთიან და საოკუპაციო ზოლთან ახლო მდებარე სოფლებში სამედიცინო მომსახურეობის გაუმჯობესების მიზნით შემოიტანეს ე. წ. საფელდშერო-საბები-აქალო პუნქტები (ФАП - Фельдшерско-акушерские пункты), სადაც შესაძლებელი იქნება პირველადი დახმარების განწევა ორგანოების ყოფილ თანამშრომლებისა და რუსეთის მოქალაქეობამიღებულ პირებისათვის და ა. შ.²

¹ Дзагоева, Ленингорский район.

² Соглашение о режиме торговли.

ხსენებულმა ღონისძიებებმა ვერ უზრუნველყო ცხინვალის რეგიონის მოსახლეობის ელემენტარული საყოფაცხოვრებო და სოციალ-ეკონომიკური მოთხოვნებიც კი, რომ არაფერი ითქვას წმინდა ადამიანურ ურთიერთობებზე. სულ რამდენიმე წინადადებით გადმოგვცა ჩორჩანის მკვიდრმა მამაკაცმა აგვისტოს ომის შემდეგ შექმნილი რეალობა: „რუსებმა ერთმანეთთან ურთიერთობა აგვიკრძალეს, თუმცა ქართველი რძლები ოსებსაც ჰყავთ და ჩვენც გვყავს ოსები რძლად, სოფელში ერთი ოსური ოჯახიც ცხოვრობს. კოდელი გოგოა გათხოვილი წნელისში (რუსების კონტროლირებად მხარეს), შანსი არ არის, ვერც ჩამოდის, ვერც ვერაფრით უკავშირდება მშობლებს, ტელეფონით თუ დაელაპარაკება მხოლოდ. სულ ნახევარი კილომეტრი აშორებს მშობლიურ სახლს და რამე რომ მოხდეს, ვლადიკავკაზიდან უნდა მოუაროს თავისიანების სანახავად. ომამდე ჩავდიოდით, ამოვდიოდით, ერთი ეკლესია გვქონდა, 20 მაისს ერთიანი დღეობა გვქონდა, ჭირსა და ლხინში ერთად ვიყავით, ერთმანეთს ვპატიჟობდით. ეგ ეკლესია იქეთ მოექცა და სალოცავადაც ველარ ჩავდივართ“ [სოფ. კოდა, ქარელის მუნიციპალიტეტი].

ცალკეული სალოცავები საოკუპაციო ხაზით აღმოჩნდა გაყოფილი და იქ, სადაც ტრადიციულად ქართველები და ოსები ერთად ასრულებდნენ რიტუალებს (გიორგობა, ღომისობა, კოხინჯრობა, ოქონობა და ა. შ), დღეობაზე ამჟამად მხოლოდ საოკუპაციო ხაზის ერთ მხარეს დარჩენილი მოსახლეობა იკრიბება. საზოგადოდ, კავკასიაში წინაპართა სალოცავებთან და საფლავებთან კავშირის განყვეტა საკუთარი თვითმყოფადობის, სოციალური ფუნქციისა და მორალური სახის დაკარგვასთან იყო გაიგივებული, ამიტომ მიგრირებული ჯგუფებიც კი ხანგრძლივად ინარჩუნებდნენ კავშირს წინაპართა სალოცავებთან. ცხინვალის რეგიონიდან დევნილი და საკუთარ სალოცავებს მონყვეტილი ქართველები ამ მხრივ ცუდ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ. ზოგჯერ ისინი ახალ ადგილას მშობლიური კუთხისათვის დამახასიათებელ სალოცავებს აწყობენ. მაგ. სოფ. კნოლევში გვითხრეს, რომ ცნობილი გერის წმინდა გიორგის ნიში წამოიღეს და აქ დააფუძნეს. კიდევ უფრო მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდნენ ადამიანები, რომლებიც საოკუპაციო ზოლის მიღმა მოყოლილ წინაპართა საფლავებს ველარ ნახულობენ. ამიტომ ხშირად ქართველები - ოსების, ოსები კი ქართველების საფლავებს პატრონობენ.

სოფ. ყობში (ხაშურის რ-ნის საოკუპაციო ზოლთან მდებარე სოფელი) მცხოვრები ოსი ეროვნების რესპოდენტი გვიამბობს, რომ მას სოფლის სასაფლაოზე მამის დაკრძალვის უფლება არ მისცეს - „ვეთხოვე რუსებს, დამასაფლავებინეთ-მეთქი მამა, დედაჩემის გვერდით. არ დამასაფლავებინეს... მაშინ დავიფიცე რომ რუსეთში (ჩრდ. ოსეთში - ლ. ჯ.) ფეხს აღარ გავადგამდი“. სოციალურ ქსელში გავრცელდა ინფორმაცია იკორთაში მცხოვრებ ნათელა ზანგურიშვილზე, რომელიც ოკუპანტებმა ახალგაზრდა შვილის

დაკრძალვაზე წეროვანში არ გამოუშვეს. შვილის ცხედარს დედას სულ რაღაც 15 წუთის გზა, რუსული მავთულხლართი და ოკუპაცია ამორებდა.¹

გარკვეული ამბები საოკუპაციო ზოლს მიღმა მიმდინარე მოვლენების შესახებ აქეთ მცხოვრებ მოსახლეობამდე მაინც აღწევს. დე ფაქტო ხელისუფლებას, მათ კონტროლირებად ტერიტორიაზე, 90-იან წლებში რუსეთში წასული ადამიანების დაბრუნების იმედი საბოლოოდ გაუცრუვდა. უფრო მეტიც, როგორც ჩვენი მთხრობელები ამბობენ, იქითა მხარე მოსახლეობისაგან სრულიად დაიცალა, ძირითადად მოხუცები დარჩნენ, ახალგაზრდები გავიდნენ, ზოგი „რუსეთშია, ზოგი კი ორჯონიკიძეში“ (ვლადიკავკაზში - ლ. ჯ.). სოფლების დაცარიელებას საოკუპაციო ზოლს მიღმა თითო-ოროლა სახლიდან ამოსული კვამლით ამჩნევენ. მართალია, ტრანსპორტი დადის ცხინვალსა და ზნაურში, მაგრამ პროდუქტების მწვავე კრიზისია, მხოლოდ რუსეთიდან შემოტანილი სურსათის იმედად არიან, ჰყავთ მცირეოდენი პირუტყვი, სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებს ნაკლებად ამუშავებენ და ძირითადად რუსული პენსიის იმედზე ცხოვრობენ.

გასული სუკუნის 90-იანი წლების ბოლოს ქართულ-ოსური ურთიერთობა მეტ-ნაკლებად დალაგდა, რასაც ხელს უწყობდა ორივე მხარეს სამუშაოდ გადასული ადამიანების სიმრავლე და ე. წ. ერგნეთის ბაზრობის შედეგად გაჩენილი საქმიანი კონტაქტები. ამ კონტაქტების განყვეტამ ალტერნატიული გზის გამოძებნის გარეშე, როგორც ჩანს, საკმაოდ ნეგატიური როლი შეასრულა: გააუარესა ცალკეული ოჯახების მატერიალური მდგომარეობა და კიდევ უფრო გააღრმავა ჯგუფთაშორის დაწყებული გაუცხოების პროცესი. „შევარდნაძის დროს ერგნეთით ვირჩენდით თავს, ზნაურის რაიონშიც გავდიოდით და ყველაფერი იქედან გადმოგვქონდა, სამსახურიც იქ გვექონდა, საყიდლებიც იქით გაგვექონდა, ამიტომ ხალხს არ უჭირდა. ომის შემდეგ გაფუჭდა საქმე. ჩვენთვის ეგ უფრო მოსახერხებელი იყო ვიდრე ქარელის რაიონი. აქედანაც ვადიოდა ტავარი და ხალხი იქითაც მუშაობდა. ახლა აღარაფერი ურთიერთობაა, რამდენი წელი გავიდა ომის მერე, ახალგაზრდებიც დაიზარდნენ და ერთმანეთზე არაფერი იციან“ (სოფ. კოდა, ქარელის რაიონი).

რუსული სასაზღვრო ჯარი მკაცრად აკონტროლებს ყველა ბილიკს და გასასვლელს. საქმე იქამდე მივიდა, რომ ზოგან მოსახლეობა სავარგულებითაც ვეღარ სარგებლობს. ბევრმა დევნილმა საქართველოს კონტროლირებად ტერიტორიაზე, მეზობელ სოფლებს შეაფარა თავი და აქედან გასცქერის „საზღვრის“ იქეთ მოქცეულ მამაპაპისეულ დაფერფლილ სახლ-კარს.

---

¹ ბუჩუკური, ოკუპანტები ქართველ დედას ახალგაზრდა შვილის სამძიმარზე წეროვანში არ უშვებენ.

ველზე მუშაობისას ჩანერგილი ნარატივი ან ყოველდღიურ საუბრებში მოყოლილი ამბები ასახავს ადამიანების სუბიექტურ დამოკიდებულებას ამა თუ იმ პრობლემის მიმართ. ინფორმაცია, რომელსაც მონათხრობი შეიცავს, აგებულია ამბის მთქმელის პირადი დამოკიდებულებების, მისი განწყობების, ვარაუდების, ხანდახან სრულიად არარსებული ან გამოგონილი სიუჟეტების თავისუფალი ინტერპრეტაციით და შეესაბამება მის შინაგან განწყობას, სუბიექტურ დამოკიდებულებას ამა თუ იმ საკითხისადმი. ზოგი ამბავი მოყოლიდან მოყოლამდე საკმაოდ იცვლება და მისი არსობრივი მატრიცაც ტრანსფორმირდება. ამბების საერთო სემანტიკური ორგანიზაცია საკმაოდ კარგადაა გამოკვლეული. თხრობის კატეგორიაში ძირითადად რამდენიმე პუნქტს გამოყოფენ. მაგ., მთხრობელის როლი და ჩართულობა ამბავში, მცირე რეზიუმე, გარემოს აღწერა, სიუჟეტის გამწვავება, კვანძის გახსნა, ექსპლიკაცია, შეფასება, დასკვნა. თხრობის კატეგორიების ანალიზის შედეგად, მონათხრობის შესაბამისი ფრაგმენტებით ცალკეული ელემენტების გამოყოფის გზით, აგებენ თხრობის სისტემის იერარქიულ სტრუქტურას, რაც მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია უცხო ჯგუფის წარმომადგენლების შესახებ მოყოლილი ამბებისათვის.¹

„სოფლის ბოლოს, საზღვარი“ რუსებს შეღობილი აქვთ და მოსახლეობას მიახლოების ეშინია. მაყვლის საკრეფადაც რომ მივდივართ თვალებს ვაცეცებთ რომ არ მოგვიტაცონ. ოსებთან ურთიერთობა რომ დაიძაბა, სოფელში შეიარაღებული რაზმი შევექმენით. მე ვიყავი აქ შტაბის უფროსი. პოსტები მქონდა დაყენებული 20-25 ბიჭი იცვლებოდა ხოლმე, რომ ვერავინ შემოსულიყო. 2 საათში ვცვლიდით ხოლმე, მერე მეზობელი სოფლები მოგვეხმარენ, ძირითადად ვცდილობდით ხალხი არც იქით და არც აქეთ არ გამოგვეშვა. ხშირად იყო ხალხის მოტაცება-დაპატიმრება. აგვისტოს ომამდე მეც ვიყავი ცხინვალის ციხეში, სამი დღე თორმეტი ბიჭი ერთ კარცერში ვისხედით, არც საჭმელი იყო, არც სასმელი. გვაგინებდნენ, გვლანძღავდნენ ქართულად. 2008 წლამდე გადასვლა შეგვეძლო, ახლა რომ მიხდოდეს ვერ გადავალ. ისინი გადმოდიან. ჩვენი სოფლიდან წაიყვანეს კოდელი ბიჭი. სასაფლაოსთან ჩიტებზე ნადირობდა, უკნიდან მიეპარენ, „საზღვარზე“ გადაიყვანეს და სურათი გადუღეს ტერორისტიად, 7 ათასი დოლარი ჩააყრევინეს. 8 წლის წინ სოფელში სკოლიდან ფეხით მოვდიოდი, მანქანა არ მყავდა მაშინ. დამხვდნენ ოსები. იარაღის მუქარით ხეზე მიმაბეს და საშინლად მცემეს, ისე რომ თბილისში ოპერაციის გაკეთება დამჭირდა. თავდამსხმელებმა სკოლიდან მომავალი ბავშვების ჯგუფი დაინახეს და გაიქცნენ, შეეშინდათ სოფელს შეატყობინებნენ. ეს ომის მერე იყო, სადღაც ხატობაზე დამთვრალიყვნენ, რომ შემხვდნენ ქართულად მომესალმენ, თავდაპირველად

¹ Дейк Ван, *Язык, познание, коммуникация*, გვ. 198-214.

ქართველები მეგონა, ხელი მომკიდეს და მითხრეს წამოდი ცხინვალშიაო. მეკითხებოდნენ, ატოცში რამდენი პოლიციელი და რა ტექნიკააო. კბილები სულ ჩამიმტვრიეს. გატაცებები ახლა შემცირდა, რადგან ლობე გაკეთდა და ხალხი გაფრთხილებულია, სადამდე შეუძლია მისვლა. ადრე სანამ ლობეს გაავლებდნენ საქონელი გადადიოდა და უნდა გადმოგვეყვანა, რუსი კი ჩასაფრებული იყო და გვიჭერდა. ხალხი კი მე მგონი იმისთვის მიჰყავთ, რომ პრემიას აძლევენ“ (ქარელის რაიონი, სოფელი კოდა, ხანდაზმული მამაკაცი, სკოლის მასწავლებელი). მთხრობელი ჯერ აღწერს ზოგად სიტუაციას, რაც უკავშირდება რუსების მიერ გავლებულ ლობეს, რომელთან მიახლოების ემინიათ, რადგან სოფლის მცხოვრებლებს ხშირად იტაცებენ. შემდეგ მოტანილია მოტაცების რამდენიმე ფაქტი, მათ შორის უშუალოდ მთხრობელის მოტაცების მცდელობისაც. ნაჩვენებია ამ პიროვნების როლი და ჩართულობა. და ბოლოს, გაკეთებულია დასკვნა, რომ საოკუპაციო ზოლის მკაფიოდ მონიშნამ და ლობის გავლებამ ყოფით დონეზე დადებითი როლი შეასრულა.

ომი დაპირისპირებულ მხარეებში ნეგატიური სტერეოტიპების ფორმირების მნიშვნელოვანი ფაქტორია, მაგრამ მონიშნალმდევე მხარის წარმომადგენლების შესახებ ყოველთვის ერთგვაროვნად უარყოფითი განწყობა არ ყალიბდება. რუსეთ-საქართველოს 2008 წლის ომისა და ამ მოვლენებში ოსების როლის გათვალისწინებით, მოსალოდნელი იყო, რომ ქართველთა დამოკიდებულება მათ მიმართ რადიკალურად ნეგატიური იქნებოდა. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ საოკუპაციო ზოლთან მცხოვრებ ქართულ მოსახლეობაში ოსების მიმართ უარყოფითი განწყობები შედარებით ნაკლებია. აღნიშნავენ, რომ - „ოსები სიტყვის ხალხი იყო“; „არ გილალატებდნენ“; „ვალს დროულად იხდიდნენ“; „100 ათასის ტავარი რომ წამოგელო ნისიად, გენდობოდა“. „პატარა გოგო გამიხდა ავად, ექიმი ოსი იყო, საავადმყოფოში არ დაგვხვდა და სახლში მივიყვანე. მიაქცია ყურადღება და 10 მანეთი ვაძლიე და უკან გადმომიგდო, რად მინდა შენი ფულიო, ბავშვებს წამალი უყიდეო. კარგი ურთიერთობა იყო, მერე მოვიდა უცხო ხალხი და აურის საქმეი“.

რა თქმა უნდა, გვხვდება ნეგატიური შეფასებებიც. განსაკუთრებით მტკივნეულად აღიქვს ის, რომ მაროდორები ძირითადად ოსები იყვნენ. „კლასელები და მეგობრები მყავდნენ, მაგრამ დავიკარგეთ, ვითომ ვცადეთ ფეისბუქით, მაგრამ რა აზრი აქვს. ჩვენთვის ძნელია, რადგან ვიცი, რომ ჩვენი სახლ-კარი მაგათ დანვეს და დაანგრის, თქვენთვის ადვილია სათქმელად“; „სოფელში ტრაქტორი არაა, რადგან ოსებმა წაიღეს ყველაფერი“; „გაფუჭებულ მანქანებს დაუბეს ბუქსირები და ისე წაიღეს. ძროხა, ღორი, ჭურჭელი, ყველაფერი წაიღეს. ორი კვირა ჰქონდათ მიცემული რუსებისგან, გაზიდეს ყველაფერი და მერე ჩაკეტეს საზღვარი“; „ომის დროს სახლები მასიურად იწვებოდა, ზოგი აქაურმა ოსმა დანვა ზოგი მოსულმა“; „სკამი დამიდგა მისმა შვილმა, ეს შენი დედაიო, ქართველებსა სკამი დაუდგო?!“

გამოკითხულთა აბსოლუტური უმრავლესობა ქართულ-ოსური კონფლიქტის გამომწვევ მთავარ მიზეზად ასახელებს რუსეთის გეოსტრატეგიულ ინტერესებს, რომლებიც სეპარატისტული პროცესების ნაქეზებით ხელს უშლის საქართველოს დამოუკიდებელი და ძლიერი სახელმწიფოს ფორმირებას სამხრეთ კავკასიაში. ვისაც უშუალოდ კონფლიქტის ზონაში არ უცხოვრია და ოსებთან ინტენსიური შეხება არ ჰქონია პოზიტიური მაგალითები ძირითადად მოაქვს ქართულ-ოსური ურთიერთობის ისტორიიდან, რათა აჩვენონ ამ ხალხთა თანაცხოვრების პერსპექტივა (დავით სოსლანის ოსობა, ოსთა მონანილეობა ქართველი მეფეების ლაშქარში და ა. შ.). გვხვდება საპირისპირო ტენდენციაც, მაგალითად, ქართველები იხსენებდნენ ოსების მოღალატურ საქციელს მონღოლურ პერიოდსა და საქართველოს პირველი რესპუბლიკის დროს; ოსები - ვალიკო ჯუღელის სადამსჯელო ექსპედიციას ოსების წინააღმდეგ საქართველოს პირველი რესპუბლიკის პერიოდში, 1990-იან წლებში განვითარებულ მოვლენებს და ა. შ.¹ ამ კატეგორიის ქართველ მთხრობელებს უფრო ნეგატიური განწყობები აქვთ ოსებისადმი. მიაჩნიათ, რომ ოსები არიან იეღოველები, კათოლიკეები (ამ კონფესიებს მოიხსენებენ ნეგატიურ კონტექსტში). გვიამბობენ ისტორიებს ოსთა სისასტიკეზე - „ოსური ლაპარაკის გაგონება ჩემში აგრესიას იწვევს“, „ვერ ვიტან საერთოდ [...] ოსი ოსია და არასდროს არ შეიცვლის თავის აზრს“; „ისინი ყოველთვის ამართლებენ თავიანთ ხალხს“; „ზოგმა გვარი გადაიკეთა და ქართველები გახდნენ, მაგრამ მაინც ოსები არიან“; „მაგათი კუდი არ გასწორდება“; „მე გორში ვიყავი, როცა შემოვიდნენ რუსები. და კიდევ საშიშროება იყო ოსების შემოსვლისა. იხვენებოდნენ, ერთი საათით შეგვიშვით გორში და ჩვენ ვიციტო, ამის გამო დიდი შიშის ქვეშ ვიყავით“.

ოსი ეროვნების რესპოდენტები, ჩვენთან საუბრისას, უფრო თავშეკავებული არიან, თუმცა მათ მონათხრობებშიც გვხვდება ნეგატიური კონოტაცია ქართველთა მიმართ. ისინი იხსენებენ ვალიკო ჯუღელის სადამსჯელო ექსპედიციის პერიპეტიებს, საუბრობენ უამრავ დახოცილზე, ქართველების მხრიდან შევიწროებაზე 90-იან წლებში მიმდინარე ეთნოპოლიტიკური პროცესების დროს (მინების ჩამორთმევა, სამსახურებიდან დათხოვნა, სახლების დანვა და ა. შ.). ზოგი მათგანი მიიჩნევს, რომ საქართველოში ოსების ტერიტორიული პრეტენზიები სამართლიანია და ოსეთის სახელმწიფო საზღვარი სოფ. ერგნეთამდეა. თუმცა გვხვდება საპირისპირო მოსაზრებაც, რომ ოსები და ქართველები ერთმანეთს რუსებმა ნაკიდა. „სამხრეთ ოსეთის სახელმწიფო, სასაცილო მოვლენაა და ქართული საზღვარი სინამდვილეში აქედან შორს ჩრდილოეთითაა“.

უარყოფითი სტერეოტიპები გარკვეულ წინასწარ განწყობებს ემყარება. ამ განწყობების შექმნას კი ხელს უწყობს როგორც ობიექტურად

¹ ჯანიაშვილი, ჯანიაშვილი, *ქართულ-ოსური ურთიერთობის კულტურული და ფსიქოლოგიური ასპექტები*, გვ. 341.

არსებული, ისე ხელოვნურად შექმნილი ანუ ეგზოგენური ფაქტორები. ობიექტურობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ უცხო ჯგუფების წევრთა მიმართ ნეგატიური განწყობის ჩამოყალიბება სოციალურ გარემოში ხდება. ტ. ვან დეიკი შენიშნავს, რომ ნეგატიური სტერეოტიპები ადგილობრივებს უცხოთა შესახებ უყალიბდებათ ევროპის ლიბერალურ ქვეყნებშიც.¹

სტერეოტიპული ნორმების ჩამოყალიბებისათვის ნოყიერ ნიადაგს ქმნის ომი და ომის შემდგომი ვითარება, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ჯგუფების დაპირისპირება მიზანმიმართულად იმართება. შიდა ქართლში საოკუპაციო რეჟიმი ცდილობს, მუდმივად შეინარჩუნოს დაპირისპირება, რითაც რუსული ძალის რეგიონში ყოფნას გაამართლებს, ამიტომ ღონისძიებებს, რაც ქართულ-ოსურ ურთიერთობას დაბავს, მხოლოდ ოსურ ინიციატივად ნათლავს. სექტემბრის თვეში დე ფაქტო ხელისუფლების მიერ ოკუპირებულ ტერიტორიასთან დამაკავშირებელი გამსვლელი პუნქტის ჩაკეტვამდე, რუსი მესაზღვრეები „საიდუმლოდ“ აფრთხილებდნენ მოსახლეობას, რომ ოსები „საზღვარს“ კეტავდნენ და ვისაც აქეთ გადმოსვლა სურდა დროზე მოესწრო.² იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ოკუპირებულ ზონაში ვითარებას ოსები აკონტროლებენ, ხოლო რუსები, ქართველებისადმი კეთილგანწყობის მიუხედავად, ოფიციალურად ვერ უპირისპირდებიან მათ.

რუსული რეგულარული ჯარები ჯერ კიდევ საომარი მოქმედების მსვლელობის პირობებში მოქმედებდნენ ისე, თითქოს მშვიდობიანი მოსახლეობის დაცვა ჰქონდათ მიზნად, ხოლო მაროდორობა და ქართველების სახლების გადანვა მხოლოდ ოსური შენაერთების კისერზე იყო. „რუსები რომ შემოვიდნენ არაფერს გვიშავებდნენ. სიგარეტს თხოულობდნენ მხოლოდ“; „არავისთვის არაფერი დაუშავებიათ, ერთი სიგარეტს თუ აიღებდნენ მალაზიიდან. რო ნდომოდათ რა ვერ დაუშავებდნენ?!“; „რუსებისაგან მარადორობა არ ყოფილა“; „ომის დროს პირდაპირ აქ გაიარეს ტანკებით. მამაჩემის სახლის წინ გააჩერეს ტანკი, ჩემები გამოვიდნენ გაუმასპინძლდნენ, მათაც აჩუქეს ტუშონკები“.

პარალელურად კრემლი ცდილობს, მყარად შეინარჩუნოს ოკუპირებულ რეგიონში მცხოვრები ოსების კეთილგანწყობა და არ დაუშვას ქართული სახელმწიფოს მიმართ ლოიალობა. რუსული საინფორმაციო საშუალებები რუსეთს წარმოაჩენენ როგორც „მშვიდობისმყოფელ მხარეს, ქართველებისაგან შევიწროებული, დაჩაგრული და ამონყვეტილი ოსი მოსახლეობის დამცველს“. ამ მიზნით, აგვისტოს ომის პერიოდში უხვად ავრცელებდნენ ყალბ ცნობებს, ქართველებისაგან დანგრეული ცხინვალის და დახოცილი ათასობის მშვიდობიანი ადამიანის შესახებ.

¹ Дейк Ван, *Язык, познание, коммуникация*, გვ. 194.

² გუკუმუხივი, *ახალგორელთა ხელი სიკვდილი ბიბილოვის ავტორიტეტის გადასარჩენად*.

რუსული საოკუპაციო პოლიტიკის შედეგად შეიქმნა ვითარება, როდესაც გამყოფი ზოლის მიმდებარე სოფლების მოსახლეობა აღარ აპროტესტებს ე. წ. „ბორდერიზაციას“. „შელობილი იმიტომაა, საქონელი გადადის, უნდა ნახვიდე გადმოსაყვანად და დაგიჭერენ. ეგ ლობე ცუდი არაა ჩვენთვის, შეიძლება აქამდე უამრავი ხალხი დაეჭირათ“; „სადაც შელობილია, საქონელს მირეკავ და ბოლომდე მოძოვს, სხვაგან კი გადავა და ხათაბალაა“; „კი ამბობენ ლობემდე 50 მეტრი დატოვებთ არ მოხნათო, მაგრამ ბოლომდე დამუშავებული. დათესავ სარის ლობიოს და ავა ზედ“; „არაფერს გვიშავებენ და არც შეურაცხყოფას გვაყენებენ. ჯობია აქაც შელობილი იყოს, ქე მაინც გვეცოდინება, რომ საზღვარია და აღარ გადავალთ“.

ზოგადად, გარკვეული თემების თხრობა სპეციფიკურია, რადგან ადამიანებს გამომუშავებული აქვთ საკმაო იმპლიციტური ცოდნა მოსაყოლი ამბების შექმნის წესებისა და მისი ტიპური შინაარსის შესახებ, ნარატივის აგების სტრუქტურული კატეგორიები და წესები, ასევე სხვადასხვა სოციალურ კონტექსტებში ამბის ეფექტურად და გონივრულად თხრობის სტრატეგია. შეიძლება ითქვას, რომ ნარატივის სტრუქტურული მატრიცა უნივერსალურია და ემსახურება ერთ მიზანს - მოახდინოს მსმენელზე ზემოქმედება, რათა მან მთხრობელის დამოკიდებულება გაიზიაროს.¹ ზემომოტანილ მასალაში იგრძნობა, რომ მოსახლეობის ნაწილში საოკუპაციო პოლიტიკა სულ უფრო ნაკლებ პროტესტს იწვევს. რუსული მხარე ხელს უწყობს, დაპირისპირებაში ძირითად შემოქმედად ოსები და ქართველები გამოიყვანოს; ცდილობს მთლიანად განყვიტოს მათ შორის სოციალ-კულტურული და სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირი; რაც ხანგრძლივ პერსპექტივაში გაართულებს მათ შერიგებას და უზრუნველყოფს რეგიონში რუსული ძალის, როგორც ოსური მხარის მოკავშირის დარჩენას.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

ბუჩუკური, ოკუპანტები ქართველ დედას ახალგაზრდა შვილის სამძიმარზე წეროვანში არ უშვებენ - ბუჩუკური თ., *ოკუპანტები ქართველ დედას ახალგაზრდა შვილის სამძიმარზე წეროვანში არ უშვებენ*, ინტერნეტვერსია,

<https://www.primetime.ge/news/1569341557->

[%E1%83%A8%E1%83%95%E1%83%98%E1%83%9A%E1%83%98%E1%83%A3%E1%83%9A%E1%83%AE%E1%83%9A%E1%83%90%E1%83%A0%E1%83%97%E1%83%98-](#)

¹ Дейк Ван, *Язык, познание, коммуникация*, გვ. 190-191.

%E1%83%90%E1%83%A8%E1%83%9D%E1%83%A0%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%A1 (ნანახია: 25/10/2019).

გამყრელიძე, კუდაროს ხეობა - გამყრელიძე ბ., *კუდაროს ხეობა*, „კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული“, 2003, 8, გვ. 143-150.

გუკემუხოვი, ახალგორელთა ნელი სიკვდილი ბიბილოვის ავტორიტეტის გადასარჩენად - გუკემუხოვი მ., *ახალგორელთა ნელი სიკვდილი ბიბილოვის ავტორიტეტის გადასარჩენად*, ინტერნეტვერსია, https://netgazeti.ge/news/402575/?fbclid=IwAR3DLb_plxeYXL7WB8tcCR2-3xZpMNrpTrjERpQiccSbEYITjxMO53QUivg (ნანახია: 25/10/2019).

თოგოშვილი, ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთისა და ოსების შესახებ - თოგოშვილი გ., *ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთისა და ოსების შესახებ*, თბილისი, 1977.

თოფჩიშვილი, ოსთა წინაპარი ალანების თავდაპირველი განსახლების არეალი - თოფჩიშვილი რ., *ოსთა წინაპარი ალანების თავდაპირველი განსახლების არეალი*, თბილისი, 2008.

ჭიჭინაძე, ოსების ჩამოსახლება ქართლში - ჭიჭინაძე ზ., *ოსების ჩამოსახლება ქართლში და ქართველების ღვანლი და ამაგი მათზე*, ტფილისი, 1916 (რეპრ. თბ. 1990).

ხარებოვი, სამხრეთ ოსეთის ეკონომიკური რეაბილიტაცია - ხარებოვი ბ., *სამხრეთ ოსეთის ეკონომიკური რეაბილიტაცია: არსებული ამოცანები და განვითარების სტრატეგია*, კრ. „ქართულ-ოსური კონფლიქტი: სამშვიდობო გზების ძიება“, 2011, გვ. 6-39.

ჯანიაშვილი, ჯანიკაშვილი, ქართულ-ოსური ურთიერთობის კულტურული და ფსიქოლოგიური ასპექტები - ჯანიაშვილი ლ., ჯანიკაშვილი ა., *ქართულ-ოსური ურთიერთობის კულტურული და ფსიქოლოგიური ასპექტები ყაზბეგის რეგიონში*, ჟურნ. „ანალები“, 2017, 13, გვ. 316-345.

ჯინჭარაძე, რა ღირს რუსული ოკუპაცია - ჯინჭარაძე ბ., *რა ღირს რუსული ოკუპაცია - მავთულხლართებში გახვეული ეკონომიკური პოტენციალი*, „ბანკები და ფინანსები“, ინტერნეტვერსია, <https://www.bpn.ge/article/61895-ra-girs-rusuli-okupacia-mavtulxlartebshigaxveuli-ekonomikuri-potenciali> (ნანახია: 11.11.2019).

Дейк Ван, Язык, познание, коммуникация - Дейк Ван Т., *Язык, познание, коммуникация*, Москва, 1989.

Дзагоева, Ленингорский район - Дзагоева Р., *Ленингорский район: смутные перспективы и реалии стагнации*, <http://respublikarso.org/analytics/341-leningorskiy-rayon-smutnye-perspektivy-i-realii-stagnacii.html>

Калоев, Осетины - Калоев Б. А., *Осетины (историко-этнографическое исследование)*, Москва, 1967.

- Кантария, Некоторые вопросы земледельческого быта в горной Осетии** - Кантария М., *Некоторые вопросы земледельческого быта в горной Осетии*, „Кавказский Этнографический Сборник“, 1980, 5, 33. 92-173.
- Очерки Юго-осетинской автономной области** - *Очерки Юго-осетинской автономной области*, Робакидзе А. (ред.), Тбилиси, 1985.
- Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах** - *Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах*, Чибиров Л. А. (сост.), Цхинвал, 1987.
- Соглашение о режиме торговли** - *Соглашение о режиме торговли, «военные» пенсии, новый генподрядчик, «синдром Чехоева» и новости партийной жизни Республики*, <http://respublikarso.org/analytics/586-soglashenie-o-rezhime-torgovli-voennye-pensii-novuyu-genpodryadchik-sindrom-chehоеva-i-novosti-partiynoy-ml> (6363633: 25/10/2019).

Lavrenti Janiashvili

Russian Occupation Policy and Georgian-Ossetian Relations in Shida Kartli

Summary

The article analyzes field ethnographic data and materials published in the special literature on villages in Shida Kartli adjacent to the conflict zone. It discusses how people react to specific actions of the Russian hybrid policy, how representatives of conflicting groups (Ossetians, Georgians) change their opinions about each other and what factors play a role in this regard.

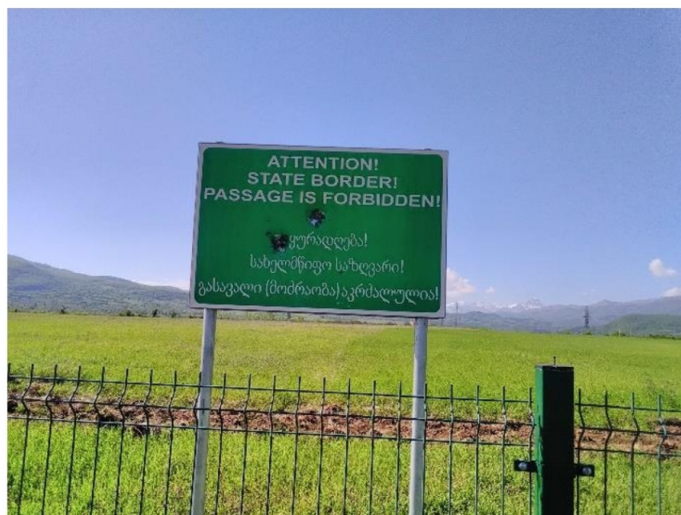
Prior to the Russian-Georgian war of 2008, Ossetians living mostly in the mountains and Georgians living in lowlands in Tskhinvali region had intensive economic, social and cultural relations. Marriage, baptism and friendship between them were frequent. At the same time, each group retained a certain economic specificity and was engaged in mutually beneficial trade; they exchanged their products with each other. The main vector of cultural, economic and trade orientation of the villages of Ksani Gorge was Akhagori-Tbilisi, and for the villages of Didi and Patara Liakhvi - Tskhinvali-Gori-Tbilisi. This system has been around for centuries.

When the Russians occupied Tskhinvali region, part of the population left their homes and moved to specially built settlements on Georgian-controlled territory. Ossetian population, especially the youth, also left their villages. They mainly moved to

North Ossetia and other regions of Russia. The villages were almost completely devastated, the economic ties established over the centuries, were broken, the traditional farming collapsed and the source of income for many families changed.

The former South Ossetian Autonomous Oblast, Tskhinvali region, is now completely isolated from Georgia. The Russian military uses artificial barriers, wire networks to separate the quasi-state recognized by the Kremlin from the rest of Georgia; these fences run directly over land owned by the population, villages, cemeteries and shrines, making it impossible to use. This complicates agricultural activities, the implementation of traditional customs and religious rituals, hinders kinship relations, access to medical care and education, etc. All this further exacerbates the already difficult situation for Georgians and Ossetians living on both sides of the dividing line.

Field materials reveal that irregular Ossetian groups planned to infiltrate Georgian villages during the war, while the Russian army acted as a peacemaker. In the subsequent period, the Russian side has tried to present Ossetia and the Georgians as key participants in the confrontation, thus breaking all socio-cultural and economic ties between them, which will ultimately complicate their reconciliation. This ensures that Russian forces in the region remain allies of the Ossetian side, as they create fertile ground for intergroup confrontation and alienation.

ბანერი საოკუპაციო ზოლზე

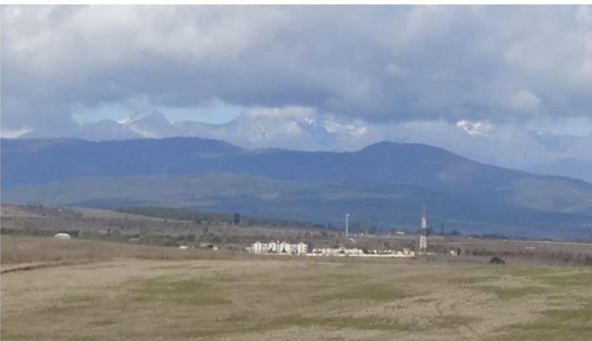
ახალგორი-ცხინვალის ახალი გზა

დამწვარი საცხოვრებელი სახლი, სოფ. ყობი

ვაზის ჯვარი ოსების მიერ მოკლული ახალგაზრდა კაცის გასახსენებლად, სოფ. ვანათი

რუსული სამხედრო ბაზა
(ხედი სოფ. ლოლეთიდან)

ხორხი/ხორხის ხეობა (ეთნოისტორიული ნარკვევი)

საქართველოში დიდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ // ისტორიულ-გეოგრაფიულ მხარეებთან ერთად პატარა მხარეებიც არსებობდა. ასეთებს შორის შეიძლება გავიხსენოთ *ნარიანი* (თორს, ჯავახეთსა და თრიალეთს შორის), *მთის რაჭა* (რაჭაში, მდინარე რიონის სათავეში), *ხანდო* და *ჭართალი* (მთიულეთის არაგვის ხეობაში, შიდა ქართლის მთისწინეთი). არაგვის ხეობაში, შიდა ქართლის მთისწინეთში არის ხორხი ანუ ხორხის ხეობა. მეცნიერებაში მთის რაჭის, ხანდოს, ჭართლის შესახებ სათანადო გამოკვლევები არსებობს, რასაც, სამწუხაროდ, ვერ ვიტყვით *ნარიანისა* და *ხორხის* შესახებ. წინამდებარე სტატია ხორხს/ხორხის ხეობას შეეხება, უფრო რომ დავაზუსტოთ მის ისტორიას, გვარებს, რომლებიც აქ მკვიდრობდნენ.

მდინარე *ხორხულა*, რომლის სიგრძე 16 კილომეტრია, დღეს ყინვალის წყალსაცავში ჩაედინება. წყალსაცავის შექმნამდე კი ის ყინვალთან ახლოს მთიულეთის არაგვს უერთდებოდა მარცხენა მხრიდან. ხორხის ხეობა მოქცეულია ფშავის არაგვსა და მთიულეთის არაგვს შორის, სათავე აქვს *სალალოს მთაში*. ხშირად ხორხს შეცდომით წინაფშავს მიაწერენ. ხორხი სამხრეთ წინაფშავისაგან წყალგამყოფი ქედით გამოიყოფა; ასევე ქედითა გამოყოფილი მთიულეთის არაგვის ხეობის მთისწინა სოფლებისაგან (მაგალითად, პავლეურისა და ციხისძირისაგან).

„ხორხი“ გამჭვირვალე ქართული ტოპონიმი. თანამედროვე ქართულ ენაში „ხორხი“ იგივე ლორღია, შესაბამისად „ხორხიანი“ - ლორღიანი.¹ მთის დიალექტებში ჯორხს ხეობის დასაწყისს, სათავეს, ხეობის უკანა ნაწილს უწოდებენ.² *იოანე ბაგრატიონის* მიხედვით, ტოპონიმი *ჯორხები* ქვემო ქართლში, არგისის ხეობაშიც იყო.³ ტოპონიმი „ხორხა“ არის მთის რაჭის სოფელ გლოლასთან (აქ ამომავალ მინერალურ წყალს ადგილობრივები „ხორხის მუავე წყალს“ უწოდებენ). რაც შეეხება შიდა ქართლის მთისწინეთის ხორხს,

¹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი.

² ჭინჭარაული, *ხევსურული ლექსიკონი*. ტოპონიმ ხორხისა და ხორხელის შესახებ გურამ ყორანაშვილი დიალექტოლოგიური მასალის გაუთვალისწინებლად აღნიშნავს, რომ მისი „ეტიმოლოგია ხერხდება მეგრული ენის მეშვეობით“ (გ. ყორანაშვილი, *ქართველთა ეთნოგენეზის საკითხი*, გვ. 88).

³ ი. ბაგრატიონი, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, გვ. 50.

მას იოანე ბაგრატიონი საერთოდ არ ახსენებს; არ ახსენებს ვახუშტი ბაგრატიონიც. ამკარაა, რომ XVIII საუკუნეში ხორხის ხეობა დაუსახლებელი იყო. თუმცა იოანე ბაგრატიონი კახეთში მიუთითებს ჯორხელს. ეს სოფელი შეყვანილი აქვს ჩამონათვალში, რომელსაც შემდეგი საერთო სათაური აქვს: „ცხრაკარის ადგილს რაც სოფლები მიენერება დასავლეთის მხარეს...“¹

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ კახეთის სოფელი ხორხელი წარმოქმნილია არაგვის ხეობის მთისწინეთიდან - ხორხის ხეობიდან მოსახლეობის გადასახლების შედეგად.² კახეთის ამავე რეგიონში - ელსუფიქსიანი ტოპონიმი სხვაცაა - მუქუელი, რაც ასევე მთიელთა, ამ შემთხვევაში, ფშავის სოფელ მუქოდან მოსახლეობის გადასახლებაზე მიუთითებს. აქვე იოანე ბაგრატიონი ასახელებს აგრეთვე სოფლებს: მთიული, ქისტაური, ჟალანი (იგივე ჟალური), ახატელი, რომლებიც ასევე მთიელთა გადასახლების შედეგადაა წარმოქმნილი. ამკარაა, რომ ბახტრიონის ბრძოლამდე და ბახტრიონის ბრძოლის შემდეგ ადგილობრივი მოსახლეობა განყდა. მშვიდობიანობის ჩამოვარდნის შემდეგ კი ნასოფლარები მთიდან და მთისწინეთიდან გადმოსახლებულებმა დაიკავეს. კახეთის აღნიშნული სოფლიდან ხორხში სალოცავად ბოლო დრომდე დადიოდნენ. ხორხელების ხორხიდან გადმოსახლების შესახებ გადმოცემა ბოლო დრომდე იყო შენარჩუნებული. ეთნოლოგმა ივანე ნიკლაურმა 1974 წელს 76 წლის კოლა ყიყიაშვილისაგან შემდეგი გადმოცემა ჩაიწერა: „როცა ხორხიდან გადასახლდა ხორხელში ხალხი, იქ ერთი მოზვერი, რომელიც ხატის სახელზე იყო გაშვებული (ნასახელარი), თურმე პეტრე-პავლობის დროს გაგიჟებულა, ბულრაობა და ღრიალი დაუწყია. ხალხი გადასახლების მერე თურმე ხორხში აღარ მიდიოდა სალოცავად და იქვე სოფელში გაკეთებულ ნიშთან ლოცულობდნენ და ამ მოზვერს გამოუწევია მთისაკენ - ხორხისაკენ, ხალხი მას თან გამოჰყოლია და ბულა ხმალას სალოცავში ბუბუნით მისულა და გალავნის კარებთან დანოლილა. მას მერე დაუწყია ხალხს იქ სალოცავად სიარული“.

კახეთის სოფელი ხორხელი პირველად მოხსენიებულია 1670 წლის დოკუმენტში.³ საბუთიდან ირკვევა, რომ ხორხელის მკვიდრნი ყოფილან კოზმანაშვილები, კირაულები, აბელაშვილები, თავგიანაურები... 1736 წლის წყალობის წიგნით, ხორხელის მკვიდრნი ყოფილან გომურაშვილებიც. ახმეტის არქივში დაცული 1842 და 1867 წლების საბუთით აქ ჯაბჯაურები და ჭავჭაურებიც ცხოვრობდნენ. არაერთხელ იხსენიება სოფელი ხორხელი XVIII საუკუნის (1734, 1736, 1738, 1760, 1770, 1781, 1792, 1795, 1796 წლების) დოკუმენტებში.⁴ შეტანილია ის XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ხალხის აღწერის დავთარშიც.⁵ ხორხელების ხორხიდან გადმოსახლების დამადასტურებელი

¹ ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 69.

² თოფჩიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია, გვ. 65.

³ ქსდ, ტ. III, გვ. 566-568.

⁴ საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში, ტ. II, გვ. 374-475.

⁵ ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ნ. II, გვ. 74-75.

კიდევ ერთი ეთნოგრაფიული მასალა უნდა დავიმოწმოთ: „მამაჩემის დედის-
ძმა იყო მიხა იმერლიშვილი და ის ამბობდა: ხორხელეები ხორხიდან ვართ.
პირველად ცოტანი ყოფილიყვნენ და მერე შემატებოდნენ სხვა გვარები.
გადმოსახლებისას მათ სალოცავის მთავარმონამის ნიშიც გადმოუტანიათ“
(მთხრობელი სიკო გიორგის ძე ჩანკაშვილი, 80 წლის, 1976 წელი, ქ. თელავი).
ხორხის ხეობაში მართლაც არის სალოცავი „ხმალა მთავარმონამე“, სადაც
ადრე ძალიან ბევრი ხალხი მოდიოდა კახეთის ბარიდან.

ხორხელის შესახებ საუბარი ისევ სალოცავის სახელწოდებით უნდა
დავამთავროთ. „ხმალა მთავარმონამე“ პირდაპირ მიუთითებს იმაზე, რომ
XVI თუ XVII საუკუნეში ხორხის ხეობიდან კახეთში გადასახლებული მოსახ-
ლეობა თავის დროზე მთიდან იყო მიგრირებული, კერძოდ კი ხევსურეთიდან
- ცნობილია, რომ „ხმალა“ ხევსურეთში სისაურთ თემის მფარველი ღვთაება
იყო. სხვათა შორის, კახეთში „ხმალას“ სალოცავის ნიშები სხვაგანაცაა, მაგა-
ლითად, ახმეტის უტოს უბანსა და საბუეში (ყვარლის რაიონი).¹

დაეუბრუნდეთ ხორხის ხეობას. 1978 წელს ჩანერილი ეთნოგრაფიული
მასალით, „ხორხი სულ ტყე ყოფილა პირველად. დიდურის მთიდან გადმოუ-
ხედია კაცს, ეკლესია დაუნახავს, ჩამოსულა, მოსწონებია კაი ადგილიაო. ეს
კაცი ყოფილა მთიულეთის სოფელ ნიფორიდან, გვარად ყიყიაშვილი. თავის
სოფლელებს უთხრა. პირველად ის დასახლდა. მერე სხვები გადმოსულან.
ყიყიაშვილები ქავთარაძეობას ამბობენ“. სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმარ-
თულებით ხორხის ხეობაში შემდეგი სოფლებია: *ლაუშა, ბზიკურთა, სონდის-
ველა, ხირაუშა, ქვემო ხორხი, უბანი, მენესო, ზემო ხორხი*. ჩამოთვლილ რვა
სოფელს შორის ბზიკურთა მდინარე ხორხის მარჯვენა, ხოლო ყველა დანარ-
ჩენი მარცხენა მხარეზე მდებარეობს. 1886 წლის საოჯახო სიებში მხოლოდ
ქვემო ხორხი, ზემო ხორხი და ბზიკურთა დაფიქსირებული.² 1926 წლისათ-
ვის აღნიშნულ სამ სოფელს კიდევ სამი სოფელი დაემატა - *სონდისველა,
უბანი და ხირაუშა. ლაუშა და მენესო* პირველად 1930-იან წლებში ჩნდება.
ქვემოთ ვნახავთ, რომ ხორხის ხეობის მკვიდრნი ძირითადად მთიულეთიდან,
გუდამაყრიდან და ფშავიდან მიგრირებულები არიან. გავუსწრებ მოვლენებს
და ვიტყვი, რომ ჩვენთვის საინტერესო მიკროგეოგრაფიული ერთეულის
მთიელებით დასახლება ეტაპობრივად მიმდინარეობდა; ის ერთდროულად
არ მომხდარა. ამას, პირველ რიგში, სოფლების თანდათანობითი წარმოქმნაც
ადასტურებს. 1821 წლის აღწერაში ორი დასახლებული პუნქტია მითითე-
ბული, „ხორხის ხეობა“ და „ფშავი“.³ 1860 წლის კამერალური აღწერის დავ-
თარში ხეობაში მხოლოდ ერთი სოფელი - ხორხია - დადასტურებული. შემ-
დეგდროინდელი აღწერის დავთრები კი იმაზე მიუთითებენ, რომ ეს სოფელი
იგივე ქვემო ხორხია. როგორც 1873, ისე 1886 წლების აღწერებში სოფელი

¹ თოფჩიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია, გვ. 89.

² *Свод статистических данных о населении Закавказского Края.*

³ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 1, საქ. 689, გვ. 24-45.

ასეა წარმოდგენილი: «Хорхи или Квемо Хорхи» („ხორხი ანუ ქვემო ხორხი“).¹ როგორც ჩანს, ხეობის უკიდურეს სათავეში ფშაველთა მიგრაციამ ახალი სოფლის - ფშავის წარმოქმნა გამოიწვია, რომელიც შემდეგ *ზემო ხორხად* იწოდება. 1821 წლის აღწერაში „ხორხის ხეობაში“ აღრიცხულნი არიან გუდამაყრიდან მოსული ბუბუნაურები, ხარხელაურები, აფციაურები, ბექაურები, ჩოხელები, მთიულეთიდან - ჭიკაიძეები, „ქავთაროვები“ ანუ ქავთარაძეები, სისაურები, ქარჩაიძეები, სეთურიძეები. აქვე ცხოვრობდა ხევსურეთიდან მიგრირებული „არხოტივნილი იგივე ნიკლაური“. სოფელ „ფშავეში“ კი 13 კომლი გვარად ქისტაური მკვიდრობდა. ორივეში ერთად 51 კომლი (280 სული) ცხოვრობდა.

1886 წელს ხორხის ხეობაში თუ სულ 99 კომლი და 765 სული ცხოვრობდა, 1926 წლისათვის ეს მაჩვენებელი გაიზარდა და 145 კომლი და 709 სული შეადგინა: *ბზიკურთკარი* (6 კომლი, 36 სული), *სონდის ველი* (27 კომლი, 151 სული), *უბანი* (18 კომლი, 77 სული), *ხირაუშა* (21 კომლი, 112 სული), *ზემო ხორხი* (22 კომლი, 92 სული), *ქვემო ხორხი* (51 კომლი, 241 სული).

1860 წლის აღწერით, სოფელ ხორხში, იგივე ქვემო ხორხში, სულ 57 კომლი (423 სული) ცხოვრობდა. 1873 წელს ეს მაჩვენებელი 435, 1886 წელს - 528 კაცს შეადგენდა. 1886 წლის მონაცემებით ესენი იყვნენ: *ბექაურები* (9 კომლი), *სუარიშვილები* (9 კომლი), *ქავთარაშვილები* (6 კომლი), *ჟიჟიაშვილები* (5 კომლი), *სეთურიძეები* (5 კომლი), *ნიკლაურები* (4 კომლი), *ჩოხელები* (4 კომლი). აქ სახლობდნენ აგრეთვე *ბადაშვილები* და *ქარჩაიძეები* (სამ-სამი ოჯახი), *ბუბუნაურები*, *ხორხელიშვილები* და *ხარებაშვილები* (ორ-ორი ოჯახი); თითო კომლი: *ხეტეშვილი*, *ნარიმანიძე*, *წყარუაშვილი*, *კობაიძე*, *ჭიკაიძე*, *ხარხელაური*. 1860 წლის აღწერაში მთელი რიგი ოჯახები მიგრირებულებად არიან წარმოდგენილი. მიგრირებულებს გადმოსახლების წელიც აქვთ მითითებული (გადმოსახლებულებს მინანერი მხოლოდ იმ შემთხვევაში უკეთდება, თუ ისინი წინა აღწერის დროს აქ არ ცხოვრობდნენ. წინა აღწერა კი 1840-1841 წლებში იყო ჩატარებული). ხოლო ის ოჯახები, რომლებსაც ასეთი მინანერი არა აქვთ, უფრო ადრე იყვნენ გადმოსახლებული. ბუბუნაურების აღრიცხული ორი კომლიდან მხოლოდ ერთს აქვს მინანერი, რომ ოჯახი გადმოსახლდა გუდამაყრის სოფელ *დუმაცხოდან* 1856 წელს.² მეორე კომლი ასეთი მინანერის გარეშეა, რაც იმას ნიშნავს, ისინი აქ უფრო ადრე - XIX საუკუნის პირველ ნახევარში იყვნენ გადმოსახლებული. საყურადღებოა, რომ XX საუკუნის დასაწყისიდან გუდამაყარში გვარსახელი *ბუბუნაური*, ისევე როგორც *თლოშიაური*, *თამნიაური*, *იგრიაული*, *ხარხელაური*, *ჭოჭოლაური*, *ჩობალაური* აღარ არსებობდა. მათ ნიკლაურის გვარი გაუფორმდათ.³ *ქავთარაშვილების*, იგივე *ქავთარაძეების* 5 კომლიდან მხოლოდ 2

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 264.

² სცსსა, ფონ. 254, ანან. 2, საქ. 236, გვ. 360-385.

³ თოფჩიშვილი, *მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი*, გვ. 94-96.

კომლს აქვს მინანერი, რომ გადმოსახლდნენ მთიულეთის სოფელ *ქავთურთ-კარიდან* 1852 წელს. 1886 წელს ქავთარაშვილები უკვე 6 ოჯახი იყვნენ. 1846 წელს გადმოსახლებულა *წყარუაშვილების* 1 ოჯახი მთიულეთიდან. აფციაურების 1 კომლი ხორხში 1855 წელს იყო გადმოსახლებული. 1857 წელს მოსულა გუდამაყრის სოფელ დიხჩოდან ნიკლაურების 1 კომლი. სოფელში *ნიკლაურების* კიდევ 2 კომლი ცხოვრობდა. ამ გვარისანი 1886 წლის საოჯახო სიებში 4 კომლის რაოდენობით იყვნენ წარმოდგენილი. *სუარიშვილების* 9 ოჯახიდან ერთი 1885 წელს იყო გადმოსახლებული მთიულეთიდან (ეთნოგრაფიული მასალა: „ქვემო ხორხში სუარიშვილები 7 კომლი ვმოსახლებობთ. პაპის პაპა გადმოსახლებულა გოგნაურთიდან. ადრე სუარიძე ვყოფილვართ. წინ-წინ უფრო თავიდან ჭინჭარაულები ვყოფილვართ“). *ბადაშვილები* ხევიდან იყვნენ გადმოსახლებული. ქვემო ხორხში ხევსურეთიდან გადმოსახლებული *ჭინჭარაშვილების/ჭინჭარა-ულების* ერთი კომლიც ცხოვრობდა, *ხეტეშვილები* ქსნის ხეობიდან იყვნენ გადმოსახლებული. 1860 და 1886 წლების აღწერებში ხორხში *ქეაკლდიშვილის* ერთი კომლიცაა აღრიცხული, რომელიც აქ 1858 წელს ხანდოს სოფელ *ვეშაგურთკარიდან* მიგრირებულია („ხორხში გადმოსახლებულა პაპის პაპა. სამი კომი ვართ ვეშაგურები. ჩვენი სალოცავია ხანდოში მთავარანგელოზი“). 1886 წლის საოჯახო სიებში ქვემო ხორხში *ხუცურაულის* გვარიცაა შეყვანილი; ეს კომლი კი ფშავის სოფელ ვანხევიდან იყო გადმოსახლებული. ეთნოგრაფიული მასალებით, ქვემო ხორხში მთიულები და გუდამაყრელები ცალ-ცალკე უზნებად იყვნენ დასახლებული.

ზემო ხორხი ფშავიდან მიგრირებულებით იყო დასახლებული. 1886 წლის საოჯახო სიებში ამ სოფელში ცხოვრობდნენ *ქისტაურები* (21 კომლი), *ჯერვალიძეები* და *ყვინიშვილები* (თითო კომლი). 1873 წლის კამერალური აღწერის თანახმად, *ზემო ხორხს* მეორე სახელიც - *ქისტაურები* ერქვა. ამ დროს სოფელში ქისტაურთა გვარის 18 ოჯახი ცხოვრობდა. სოფელში *ყვინიშვილების* 6 კომლიც მკვიდრობდა, რომლებიც 1860 და 1861 წლებში ფშავის სოფელ შუაფხოდან იყვნენ გადმოსახლებული.¹ ამავე აღწერას ახლავს გვიანდელი მინანერი, რომლის თანახმადაც 1892 წელს აქ სოფელ *ბოტკოდან* (ივრის ხეობაშია თიანეთისა და საგარეჯოს რაიონების საზღვარზე) გადმოსახლებულა ჭრელო კიუაშვილი (?), რომელსაც ეთნიკურობის გრაფაში ასევე ფშაველი აქვს მინერილი.

სოფელ *ბზიკურთაში*, 1873 წლის აღწერით, 13 კომლი (66 სული) ცხოვრობდა. 1886 წელს ეს მაჩვენებელი 10 კომლი (55 სული) იყო. ამ აღწერებში, ისევე როგორც *ზემო ხორხელები*, *ბზიკურთელებიც* ფშაველებად არიან აღრიცხული; ისინი გვარად *ქისტაურები* იყვნენ.² 1873 წლის აღწერაში *ბზიკურ-*

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 258.

² სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 1793.

თაში თითო კომლის რაოდენობით იყვნენ აგრეთვე *ხუმარაშვილები, იმედაშვილები, ლაგაზაშვილები, ბეროშვილები* და *ხუციშვილები*. 1930-იან წლებში ბზიკურთაში ქისტაურების რაოდენობა შემცირებული იყო (7 კომლი). მოგვიანო პერიოდში აქ მთიულეთის სოფელ ნიფორიდან გადმოსული ქავთარაძეც ცხოვრობდა. საყურადღებოა, რომ სოფლის თავზე არის „კავთის წმიდა გიორგის“ სალოცავი - ის ბზიკურთის სასოფლო სალოცავი იყო. მას სხვანაირად „კალათის წმიდა გიორგისაც“ უწოდებენ.

ეთნოგრაფიული მასალებით, სოფელ *სონდისველას* მკვიდრნი იყვნენ *ბუბუნაურები, აფციაურები, ქავთარაძეები, წყარუაშვილები, ხუცურაულეები, ბექაურები, დიდებაშვილები, სუარიშვილები/სუარიძეები, ჭინჭარაულეები, კოდაშვილები, სეთურიძეები, ჩოხელები, ვეშაგურები, ხეტეშვილები*. 1935 წლის მონაცემებით, სოფლის ძირითადი გვარები იყვნენ *ბექაურები* (6 კომლი), *ქავთარაძეები* (3 კომლი), *ბუბუნაურები* (6 კომლი), *დიდებაშვილები* და *ჩოხელები* (ორ-ორი კომლი). სოფლის პირველმოსახლენი გუდამაყრის სოფელ *ბოსელიდან* გადმოსახლებული ბუბუნაურები ყოფილან („ბუბუნაურებს სალოცავი ჰყავთ გუდამაყარში - *პირიმზე-ფუძის ანგელოზი*“), აგრეთვე დუმაცხოდან მოსული - *აფციაურები*. სონდისველაში ლოცულობენ „კვირაცხოველსა“ და გიორგობას.

სოფელ *მენესოში* (ამ სახელწოდების სოფელი მთიულეთის არაგვის ხეობის მთისწინეთშიცაა, ჭართლის ტერიტორიაზე) *ყიყიაშვილები* ცხოვრობდნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით, ისინი მთიულეთის სოფელ ნიფორიდან არიან გადმოსახლებული. „*ნიფორის წმიდა გიორგის* სალოცავში იციან ბავშვის გაბანა. მეხუთე თაობაა, რაც გადმოსახლდნენ მენესოში. მათ მოსვლამდე მენესოში არავის უცხოვრია“. ყიყიაშვილების ადრინდელი გვარია ქავთარაძე. ერთ-ერთი გადმოცემით, ყიყიაშვილების წინაპარი უფრო ადრე ნიფორში ხევსურეთიდან ყოფილა მოსული. გადმოცემას ხევსურის გვარი არ შემოუნახავს. ირკვევა, რომ ყიყიაშვილების ქავთარაძეთა გვარიდან გამოყოფა მიგრაციის შემდეგ კი არ მოხდა, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდებოდა ხოლმე, არამედ მთიულეთში, გადმოსახლებამდე. 1781 წლის მთიულეთის მოსახლეობის აღწერაში სოფელ ნიფორში აღრიცხული არიან: „ყიყიაშვილი ბერი და ზაზა“; „ყიყიაშვილი თამაზა“; „ყიყიაშვილი ივანე, ბერი, ელისბარ და ქავთარ“.¹ ხოლო უფრო ადრინდელ 1774 წლის აღწერაში ეს გვარი ნიფორში დაფიქსირებული არაა, ყველა მათგანი ქავთარაძეადაა მოხსენიებული. რით უნდა ავხსნათ ეს? - იმით, რომ ძველ გვართან ერთად ახალ გვარსაც ატარებდნენ, ხან თავდაპირველი გვარით იწერებოდნენ, ხან - ახალი გვარით. უფრო მეტი, 1873 წლის კამერალური აღწერის დაეთარში დაფიქსირებულია სოფელი *ყიყიანი*, რომლის მკვიდრნიც ქავთარაძეებად არიან ჩაწერილი. იმავე წლის მეორე აღწერით ირკვევა, რომ სოფელი *ყიყიანი* იგივე

¹ ჯავახიშვილი, *საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები*, ნ. I, გვ. 118.

სოფელი ნიფორია: «с. Жижиани или Ципори».¹ იგივე მდგომარეობა გვაქვს 1886 წლის საოჯახო სიაში - სოფელ ჟიჟიანში 11 კომლი ქავთაროვია აღრიცხული.² ხოლო იმავე აღწერაში ჟიჟიანშილის სამი კომლი დაფიქსირებულია სოფელ მკეელიანში (ცხვარიჭამიის მიდამოებში). ხორხიდან ჟიჟიანშილები ბარის სხვადასხვა სოფელში გადასახლებულან. მაგალითად, XX საუკუნის დასაწყისში ხორხიდან ჩასახლებულან წინამძღვრიანთკარში, ნეროვანსა და ნილკანში. წინამძღვრიანთკარში, ქავთარაძეებთან ერთად, ჟიჟიანშილებს ნიფორის წმიდა გიორგის ნიშიც გადმოუტანიათ - ერთ წელს თუ ადგილზე წინამძღვრიანთკარში ნიშზე ლოცულობდნენ, მეორე წელს აუცილებლად მთიულეთში სოფელ ნიფორში მიდიოდნენ.

მენესოში *სეთურიძეები* და *ჯამასპოვეებიც* იყვნენ. ეს უკანასკნელნი ხმალას ხატის ყმანი ყოფილან, რომელიც ხორხის ხეობის ერთ-ერთ მთავარ სალოცავად ითვლება. ჟიჟიანშილების ერთ კომლს კომშიანაშიც უცხოვრია. ეს სოფელიც ხორხის ხეობას ეკუთვნოდა. ის ზემოთ დასახლებულ არც ერთ აღწერაში არაა შეყვანილი. კომშიანას სხვანაირად *ფშავლებსაც* უწოდებდნენ. აქ უცხოვრიათ *ყვინიშვილებს* (3 კომლი), რომლებიც უკანაფშავის თემიდან ყოფილან გადმოსახლებულნი. კომშიანას მკვიდრები ყოფილან *ტოხიშვილებიც*. XX საუკუნის 30-იან წლებში მოსულან აგრეთვე *ქისტაურები* და *ჯერვალიძეები*, *სუარიშვილები* და *ხარხელაურები*.

სოფელ *უბანში* 1935 წელს ყველაზე მეტი რაოდენობით *ხუცურაულები* (10 კომლი) და *ქავთარაძეები* (5 კომლი) იყვნენ. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, აქვე *ჟიჟიანშილების* 2 კომლიც ცხოვრობდა. ფშავის სოფელ *ვანხევიდან* მოსული ხუცურაულები მეოთხე თაობას ითვლიდნენ. თუმცა აქ ისინი არა უშუალოდ ფშავიდან, არამედ სოფელ ხორხიდან იყვნენ გადმოსახლებული. სოფელ *უბანში* არის სალოცავი „საყოველანაშინდაო გიორგი“, რომელიც უზარმაზარი კომპლექსია გალავნითა და სათავსოებით. ის, რა თქმა უნდა, ხორხის ხეობის ადრინდელი მოსახლეობის სალოცავი იყო.

ხორხის ხეობის პატარა სოფელი იყო *ხირაუშა*. 1935 წლის მონაცემებით, აქ სახლობდნენ: *სუარიშვილები* (8 კომლი), *ჟიჟიანშილები* (5 კომლი), *ჩოხელები* (3 კომლი), *ქავთარაძე* (1 კომლი). იყვნენ *ბადაშვილებიც*. 1970-იანი წლებისათვის სოფელში მხოლოდ ბადაშვილების, სუარიშვილებისა და ჟიჟიანშილების თითო კომლი იყო დარჩენილი.

სოფელ *ლაუშაში*, ეთნოგრაფიული მასალებით, ორი გვარის ხალხი ცხოვრობს. 1970-იანი წლების დასაწყისისათვის ესენი იყვნენ: *პაპკიაურები* (9 კომლი) და *ბენუაშვილები* (7 კომლი). როგორც ერთი, ისე მეორე გვარი აქ ხევსურეთიდანაა მიგრირებული. პაპკიაურები შატილის ხეობიდან მოსულან: „ჭეჭყეთიდან, შატილის ხეობიდან არიან წამოსულები. ერეკლე მეორეს მერე ვართ წამოსულები. მას შემდეგ შვიდი თაობაა გასული. თურქა ყოფილა იქა,

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 232, გვ. 7.

² სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 1802.

კაცი შემოკვდომია და გამოქცეულა. ხევსურეთში ჭინჭარაულები ყოფილან. ირაკლის ჯერ დაუსახლება ხერთვისში, ხერთვისიდან ლაუშაში გადასულა. ლაუშა ზევეთაა და ხერთვისი გაშლილი, ვაკე ადგილია. ლაუშა ნასოფლარი ყოფილა მაშინ და პირველი მცხოვრები თურქა ხევსური ყოფილა. ლაუშადან გადასულან ავენისში. მერე ავენისიდან ისევე ლაუშაში (სხვათა შორის, 1873 წლის კამერალური აღწერის დავთარში სოფელ ავენისის აღწერის ბოლოს მიწერილია: „ახლად დაარსებული სოფელი ლაუშა“ მაგრამ ეს შემდეგ გადაშლილია და გაგრძელებულია სოფელ ავენისის კომლების ნუმერაცია. აღრიცხულია პაპკიაურების 5 კომლი და ერთი კომლი - ქოჩორაშვილი!). ის თურქა ლაუშის მოურავი ყოფილა. ლაუშა სახელმწიფო მიწა იყო. პაპკიაურები ღვთისმშობლის ყმებია. თითონ თურქას ჭეჭყეთიდან წამოუღია ნიში - ბროლის ქვა“.

XX საუკუნეში ხორხში *თეთრუაშვილიც* მოსახლეობდა, რომელთა ძირითადი განსახლების არეალი სოფელი არანისია. ამ გვარის წარმომადგენლებიც შიდა ქართლის მთისწინეთის აღნიშნულ სოფელში მთიულეთიდან იყვნენ მოსული: „ჩვენ გვიცხოვრია მთაში მთიულეთში. ჩვენი გვარის კაცს შემოკვდომია კაცი. გვარად ვყოფილვართ ბუჩუკურები. შემდეგ ეს კაცი მოუკლავთ. მის ცოლს შეშინებია, რომ შეილებსაც დამიხოცავენო და წამოსულა იქიდან და ზანდუკელებს დასდგომია მოსამსახურეთ. ამ ქალს ყოლია სამი ვაჟი. არანისში დასახლებულან. ქალს რქმევია სახელი *თეთრუა*. ქალს დაუმალა თავისი გვარი, რომ არავის გაეგო მისი ვინაობა. ამ ბიჭებს კი დედის სახელით ეძახდნენ და დაარქვეს თეთრუაშვილები. ამ ბიჭებს არ მოსწონებიათ როცა დაზრდილან ბატონთან ცხოვრება. ერთი წასულა წილკანში და იქ დასახლდა და თანაც თეთრაძეთ დაწერებულა. მეორე ძმა დასახლებულა დილომში თეთრაშვილად. ხოლო უმცროსი ძმა დარჩენილა დედასთან არანისში და დაენერა თეთრუაშვილად“ (გიორგი სიმონის ძე თეთრუაშვილი, 75 წლის, 1978 წელი). „ბუჩუკურს დავდევი ერთ ქალს და მამამ მითხრა: არა, შვილო, არ შეიძლება, ჩვენ თეთრუაშვილები ბუჩუკურები ვართ ძირათ, ქვემეთიდანო“ (ილიკო ალექსის ძე თეთრუაშვილი, 85 წლის, 1977).

ზემოთ აღინიშნა, რომ ხორხის ხეობის კახეთში გადასახლებული მოსახლეობის სალოცავი იყო „ხმალა“, რამაც გამოგვატანინა დასკვნა, რომ ისინი თავის დროზე მთიდან, კერძოდ კი ხევსურეთიდან იყვნენ მოსული. ყველა მთიელს მამა-პაპათა საგვარო, სასოფლო თუ სათემო სალოცავთან განსაკუთრებული დამოკიდებულება ჰქონდა - ამ სალოცავს ისინი არ ივინყებდნენ და წინაპართა თავდაპირველი განსახლების არეალში სალოცავად დადიოდნენ ან ახალ საცხოვრისში ნიში გადაჰქონდათ. XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში მთიულეთიდან, გუდამაყრიდან და ფშავიდან ხორხის ხეობაში გადასახლებულებსაც იგივე დამოკიდებულება ჰქონდათ წინაპ-

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 3, საქ. 226, გვ. 10-12.

რების სალოცავისადმი: ისინი ბოლო დრომდე და დღესაც დადიან სალოცავად მთაში. ხუცურაულები ფშავის სოფელ შუაფხოში „იახსარის“ სალოცავში დადიოდნენ, ჩოხელები - გუდამაყარში ჩოხის წმიდა გიორგის სალოცავში, ნიკლაურები და ბექაურები - გუდამაყარის „პირიმზე ფუძის ანგელოზის“ სალოცავში, ქავთარაძეები და ჟიჟიაშვილები - მთიულეთში ნიფორის წმიდა გიორგის სალოცავში, სეთურიძეები - მთიულეთის სოფელ სეთურებში, სუარიშვილები - მთიულეთის სოფელ გოგნაურში, ვეშაგურები - ხანდოში. ჯამასპოვების სალოცავი იყო „ხმალა, რომელიც არის ხორხის ხეობის ზემოთ და მას ხმალას წმიდა გიორგის უწოდებენ“ („ხმალა-მთავარმონამეო“ - დალოცვის დროს ამბობენ. ხალხი კი „ხმალა-წმიდა გიორგიო“). ის ხორხის ხეობის მთავარ სალოცავად ითვლებოდა. ეს ეთნოგრაფიული მასალა იმის თქმის საშუალებას გვაძლევს, რომ ჯამასპოვები ხორხის ხეობის უძველესი მკვიდრნი იყვნენ.

ხორხში მთიულეთიდან და გუდამაყარიდან გადმოსახლებულებს თავიანთი ძირითადი, გამაერთიანებელი სალოცავების ნიშების გადმოტანაც არ დავინწყებიათ - მათ აქ გაუმართავთ მთიულთა საერთო სალოცავის - *ლომი-სას* და გუდამაყრელთა საერთო სალოცავის - *პირიმზე ფუძის ანგელოზის* ნიშები. ხორხშივეა *კვირაცხოვლისა* და *ღვთისმშობლის* სალოცავები, აგრეთვე „წვერის ანგელოზი“ (მას „ხმალასაც“ უწოდებენ), „აჩაქველის წმიდა გიორგი“, „ლალაურის წმიდა გიორგი“, „საყვირალ წმიდა გიორგი“.

1843 წლის აღწერის დავთარში ხორხში საგულისყურო ანთროპონიმული ფაქტია დადასტურებული. კერძოდ, სამი მამაკაცი ატარებდა პიროვნულ სახელს „ხორხელა“. ორი მათგანისათვის თუ ის ოფიციალური სახელი იყო, მესამე აღნიშნულ სახელთან ერთად ნათლობის სახელითაც - ივანე - იყო ჩანერილი.¹

ამრიგად, ხორხის ხეობის დასახლება XIX საუკუნის პირველ ნახევარში დაიწყო და გრძელდებოდა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. ხეობაში ცხოვრობენ მთიულეთიდან, გუდამაყარიდან და ფშავიდან გადმოსახლებულები. ხორხის ადრინდელი მოსახლეობა XVI-XVII საუკუნეებში კახეთში იყო გადასახლებული, რომლებიც გვიანობამდე აქ სალოცავად დადიოდნენ. ხეობის ადრინდელი მოსახლეობაც, თავის მხრივ, მთიდან იყო მოსული, რასაც ადასტურებს სალოცავის სახელწოდებაც - „ხმალა“. ხმალა კი, როგორც ცნობილია, ხევსურეთში ლიქოკის თემის საერთო სალოცავი იყო. ასე რომ, ხორხი იყო გარდამავალი, მთისწინა ზოლი, სადაც, ისევე როგორც მთისწინეთის სხვა რეგიონებში, მთიელების ხშირი მიგრაცია ხდებოდა, რომლებიც შემდეგ ბარის ნასოფლარებს იკავებდნენ.

¹ სცსსა, ფონ. 254, ანან. 1, საქ. 2126, გვ. 65-73.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

- სცსსა** - საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი.
- ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა** - ბაგრატიონი ი., ქართლ-კახეთის აღწერა, თბილისი, 1985.
- თოფჩიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია** - თოფჩიშვილი რ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX სს., თბილისი, 1984.
- თოფჩიშვილი, მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი** - თოფჩიშვილი რ., მთიულეთისა და გუდამაყრის მოსახლეობის ზოგიერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული საკითხი, ჟურნ. „მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია“, 1985, 2, გვ. 90-103.
- საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში** - საქართველოს ისტორია ტოპონიმებში (საქართველოს ისტორიული ტოპონიმების კორპუსი), ტ. II, თბილისი, 2010.
- ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი** - ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ერთტომეული, თბილისი, 1985.
- ქსძ** - ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბილისი, 1970.
- ჭინჭარაული, ხევსურული ლექსიკონი** - ჭინჭარაული ა., ხევსურული ლექსიკონი, თბ., 2005.
- ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ნ. I** - ჯავახიშვილი ი., საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII-XIX სს.), წიგნი I, თბილისი, 1967.
- ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ნ. II** - ჯავახიშვილი ი., საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები (XIII-XIX სს.), წიგნი II, თბილისი, 1974.
- Свод статистических данных о населении Закавказского Края** - Свод статистических данных о населении Закавказского Края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893.

Khorkhi / Khorkhi Gorge
(Ethnohistorical Essay)

Summary

In Georgia, along with the large historical-ethnographic//historical-geographic districts, there were also small areas (territorial, local units). Among such areas are nominated Nariani (located among Tori, Javakheti and Trialeti), Mtis Racha (in Racha, in the upper reaches of the river Rioni), Khando and Chartali (in the gorge of the river Mtiuleti's Aragvi, Shida Kartli foothills). Khorkhi or the Khorkhi gorge is situated in the Aragvi Valley, in the foothills of Shida Kartli. In science, there are proper studies of Mtis Racha, Khando and Chartali, which unfortunately cannot be said about Nariani and Khorkhi. This article is about Khorkhi /Khorkhi Gorge, to say precisely, about its history, migration processes and family names of indigenous inhabitants. The Khorkhi Gorge is located between the rivers of Pshavi's Aragvi and Mtiuleti's Aragvi.

Lausha, Bzikurta, Sondisvela, Khirausha, Kvemo Khorkhi, Ubani, Meneso and Zemo Khorkhi are the villages of Khorkhi that are situated from south to north-west. In the 18th century Khorkhi was uninhabited due to the migration of the indigenous population. There is a village Khorkheli in Kakheti which emerged as a result of population's displacement from the foothills of the Aragvi Valley, the Khorkhi Gorge. The settlement of the depopulated Khorkhi Gorge began in the first half of the 19th century and continued until the end of the same century. The gorge is inhabited by people displaced from Mtiuleti, Gudamakari, Pshavi and Khevsureti. According to ethnographic materials, the first family was Zhizhiashvili (same as Kavtaradze) who moved there from the village Tsipori in Mtiuleti and who, in turn, paved the way for his fellow villagers. There are also families from Gudamakari, Khevsureti and Pshavi. Representatives of the Kistauri community of Pshavi live entirely in the village Bzikurta. In the 16th -17th centuries the former population of Khorkhi moved to Kakheti, but still used to pray in Khorkhi until late. The indigenous origin of Khorkhians is also corroborated by the indigenous surnames of Kiraulis, Tagvianuris, Jabjauris, and Chavchauris. Those who moved to Khorkhi from Mtiuleti and Gudamakari, even carried signs of their main, unifying shrines, namely Lomisa - the common Shrine of Mtiuleti and Pirimze Pudzis Angelozhi of Gudamakari. Earlier inhabitants of the valley, in turn, also had come from mountains, evidenced by the name of the shrine - „Khmala“. Khmala, as known, was the common shrine of the Liqoki community in Khevsureti. Thus, Khorkhi was a transitional foothill where, similar to other foothill regions, occurred frequent displacement of the highlanders who then occupied deserted villages on the plains.

დაავადებებთან დაკავშირებული ერთი ტრადიციის შესახებ (ხეცსურეთის ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით)

დაავადება მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა ამა თუ იმ ხალხის ისტორიაში, მისი კულტურის ჩამოყალიბებასა და განვითარების პროცესში. მეორე მხრივ კი, თავად კულტურა გავლენას ახდენდა დაავადებაზე, მასთან დაკავშირებულ ტრადიციებზე, განაპირობებდა მათ თავისებურებებს. ყველგან და ყველა ეპოქაში აინტერესებდათ, რატომ ხდებოდა ავად მაინცადამაინც რომელიმე ადამიანი, ან რატომ მოედებოდა ზოგჯერ ავადმყოფობა ადამიანთა მთელ ჯგუფს. ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა საკმაოდ რთული იყო და ამიტომ იქმნებოდა მითები სნეულებათა შესახებ, ყველა რელიგიურმა სისტემამ სნეულება - უარყოფითი მოვლენა, ბოროტების კატეგორიაში გააერთიანა და, როგორც სოციუმის ნესრიგის დარღვევის მიზეზი, ანტისოციალურ ელემენტებს - ავსულებს მიანერა. ეს წარმოდგენა უძველეს და უნივერსალურ წარმოდგენათა რიგს განეკუთვნება და, რა თქმა უნდა, საქართველოშიც დასტურდება.

დროთა განმავლობაში, წარმოდგენები დაავადებათა შესახებ მდიდრდებოდა და ყოველ კულტურაში გარკვეულ სპეციფიკას იძენდა. ძველი ცივილიზაციებიდან მოყოლებული ვიდრე დღემდე, დაავადებათა გამომწვევ ერთ-ერთ მიზეზად სამყაროს კეთილი ძალებიც - ღმერთი, ღვთაებები, წმინდანებიც განიხილება. სჯეროდათ, რომ ადამიანის კეთილდღეობაზე ზრუნვასთან ერთად, ისინი მისი მსჯავრმდებლების მოვალეობასაც ასრულებენ. მათ მიერ დადებული მსჯავრი კი, უმეტესად სნეულებით გამოიხატებოდა. მაგ., გამოთქმულია აზრი, რომ ეგვიპტეში დაავადება, ისევე როგორც სხვა ცივილიზაციებში, ბოროტ ძალებთან იყო დაკავშირებული, მაგრამ ახალი სამეფოს ხანაში მას შეურაცხყოფილი ღვთაებისგან მიღებული სასჯელის სტატუსიც მიენიჭა.¹

ამგვარად, სნეულებამ შეიძინა სოციალური კონტროლის ფუნქცია და, რიგ შემთხვევაში, განიხილებოდა სანქციად, სასჯელად, რომელსაც ადამიანი იმსახურებდა მის მიერ ჩადენილი ამა თუ იმ დანაშაულის გამო. ასეთი წარმოდგენა საქართველოშიც ფართოდ იყო გავრცელებული.² დაავადების გამომწვევი მიზეზი განსაზღვრავდა მაგიურ-რელიგიური მკურნალობის ხასიათს. იმ შემთხვევაში, თუ მას ავსულებს უკავშირებდნენ, ტარდებოდა ეგზორციზმის რიტუალი, თუ განიხილავდნენ სალოცავის მიერ დადებულ მსჯავრად, ატარებდნენ ვედრების რიტუალებს.

¹ Assmann, *Confession in Ancient Egypt*, გვ. 2.

² მინდაძე, *ქართველი ხალხის ტრადიციული სამედიცინო კულტურა*, გვ. 146-148.

სნეულების მიმართ დამოკიდებულება შეიცვალა ქრისტიანულ ცივილიზაციაში. ქრისტიანული მსოფლმხედველობის მიხედვითაც, სნეულება ჩადენილი ცოდვის შედეგს წარმოადგენს, მაგრამ მან შეიძინა ახალი გააზრება, იგი განიხილება როგორც განსაცდელი, რომელიც ცოდვების გამო სულის განსაწმენდელად მოეწოდება ადამიანს. ამგვარად, სნეულებამ გამოცდის, სულიერი განწმენდის ფუნქცია შეიძინა და ავადმყოფი წყალობის, ქველმოქმედების ობიექტი გახდა. ამაზე მეტყველებს იესო ქრისტეს შემდეგი სიტყვები: „კარგად მყოფთ კი არ სჭირდებათ მკურნალი, არამედ ავადმყოფთ. თქვენ კი ნადით, და ისწავლეთ რას ნიშნავს ეს: წყალობა მნებას და არა მსხვერპლი; ვინაიდან მართალთა სახმობილად კი არ მოვსულვარ, არამედ ცოდვილთა სინანულად“ [მ. 9:13].

საინტერესოა, რა ადგილი ეკავა დაავადებას ქართველთა ტრადიციულ ყოფაში. ამ საკითხს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ერთ-ერთი კუთხის ხევსურეთის მაგალითზე განვიხილავთ. ხევსურები დაავადებას უმეტესწილად სალოცავს უკავშირებდნენ და იგი სალოცავის მიერ დადებულ სასჯელად მიაჩნდათ. ასეთი წარმოდგენის საფუძველზე ავადმყოფს *დამიზეზებულს*, *მიზეზიანსაც* უწოდებდნენ. აღ. ჭინჭარაულის განმარტებით, „მიზეზი, ხატის (სალოცავის - ნ. მ.) მიერ შეყრილი ავადმყოფობა, სნეულება“, მიზეზიანი კი „ხატისგან დაავადებულია“.¹ სალოცავი მის წინაშე ჩადენილი სხვადასხვა სახის დანაშაულისთვის ამიზეზებდა პიროვნებას. თ. ოჩიაური წერს: „იმ შემთხვევაში, თუ ყმა ღვთისშვილს რაიმე საქციელით შეურაცხყოფას მიაყენებდა, „ზღვენ-სამსახურს“ დააკლებდა, ნაკრძალ ადგილზე გაივლიდა („კვრივი“, ხატის ყანა, ხატის ტყე და სხვა), ხატის მამულით ან ტყით ისარგებლებდა და სხვა, „ხთიშვილი“ მას „მამიზეზებდა“, „ავად გახდიდა“.² სალოცავი თავის ტერიტორიაზე ვერც ჩხუბს, დაპირისპირებას იტანდა. მაგ., პირქუშის სალოცავში ორ ხევსურს უჩხუბია და ამის გამო პირქუშს ორივე დაუსჯია - ავად გაუხდია.³

დასჯის მიზეზს და დანაშაულის გამოსყიდვის საშუალებებს ადგენდა მკითხავი. ავადმყოფის პატრონი კი ცდილობდა სალოცავის გულის მოგებას: „ავადმყოფის პატრონი შეეცდებოდა ხთიშვილთ ყელი მოსტეხოს (მოალბოს) და შეუთქვამს (შეპირდება, ვალად დაიდებს) სახმთო-ლამისთევას, საკლავებს: ცხვარს ან კურატს; ჯვარის კარზე მეხვეწურთ (მახვეწრებს - ვინც ავადმყოფის მორჩენას შეეხვეწებოდა ხატს) მოიყვანდა და არაფერს დაიშურებდა ავადმყოფის მორჩენისათვის“.⁴ ვედრების ასეთ რიტუალს ხევსურეთში

¹ ჭინჭარაული, *ხევსურული ლექსიკონი*, გვ. 604.

² ოჩიაური, *ქართველთა უძველესი საწმენდოების ისტორიიდან*, გვ. 16.

³ ოჩიაური, *ბუდე-ხევსურეთი*, გვ. 190.

⁴ ბალიური, *მაკალათია, მიცვალებულის კულტი*, გვ. 4.

სამხვეწრო ეწოდებოდა. სამხვეწროს რიტუალში ავადმყოფის საშველად იკვლებოდა საკლავი - *სამეშელო*. ავადმყოფის გადასარჩენად ალთქმასაც დადებდნენ, გარკვეული ვალდებულების შესრულებას კისრულობდნენ.

ხევსურეთში ალთქმის დადების სხვადასხვა წესი დასტურდება. ს. მაკალათიას გადმოცემით, „სხვადასხვა სახის დაავადების დროს მთიელები ხატს რაიმე *შარნის* (შანა, ლითონის რაიმე ნივთი - ნ. მ.) ტარებას შეუთქვამდნენ. მას განსაზღვრულ დრომდე ატარებდნენ და შემდგომ ხატობას ხატს სწირავდნენ“.¹ იცოდნენ ასევე *ხატის უღლის* ტარება; *ჭდის ამოგდება*, ხის პატარა ჯოხზე ან შესანიერი საქონლის რქაზე ნაჭდევის გაკეთება, შეთქმულის შესრულების პირობად. ვ. ბარდაველიძის აზრით, წნელისა და რკინის *ხატის უღლების* ტარება, ხატის მონობის სიმბოლურ ასახვას და ალთქმის დადების უძველეს წესს წარმოადგენდა.²

ალთქმის დადების ერთ-ერთი ტრადიცია ე. წ. *ძენგლის დადება* იყო. „ძენგლი ანუ დანადები ყველა ჯვრებში (სალოცავებში - ნ. მ.) იცოდნენ. პირიქით ხევსურეთშიც და პირაქეთსაც. შატილშიც ედოთ ანატორის ჯვარის (მთავარანგელოზების სალოცავის - ნ. მ.) ძენგლი სხვადასხვა დანაშაულისათვის. ვინც ძენგლს ასრულებდა, ხალხის თქმით, ის კარგად ცხოვრობდა და საქმე კარგად მიუდიოდა, ვინც ძენგლი აღარ შეასრულა, მისი საქმე კი საბოლოოდ ცუდად წავიდოდა. მაგ.: შატილში იყო ერთი ქვეგვარი გოგოთურნი. მათი მამის³ ერთ-ერთ კაცს ტყუილად დაუფიცნია. ანატორის ჯვარი ამაზე გამწყრალა და დამფიცავი *სასიკვდილოდ ავად გაუხდია*. (ხაზი ჩემია - ნ. მ.) მკითხავს უთქვამს - ტყუილად დაგიფიცია და თუ ჯვართ არ დამადლე, აღარ მორჩებო. ამ კაცს სამანანულო (მოსანანიებელი - ნ. მ.) ზღვნებიც დაუხოცია, ძენგლიც დაუდვია, საშვილიშვილოდ. ყოველწლიურად ათენგენას⁴ კლავდნენ თურმე თითო კურეტს, ადულებდნენ სამი გვერდის ლუდს და იხდიდნენ ღამისთევა - ჟამისწირვას.⁵ *ძენგლი* გადავიდა მის ჩამამავლობაზე და პირველ ხანებში თურმე კარგად ასრულებდნენ, ბოლოს უარი უთქვამთ და არ შეუსრულებიათ. ამაზე გამწყრალა ანატორის ჯვარი და ეს გვარი ძირფესვიანად ამოუწყვეტია. თუ სადმე ქალ-ქალიშვილი ყოფილა, ისინიც თურმე ბევრ ხეირს ვერ ხედავდნენ ცხოვრებაში“.⁶

¹ მაკალათია, *ხევსურეთი*, გვ. 223.

² ბარდაველიძე, *ალმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები*, გვ. 26.

³ ერთი წინაპრიდან მომდინარე მოგვარეები. ჭინჭარაული, *ხევსურული ლექსიკონი*, 2005, გვ. 539.

⁴ დღესასწაული, რომელიც ივლისის მეორე ნახევარში იმართება ხევსურეთის ხატებში. მოდის ათენოგენოს სებასტიელ ეპისკოპოსის სახელიდან. ჭინჭარაული, *ხევსურული ლექსიკონი*, გვ. 21.

⁵ ჟამისწირვა - ლუდის კურთხევა ხატში, ჭინჭარაული, *ხევსურული ლექსიკონი*, გვ. 699.

⁶ ოჩიაური, *ბუდე-ხევსურეთი*, გვ. 286.

ძენგლს განსაკუთრებულ შემთხვევაში იღებდნენ, მაგ., როდესაც „ავადმყოფს არაფერი ეშველებოდა, მაშინ მიმართავდა უდიდეს ღონისძიებას, უდიდესი საპატიო შესანიშნავი იყო ძენგლის დადება, ძენგლი იყო ისეთის ალექტმა ხვთიშვილისათვის, რომელიც ყოველწლიურად უნდა შეესრულებინა აღმთქმელს წელიწადში ერთ-ერთ დღეობას“.¹

ძენგლის დადება მკითხავის ჩარევითაც ხდებოდა. ერთ კვირანმინდელ (კვირანმინდა სოფელი, ამჟამად ნასოფლარი ხევსურეთში, არხოტის თემში - ნ. მ.) კაცს სალოცავისთვის (არხოტის ჯვრისთვის) რაღაც დაუშავებია, ამიტომ ავად გამხდარა, „სისხლს ანთხევდა“. მკითხავს მისთვის უთქვამს: „ძენგლი დაიდევით არხოტის ჯვარში, წელიწადში (ახალ წელს - ნ. მ.) დასტურობა და საკუთრად ერთი ქვაბის დუღებაო“.² ასევე, მკითხავის რჩევით, დაუდვია ძენგლი არხოტელ ნაროზაულს, რომელსაც სალოცავის ტერიტორიაზე დევი მოუკლავს - „ჯვარში შეხიზნულის“ მოკვლას კი ხევსურული წესი სასტიკად კრძალავდა. ამჯერადაც ძენგლი სალოცავში სამსახურის ვალდებულების დაკისრებას გულისხმობდა, კერძოდ, „ქრისტეს (შობას - ნ. მ.) ღამისთვისა, ჟამის წირვის და დროშათ გამოყვანის ხარჯის განევას“.³

ძენგლის დადებას ფშავში დანადები ეწოდებოდა. სოფელ შუაფხოში იახსრის ხატის ხევისბერს გივი ფოცხვერაშვილს „ვინმე ბადრიშვილი“ სალუდე ქვაბის ანევაში დახმარებია, იახსარი გამწყრალა, „მკითხავის პირით შემოუთვალა: შენ რად მიეშველე ქვაბის წამოკიდებაში, შენ ვინა გკითხავდა, მე ჩემს ყმას ვცდიდიო“. ბადრიშვილი მას ავადობით დაუსჯია, ის ლოგინად ჩავარდნილა და კინალამ მომკვდარა. ამის გამო „ბადრიანებს დანადები აძეს წელიწადში ერთი საკლავი და ერთი კოდი ქერის ლუდი - შობა დღეს“.⁴

ალ. ჭინჭარაულის განმარტებით, „ესა თუ ის ოჯახი ან გვარი რაიმე დანაშაულის მოსანანიებლად ამა თუ იმ ხატს ალუთქვამდა, რომ ამა და ამ დღეობაში (დღესასწაულზე) ყოველ წელიწადს უთევდა ღამეს, დანათლავდა დროშათ, დაკლავდა საკლავს, ან მოხარშავდა ლუდს და მისთ. ძენგლი შთამომავლობაზე გადადიოდა. ამგვარად, ძენგლი ერთგვარი თვითგასამართლება იყო“.⁵

ძენგლის დადება უთუოდ მოგვაგონებს გიორგი ბრწყინვალეს კანონთა კრებულის სახელწოდებას - *ძეგლის დადებას*, რომელიც სპეციალურად მთიელთათვის იყო განკუთვნილი. ამ საკითხით დაინტერესებულან ენათმეცნიერები და ტერმინ ძეგლი//ძენგლის შესახებ კვლევა ჩაუტარებიათ. ძველ ქართულში ძეგლის//ძენგლის მნიშვნელობის ანალი-

¹ იქვე, გვ. 372.

² ოჩიაური, *არხოტის თემი*, გვ. 70.

³ იქვე, გვ. 50.

⁴ ოჩიაური, *ფშავი*, გვ. 52.

⁵ ჭინჭარაული, *ხევსურული ლექსიკონი*, გვ. 1053.

ზის შედეგად ი. ქეშიკაშვილის დასკვნა ასეთია: „მთის დიალექტების ენობრივი მასალით აშკარა ხდება, რომ ძეგლიც და დანადებიც ხელოვნურად შექმნილი ტერმინები კი არ არის, არამედ საერთო სახალხო ენის კუთვნილებაა, მთის კილოთა მიერ დღემდე დაუნჯებული“.¹ ი. ქეშიკაშვილი *ძენ-გლსაც და დანადებსაც* ძველი ქართული ენიდან მთის დიალექტებში შემორჩენილ სიტყვებად თვლის.

განსხვავებული აზრი გამოთქვა ნ. ხოჭოლავა-მაჭავარიანმა. იგი დასაშვებად მიიჩნევს ი. ქეშიკაშვილის მოსაზრებას, მაგრამ, ამავე დროს, არ გამორიცხავს, რომ „ტერმინი ძეგლთ-დება// ძეგლისდება გიორგი ბრწყინვალემ (მისმა დარბაზმა) სწორედ ამავე (მთის - ნ. მ.) დიალექტური არეალიდან აღებული ხალხური ტერმინოლოგიის მიხედვით შექმნა და სათანადო მიზნით გამოიყენა“.² იგი ასკვნის, რომ: „სიტყვა ძეგლი დაგინყებას არ მისცემია და ქართულში არაერთი მნიშვნელობით დასტურდება, ხოლო როგორც გარკვეული იურიდიული შინაარსის ტერმინი („ვალდებულება“) შემორჩა ხალხურ ადათ-ნესებს“.³

ენათმეცნიერთა მიერ გამოთქმული ორივე მოსაზრება დასაბუთებული და მისაღებია, მაგრამ, ვფიქრობ, რომ ი. ქეშიკაშვილის დასკვნა უფრო ახლოა მთაში არსებულ ვითარებასთან. უპირველეს ყოვლისა, აღვნიშნავ, რომ სიტყვა ძეგლი, ქანდაკების თუ ნაგებობის მნიშვნელობით, ხევსურულ დიალექტში ნაკლებად გვხვდება, ხოლო როგორც იურიდიული ტერმინი, ძირითადად ჩვენ მიერ ზემოაღწერილი ტრადიციის სახელწოდებად დასტურდება. ის კი ფაქტია, რომ ხევსურეთმა არაერთი ძველი ქართული ტერმინი თუ გამოთქმა შემოინახა.

ზ. კიკნაძემ, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა სალოცავების რელიგიური სისტემის ქრისტიანული სუბსტრატის კვლევის შედეგად, დაასკვნა: „აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საზოგადოებებში (ხევსურეთში, ფშავში, გუდამაყარში, მთიულეთში, ხევში, თუშეთში) მეტ-ნაკლებად შემონახული ზეპირი საკულტო ტექსტები, რომლებიც დღემდე სხვადასხვა რელიგიურ დღესასწაულებზე წარმოითქმის კულტის მსახურების მიერ, ისევე როგორც კულტის მსახურთა სახელწოდებანი (ხუცესი, დეკანოზი) და რიტუალური ტერმინები (სეფე, სეფისკვერი, ტრაპეზ-სასუფეველი, ბარძიმი, ჟამისწირვა, ლიტანიობა...) ძირითადად ქრისტიანული წარმოშობისაა“.⁴ ალბათ, ამ ტერმინებთან ერთად, უნდა განვიხილოთ: *საოცრის მყენე ანგელოზი*, რომელიც ხევსურულ დიალექტში, ისევე როგორც ძველ ქართულში, წინაგრძნობის, მოჩვენებებისა და სიზმრების

¹ ქეშიკაშვილი, *ძეგლის გავრცელების არეალისა და მნიშვნელობისათვის*, გვ. 86.

² ხოჭოლავა-მაჭავარიანი, *საისტორიო წყაროებში დადასტურებული იურიდიული ტერმინებისათვის*, გვ. 276.

³ იქვე, გვ. 273.

⁴ კიკნაძე, *ჯვარ-ხატების რელიგიური სისტემის ქრისტიანული სუბსტრატი*, გვ. 252.

გამგებელ ანგელოზს აღნიშნავდა. *საუცარი, საოცარი*, სიზმრის, ხილვის, მოჩვენების აღმნიშველი ტერმინი¹ და თვით სიტყვა ანგელოზი, რომელიც, „ვითარცა ქრისტიანობასთან ერთად ქართულში შეთვისებული ბერძნული სიტყვა, წარმართობის ხანის სარწმუნოებრივს ლოცვა-ვედრებასა და თქმულება-ლექსებში, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია ყოფილიყო“.²

ამ საკითხთან დაკავშირებით, მეტად მნიშვნელოვანია ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ვ. ბარდაველიძის მიერ გამოთქმული აზრი: „ხევსურულ კურთხევათა ტექსტებს ამკარად ატყვია ქრისტიანული რელიგიის ბეჭედი. ისინი უნდა წარმოადგენდნენ დროთა ვითარების გამო, ხევსურეთში ზეპირ გადმოცემებით შერყვნილ ქრისტიანულ ტექსტებს. მათთვის სათანადო დედნის მიკვლევა თუმცაღა ძნელია, მაგრამ შეუძლებელი არ არის, ამგვარი მუშაობა ძველ ჟამნებსა და კურთხევანებზე დანყებულია. მუშაობის დამთავრების შემდეგ, ამ სახის სალოცავები გამოქვეყნდება სათანადო შესადარებელი მასალით და აღდგენილი ტექსტების მიხედვით“.³ მაგრამ დანყებული სამუშაოს შედეგები არ გამოქვეყნდა, ალბათ იმდროინდელი ვითარების გამო. როდესაც საბჭოთა საქართველოში რელიგიას, ძირითადად კი ქრისტიანობას, „მებრძოლ უღმერთოთა კავშირები“ ებრძოდა, ქრისტიანობაზე ობიექტურად წერა, მთიანი რეგიონების რელიგიურ სისტემებთან მიმართებაში, ალბათ შეუძლებელი იყო. ვ. ბარდაველიძის სიტყვები კი, მომავალში ასეთი კვლევის აუცილებლობაზე მეტყველებდა.

*ძენგლის დადების ტრადიცია*ც შეიძლება ქრისტიანულ მრწამსთან მიმართებაში განვიხლოთ.

*ძენგლის დადების ერთ-ერთ მიზეზად ხევსურეთში ცრუ ფიცი ითვლებოდა. ქართული საეკლესიო სამართლის მიხედვით, ცრუ ფიცი ისეთ ცოდვათა შორის მოიხსენიება, როგორიცაა: მტურობანი, შურნი, სიძულვილნი, კაცის კვლანი, მრუშობანი და კერპთმსახურებაი.⁴ ტყუილზე დაფიცება, ღვთის რისხვას იწვევდა⁵ და დამფიცებელი მძიმე სასჯელს იმსახურებდა: „ცრულ მფიცავი ათ წელ უზიარებელ იყოს“,⁶ აღნიშნულია *მცირე სჯულისკანონში*.*

ხევსურეთში *ძენგლის დადებით* ისჯებოდა ადამიანი სიამაყის გამოც, რადგან ის მას დანაშაულისკენ უბიძგებდა. ასეთი ძენგლი არდოტში ედო

¹ მინდაძე, *ქადაგობის საკითხისათვის*, გვ. 178-179.

² ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორიის შესავალი*, გვ. 171.

³ ბარდაველიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელების სასულიერო ტექსტები*, გვ. 5.

⁴ *ძეგლისწერაი რუის-ურბნისის კრებისაი*, გვ. 121.

⁵ *სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა*, გვ. 542.

⁶ *მცირე სჯულისკანონი*, გვ. 81. ცრუ ფიცის შესახებ იხ. გუჯეჯიანი, *ქართული ჩვეულებითი სამართალი*, გვ. 136; დავითაშვილი, *სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი ძველ ქართულ სამართალში*, გვ. 56.

ბაჩის გვარს - „ბაჩი ყოფილა ამაყი კაცი. ის არ ემორჩილებოდა არც ხალხს და არც ხატს, არც ღმერთს. აქ დასტურისთვის (პირი, რომელიც სალოცავს ემსახურება) ხმამალალი დალაპარაკებაც აკრძალული იყო, მაგრამ ბაჩიმ დასტურს დაჰკრა ხანჯალი ჯვარში და დაჭრა. მასზე თურმე განყრა სომხოს გიორგი (სალოცავი სოფელ არდოტში - ნ. მ.) და ბევრი საკლავებით, დიდი თხოვნით გიორგიმ ცოტა მოიბრუნა გული, მაშინ იმ ოჯახისთვის სასიკვდილო ზიანი არ მიუყენებია მხოლოდ მათ ძენგლი კი დაიდევს“.¹

სიამაყე გამხდარა მიზეზი ამღელი (ამღა - სოფელი არხოტის თემში) ბაბუა წიკლაურის დასჯისა. იგი დაუჭრიათ, ჭრილობა გართულებულა. „მკითხავს უთქვამს: თავის სალოცავის მიზეზით ურთულდება ჭრილობა. [...] თავის სალოცავის გარდა სასოფლო ჯვარიც გამწყრალიაო. იმიტომ რომ ამაყი იყოვო. არც სოფელს ეპუებოდა (არ ერიდებოდა, არ ხათრობდა) და არც ჯვარსო. ბოლოს მკითხავს უთქვამს, რომ ამღის ჯვარი (სოფლის) თხოულობს თქვენგან ,სამღირალო' (ღირსეულ) ,ზღვენსო' (საკლავს)“.²

ანზორ ქალდანის დაკვირვებით, საქართველოს მთაში ამაყი ადამიანები „იმით გამოირჩევიან კოლექტივში, რომ ფლობენ განსაკუთრებულ თვისებებს, ძალას და ძალაუფლებისკენ სწრაფვის სურვილს“.³ იმავდროულად მთიელთათვის არ იყო სასურველი ასეთი პიროვნებების მიერ ძალაუფლების ხელში ჩაგდება - „მთიელთა ძირითადი მასა საერთო ძალით ცდილობდა საფუძველშივე აღეკვეთა ფეოდალური არისტოკრატიის ჩასახვის მცდელობაც კი, რაც სათანადოდაა ასახული ტრადიციულ სოცियो-ნორმატივებში. ამაზევე მიგვანიშნებს გაბატონების მოსურნე ოჯახების საძირკვლამდე დანგრეული საცხოვრებლები“.⁴

ამგვარად, პიროვნებებისადმი, რომლებიც არღვევდნენ მთიელთა ტრადიციულ სოციალურ სისტემას, არ ეპუებოდნენ „არც ხალხს და არც ხატს, არც ღმერთს“, ადგილობრივი მოსახლეობა უარყოფითად იყო განწყობილი. სიამაყის გამო, მათ შემცოდეთ მიიჩნევდნენ და სჯეროდათ, რომ ისინი ღვთიურ სასჯელს იმსახურებდნენ. ჩვენ მიერ ზემოაღწერილ შემთხვევებში ეს სასჯელი დაავადება, ჭრილობის გართულება იყო.

ყურადსაღებია, რომ ალ. ოჩიაურის ერთ-ერთი ჩანაწერის მიხედვით, სასჯელის მოხდა ხევსურების სალოცავებში, ისევე როგორც ეკლესიაში, ცოდვის გამოსყიდვა, მონანიებით იწყება, მაგრამ თუ ქრისტიანული მრწამსით, მონანიება ცოდვის გაცნობიერებას და ამ ცოდვის აღიარებას, აღსარებას გულისხმობს, ხევსურეთში მონანიება სისხლიანი მსხვერპლშენი-

¹ ოჩიაური, *ბუდე-ხევსურეთი*, გვ. 372.

² ბალიაური, *ხალხური მედიცინა*, გვ. 241.

³ ქალდანი, *ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კოშკური კულტურა*, გვ. 180.

⁴ იქვე.

ვით - „ზღვნების დახოცვით“ ხდება. სამანანურობა, ალ. ჭინჭარაულის განმარტებით, „მანანურისთვის ძღვენის შეწირვის ცერემონიალია“¹, მანანური, კი „დანაშაულისა თუ ცოდვის შემნდობი: უშვილოთათვის შვილის მიმცემი ანგელოზია“².

სწორედ ამიტომ, თუ ხევსურს შვილი (ბიჭი) არ უჩნდებოდა, იგი *სამანანულო* საკლავს კლავდა, რისთვისაც *მანანურისთვის* მსხვერპლის შესანიშნავად სპეციალური *სამანანურო* ადგილი ყოფილა გამოყოფილი.

მონანულის ხელშემწყობად ქრისტიანულ რელიგიაში ურიელ მთავარანგელოზი ითვლება. არ არის გამორიცხული, რომ დანაშაულის გამოსყიდვის რიტუალში მონანიების ჩართვა ქრისტიანული რელიგიის გავლენა იყოს, მაგრამ „ზღვნების დახოცვა“ ქრისტიანულ მრწამსს არ შეესაბამება. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მონანიება ხევსურეთში ყოველთვის არ გულისხმობდა მსხვერპლშეწირვას. ალ. ოჩიაურს აღწერილი აქვს ერთი ასეთი შემთხვევა - სანების ჯვარის (სალოცავი პირაქეთ ხევსურეთში - ნ. მ.) ტყეში სოფლის საქონელი შესულა და ზარალი მიუყენებია. იმისთვის, რომ სალოცავს ეს ეპატიებინა, მიუტანიათ „სამანანულო (ე. ი. ნანობენ დანაშაულს, ენანებათ)“, განმარტავს ალ. ოჩიაური, თან ნაუღიათ „სანთელ-სადიდებელი“ და უთხოვიათ სალოცავისთვის „შენ აპატივი, შანაცოდვარი კაცითაცად საქონითაც“-ო.³

ზურაბ კიკნაძე, თავის ნაშრომში, როდესაც პაგანიზმსა და პაგანიზაცი-აზე მსჯელობს, წერს: „პაგანიზმის გამოვლენაა საქართველოს ბევრ კუთხეში გავრცელებული რიტუალი საღმრთოს (საღვთო, სახვთო) სახელწოდებით, როდესაც ცალკეული ადამიანი, ოჯახი ან მთელი საგვარეულო შეუთქვამს ამა თუ იმ წმინდანს საკლავს, ხარი იქნება თუ ცხვარი, ან მამალი, რომელთაც შეწირვამდე ეკლესიას შემოატარებენ. სამაგიეროდ წმინდანისგან პრინციპით *do ut des* სამაგიეროს მოელიან. ეს ყოფითი ფრაგმენტი წმინდა წყლის პაგანიზმია, მაგრამ სოფლის ცნობიერებაში იგი სავსებით უთავსდება ქრისტიანობას, რამდენადაც სისხლიანი მსხვერპლის შეწირვის რიტუალი, რომელიც ქრისტიანულმა ეკლესიამ გააუქმა, ეკლესიის გალავანში ხდება. თუმცა ბოლომდე ვერ გამოვრიცხავთ ქრისტიანულ მომენტს ამ ჩვეულებიდან. მსხვერპლი არ იწირება ცოდვის გამოსასყიდად, ანუ მას სოტერიოლოგიური ფუნქცია არ აკისრია, არამედ სამადლობელია, რომელიც წინასწარ ან *Post factum* შეიწირება. ქრისტიანობამ გააუქმა სისხლიანი მსხვერპლი, როგორც რიტუალი, მაგრამ პირუტყვის დაკვლას ლეგიტიმაცია დაუნესა“.⁴

¹ ჭინჭარაული, *ხევსურული ლექსიკონი*, გვ. 748.

² იქვე, გვ. 545.

³ ოჩიაური, *ბუდე-ხევსურეთი*, გვ. 64.

⁴ კიკნაძე, *ჯვარ-ხატების რელიგიური სისტემის ქრისტიანული სუბსტრატი*, გვ. 239.

ძენგლის დადების დროს რამდენადმე განსხვავებულ ვითარებასთან გვაქვს საქმე - ამ შემთხვევაშიც საკლავის დაკვლა ლეგიტიმირებული, დაშვებულია, რადგან იგი კურთხეულია ხუცესის მიერ, მაგრამ იგი სამადლობელი კი არ არის, არამედ ვალდებულებაა, რომელიც სალოცავს ენირება ცოდვის გამოსყიდვის მიზნით. ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოება. ალ. ოჩიაურის გადმოცემით, „დატიობაში (დღეობა ათენგენობა სოფელ არდოტში - ნ.მ.). ერთ ჩხუტ ლუდს ამზადებდნენ, ერთ საკლავს მიიყვანდნენ და დაკლავდნენ გიორგის სახელზე. ლუდს ხალხს დააღვინებდნენ, ხორცის ტაბლას დადგამდნენ და აჭმევდნენ პურს დასტურ-ხელოსნებს და მერე ხალხსაც“¹ შესაძლებელია, რომ, ამ შემთხვევაში, საკლავის დაკვლა, მსხვერპლის შეწირვა წყალობის გაღების მიზნით ხდებოდა. ამაზე მეტყველებს შემდეგი ფაქტიც - „თუ ხატის მეძღვნეს საკლავი ხატში აღთქმით მიჰყავს, მის დამწყლობნების შემდეგ, ხუცესი დაკლავს და მეძღვნეს ამ საკლავის წაღება არ შეუძლია. დასტური საკლავს იქვე ტოვებს, შემდეგ ხორცს მოხარშავენ, ჯვარის კარზე სუფრას დადგამენ და ამით ხატში მეძღვნესა და სტუმრებს უმასპინძლდებიან“² აქ ხაზგასმულია, რომ შესაწირავი საკლავი მთლიანად რჩება სალოცავში (სხვა შემთხვევაში, მეძღვნეს ნაწილი მიაქვს სახლში) და უმასპინძლდებიან ხალხს.

*ძენგლის დადების ტრადიციას თუ განვიხილავთ მისი შემადგენელი ელემენტების მიხედვით, ასეთ სურათს მივიღებთ: 1. დანაშაულის ჩადენის გამო ირღვევა ურთიერთობა სალოცავსა და პიროვნებას შორის. 2. დანაშაულად განიხილება: ა) ცრუ ფიცი, ბ) სიამაყე, გ) სალოცავის წესებისადმი დაუმორჩილებლობა (სალოცავის ტერიტორიაზე, მისი ნების გარეშე მოქმედება, თუნდაც კეთილი განზრახვით). 3. სალოცავის მიერ დადებული სასჯელი უმეტესწილად დაავადებაა. 4. დანაშაულის გამოსასყიდია სალოცავში შესასრულებელი გარკვეული ვალდებულება - ძენგლი, რომელსაც, ერთ შემთხვევაში, სალოცავი ადებს დამნაშავეს და ამას აუწყებს მკითხავის პირით, მეორე შემთხვევაში, თავად დამნაშავე დებს აღთქმას, თავად იღებს ვალდებულებას, იღებს *ძენგლს*. 5. ძენგლი გულისხმობს სალოცავის რომელიმე დღესასწაულზე საკლავის დაკვლას, ლუდის მოხარშვას, ყოველწლიურად რაიმე სამსახურის განევას დამნაშავეს და მისი შთამომავლობის მიერ. 6. ვალდებულების შეუსრულებლობის, ძენგლის შეწყვეტის გამო სალოცავის მიერ დამნაშავეს გვარი სასტიკად ისჯება - ძირფესვიანად ამოწყდება. ამგვარად, დაავადებასთან დაკავშირებულ სხვა რიტუალებისგან განსხვავებით, ძენგლის დადება არის უპირობო აღთქმა, რომელიც აუცილებლად უნდა შესრულდეს.*

ფიქრობთ ძენგლის დადების ტრადიციაში ჩანს ქრისტიანული რელიგიის გავლენის კვალი.

¹ ოჩიაური, *ბუდე-ხევსურეთი*, გვ. 372.

² მაკალათია, *ხევსურეთი*, გვ. 256.

ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ შუა საუკუნეების საქართველოს სახელმწიფო რელიგია - ქრისტიანობა ცდილობდა ადამიანი ქრისტიანული ზნეობრივი ნორმების ფარგლებში მოექცია. ქართველი ხალხის ძირითადი ზნეობრივი შეხედულება კი, სახარებაზე იყო დამყარებული.¹ მაგრამ ამის განხორციელება სახელმწიფოს გასაკუთრებით უჭირდა მთაში, რომლის კონტროლს იგი ხშირად ვერ ახერხებდა, რისთვისაც მას ზოგჯერ უხეში ჩარევა სჭირდებოდა. გავიხსენოთ ფხოვის გაქრისტიანების მცდელობა IV საუკუნეში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელების აჯანყების ჩახშობა თამარ მეფის დროს და სხვა. მაგრამ მხოლოდ ასეთი ღონისძიებები არ იყო საკმარისი, „მეამბოხე ფხოვლების დასამორჩილებლად არ კმაროდა მხოლოდ სამხედრო ძალაზე დამყარება, მძევლებისა და ხარჯის აღება, საჭირო იყო ამასთანავე მათი სარწმუნოებრივ-იდეოლოგიური შემომტკიცება“.² ფხოველთა და დიდოელთა აჯანყების შემდეგ როგორც მემატინე გვაუწყებს, „არა ოდენ ქუეყანა იავარსა განადიდებდა თამარ, არამედ სარწმუნოება განმტკიცებოდა“.³ ასე ხდებოდა არა მხოლოდ თამარის დროს. სარწმუნოების განმტკიცების მცდელობას ასახავს ის ფაქტი, რომ: „ხევსურეთის ტერიტორიაზე აღრიცხულია ორ ათეულამდე ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ნაშთი, რომელთაგან ერთ-ერთი, ანატორის ნაეკლესიარი, IX-X სს-ით არის დათარიღებული“.⁴

ქრისტიანული დოგმებისა და ზნეობრივი ნორმების დამკვიდრებას ცდილობდა სახელმწიფო და ეკლესია ყოველთვის, როდესაც ამის შესაძლებლობა ეძლეოდა. მონღოლთა დაპყრობების შემდეგ, „ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტებამ, ბუნებრივია, მთის მოსახლეობაში შეარყია ეკლესიის გავლენა, ხოლო სახელმწიფოებრივი წესრიგის აღდგენა მთაში დასრულებულად ვერ ჩაითვლებოდა, თუ ეკლესიის საქმე მოგვარებული არ იქნებოდა. მთაში ძველებურად აღარ ასრულებდნენ ქრისტიანულ წესჩვეულებებს (მარხვას, ზიარებას...)“.⁵ ამიტომ „კანონმდებლობის (იგულისხმება ძეგლის დადება - ნ. მ.) შესავალში შეტანილი დადგენილებით, მთაში ყოველგვარი ‚სასჯულო საქმე‘ და სარწმუნოებრივი დარღვევები კათოლიკოსსა და ადგილზე დადგენილ ეპისკოპოსებს უნდა განესაჯათ“.⁶

კათოლიკოსების და ეპისკოპოსების მცდელობამ ალბათ მოახერხა ქართველ მთიელებში ქრისტიანული იდენტობის დამკვიდრება, რაც იყო საფუძველი იმისა, რომ ხევსურები „ქრისტიანობის სახელით ებრძოდნენ სხვა სარწმუნოების გავლენას და ‚ურჯულოს‘, როგორც თვითონ ამბობენ, ფეხი არ მოაკიდებინეს ხევსურეთში მაჰმადიანობას“,⁷ მაშინაც კი, როდესაც

¹ ჯავახიშვილი, *ქართული სამართლის ისტორია*, გვ. 28.

² შაკალათია, *ხევსურეთი*, გვ. 17.

³ ბასილი ეზოსმოდლუარი, *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი*, გვ. 129.

⁴ გოგოჭური, *ხევსურეთის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 76.

⁵ *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, ტ. III, გვ. 634.

⁶ იქვე.

⁷ ხიზანაშვილი, *ეთნოგრაფიული ნაწერები*, გვ. 67.

ისლამის შემოტევა საკმაოდ ძლიერი იყო და ისლამიზაციას ვერ გადაურჩნენ ჩრდილო კავკასიის ხალხები. მიუხედავად ამისა, საქართველოს მთიანეთის საკითხი მაინც პრობლემური რჩებოდა. ქართულმა სახელმწიფომ მხოლოდ ნაწილობრივ მოახერხა ქრისტიანული სულიერების დამკვიდრება მთიანეთის, და ალბათ არა მხოლოდ მთიანეთის მოსახლეობაში. ხევსურეთში ამის ერთ-ერთ მაგალითს *ძენგლის დადების* ტრადიცია წარმოადგენს. ამ ვარაუდის გამოთქმის უფლებას გვაძლევს შემდეგი: *ძენგლის დადება* ახლოს დგას ქრისტიანულ ალტექმის დადებასთან, რომელიც ღმერთისადმი მიცემული *მტკიცე* და იმავდროულად *თავისუფალი* დაპირებაა და რომელიც სიკეთეს უნდა ემსახურებოდეს - *ძენგლის დადება*ც დამნაშავეს მიერ თავისუფალი არჩევანის გაკეთებას გულისხმობს. სალოცავის მიერ დასჯილი პირი, იმ შემთხვევაში, როდესაც მას მკითხავი არ განუსაზღვრავს სასჯელის სახეს, ყოველგვარი ძალდატანების გარეშე დებს ალტექმას, ე. ი. აცნობიერებს თავის დანაშაულს, თავადვე გამოაქვს საკუთარი თავისათვის განაჩენი და თავადვე განსაზღვრავს ვალდებულებას, რომელიც უნდა შეასრულოს სასჯელის მოხდის მიზნით. ვალდებულება, ძირითადად სიკეთის ქმნას გულისხმობს. ეს არის სალოცავის სამსახური და მსხვერპლშენიერვა წყალობის გაღების მიზნით, რაც მკრთალად მაგრამ მაინც იკვეთება სასჯელის მოხდის რიტუალში (ალტექმის დამდები მსხვერპლად შენიღული საკლავიდან წილს არ ითხოვს, რომელიც სხვა შემთხვევაში მას ყოველთვის ერგება). *ძენგლის დადება*, როგორც ზემოთ ითქვა, *თვითგასამართლება*ა. საყურადღებოა ერთი გარემოება. ძველ ქართულში სიტყვა ძეგლს//ძენგლს სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა და განაჩენს, ვალდებულებასაც აღნიშნავდა.¹ ქრისტიანული რელიგიის გავლენად უნდა ჩაითვალოს ალბათ, ძენგლის დადების ტრადიციაში სინანულის საიდუმლოს, მონანიების გათვალისწინება, მიუხედავად მისი აღსრულების სრულიად სხვა წესისა და სიამაყის, ერთ-ერთი მომაკვდინებელი ცოდვის, დანაშაულად აღქმა ადგილობრივ რელიგიურ სისტემაში.

იმავდროულად *ძენგლის დადება* მოიცავს ქრისტიანობისთვის მიუღებელ ქმედებებსაც: სისხლიან მსხვერპლშენიერვას, მათ შორის მონანიების მიზნით, მკითხავის ჩარევას სასჯელის ფორმის დადგენასა და დანაშაულის გამოსყიდვის საშუალების განსაზღვრაში და სხვა. ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ *ძენგლის დადების* ტრადიციაში ასახულია ოფიციალური სახელმწიფო რელიგიის - ქრისტიანობის ზნეობრივი ნორმების დამკვიდრების მცდელობა ტრადიციულ საზოგადოებაში და აღნიშნული ნორმების შერწყმა, მათი მორგება ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრების ტრადიციულ წესთან.

და ბოლოს, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დაავადებათა გარკვეულ ნაწილს ხევსურები სალოცავის წყრომის შედეგად მიიჩნევდნენ. ასეთი წარ-

¹ ხოჭოლავა-მაჭავარიანი, *საისტორიო წყაროებში*, გვ. 267-268.

მოდგენა არც თუ იშვითად რეალურად ხდებოდა დაავადების მიზეზი. პიროვნებას, რომელიც არღვევდა ადგილობრივ რელიგიურ წესებს თუ ზნეობრივ ნორმებს, ხშირად დამნაშავის, ცოდვილის განცდა ეუფლებოდა, რაც უარყოფითად მოქმედებდა მის ფსიქიკაზე და იგი რეალურად ავად ხდებოდა. ამ შემთხვევაში *ძენგლის დადება*, თვითგასამართლება, თავის თავისთვის განაჩენის გამოტანა და ალტქმით დაკისრებული ვალდებულების შესრულება, მონანიება, ცოდვისგან გათავისუფლების შეგრძნება, ავადმყოფის ფსიქიკაზე უთუოდ დადებითად მოქმედებდა და მის გამოჯანმრთლებას უწყობდა ხელს.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

- ბალიაური, ხალხური მედიცინა** - ბალიაური მ., *ხალხური მედიცინა ხევსურეთში*, 1946, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის არქივი, მ. ბ. ბ. 1/21.
- ბალიაური, მაკალათია, მიცვალებულის კულტი** - ბალიაური მ., მაკალათია ნ., *მიცვალებულის კულტი ხევსურეთში, მიცვალებულის კულტი არხოტის თემში*, კრ. „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, 1940, 3, გვ. 4-64.
- ბარდაველიძე, სასულიერო ტექსტები** - ბარდაველიძე ვ., *აღმოსავლეთ საქართველოს ქართველი მთიელების სასულიერო ტექსტები*, კრ. „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, 1938, 1.
- ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები** - ბარდაველიძე ვ., *აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები*, ტ. 1, ფშავი, თბილისი, 1974.
- ბასილი ეზოსმოძღუარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი** - ბასილი ეზოსმოძღუარი, *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი*, წიგნში: *ქართლის ცხოვრება*, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბილისი, 1959, გვ. 115-150.
- გოგოჭური, ხევსურეთის არქეოლოგიური ძეგლები** - გოგოჭური გ., *ხევსურეთის არქეოლოგიური ძეგლები და მათი შესწავლის პერსპექტივები*, კრ. „ხევსურეთი“, თბილისი, 2015, გვ. 54-83.
- გუჯეჯიანი, ქართული ჩვეულებითი სამართალი** - გუჯეჯიანი რ., *ქართული ჩვეულებითი სამართალი ევროპული ღირებულებების კონტექსტში*, საერთაშორისო ინტერდისციპლინარული კონფერენცია: *„ევროპული ღირებულებები და იდენტობა“*, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი, 2014, მოხსენებები, გვ. 130-148.

- დავითაშვილი, სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი ძველ ქართულ სამართალში** - დავითაშვილი გ., სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი ძველ ქართულ სამართალში, თბილისი, 2007.
- კიკნაძე, ჯვარ-ხატების რელიგიური სისტემის ქრისტიანული სუბსტრატი** - კიკნაძე ზ., ჯვარ-ხატების რელიგიური სისტემის ქრისტიანული სუბსტრატი, წიგნში: მისივე, ქართული მითოლოგია, I, ჯვარი და საყმო, თბილისი, 2016, გვ. 237-255.
- მაკალათია, ხევსურეთი** - მაკალათია ს., ხევსურეთი, თბილისი, 1935.
- მინდაძე, ქადაგობის საკითხისათვის** - მინდაძე ნ., ქადაგობის საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, კრ. „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, 1987, 23, გვ. 174-180.
- მინდაძე, ქართველი ხალხის ტრადიციული სამედიცინო კულტურა** - მინდაძე ნ., ქართველი ხალხის ტრადიციული სამედიცინო კულტურა, თბილისი, 2013.
- მცირე სჯულისკანონი** - მცირე სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადა ე. გიუნაშვილმა, თბილისი, 1973.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III** - საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბილისი, 1979.
- ოჩიაური, არხოტის თემი** - ოჩიაური ა., ქართული ხალხური დღეობების კალენდარი, ხევსურეთი (არხოტის თემი), თბილისი, 1988.
- ოჩიაური, ბუდე-ხევსურეთი** - ოჩიაური ა., ქართულ ხალხური დღეობების კალენდარი, ხევსურეთი, II (ბუდე-ხევსურეთი, შატილი, მილმახევი), თბილისი, 2005.
- ოჩიაური, ფშავი** - ოჩიაური ა., ქართული ხალხური დღესასწაულები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ფშავი), თბილისი, 1991.
- ოჩიაური, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან** - ოჩიაური თ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბილისი, 1954.
- სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა** - სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგისა, წიგნში: ქართული სამართლის ძეგლები, I, ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბილისი, 1963, გვ. 475-552.
- ქალდანი, ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კომპური კულტურა** - ქალდანი ა., ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კომპური კულტურა, თბილისი, 1990.
- ქეშიკაშვილი, ძეგლის გავრცელების არეალისა და მნიშვნელობისათვის** - ქეშიკაშვილი ი., ძეგლის გავრცელების არეალისა და მნიშვნელობისათვის, „ტერმინოლოგიური ძიებანი“, თბილისი, 1991, გვ. 80-86.
- ძეგლისწერაჲ რუის-ურბნისის კრებისაჲ** - ძეგლისწერაჲ რუის-ურბნისის კრებისაჲ, წიგნში: ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო და საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ თბილისი, 1970, გვ. 105-126.

- ჭინჭარაული, ხევსურული ლექსიკონი - ჭინჭარაული ა., ხევსურული ლექსიკონი, თბილისი, 2005.
- ხიზანაშვილი, ეთნოგრაფიული ნაწერები - ხიზანაშვილი ნ., ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბილისი, 1940.
- ხოჭოლავა-მაჭავარიანი, საისტორიო წყაროებში დადასტურებული იურიდიული ტერმინებისათვის - ხოჭოლავა-მაჭავარიანი ნ., საისტორიო წყაროებში დადასტურებული ერთი რიგის იურიდიული ტერმინებისათვის (ძველი, ძველისწერა, ძველი-განაჩენი, ძველთდება), კრ. „ქართული ტერმინოლოგიის საკითხები“, III, თბილისი, 2017, გვ. 267-278.
- ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი - ჯავახიშვილი ი., ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წიგნი I, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბილისი, 1950.
- ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია - ჯავახიშვილი ი., ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი მეორე, წიგნში: მისივე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII, თბილისი, 1984.
- Assmann, *Confession in Ancient Egypt* - Assmann J., *Confession in Ancient Egypt*, „Ritual and Ethics. Patterns of Repentance. Judaism, Christianity, Islam. Second International Conference of Mediterranean“, Ed. by Adriana Destro, Mauro Pesce, Paris, Louvain, 2004, გვ. 1-12.

Nino Mindadze

On One of the Traditions related to Illness
(According to Ethnographic Data of Khevsureti)

Summary

Illness played significant role in the history of various peoples, in the process of formation and development of culture. On the other hand, culture itself influenced illness; the traditions related to it and provided the peculiarities of rites. All religious systems viewed disease as the category of evil and a negative event, and blamed evil spirits for it.

Beginning from the ancient civilisations until nowadays, one of the main causes of the outbreaks of the disease were related to the kind forces of the universe - God, divinities, saints (sometimes), who took care of the well being of the people and also acted as judges. Disease acquired function of social control and in many cases it was

regarded as a sanction or punishment for the sins which were conducted by people for various reasons. This opinion was widespread in Georgia.

In Khevsureti, one of the mountainous regions of Georgia, locals thought the disease was caused due to the anger of the sanctuary and its punishment. According to local residents, the anger of the sanctuary was caused by: a false oath (a lie during the oath), the pride that caused the crime, disobedience to the rules and laws of the sanctuary. To atone for the crime, to complete the punishment and to cure the disease, the patient or his / her lord made a vow; he / she took responsibility, which meant sacrificing prayer during the holiday or doing some work for the sanctuary. Interpolation of repentance, motives of pride and some other elements can be considered as the influence of Christianity. In my opinion, we have a case of giving a vow similar to Christian tradition, which corresponds to the local Khevsur traditional lifestyle.

Most cases, where the cause of the disease was not obvious, Khevsurs considered as a result of the wrath of the deity. However, a person who violated traditional religious laws, regardless of his / her personality, could be affected by a sense of sinfulness; therefore, the realization that he / she committed a sin could be caused by an illness, mainly a mental illness, which was truly cured through repentance and confession of sins.

ფიზიკური ანთროპოლოგია - PHYSICAL ANTHROPOLOGY

ლიანა ბითაძე, დავით ჭითანავა, შორენა ლალიაშვილი,
ნინო თავართქილაძე, რამაზ შენგელია

გვარსახელები და მოსახლეობის ანთროპოლოგიური და გენეტიკური პოლიმორფიზმი

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გვარსახელებს ტრადიციულად ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ჭრილში განიხილავენ.¹ რამდენიმე ათეული წელია იგივე პრობლემის კვლევა, ანთროპოლოგიასა და გენეტიკაშიც დაინერგა. გვარსახელების გავრცელების არეალი და სიხშირე, პოპულაციებს შორის არსებული ქორწინებათა სისტემა მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევა მოსახლეობის ანთროპოლოგიური შემადგენლობისა და მორფოლოგიური ტიპის თავისებურების შესახებ.² თანამედროვე ანთროპოლოგიურ კვლევებში უფრო ხშირად მიმართავენ გვარსახელების გავრცელების არეალის ანალიზს, რადგან პოპულაციების ისტორიულ და გენეტიკურ მსგავსებას შორის გარკვეული პარალელები არსებობს. ეთნიკური ჯგუფის ჩამოყალიბების რეკონსტრუქცია არაერთ წყაროს (არქეოლოგიური, ანთროპოლოგიური, ეთნოლოგიური, ლინგვისტური, ისტორიული და სხვა) ემყარება.³ მათ რიგს განეკუთვნება თანამედროვე გვარსახელები, რადგან ის ინდიკატორია იმ სპეციფიკური ანთროპოლოგიური ნიშნებისა, რომლის მატარებელნი ეთნოსის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენენ, ქმნიან მის ისტორიას, უზრუნველყოფენ გენეტიკურ პოლიმორფიზმს, გადაეცემიან თაობებს და გენეტიკურ მარკერად ყალიბდებიან. თუ გვარსახელს ერთ-ერთ შერჩევით ნეიტრალურ ლოკუსის ალელად განვიხილავთ, მაშინ მათი სიხშირე პოპულაციებში შეიძლება პირობითად გენეტიკური მარკერების განაწილებას გავუთანაბროთ.⁴ ამავე დროს, გვარსახელების ინფორმაციული ღირებულება, შესაძლოა, კოდომინანტურ

¹ თოფჩიშვილი, *სახელების ეთნოლოგია და ისტორია*, გვ. 37; ჭუმბურიძე, *ნამლევი (მცირერიცხოვანი გვარები)*, გვ. 85; *გვარსახელები საქართველოში*, გვ. 53.

² Алексеева и др., *Антропологическое изучение лесных пенцев*, გვ. 26-27.

³ Соловьева и др. *Дифференциация русского генофонда*, გვ. 426.

⁴ Рычков (и др.), *Генетика и антропология популяций таяжских охотников*, გვ. 39; Nei, *Genetic distance between populations*, გვ. 285.

გენეტიკურ სისტემაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყოს,¹ რადგან პოპულაციებს შორის გვარსახელების განაწილების გამოყენებითა² და გენეტიკური მარკერების³ მიხედვით გამოთვლილი გენეტიკური დისტანციები თანაბარია. გვარსახელი ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ინსტრუმენტს წარმოადგენს გენეტიკური და დემოგრაფიული მაჩვენებლების ცვალებადობის შესასწავლად.⁴

გვარსახელების რაოდენობის ცვალებადობა დროში, პოპულაციებში გენეტიკური შემადგენლობის შეცვლის თაობაზე მსჯელობის საშუალებას იძლევა. აღნიშნული ცვალებადობა შესაძლოა გამომწვეული იყოს გენთა დრეიფით⁵, მიგრაციული პროცესებით და სხვა მიზეზების ზემოქმედებით. ზოგადად, საქართველოს მოსახლეობაში გავრცელებული გვარსახელების დინამიკის (ყოველ შემთხვევაში XVI საუკუნიდან მაინც) ანალიზი პერსპექტიულია და შემდგომი კვლევის გადაუდებელ ამოცანას წარმოადგენს. მაგ., ოჩამჩირის, გუდაუთის და გაგრის აბხაზებში გავრცელებული გვარსახელების ანალიზით (რომლის დაახლოებით 80% ქართულ გვარსახელებად განიხილება და გავრცელებულია საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში) აიხსნა ანთროპოლოგიური სისტემებით მიღებული ძალიან მაღალი მორფოლოგიური მსგავსება აფხაზებსა და ქართველებს შორის.⁶ ეს ნათელი ილუსტრაციაა იმისა, თუ რაოდენ დიდი მნიშვნელობა ენიჭება გვარსახელებს ანთროპოლოგიურ კვლევებში.

გვარსახელი, Y-ქრომოსომის დნმ მარკერების მსგავსად, თაობებს მამის ხაზით გადაეცემა და უტოლდება ერთ კოდომინანტურ გენეტიკურ სისტემით მიღებულ ინფორმაციას.⁷ ამდენად გვარსახელი, ერთი მხრივ, არის სოციალური წარმონაქმნი, მეორე მხრივ, გენეტიკური მარკერის ანალოგი. ის, გენების მსგავსად (უფრო მართებულია ითქვას გენებთან ერთად), გადაადგილდება სივრცეში, დროთა განმავლობაში განიცდის ცვლილებებს (მაგ. წარმოქმნის ახალ გვარსახელს/ებს და ა. შ). ის გენებისაგან განსხვავებით, არ განიცდის მუტაციას.⁸ რჩება იგივე გენეტიკის მატარებელი, მხოლოდ ზრდის გვარსახელის სპექტრს (რაოდენობას). გვარსახელი ის ინსტრუმენტია, რომელიც გვანდის ინფორმაციას ქორწინებითი კავშირების (ქორწინებითი

¹ Morton, Yee, Harris, Lew, *Bioassay of kinship*, გვ. 508; Stevenson, Brown, Schanfield, *Surname analysis as a sampling method*, გვ. 219.

² Hedrick, *A new approach to measuring genetic similarity Evolution*, გვ. 277.

³ Nei, *Molecular Population*, გვ. 123.

⁴ Лавряшина, Ульянова, Балановская, *Динамика фамильного состава*, გვ. 14.

⁵ გენთა დრეიფი ისეთი მოვლენაა, როდესაც ნებისმიერი შემთხვევითი მიზეზი ცვლის გენების სიხშირეს და იწვევს პოპულაციებში მემკვიდრული ცვალებადობის შემცირებას.

⁶ ბითაძე (და სხვა), *აფხაზების ანთროპოლოგიური ისტორია*, გვ. 293.

⁷ Crow, Mange, *Measurement of inbreeding*, გვ. 199; ბითაძე (და სხვა), *აფხაზების ანთროპოლოგიური ისტორია*, გვ. 289-290.

⁸ მუტაცია - გენის მკვეთრი, უეცარი ნახტომისებრი ცვლილება.

მიგრაცია) შესახებ, იძლევა ქორწინებითი უპირატესობების შესწავლის შესაძლებლობას, განსაზღვრავს მოსახლეობის გენეტიკურ და მორფოლოგიურ პოლიმორფიზმს, ავლენს შესაძლო ინბრიდინგს.¹

ითვლება, რომ გვარსახელის მატარებელთა რაოდენობა პოპულაციებში ექვემდებარება გენეტიკურ დრეიფს.

გვარსახელების გენეალოგიური კვლევები, რომელშიც გვარი თავისი ქორწინებათა სისტემითა და გენოფონდით გენეტიკურ მარკერად განიხილება, დიდ ინფორმაციას იძლევა ეთნოგენეზის შემადგენელი ყველა კომპონენტის შესახებ. იგი ასევე დიდ დახმარებას უწევს დნმ-მარკერების კვლევების ინტერპრეტაციას: Y-ქრომოსომის ცალკეული შაპლოჯგუფის სიხშირის, პირვანდელი არეალის და გავრცელების მიმართულების, გვართაშორის ნათესაური კავშირების დადგენის თვალსაზრისით. საქართველოში გვარსახელების ამ კუთხით შესწავლა ახალი დაწყებულია და ეძღვნება „ნამლევი“ ანუ მცირე და გაქრობის პირას მქონე გვარებს. გაირკვა, რომ გვარსახელის შემცირება, გაქრობა უშუალო კავშირშია ისეთ მიზეზებთან, როგორიცაა არდაქორწინება, უშვილობა და ადრეულ ასაკში სიკვდილიანობა.² ამით დადგინდა გვარსახელების შემცირების „შემთხვევით“ მიზეზთა (დრეიფი) ერთობლივი მექანიზმი.

ზოგადად, მოსახლეობის აღწარმოება სხვადასხვა ფაქტორთან არის დაკავშირებული (მაღალი შობადობა, დაბალი სიკვდილიანობა და სიცოცხლის მაღალი ხანგრძლივობა, ჯანმრთელობა და ჯანსაღი ცხოვრების წესი). იგივე მიზეზების არარსებობა, მწვავე ინფექციები და ეპიდემიები, სოციალური ფაქტორები, ბევრი შვილის არყოლის განწყობა მოსახლეობის შემცირებას იწვევს. ზოგჯერ ეს ბევრი შვილის ყოლა, ვლინდება სურვილში, რაც შეიძლება მეტი ვაჟი დაიბადოს, ვიდრე ქალი, რაც მომავალში სქესთა შეფარდების დარღვევას იწვევს და ასევე არასასურველია. ყველა ჩამოთვლილი ფაქტორი სხვადასხვა დოზით ასახვას ჰპოვებს ცალკეულ გვარსახელში და ხშირად მისი სიდიდის ან სიმცირის მიზეზი ხდება.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იშვიათ გვარებად ჩამოყალიბება შესაძლოა გამოწვეული იყოს შობადობის საერთო დონის შემცირებით³ და ქორწინებითი უპირატესობით. შობადობის საერთო დონის შემცირებაზე ზუსტი მონაცემები XIX საუკუნეზე ადრინდელი არ მოგვეპოვება, XIX საუკუნიდან კი, გარკვეულწილად, შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ ამ პროცესს საეკლესიო მეტრიკული წიგნების მიხედვით. ქორწინებათა უპირატესობებს ფეოდალიზმის პირობებში დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. გლეხებიც კი ხშირ შემთხვევაში სხვადასხვა მიზეზთა გამო (უმთავრესად ერთი წარმომობის

¹ ინბრიდინგი არის ახლო ნათესაური ქორწინება.

² Chitanava (et al.), *An Interdisciplinary Analysis of Surname Extinction in Mingrelia*, გვ. 112; ჭითანავა (და სხვა), „ნამლევი“ გვარსახელები სამეგრელოში (მასალა იბეჭდება).

³ Ульянова, Лавряшина, *Временная динамика генетико-демографической структуры*, გვ. 17.

შესახებ გადმოცემით) ერთმანეთში ქორწინებას დაუშვებელად მიიჩნევდნენ. ცალკეულ გვარსახელებში ეს ფაქტორი ხშირად მისი სიდიდის ან სიმცირის მიზეზი ხდება. დემოგრაფიულ ლიტერატურაში არდაქორწინება, უშვილობა და ნაადრევი სიკვდილობა მოსახლეობის შემცირების ძირითად ფაქტორებად განიხილება, მაგრამ არაფერია ნათქვამი გვარსახელებთან მიმართებაში, თუმცა არის ნაშრომები, სადაც მოყვანილია საქართველოში გვარსახელების სია, მათი რაოდენობა და განსახლების არეალი.¹

წინამდებარე კვლევა ეძღვნება საშუალო სიდიდის გვარსახელს ჩაგანავას და იმ მიზეზების დადგენას, თუ რა ფაქტორებმა განაპირობა მისი სიდიდე და, ზოგადად, შეიძლება თუ არა გამოვლენილ ფაქტორებს ეწოდოს დრეიფი?

საისტორიო წერილობით წყაროებში ცნობები გვარსახელ ჩაგანავაზე არ არის შემორჩენილი. ისინი მხოლოდ XIX საუკუნის საეკლესიო მეტრიკულ წიგნებში არიან ფიქსირებულნი. მათი კომპაქტური დასახლება რიონის პირზე გაშლილ აბაშის რაიონის სოფელ კეთილარშია. არსებული აღწერილობებით, ჩაგანავები 2000 წელს შეადგენენ დაახლოებით 900 სულს (აბაშა - 369, თბ. - 148, ბათ. - 79 და სხვა). სოფელ კეთილარში, ჭიჭე ნარნეს ნაპირებზე განსახლებულ ჩაგანავების უბანს ეწოდება საჩაგანავო. პ. ცხადაიას აზრით, ჩაგანა ჩაგუ-ს მოფერებითი ფორმაა.² ჩაგანავები კეთილარის თავდაპირველ მოსახლედ ითვლებიან, რომელი ადგილიც სოფელ ტყვირისაგან პატარა არხით ყოფილა გამოყოფილი. ისინი ტყვირის ეკლესიის მრევლნი იყვნენ და ამ ეკლესიას დღესაც ჩაგანავების ეკლესიას ეძახიან. როდესაც XIX საუკუნეში რიონს ხელოვნურად შეუცვალეს კალაპოტი მან გაიარა ზემოსხენებულ არხში და ტყვირი და საჩაგანავო ერთმანეთს დაშორდა.³ დღეს სოფელ კეთილარში ჩაგანავების 53 კომლია, ისინი კეთილარში ერთ-ერთ ძველ გვარად ითვლებიან. როგორც ჩვენს მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალების, ისე დეკანოზ კოსტანტინე კაჭარავას ჩანაწერების საფუძველზე, გვარსახელი მოსულა ზუგდიდის რაიონიდან. მისივე აღნიშვნით, გვარის თავდაპირველი სახე უნდა იყოს „ჩაგუნავა, ისინი სამეგრელოს მთავარს ტყვირის ბოლოში დაუსახლებია. დროთა განმავლობაში ეს გვარი აქ გამრავლდა და ასე გაჩნდა სოფელი კეთილარი. ავტორისავე აღნიშვნით, ჩაგანავების ერთი ნაწილი გვარის გადაკეთებას ცდილობდა და აზნაურის გვარის მაჭავარიანის მიღება უნდოდა, მაგრამ მათ ეს ვერ მოახერხეს.⁴ ამ სახის გადმოცემა ჩვენც ჩავინერეთ, კერძოდ ჩაგანავები აცხადებენ, რომ ისინი მაჭავარიანები ყოფილან სვანეთიდან, საიდანაც გამოქცეულან კაცის მოკვლის გამო. ჩვენ ამის დამადასტურებელი ისტორიული დოკუმენტი არ

¹ გვარსახელები საქართველოში, გვ. 53.

² ცხადაია, გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში, გვ. 149.

³ კაჭარავა, ესე სოფელი კეთილარს, გვ. 54-55.

⁴ კაჭარავა, ესე სოფელი კეთილარს, გვ. 54-55.

გაგვანია, მაგრამ თვითონ ის ფაქტი, რომ გვარსახელი ჩაგანავა XIX საუკუნემდე არც ერთ ისტორიულ დოკუმენტში არ ფიგურირებს, ზემოხსენებული გადმოცემა შესაძლოა რეალურიც იყოს. ჩაგანავეს სოფელ კეთილარში გვარის სალოცავიც ჰქონიათ და მისთვის ცალკე ქვევრი იყო გამოყოფილი.¹

მასალა. კვლევაში გამოყენებულია სოფელ კეთილარში მცხოვრებ ჩაგანავას გვარსახელის 31 ოჯახის გენეალოგია (ცხრ.1), რომლებიც შედგენილია მეტრიკული წიგნებიდან.²

გენეალოგიური კვლევა გენეტიკაში ფართოდ გავრცელებული მეთოდია. მისი მეშვეობით დადგინდა ზოგიერთი დაავადების მემკვიდრეობის ტიპი (რეცესიული თუ დომინანტური; აუტოსომურ თუ სქესობრივ ქრომოსომებთან შეჭიდული); განისაზღვრება პოპულაციებში გენეტიკური „ტვირთი“³ და ა. შ. გვარსახელების გენეალოგიური კვლევით, გარდა ზემოაღნიშნულისა, შესაძლებელია განისაზღვროს კონკრეტული ოჯახის დემოგრაფიული მაჩვენებლები და გარემოსთან ადაპტაცია.

ცხრ. 1-ში წარმოდგენილია სოფელ კეთილარში მცხოვრები ჩაგანავას წინაპრები. გაირკვა, რომ ერთი სოფლის და გვარსახელის 31 ოჯახის წარმომადგენლების უმეტესი ნაწილი დიდი ალბათობით ნათესავები იყვნენ. ისინი XVIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და XIX საუკუნის დასაწყისში, მათი შვილები XIX, ხოლო შვილთაშვილები XX საუკუნის დასაწყისში დაიბადნენ. ჩვენ ხელთ არსებული მასალა არ გვაძლევს ამ ოჯახების ურთიერთნათესაური კავშირის დადგენის საშუალებას, რადგან ინფორმაცია მათი მშობლების და დედამამიშვილების შესახებ არ მოგვეპოვება. ერთს აღვნიშნავთ, რომ გენეალოგიები განსხვავდებიან აღწარმოების ტემპით, რაზეც მათში თაობების⁴ რაოდენობა

¹ „ძველად ჩაგანავეს წესად ჰქონდათ, შემოდგომაზე, როცა ყურძენს მოინევენ და ღვინოს დააყენებდნენ, ყველა ჩაგანავას ოჯახს ერთი დოქი შავი ღვინო უნდა მიეტანა იმ ეზოში სადაც ეხლა ნოდარ გრიგოლია ცხოვრობს. ეს ოჯახი ძველად ჩაგანავას ეკუთვნოდა. აქ იყო დიდი ჭური, რომელსაც „ჩაგანეფიშ ლაგვანი“ ერქვა. ამ საგვარეულო ჭურს იმ მოტანილი ღვინით გაავსებდნენ, მერე კი შობის მარხვამდე, ნოემბრის თვეში ჩაგანავას გვარის თავკაცი შემოკრებდა მხოლოდ კაცებს ჩაგანავას გვარიდან და ამ ოჯახში მოიყრიდნენ თავს, მოიყვანდნენ მღვდელს და გვარს დაალოცვინებდნენ. ჭურის ღვინო იმ დღეს უნდა დაეღიათ, კლავენ ხარს, მოჰქონდათ პურ-მარილი. სუფრას ქალებს არ გააკარებდნენ“.

² სსცსა, 1840-1870 წ.წ. ფ. 489; კეთილარის წმინდა გიორგის ეკლესია, 1871-1915 წწ. ფ. 489.

³ გენეტიკური „ტვირთი“ - პოპულაციებში ლეტალური და ნახევრადლეტალური მუტაციების დაგროვება, რომლებიც ჰომოზიგოტურ მდგომარეობაში გადასვლის შემთხვევაში იწვევს ინდივიდთა სიცოცხლისუნარიანობის შემცირებას და სიკვდილს.

⁴ ჩვენს შემთხვევაში თაობად განისაზღვრა ინდივიდთა ჯგუფი, რომლებიც დაკავშირებული არიან ნათესაობის ერთი ტიპით, როგორც თავისი შთამომავლების, ასევე მშობლების მიმართ. სხვა შემთხვევაში, თუ თაობად მივიჩნევთ დროის იმ ინტერვალს, რომელშიც დაიბადნენ და ცხოვრობენ ერთი მამის შვილები, მეორე და

მეტყველებს, თუმცა პირდაპირი კავშირი ოჯახის უფროსის ასაკთან და თაობების ცვლასთან დაკავშირებით არ ვლინდება. კორელაციის არარსებობა⁶, 24-ე და 29-ე გენეალოგიებით მტკიცდება (ცხრ. 1). კვლევაში ყველაზე ხშირია 4 თაობიანი ოჯახების რაოდენობა (35,5%), თანაბრად 3 და 5 (თითოეული 25,8%), ხოლო 6 (9,7%) და 2 (3,2%) თაობიანი ოჯახები ბევრად მცირეა. ამის მიზეზი, შესაძლოა სხვადასხვა იყოს.

ქორწინება. 1854-1915 წლების მეტრიკული წიგნების ჩანაწერებიდან განვსაზღვრეთ ჩაგანავების გვარის კაცებისა და ქალების დაქორწინებულთა რაოდენობა, ქორწინების საშუალო ასაკი და მისი დისპერსია (ცხრ. 2). ამ პერიოდში აღრიცხულია ჩაგანავას გვარის 121 წარმომადგენლის ქორწინება, მათ შორის 71 კაცისა და 50 ქალის. ჩაგანავა მამაკაცების 72,2% - პირველ, 22,5% - მეორე და 4,2% მესამე ქორწინებაში იმყოფებოდნენ, ხოლო ჩაგანავას ქალები, ძირითადად, ერთხელ თხოვდებოდნენ (98%).

მეტრიკული ჩანაწერებიდან გამოთვლილია, ჩაგანავების (მამაკაცების და ქალების) და მათი მეუღლეების პირველ, მეორე და მესამე ქორწინების საშუალო ასაკი და ა. შ. (ცხრ. 2-3).

მამაკაცების პირველი ქორწინების ასაკი დიდი დიაპაზონით ხასიათდება. მეორე და მესამე ქორწინებაში მყოფი მამაკაცების რიცხვი სტატისტიკურად არავალიდურია და მხოლოდ ფაქტის აღნიშვნით შემოვიფარგლებით. იგივე მონაცემებით ირკვევა, რომ ჩაგანავას გვარის ქალების ქორწინებები უფრო ადრეული ასაკიდან იწყება, მათი რეპროდუქციული ასაკის დისპერსია დაბალია, ისევე როგორც ჩაგანავას გვარის კაცების მეუღლეების ქორწინების ასაკი (ცხრ. 3). კეთილარში მცხოვრები სხვადასხვა გვარსახელის მამაკაცები ცდილობდნენ ახალგაზრდა ქალებზე დაქორწინებას, ზოგჯერ 30 წლით უმცროსზეც კი. სანინააღმდეგო შემთხვევებიც აღინიშნება, როდესაც ქალი 4-10 წლით უფროსია, მაგრამ ეს არც ისე ხშირია. ამით იმის აღნიშვნა გვინდა, რომ კეთილარის საზოგადოება მზად იყო ასეთი ტიპის ქორწინებებისათვის და კურთხევასაც იღებდა.

ორიოდე სიტყვა რეპროდუქციულ ასაკთან დაკავშირებით. ზოგადად, სქესობრივი მომწიფების ასაკი კავშირშია კლიმატურ სარტყელთან, კვებასთან, ურბანიზაციასთან, გენეტიკასთან და ა. შ. თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური შემადგენლობის და მორფოლოგიური ტიპის ვარიაციების შესწავლის მიზნით, ამ საკითხს საველე მუშაობისას ვიკვლევდით. ყოველ კონკრეტულ პოპულაციაში რეპროდუქციული და ეფექტურ-რეპროდუქციული წილის გარკვევა თაობებში იძლევა პროგნოზირების საშუალებას, ასევე პირდაპირ კავშირშია მოსახლეობის რიცხოვნობის ზრდასთან. ჩვენთვის უცნობია კეთილარის მოსახლეობის რეპროდუქციული ასაკის ხანგრძლივობა, რადგან საარქივო ჩანაწერები ამის საშუალებას არ იძლევა.

---

⁶ შემდეგ თაობებში, ყველაფერი ირლევია, რათა ძმათა შვილები შესაძლოა სხვადასხვა თაობაში აღმოჩნდნენ.

აღნიშნული პრობლემის გარკვევა შესაძლებელია გენეალოგიების მიხედვით: მშობლების პირველი ქორწინების საშუალო ასაკი, მისი ცვალებადობა, ასევე მათი ასაკი პირველ და ბოლო ბავშვის დაბადების ინტერვალი. კეთილარში მცხოვრებ მამაკაცებში რეპროდუქციული ასაკი 16 წლიდან მოყოლებული თითქმის მათ სიკვდილამდე გრძელდება; ქალების ზედა ასაკი 14 წელია, ხოლო ქვედა არ დგინდება.

საინტერესოა, ვინ მოჰყავდათ ცოლად ჩაგანავეებს და რომელ გვარებზე ათხოვებდნენ თავიანთ ქალიშვილებს. ქორწინების ჩანაწერებიდან შევადგინეთ ორი სია:

I - მამაკაცი ჩაგანავეების მეუღლეების გვარები - 1. აბრამია; 2. ბარამიძე; 3. ბესელია - 2; 4. ბოხუა; 5. ბულუხია; 6. გამზარდია; 7. გვაზავა - 3; 8. დგებუაძე; 9. ებრალიძე; 10. ესაია; 11. ესვანჯია; 12. თედორაია - 2; 13. თოფურია - 2; 14. თურქია; 15. კაცია; 16. კაციძე; 17. კაჭარავა; 18. კაჭახმაძე; 19. კომახიძე; 20. კუკულავა; 21. მესხი; 22. მითაგვარია; 23. ნადარაიშვილი; 24. ნაკაშიძე; 25. ნოდია - 2; 26. ოდიშარია; 27. ჟღენტი; 28. სახოკია; 29. სოსელია; 30. სტურუა; 31. ურიდია; 32. უჩამეიშვილი; 33. ფილია; 34. ფირცხლაშვილი; 35. ქაჩიბაია; 36. ქოიავა; 37. ჩაგანავა; 38. ცომაია; 39. ცხვიტარია - 2; 40. ნონორია; 41. ჭანტურაია; 42. ჭედი; 43. ჭუბაბრია; 44. ხოშტარია; 45. ჯაჯავა - 2; 46. ჯიბლაძე

II - ქალი ჩაგანავეების მეუღლეების გვარები - 1. აბურჯანია; 2. ბზიავა - 2; 3. ბულუხია; 4. ბურსილაია; 5. გაბილაია; 6. გოგეშვილი; 7. გრიგოლაია; 8. გუგუშვილი; 9. დუნდუა; 10. ებრალიძე - 3; 11. ესაკია; 12. თევდორაძე - 2; 13. თოფურია - 2; 14. კიზირია; 15. კინტირია; 16. კორტანელი; 17. ლაბარტყავა; 18. მაკალათია; 19. მარლანია; 20. მელიქაძე; 21. მიგინეიშვილი; 22. მიმინოშვილი; 23. მიქაძე; 24. ოდიშარია - 2; 25. ტურმელაძე; 26. უჩამეიშვილი; 27. ფინცაკია; 28. ფრანგიშვილი; 29. ქაჩიბაია; 30. ქიქავა; 31. ღვინჯილია; 32. შამუგია; 33. შარაქიძე; 34. ჩაგანავა; 35. ჩილაჩავა; 36. ცაგურია; 37. ცომაია - 2; 38. ცქვიტისშვილი; 39. ნულაია - 2; 40. ნულეისკირი; 41. ჭანტურაია - 2; 42. ხორავა; 43. ხოშტარია; 44. ქაჩიბაია.

გვართა სპექტრი, რომლებთანაც ჩაგანავეები ქმნიდნენ ოჯახს, საკმაოდ დიდია. ჩაგანავეებს უფრო ხშირად მოჰყავდათ ცოლად შემდეგი გვარსახელების ქალები: ბესელია - 2, გვაზავა - 3, თედორაია - 2, თოფურია - 2, ნოდია - 2, ჯაჯავა - 2. ჩაგანავას ქალები უფრო ხშირად მიჰყვებოდნენ ცოლად შემდეგი გვარსახელის მამაკაცებს: ბზიავა - 2, ებრალიძე - 3, თევდორაძე - 2, თოფურია - 2, ოდიშარია - 2, ცომაია - 2, ნულაია - 2, ჭანტურაია - 2.

ამავე დროს, გენთა ორმხრივი გაცვლა მიმდინარეობდა ჩაგანავეებსა და ბულუხიას, ებრალიძეს, თოფურიას, ოდიშარიას, უჩამეიშვილს, ქაჩიბაიას, ცომაიას, ხოშტარიას, ჭანტურაიას გვარებს შორის. გენთა გაცვლის ასეთი პრაქტიკა, თუ რეგულარულ ხასიათს ატარებდა, შესაძლოა, ინბრიდინგის მიზეზიც გამხდარიყო. ასეთ შემთხვევაში თავისუფალი (ჰანმიქსია) ქორწინების პრინციპი დარღვეულია, რასაც მონიშნავს ჩაგანავას გვარში დაქორწინების ერთი შემთხვევაც.

შობადობა, სქესთა შეფარდება. ცალკეული გენეალოგიის მიხედვით განისაზღვრა ზოგიერთი დემოგრაფიული მახასიათებელი, როგორცაა შობადობა, სქესთა შეფარდება დაბადებისას II-V თაობებში და მთლიანად კეთილარში მცხოვრებ ჩაგანავების გვარში (ცხრ. 4-7).

ჩაგანავების 31 ოჯახის ერთ ეკოლოგიურ გარემოში განსახლებისა და მსგავსი ნეგატიური ფაქტორების ზემოქმედების მიუხედავად, ოჯახები განსხვავდებიან ახალშობილთა სქესთა შეფარდებით, განსაკუთრებით მეხუთე თაობაში, როდესაც ან თანაბარი რაოდენობის ქალ-ვაჟი იბადება, ან უმეტესად ქალი. ეს შესაძლოა დაკავშირებული იყოს მშობლების ასაკთან.

ყველაზე მეტი ვაჟი და ქალი დაბადებულა გიორგი ჩაგანავას (გენეალოგია 1) დიდ ოჯახში (53 ვაჟი და 27 ქალი). გიორგის შთამომავლებიდან 1820-1913 წლების განმავლობაში მხოლოდ 13 ვაჟი დარჩა.

ცხრ. 4-ში ნარმოდგენილი მასალით აშკარაა, რომ ჩაგანავების ოჯახებში უმეტესად ვაჟები იბადებოდნენ. 31 ოჯახის მე-2 თაობაში დაიბადა 81 ვაჟი და 9 ქალი, სქესთა შეფარდება 9:1. მე-3 თაობაში სქესთა შეფარდება მცირდება (1,85:1), რაც ოჯახებში დაბადებული გოგონების რიცხვის ზრდამ გამოიწვია. მე-4 თაობაში სქესთა შეფარდება კვლავ ვაჟების სასარგებლოდ შეიცვალა - 1,2:1, ხოლო მე-5-ში 0,76:1 შეფარდება ქალების მეტ ხვედრით ნილზე მეტყველებს. ზოგადად, სქესთა მეორადი შეფარდება, ყოველ 106 ვაჟზე 100 გოგონას დაბადება, ნორმად ითვლება. ორივე მიმართულებით დარღვევა არასასურველია მოსახლეობის აღწარმოებისა და რაოდენობის ზრდისათვის. ჩვენი ამოცანაა გაირკვეს თუ რომელი ფაქტორი მოქმედებს ყველაზე ნეგატიურად გვარსახელის სიდიდეზე.

დაუქორწინებლობა ერთ-ერთი ფაქტორია, რომელიც ამცირებს მოსახლეობის რიცხოვნობას, ზღუდავს გენეტიკურ და მორფოლოგიურ მრავალფეროვნებას. ჩაგანავას გვარში დაქორწინებული არ ყოფილა 97 მამაკაცი და 84 ქალი (ცხრ. 5); თითო მამაკაცს ორი შვილი რომ ჰყოლოდა, ჩაგანავების გვარი 194 სულით გაიზრდებოდა. ჩვენ მიერ მოყვანილი გიორგი ჩაგანავას გენეალოგია, აჩვენებს, რომ მის შთამომავლებში დაუქორწინებელთა რაოდენობა მაღალია. (იხ. ცხრ. 5-ის გენეალოგიები 2, 5, 9, 10, 14).

უშვილობა, დაუქორწინებლობის მსგავსად, ნეგატიურად მოქმედებს მოსახლეობის აღწარმოებასა და მის პოლიმორფიზმზე. უშვილობა ჩაგანავების ქალებში მამაკაცებთან შედარებით უფრო ხშირია (ცხრ. 6).

ჩვენს ხელთ არსებული მასალიდან გაირკვა, რომ საკვლევე პერიოდში ჩაგანავას გვარსახელის კაცების 25,7% და ქალების 34,5% არ დაქორწინებულა, ქორწინებაში მყოფი მამაკაცების 6,9% და ქალბატონების 16,8% უშვილო იყო. საშუალოდ დაუქორწინებლობა გვარში 30,1%, უშვილობა 11,85%-ია. უშვილობის მიზეზი, პოპულაციებში მიმდინარე გენეტიკური პროცესებია (გენთა მუტაცია, რეპლიკაციის შეცდომები). ცოცხალ ორგანიზმებში, მათ შორის ადამიანების ყველა თაობაში, უარყოფითი ალელები და მათი კომბინაციები წარმოიქმნება. ბიოლოგიური თვალსაზრისით ასეთი ზიგოტები

არასრულფასოვანია და შემდეგი თაობის აღწარმოებაში არ მონაწილეობენ, რადგან ჩასახული ორგანიზმების დაახლოებით 15% დაბადებამდე კვდება, 2% - უშუალოდ დაბადებისას, 3% - სქესობრივ მომწიფებამდე, ხოლო 20% არ ქორწინდება, ქორწინებების 10% კი უშვილოა.

ერთი გვარის გენეალოგიებით მიღებული დაუქორწინებლობის სურათი თანამედროვე საყოველთაო აღწერების მასალებით მყარდება. საქართველოში 15 წლის და უფრო მეტი ასაკის 1 409 438 მამაკაცია აღრიცხული, მათ შორის: ქორწინებაში არასოდეს ყოფილა - 348 662; ქორწინებაში იმყოფება - 927 873; ქვრივი - 48 215; განქორწინებაში - 32 228; არ არის მითითებული - 52 470. სულ საქართველოში 15 და მეტი ასაკის 1 613 037 ქალია, მათ შორის: არასოდეს ყოფილა ქორწინებაში - 265 695; იმყოფება ქორწინებაში - 944 525; ქვრივი - 295 298; განქორწინებაშია - 68 819; არ არის მითითებული - 38 700.¹ ამ მონაცემებით, დღეს საქართველოში 24,74% მამაკაცი და 16,47% ქალი არასოდეს იმყოფებოდა ქორწინებაში.

ავადობა, მოკვდაობა, გარდაცვალების მიზეზები. ავადობის სპექტრი, ასაკობრივი სტრუქტურა და სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა გვაძლევს ინფორმაციას იმ სოციალური და ბუნებრივი პირობების შესახებ, რომელთა ერთობლივი მოქმედება განაპირობებს მოსახლეობის შეგუებლობასა და ადაპტაციას. ცხრ. 6-ში გარდაცვალების მიზეზთა საკმაოდ ვრცელი სპექტრია წარმოდგენილი. მათგან ყველაზე ხშირად სახელდება ფილტვების ანთება, ინფექციური დაავადებები (ყვავილი, წითელა, ქოლერა, ტიფი, დიფტერია, ქლექი), თავის ტვინის ანთება (მენინგიტი). საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ანტიბიოტიკების ფართოდ გამოყენებამდე მოსახლეობის გარდაცვალების ძირითადი მიზეზი ინფექციური დაავადებები იყო. ეპიდემიების პირობებში მოსახლეობის რიცხოვნობა მნიშვნელოვნად მცირდება, ყველაზე ხშირად ილუპებიან ბავშვები და მოხუცები, მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი დაბერებას ვერ ასწრებს, ამიტომ ადრეულ ეპოქებში სიცოცხლის საშუალო ასაკი ძალიან დაბალი იყო.²

სიცოცხლის საშუალო ასაკი. მეტრიკული წიგნების ჩანაწერებიდან შევადგინეთ გარდაცვლილთა ასაკობრივი სტრუქტურა სქესისა და ასაკის მიხედვით (ცხრ. 9). ჩაგანავეების გვარში სქესის მიხედვით სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა მნიშვნელოვნად განსხვავდება. მამაკაცებში ქალებთან შედარებით ის უფრო მაღალია, თუმცა ორივე სქესისათვის ეს დაბალი მაჩვენებელია (ცხრ. 9).

პირველ ასაკობრივ ჯგუფში (0-4) გარდაცვლილთა რაოდენობა მაღალია. გოგონებში, ვაჟებთან შედარებით, ის ორჯერ მეტია (ცხრ. 7). ზოგადად, ჩაგანავას მდებარეობითი სქესის წარმომადგენლების სიკვდილიანობის ასაკობრივი სტრუქტურა განსაკუთრებულია: 0-4 დან 15-19 წლების ასაკში, გარდაცვლილთა რიცხვი უკვე 61,9% აღწევს. მამაკაცების გარდაცვალების პიკი 15-19 და 30-34

¹ საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის მასალები, 2014.

² ბითაძე, სიცოცხლის ხანგრძლივობის დინამიკა, გვ. 191.

ასაკობრივ ჯგუფებზე მოდის (39,2%). ამ სიკვდილიანობის სტრუქტურის მიხედვით ჩაგანავეები, შესაძლოა, მართლაც მიგრირებულნი იყვნენ სვანეთიდან და ბუნებრივ-კლიმატური პირობების მკვეთრმა ცვალებადობამ გამოიწვია სიცოცხლის დაბალი საშუალო ხანგრძლივობა და ბავშვთა მაღალი სიკვდილიანობა.

ამრიგად, წინამდებარე ნაშრომი ეძღვნება საშუალო სიდიდის გვარს – ჩაგანავას. ჩვენი მიზანი იყო გაგვეჩვენა, რამ განაპირობა მისი სიდიდე და შეიძლება თუ არა გამოვლენილ ფაქტორებს (დაქორწინებლობა, უშვილობა, ნაადრევი გარდაცვალება, ინფექციური დაავადებების გავრცელება) გამოენვია გენთა დრეიფი? ერთი გვარის 31 გენეალოგიის კვლევის საფუძველზე გაირკვა შემდეგი: 1. ჩაგანავების დიდი ოჯახის ერთ ეკოლოგიურ გარემოში განსახლების და ზემოხსენებული ფაქტორების ზემოქმედების მიუხედავად, განსხვავებულია სქესთა შეფარდება (sex ratio) ახალშობილთა შორის, განსაკუთრებით მეხუთე თაობაში, როდესაც ქალთა რაოდენობა თანაბარი ან მეტია, რაც გახდა ამ გვარის რამდენიმე ოჯახის გაქრობის მიზეზი. 2. გარდაცვალების ძირითადი მიზეზია ინფექციური დაავადების ფართო სპექტრი (ყვავილი, ნითელა, ჭლექი, ტიფი, ქოლერა) და ანთებები (ფილტვების და თავის ტვინის ანთება). 3. გენეალოგიური მონაცემებით ირკვევა, რომ ჩაგანავების ყველა დაბადებულთაგან: 15,6% ვაჟი და 16,5% ქალი გარდაიცვალა ბავშვობაში, არ მიუღწევიათ ქორწინების ასაკისთვის; არ დაქორწინებულა მამაკაცების 21,6%, ხოლო ქალების 28,9% არასდროს ყოფილა გათხოვილი; ჩაგანავას გვარის ქალებში უშვილობის შემთხვევა (14,1%) 2,56-ჯერ ხშირია მამაკაცებთან (5,8%) შედარებით. თუ შევაჯამებთ ამ მონაცემებს, მამაკაცების 43,0%-ს და ქალების 59,5%-ს აღწარმოებაში მონაწილეობა არ მიუღია. 4. სოფელ კეთილარის მეტრიკულ ჩანაწერში აღინიშნება გვარის შიგნით ქორწინება - გლეხ მელიტონ მაღაქიას ძე ჩაგანავასა (36 წ.) და გლეხ ივანე ჩაგანავას ასულ ელისაბედს, იგივე სალომეს (23 წ.), შორის. ჩაგანავების რამდენიმე გვარსახელთან ორმხრივი გენთა გაცვლა, შესაძლოა ფარული ინბრიდინგის მაჩვენებელი იყოს. 5. სიკვდილიანობის სტრუქტურის მიხედვით, ჩაგანავები, შესაძლოა, მართლაც მიგრირებულნი იყვნენ სვანეთიდან, რადგან სამეგრელოში ისინი განიცდიან ბუნებრივ-კლიმატური ფაქტორების გავლენას, რაც, სიცოცხლის დაბალი საშუალო ხანგრძლივობით და ბავშვთა მაღალი სიკვდილიანობით დასტურდება. 6. სიკვდილიანობის მოცემული მაჩვენებლის მიუხედავად, გარდაცვალების მიზეზთა (მწვავე ინფექციების დამარცხება XX საუკუნეში, ანტიბიოტიკების გამოყენება, აცრების დანერგვა და სხვა) ეტაპობრივი აღმოფხვრა, გვარის გაგრძელებისა და გამრავლების საფუძველს იძლევა. 7. დღეს-დღეობით კეთილარში ჩაგანავების 53 ოჯახი ცხოვრობს; გვარის წარმომადგენელთა რაოდენობა საქართველოში დაახლოებით 800 სულს შეადგენს. რომ არა ზემოხსენებული მიზეზები, ეს რიცხვი გაცილებით მეტი იქნებოდა (დაახლ. 3000 სული). 8. გენეალოგიური კვლევები, გარდაცვალების მიზეზის, ქორწინებათა წრის და მიგრაციების გათვალისწინებით, შესაძლოა, გახდეს, მოსახლეობის გენეტიკური სტრუქტურის ცვალებადობის განსაზღვრის კიდევ ერთი ინსტრუმენტი. 9. გენთა დრეიფის მიზეზი შესაძლებელია იყოს ვაჟის ან ქალის დაბადების ალბათობა და უარყოფითი მუტაციები (ლეტალური, ნახევრად ლეტალური და

უშვილობის გამომწვევი). პრობლემის საბოლოო გადაწყვეტა შემდგომ კვლევას საჭიროებს, რაც ითვალისწინებს ერთ ბუნებრივ-ეკოლოგიურ გარემოში ხანგრძლივი დროის მანძილზე მოსახლე სხვადასხვა გვარების შედარებით შესწავლას.

ცხრ. 1

სოფელ კეთილარში მცხოვრები ჩაგანავეების წინაპრები

რიგ. N	გენ. N	სახელი	დაბ. წელი	თაობები
1	19	იობი	1765	5
2	2	ბასილი	1770	6
3	8	თევდორე	1773	5
4	3	ანდრია	1775	6
5	13	იოვანე	1775	5
6	20	უსიხოსრო	1780	3
7	7	ივანე	1780	4
8	4	პეტრე	1782	5
9	5	როსტომი	1795	4
10	10	ვატა	1790	4
11	1	გიორგი	1790	5
12	9	ნიკოლოზი	1795	5
13	14	იოანე	1795	5
14	6	იორდანე	1800	4
15	24	ხახუ	1800	4
16	29	ბერი	1800	3
17	28	იოვანე	1800	5
18	11	საბა	1805	5
19	16	მერაბი	1805	4
20	30	სიმონი	1805	4
21	15	როსტომი	1807	2
22	12	მოსე	1809	4
23	18	იესე	1810	4
24	31	ბაკა	1810	3
25	25	ზურაბი	1820	3
26	17	სეხიტია	1820	4
27	27	ბეჟა	1830	2
28	26	მამისთვალა	1840	3
29	21	ნიტა, გუტია	1846	3
30	23	გოტა	1848	4
31	22	ზოსიმე	1857	3

ჩაგანავების ქორწინებების ასაკი

ქორწინება	კაცები	კაცები	კაცები	ქალები
	პირველი	მეორე	მესამე	პირველი
N	52	15	3	43
Min	16	24	29	14
Max	40	67	45	34
Mean	24,98	40,33	35	21
Std. error	0,75	3,45	5,03	0,54
Stand. dev	5,4	13,3	8,7	3,5
Median	24	39	31	20

ჩაგანავების მეუღლეების ქორწინებების ასაკი

ქორწინება	ცოლები	ცოლები	ქმრები	ქმრები	ქმრები
	პირველი	მეორე	პირველი	მეორე	მესამე
N	60	8	44	2	2
Min	14	24	16	20	33
Max	32	59	34	26	45
Mean	19,1	38,5	25,1	23	39
Std. error	0,42	5	0,63	3	6
Stand. dev	3,3	14,1	4,2	4,2	8,5
Median	18	36	25	23	39

ჩაგანავების დაბადებულთა რაოდენობა 31 გენეალოგიის,
სქესის და თაობის მიხედვით

გენეალოგია \ თაობები	II		III		IV		V		VI	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
1	8	1	27	9	18	14	5	3		
2	2	-	4	2	9	3	12	13	-	2
3	1	-	2	-	11	6	8	11	1	1
4	1	-	4	2	14	11	4	9		
5	5	1	16	11	9	11				
6	2	1	5	6	5	4				
7	1	-	3	-	7	2				
8	3	-	11	1	19	9	6	8		
9	4	-	14	10	13	17	5	9		
10	4	-	7	4	4	8				
11	3	-	8	5	6	6	1	1		
12	4	-	12	3	7	16				
13	1	-	3	-	8	2	5	7		
14	10	1	8	9	4	1	1	5		
15	1	1								
16	3	-	8	5	3	-				
17	1	-	5	1	3	3				
18	5	2	7	4	-	1				
19	1	-	2	2	2	5	2	1		
20	2	-	4	1						
21	1	-	-	1						
22	1	-	-	1						
23	2	2	3	2	4					
24	3	-	5	2	2	2				
25	1	2	1	1						
26	2	-	3	1						
27	2	-								
28	1	-	1	-	3	1	3	1		
29	1	-	1	1						
30	1	-	2	1	-					
31	2	-	2	1						
სულ	81	9	165	89	150	125	51	67/66	1	2

ცხრ. 5

დაუქორწინებელთა რაოდენობა გენეალოგიის, სქესის და თაობის მიხედვით

თაობები გენეალოგია	II		III		IV		V		სულ	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
1	1	1	10	6	-	-	-	-	11	7
2	-	-	-	1	2	2	5	6	7	9
3	-	-	-	-	3	4	-	-	3	4
4	-	-	-	2	2	1	-	1	2	4
5	-	-	7	7	1	-			8	7
6	-	-	3	2	-	-			3	2
7	-	-	-	-	5	-			5	-
8	-	-	4	1	8	4	-	-	12	5
9	-	-	4	4	3	5	-	1	7	10
10	1	-	1	3	3	4			5	7
11	1	-	-	3	-	1			1	4
12	-	-	2	-	-	-	-	1	2	1
13	-	-	1	2	-	-	-		1	2
14	2	1	5	4	-	-	-	-	7	5
15	1	1							1	1
16	1	-	3	3					4	3
17	-	-	3	4	-	-			3	4
18	1	1	2	2	-	-			3	3
19	-	-	-	1	-	4			-	5
20	-	-	1	-					1	-
21	-	-	-	-					-	-
22	-	-	-	-					-	-
23	-	-	1	-					1	-
24	1	-	2	1	-	-			3	1
25	-	-	-	-					-	-
26	-	-	1	1					1	1
27	-	-							-	-
28	-	-	-	-					-	-
29	-	-	1	1					1	1
30	-	-	-	1					-	1
31	-	-	1	-					1	-
სულ	9	4	52	47	31	24	5	9	97	84

უშვილობა გენეალოგიის, სქესის და თაობის მიხედვით

თაობები გენეალოგია	II		III		IV		V		სულ	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
1	-	-	2	2	-	4			2	6
2	1	-	-	1	-	1	-	1	1	3
3	-	-	-	-	-	1	-	-		1
4	-	-	2	2	-	2	-	1	2	3
5	1	-	3	2	3	2			7	4
6	-	-	-	-	-	-				
7	-	-	-	-	1	-			1	-
8	-	-	1	-	2	1			3	1
9	-	-	-	-	1	4			1	4
10	-	-	-	1	2	1			2	2
11	-	-	-	2	-	-			-	2
12	-	-	2	2	-	-			2	2
13	-	-	-	-	-	-			-	-
14	-	-	-	2	-	-			-	2
15	-	-							-	-
16	-	-	-	-					-	-
17	-	-	-	-	-	-			-	-
18	-	1	1	1	-	-			1	2
19	-	-	-	1	-	-				1
20	-	-	1	-						1
21	-	-	-	-						-
22	-	-	-	-						-
23	-	-	-	2	-	-				2
24	-	-	-	1	-	1				2
25	-	-	-	1						1
26	-	-	-	-						-
27	1	-							1	-
28	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
29	-	-	1	1					1	1
30	-	-	-	-					-	-
31	-	-	-	-					-	-
სულ	3	1	13	21	9	18	-	2	24	41

გარდაცვლილთა რაოდენობა გენეალოგიის, სქესის და თაობის მიხედვით

თაობები გენეალოგია	II		III		IV		V		VI	
	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F
1	-	-	4	1	3	-	-	-		
2	-	-	-	-	-	-	2	2	-	1
3	-	-	-	-	3	2	-	2		
4	-	-	-	-	2	3	1	2		
5	-	-	7	7	1	-				
6	-	-	2	2	1	-				
7	-	-	1	-	2	-				
8	-	-	1	-	2	1	-	1		
9	-	-	1	1	6	2	-	2		
10	1	-	2	-	-	1				
11	-	-	3	-	2	1				
12	-	-	-	2	-	-				
13	-	-	-	1	-	1				
14	3	-	2	1	-	1				
15	1	1								
16	-	-	3	1	-	-				
17	-	-	-	-	1	2				
18	-	-	2	1	-	-				
19	-	-	-	-	-	-				
20	-	-	1	1						
21	-	-	-	-						
22	-	-	-	-						
23	-	-	1	-	-	2				
24	-	-	1	1	-	-				
25	-	2	1	-						
26	-	-	1	-						
27	1	-								
28	-	-	-	-	1	-	-	-		
29	-	-	-	-						
30	-	-	-	-	-					
31	-	-	1	1						
სულ	5	3	34	19	24	16	4	9	-	1

გარდაცვლილთა განაწილება სქესისა და ცალკეულ დაავადებების მიხედვით

	ნოზოლოგიები	კაცები		ქალები	
		n	%	n	%
1	მალარია	3	2.65	5	9.1
2	ყვავილი	5	4,42	3	5.5
2	წითელა	-	-	4	7.3
3	ჭლექი	10	8.8	8	14.5
4	ტიფი	8	7.1	-	-
5	დიფტერია	2	1.8	-	-
6	ქოლერა	1	0.9	-	-
7	ფილტვების ანთება	31	27.1	8	14.5
8	მენინგიტი	10	8.8	11	20,0
9	მუცლის ტკივილი	5	4.4	-	-
10	ყელის ტკივილი	8	7.1	6	10.9
11	გასტრიტი	1	0.9	-	-
12	ღვიძლის ციროზი	4	3.1	1	1.8
13	კენჭის გავლა	2	1.8	-	1.8
14	ოსტეომელიტი	1	0.9	1	1.8
15	„ქარი“	2	1.8	-	1.8
16	„დავლა“ - ნებისმიერი გენეზისის ძლიერი ტკივილი	6	6.31	-	
15	ფეხმძიმობის გამო	-	-	3	5.5
16	ხანგრძლივი ავადმყოფობა	3	2.65	3	5.5
17	სიბერე	8	7.1	-	
18	გულის თანდაყოლილი მანკი	1	0,9		
19	დამბლობა	1	0,9		
20	მკვლელობა	1			
21	დისბაქტერიოზი	1			

გარდაცვლილთა რაოდენობა სქესისა და ასაკის მიხედვით

ასაკი \ სქესი	მამაკაცები		ქალები	
	n	%	n	%
0-4	16	12,9	21	29,58
5-9	6	4,84	13	18,31
10-14	3	2,42	5	7,04
15-19	14	11,29	6	8,45
20-24	14	11,29	3	4,22
25-29	12	9,68	3	4,22
30-34	9	7,25	6	8,45
35-39	6	4,84	3	4,22
40-44	6	4,84	3	4,22
45-49	4	3,22	0	0
50-54	7	5,64	1	1,41
55-59	9	7,26	0	0
60-64	4	3,22	3	4,22
65-69	1	0,81	2	2,82
70-74	5	4,03	1	1,41
75≥	8	6,45	1	1,41
სულ	124		71	
სიცოცხლის სამუალო ასაკი	33,2		19,87	

დამონმებული ნყაროები და ლიტერატურა

- ბითაძე, სიცოცხლის ხანგრძლივობის დინამიკა - ბითაძე, ლ. საქართველოს უძველესი მოსახლეობის სიცოცხლის ხანგრძლივობის დინამიკა, ჟურნ. „კლიო“, 2005, 26, გვ. 183-193.
- ბითაძე (და სხვა), აფხაზების ანთროპოლოგიური ისტორია - ბითაძე ლ., გასვიანი გ., ლალიაშვილი შ., ჯაშაშვილი თ., აფხაზების ანთროპოლოგიური ისტორია, თბილისი, 2008.
- გვარსახელები საქართველოში - გვარსახელები საქართველოში, თბილისი, 2018.
- თოფჩიშვილი, სახელების ეთნოლოგია და ისტორია - თოფჩიშვილი რ., სახელების ეთნოლოგია და ისტორია, თბილისი, 2010.
- კაჭარავა, ესე სოფელი კეთილარს - კაჭარავა კ., ესე სოფელი კეთილარს, ისტორიული აღმანახი, თბილისი, 2004.
- სსცსა - საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური საისტორიო არქივი 1840-1870 წწ. ფ. 489, ჩანან. 6, საქ. : 687, 1301, 1428, 1578, 912, 1643, 1706, 1945, 1875, 2015; კეთილარის წმინდა გიორგის ეკლესია, 1871-1915 წწ. ფ. 489.
- საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის მასალები - საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის მასალები, თბილისი, 2014.
- ცხადაია, გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში - ცხადაია პ., გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში, თბილისი, 2000.
- ჭითანავა (და სხვა), „ნამლევი“ გვარსახელები სამეგრელოში - ჭითანავა დ., ხორავა ბ., ციმინტია ქ., შენგელია ი., ბითაძე ლ., ლალიაშვილი შ., შური თ., იარდუმიანი ა., შენგელია რ., „ნამლევი“ გვარსახელები სამეგრელოში და მისი კვლევის ძირითადი ასპექტები, ჟურნ. „ანალები“, ტ. 15, 2019, გვ. 303-321.
- ჭუმბურიძე, ნალევი (მცირერიცხოვანი გვარები) - ჭუმბურიძე ზ., ნალევი (მცირერიცხოვანი გვარები), წიგნში: ფრუიძე ლ., გვარი და გვარი-შვილობა, თბილისი, 2011, გვ. 84-93.
- Chitanava (et al.), *An Interdisciplinary Analysis of Surname Extinction in Mingrelia* - Chitanava D., Schurr Th. G, Bitadze L., Khorava B., Tsimintia Q., Shengelia I., Yardumian I., Laliashvili Sh., Shengelia R., *An Interdisciplinary Analysis of Surname Extinction in Mingrelia (North-West Georgia)*, „Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences, Moambe“, vol. 13, no. 4, 2019, გვ. 109-114.
- Crow, Mange, *Measurement of inbreeding* - Crow J. F., Mange A. P., *Measurement of inbreeding from the frequency or marriages between person of the same surname*, „Eugen. Quart.“, 1965. vol. 12, გვ. 199-203.
- Hedrick, *A new approach to measuring genetic similarity* - Hedrick P. W., *A new approach to measuring genetic similarity*, „Evolution“, 1971, vol. 25(2), გვ. 276-280.

- Morton, Yee, Harris, Lew, *Bioassay of kinship*** - Morton N. E., Yee S., Harris D. E., Lew R., *Bioassay of kinship*, „Theoretical Population Biology“, 1971, vol. 2, 33. 507-521.
- Nei, *Genetic distance between populations*** - Nei M., *Genetic distance between populations*, „Amer. Natur.“, 1972, vol. 106, 33. 283-292.
- Nei, *Molecular Population*** - Nei M., *Molecular Population Genetics and Evolution*, Amsterdam, 1977.
- Stevenson, Brown, Schanfield, *Surname analysis as a sampling method*** - Stevenson J. C., Brown R. J., Schanfield M. S., *Surname analysis as a sampling method for recovery of genetic information*, „Journ. Hum. Biol.“, 1983, vol. 55, №2, 33. 219-225.
- Алексеева (и др.), *Антропологическое изучение лесных ненцев*** - Алексеева Т. И., Волков-Дубровин В. П., Голубчикова З. А., Павловский О. М., Смирнова Н. С., Спицын В. А., *Антропологическое изучение лесных ненцев (морфология, физиология и популяционная генетика)*, Часть I., „Вопросы антропологии“, 1972, вып. 41, 33. 19-35.
- Бужилова, *География русских фамилий*** - Бужилова А. П., *География русских фамилий. Восточные славяне*, „Антропология и этническая история“, Москва, 1999, 33. 135-152.
- Лавряшина, Ульянова, Балановская, *Динамика фамильного состава*** - Лавряшина М. Б., Ульянова М. В., Балановская Е. В., *Динамика фамильного состава как показатель изменения популяционной структуры коренных этносов южной Сибири*, „Вестник Московского университета“, Серия XXIII, Антропология, 2009, № 3, 33. 14-22.
- Рычков и др., *Генетика и антропология популяций таежных охотников*** - Рычков Ю. Г., Шереметьева В. А., Таусик Т. Н., Жукова О. В., Бородин С. Р., *Генетика и антропология популяций таежных охотников. Маркеры и генетическая дифференциация популяций эвенков Средней Сибири*, „Вопросы антропологии“, 1976, вып. 53, 33. 38- 56.
- Соловьева и др., *Дифференциация русского генофонда*** - Соловьева Д. С., Балановский О. П., Сорокина Ю. А., Чурносов М. И., Аболмасов Н. Н., Серегин Ю. А., Пшеничнов А. С., Балановская Е. В., *Дифференциация русского генофонда: сравнительный анализ распространения фамилий в восточной, западной и южной популяциях исконного ареала*, сб. „Антропология на пороге III тысячелетия“, Том I, Москва, 2002, 33. 426-442.

Family Names and Anthropological and Genetic Polymorphisms of the Population

Summary

The present work is dedicated to the study of the mid-sized Chaganava family and is based on archival and field ethnographic materials. Its main purpose is to find out what determined its size and whether the identified factors (marriage, infertility, premature death, spread of communicable infectious diseases) can be called drifting.

The study of 31 genealogies of Chaganava family revealed the following: despite the location of 31 Chaganava families in the same ecological environment and the influence of similar negative factors, they differ in sex ratio at birth, especially in the fifth generation, when women and boys are born in equal numbers, or often women are born more, and this has led to the disappearance of some families of Chaganava. The main causes of death are a wide range of infectious diseases (smallpox, measles, typhoid fever, tuberculosis, cholera) and inflammation (inflammation of the lungs and brain); According to the structure of mortality, Chaganavas could have been really migrated from Svaneti, since in Samegrelo they experienced negative factors, as evidenced by the low average life expectancy and high mortality of children.

Genealogical data show that among all Chaganava children: 15.6% of males and 16.5% of females died in infancy before reaching marriageable age; 21.6% of men and 28.9% of women have never been married; infertility occurs in men 6.56 times more often than in women (5.8% and 14.1%, respectively). Thus, 43.0% of men and 59.5% of women did not participate in reproduction.

In the metric records, a marriage is mentioned between the peasant Meliton Chaganava (36 years old), son of Malakia and the peasant Elisabeth (23 years old) the same Salome, daughter of Vane Chaganava.

As for the drifting, the random event could only be the birth of a boy or a girl. Despite the difficult picture of mortality, its structure leaves room for continuation and reproduction. If in subsequent generations in all families more than 2 sons are born, Chaganavas can be doubled in 2-3 generations.

პიტიახში ბუზმიჰრ კეთილი*

1902 წელს სოფელ ბორში მიწის დამუშავების დროს შემთხვევით აღმოჩნდა ვერცხლის პინაკი ბომონის წინ მდგომი ცხენის გამოსახულებით და არამეული წარწერით. წარწერისა და, შესაბამისად, ვერცხლის თასის თარიღის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა (ე. პრიდიკი, ა. ბორისოვი, შ. ამირანაშვილი, გ. წერეთელი), მაგრამ არც ერთ მკვლევარს ეჭვი არ გამოუთქვამს წარწერის შინაარსისა და ნაკითხვის თაობაზე და ყველა მათგანი მიიჩნევს, რომ მოხსენიებულია პიტიახში ბუზმიჰრ კეთილი. აქვე აღვნიშნავ, რომ ბორის პინაკი იყო პირველი არქეოლოგიური არტეფაქტი, რომლის მიხედვითაც დაფიქსირდა ანტიკური ხანის საქართველოში პიტიახშის ინსტიტუტის არსებობა და იგი სამი ათეული წლით უსწრებს წინ არმაზისხევის გახმაურებულ აღმოჩენებს.

სოფელ ბორიდან მომდინარე არქეოლოგიური არტეფაქტები ოთხ ეტაპად მოხვდა სანკტ-პეტერბურგის სახელმწიფო ერმიტაჟში: 1902, 1903, 1907 და 1908 წლებში. პირველი ცნობა ბორის აღმოჩენის, ვერცხლის პინაკის, შესახებ გვხვდება 1902 წელს.¹ 1909 წელს ბ. ფარმაკოვსკიმ ბერლინში გამოაქვეყნა ბორის მასალების ჩამონათვალი.² ბორის მასალები ასევე წარმოდგენილია საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის 1908 და 1909-10 წლების ანაგარიშებში,³ ხოლო ყველაზე სრულყოფილად - ე. პრიდიკის 1914 წლის პუბლიკაციაში, მაგრამ არც ეს გამოკვლევა-კატალოგია ბორის არტეფაქტების სრული გამოცემა, რადგან მასალის ნაწილი, გრაფ ა. ბობრინსკის განკარგულებით, 1912 წელს გადაეცა იმპერატორ ალექსანდრე III-ის რუსული საიმპერატორო მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებას. ეს არტეფაქტებია: ვერცხლის ორი თასი, ბრინჯაოს დოქი, რკინის დანები, რკინის ისრისპირი,

---

* სტატია შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის სახელმწიფო სამეცნიერო გრანტის, № F17-503 „ქართული მოძრავი კულტურული მემკვიდრეობის ვირტუალური ანასტილოსი სანკტ-პეტერბურგის მუზეუმებში დაცული კოლექციების კვლევის საფუძველზე“, ფარგლებში.

¹ *Дело Императорской Археологической Комиссии*, გვ. 124-127.

² *Pharmakovsky [Archäologische Sammlung von Bori]*, სვ. 144-148.

³ *Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1908 год*, გვ. 182-183; *Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1909-10 гг.*, გვ. 216-218.

რკინის მახვილის ფრაგმენტი, რკინის თასი და რკინის ორი ლაგამი.¹ სწორედ ამ მიზეზის გამო ეს მასალები ვერ მოხვდა ბორის კოლექციისადმი მიძღვნილ ე. პრიდიკის პუბლიკაციაში. აღნიშნული ნაკლოვანების მიუხედავად, ე. პრიდიკის 1914 წლის ნაშრომი თავისებური პირველწყაროა ბორის მასალების კვლევის საქმეში.

2016 წელს გამოქვეყნდა სტატია,² რომელშიც შესწავლილია მხოლოდ საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული კოლექცია. აქვე დანვრილებით არის აღწერილი ბორში არქეოლოგიური ნივთების მოპოვების, არქეოლოგიური სამუშაოებისა და პუბლიკაციების ისტორია. სწორედ ამ მიზეზის გამო მიზანშეწონილად აღარ მიმაჩნია დეტალურად ვისაუბრო ამ ნიუანსების შესახებ, მით უმეტეს, რომ წინამდებარე სტატიას აქვს განსხვავებული მიზანი.

იმის გამო, რომ ბორის არქეოლოგიური არტეფაქტები სხვადასხვა დროსაა აღმოჩენილი და ამავდროს მოპოვებულია ე. წ. „შავი არქეოლოგიების“ მიერ, დღემდე ვერ ხერხდება მათი კომპლექსებად დალაგება და მეტიც, უცნობია, საერთოდ რამდენი სამარხი შეიძლება ყოფილიყო აქ და ისიც კი არ ვიცით, ეს მასალები ერთი სამაროვნიდან მომდინარეობს თუ არა. ცნობილია, რომ ბორის სამაროვანი საკმაოდ დიდ ტერიტორიას მოიცავდა³ და ისიც ცხადია, რომ აქ არსებობდა სამარხების სხვადასხვა სახეობები (ორმოსამარხები და ქვევრსამარხები) და აქედან გამომდინარე, არ გამოვრიცხავ, რომ საქმე გვექონდეს მინიმუმ ორ სხვადასხვა ნეკროპოლთან. ისიც ფაქტია, რომ, როგორც პეტერბურგის მუზეუმებში, ასევე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში არქეოლოგიური მასალები მოხვდა ყოველგვარი არქეოლოგიური კონტექსტის გარეშე და სწორედ ეს რეალობა ართულებს სამარხთა თუნდაც მიახლოებითი რაოდენობის დადგენას.

ბორის არქეოლოგიური კოლექციის დეფინიციის დადგენის საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება არმაზისხევის აღმოჩენებს. არმაზისხევის პიტიახშთა სამარხების ინვენტარი საშუალებას იძლევა დავადგინოთ პიტიახშების კუთვნილი ნივთები, ანუ ის არტეფაქტები, რომლებიც აუცილებელი ატრიბუტებია ქართლის (იბერიის) სამეფოს ერთ-ერთი უმაღლესი იერარქებისთვის. ჩემი ვარაუდით, არმაზისხევი შესწავლილი სამარხებიდან პიტიახშები დაკრძალული უნდა ყოფილიყვნენ №1, №2 და №3 სამარხებში, ხოლო II-III საუკუნეების დანარჩენი მდიდრული სამარხეული კომპლექსები არ წარმოადგენენ უშუალოდ პიტიახშთა საძვალეებს და ისინი უფრო ამ საგვარეულო სახლის სხვა წევრთა კუთვნილი უნდა იყოს.⁴ არმაზისხევის პირველ (ასპარუგის) სამარხში აღმოჩენილია: ოქროს საბეჭდავი ბეჭედი,

¹ Придик, *Новые Кавказские Клады*, გვ. 114-145.

² კვირკვაია, დავლიანიძე, ჩხარტიშვილი, *არქეოლოგიური კოლექციები სოფელ ბორიდან*, გვ. 6-30.

³ კვირკვაია, დავლიანიძე, ჩხარტიშვილი, *არქეოლოგიური კოლექციები სოფელ ბორიდან*, გვ. 6-30.

⁴ ბრაგვაძე, *არმაზისხევის პიტიახშთა სახლი*, გვ. 67.

ოქროს ბალთა, სატევრის ქარქაშის ოქროს გარსაკრავი, ოქროს დიადემა, ოქროს კილიტები, ოქროს მონეტები, ვერცხლის სამი პინაკი, ვერცხლის ორი ორყურა ჯამი, ვერცხლის 2 სურა, ვერცხლის სარკე, ვერცხლის აბზინდები, ვერცხლის ფირფიტები, სარეცლის ვერცხლის ფეხები, ბრინჯაოს აბზინდა, რკინის ორი დანა, პასტის მძივები, მინის ჭურჭელი, ძვლის ნივთი და ხის ნაშთები.¹ არმაზისხევის მეორე (არმაზესის) სამარხში გვხვდება: ოქროს სამაჯური, ოქროს მედალიონი, ოქროს 5 ბეჭედი, ოქროს საყურეები, ოქროს საკიდი, ოქროს საავგაროზე, ოქროს ლილები, ოქროს მონეტები, ვერცხლის პინაკი, მინის ჭურჭელი.² არმაზისხევის მესამე (ბერსუმას) სამარხში მიკვლეულია: ოქროსტარიანი სატევარი, ოქროს ბეჭედი, ოქროს ხოირის ფურცლები, ოქროს საყურე, ოქროს ორი საკიდი, ოქროს მონეტები, ვერცხლის პინაკი ბომონის წინ ცხენის გამოსახულებით და არამეული წარწერით, სარეცლის ფეხები.³

ამ სამ სამარხში ნივთების რაოდენობა სხვადასხვაგვარია და ისინი ჩვიდმეტიდან ოცდაჩვიდმეტამდე მერყეობს (24 ნივთი ბერსუმას სამარხში, 17 - არმაზესის სამარხში და 36 ასპარუგის სამარხში). ასე რომ, ამ სამარხებში დაფიქსირებული საიმპერეციო ინვენტარი წარმოადგენს მხოლოდ პიტიახშთა საძვალეებისთვის დამახასიათებელ აუცილებელ ატრიბუტებს. ბუზმიჰრ პიტიახშის სამარხის რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით, რა თქმა უნდა, მნიშვნელოვანია არმაზისხევის ამ სამივე სამარხში არსებული არტეფაქტების შეჯერება ბორში მოპოვებულ კოლექციასთან.

ჩემი აზრით, არტეფაქტების რაოდენობისა და მსგავსების მხრივ, ბუზმიჰრის სამარხი ყველაზე ახლოს უნდა იდგეს ასპარუგის და ბერსუმას სამარხებთან და აქ ნივთების რაოდენობა სამ ათეულამდე უნდა ყოფილიყო. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ცხენიანი პინაკები არ არის დამახასიათებელი მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის. ისინი გვხვდება იბერიის წარჩინებულ პირთათვის გატანებულ საიმპერეციო ინვენტარშიც (ზლუდერი).

ანალოგიურის თქმა შეიძლება სარეცლებზეც. პიტიახშების სამარხების პარალელურად, სარეცლებიც წარმოადგენს რომაული ხანის იბერიის სამეფოს წარჩინებული გვარების წარმომადგენელთა დასაკრძალავ ინვენტარს (ზლუდერი, ახალი ჟინვალი).

რაც შეეხება მეტალის (ბრინჯაოსა და ვერცხლის) სურებს, ისინიც დამონმებულია ისეთ სამარხებში, რომლებიც არ წარმოადგენს პიტიახშების საძვალეებს, მაგრამ ეკუთვნის საზოგადოების დანიანურებულ პირებს (ზლუდერი, ერწო).

¹ მცხეთა I., გვ. 22-40.

² მცხეთა I., გვ. 40-46.

³ მცხეთა I., გვ. 46-53.

ოქროს საბეჭდავი ბეჭდებიც არ გვხვდება მხოლოდ პიტიახშების სამარხებში. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ზღუდერის სამარხები, სადაც ისინი გამოვლენილია სამ მდიდრულ სამარხში.¹ ოქროთი შემკული სატევრებიც არ წარმოადგენს მხოლოდ პიტიახშების პრეროგატივას. მოდინახეს სამარხში გვხვდება ანალოგიურად შემკული სატევარი.² იგივე ითქმის დიადემებთან დაკავშირებითაც. გვიანრომაული ხანის არქეოლოგიურ მონაპოვარში დიადემა აღმოჩენილია მოდინახეს 66-ე სამარხში.³

ამრიგად, თითქოს ვერ დგინდება იმ ნივთების გამოყოფა, რომლებიც დამახასიათებელი უნდა იყოს მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის. თუმცა, ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით ჩანს ასე, რადგან ამ შემთხვევაში არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ქრონოლოგიურ ფაქტორს და საკუთრივ სამარხთა ტიპს. პიტიახშების სამარხები წარმოადგენენ სარკოფაგებს. ასეთი ტიპის სარკოფაგები კი დამახასიათებელია მხოლოდ და მხოლოდ არმაზისხევის ნეკროპოლისთვის, მაშინ როდესაც ახალ ჟინვალში, ერნოში, ურბნისში და მოდინახეზე გვხვდება მხოლოდ ჩვეულებრივი ორმოსამარხები. არმაზისხევის სარკოფაგებს თითქოს წააგავს ზღუდერის სარკოფაგები, მაგრამ ისინი მაინც განსხვავდება ერთმანეთისგან. რაც შეეხება ბორს, აქ შეუძლებელია რაიმეს თქმა, რადგან არც სამარხის ტიპზე და არც დაკრძალვის წესზე ვერაფერს ვიტყვით. ამ საკითხებთან დაკავშირებით არ გავგაჩნია არავითარი მონაცემები, თუმცა, სავარაუდოა, რომ ბორის შემთხვევაშიც ორმოსამარხთან უნდა გვექონდეს საქმე.

ამავდროულად, ისიც აღსანიშნავია, რომ მაგრანეთის (ერნოს), ახალი ჟინვალის, ურბნისის და მოდინახეს სამარხები ქრონოლოგიურად განსხვავდება არმაზისხევის კომპლექსებისგან და მიეკუთვნება IV საუკუნეს, ანუ იმ პერიოდს, როდესაც არმაზისხევის პიტიახშთა შტო აღარ არსებობს. ასე რომ, ამ რეალობიდან გამომდინარე, ამ კომპლექსებში შემავალი ინვენტარის ერთმანეთისადმი მსგავსება მხოლოდ ფორმალურია და არა შინაარსობრივი.

ამრიგად, მარტო მეტალის ჭურჭლების, სარეცლის ფეხების, ცხენიანი ვერცხლის პინაკებისა და ოქროს საბეჭდავი ბეჭდების მიხედვით ვერ ვიმსჯელებთ მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის განკუთვნილი არტეფაქტების შესახებ, რადგან ეს ნივთები შეიძლება შეგვხვდეს როგორც პიტიახშების, ასევე სხვა წარჩინებული პირების სამარხებში.

უნდა აღინიშნოს ის რეალობაც, რომ თუ I-III საუკუნეებში იბერიის პიტიახშები რომისადმი ერთგული სახელმწიფო მოხელეები ჩანან (არმაზისხევისა და ბორის სამარხებში აღმოჩენილი არტეფაქტებიც ამასვე ადასტურებს, რადგან უმეტესი მათგანი რომაული წარმომავლობისაა), უკვე ადრეულ შუა საუკუნეებში პიტიახშები სასანური ირანისადმი მორჩილებას

¹ ბრაუნდი, ჯავახიშვილი, ნემსაძე, *საგანძური ზღუდერიდან*, გვ. 7-10.

² ნადირაძე, *ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 67.

³ ბრავაძე, *ყვირილის ხეობა გვიანანტიკურ ხანაში*, გვ. 124.

გამოხატავენ (ქვემო ქართლის პიტიახში ვარსქენი). თუმცა, არა მგონია, იბერიის პიტიახშებს საკუთარი საგარეო პოლიტიკის განხორციელების საშუალება ჰქონოდათ და ეს ვითარება პირდაპირ არის დაკავშირებული ქვეყნის საგარეო ვექტორების ცვლილებასთან. ანტიკური ხანის იბერია რომისადმი ერთგულად განწყობილი ქვეყანა იყო და ამ ეპოქაში სასანური ირანის გავლენაც სამხრეთ კავკასიაში არ იყო ისეთი თვალმისაცემი, როგორც V-VI საუკუნეებში.

არმაზისხევის სამაროვნის მონაცემებზე დაყრდნობით, ა. აფაქიძე მიიჩნევდა, რომ არმაზისხევში პიტიახშების მთელი დინასტია (ჯავახთა დინასტია) უნდა არსებულიყო.¹ არ გამოირიცხება, რომ პიტიახშების სახლი მინიმუმ ხუთი-ექვსი პიტიახშისგან მაინც შედგებოდა და მათი მოღვაწეობა განუღილი იყო დროის საკმაოდ ვრცელ მონაკვეთში (ძვ. წ. I - ახ. წ. III სს.).² ვვარაუდობ, რომ პიტიახშ ბუზმიძრის მოღვაწეობის პერიოდი III ს-ის მეორე ნახევარი უნდა ყოფილიყო. ამ მხრივ იგი თანადროულია არმაზისხევის არმაზეს პიტიახშისა. მისი მმართველობის პერიოდი ემთხვევა იბერიის პიტიახშთა სახელის არსებობის მიწურულს. ამის შემდეგ რომაული ხანის იბერიის სამეფოში პიტიახშთა ინსტიტუტი ან კნინდება, ან საერთოდ წყვეტს არსებობას და ამ სახელისუფლებო თანამდებობის ხელახალი აღდგენა ხდება მოგვიანებით, ადრეული შუა საუკუნეების საწყის ეტაპზე, სავარაუდოდ, IV საუკუნის შუა ხანებში ან ამ საუკუნის მიწურულს. თუმცა, ამ ეპოქის პიტიახშები განსხვავდებიან ანტიკური იბერიის პიტიახშებისგან უპირველესად იმით, რომ ისინი, როგორც ჩანს, სასანური ირანის ორიენტაციის გამტარებლები არიან.

არგვეთის მხარეში (ბორი) III საუკუნის მხოლოდ ერთი პიტიახშის სახელით აღმოჩენილი ერთადერთი არტიფაქტი სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ ზემო იმერეთში იბერიის ადმინისტრაციული ერთეული სწორედ ამ დროს შეიქმნა და უფრო ადრე აქ მსგავსი ინსტიტუტი არ არსებობდა. იბერიის სამეფო ხელისუფლება ძველი და ახალი ნელთალრიცხვის მიჯნაზე ახორციელებს დიდ რეფორმას, რაც გამოიხატა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად ქვეყნის დაყოფაში. ერთ-ერთი ასეთი ერთეული (საერისთავო თუ საპიტიახშო) შეიქმნა არგვეთის მხარეშიც და მისი დაარსება, ჩემი აზრით, უნდა მომხდარიყო სწორედ ძვ. წ. I საუკუნის ბოლოს მეფე ფარნავაზ II-ის დროს.³ ამის მიუხედავად, დღემდე გაურკვეველი რჩება რამდენიმე საკითხი: სად არიან დაკრძალულნი ძვ. წ. I - ახ. წ. III სს.-ის არგვეთის პიტიახშები და, შესაბამისად, სად მდებარეობდა მათი რეზიდენცია. ამ ეტაპზე ასევე უცნობია ბუზმიძრ პიტიახშის რეზიდენციის ადგილმდებარეობაც.

¹ აფაქიძე, *ქალაქები*, გვ. 111-112.

² ბრავაძე, *არმაზისხევის პიტიახშთა სახლი*, გვ. 73.

³ ბრავაძე, *იბერია-კოლხეთის ზოგიერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური პრობლემისათვის*, გვ. 248-255.

ზემოთ უკვე გვქონდა მსჯელობა იმასთან დაკავშირებით, რომ თითქმის ვერ დგინდება იმ არტეფაქტების დეფინიცია, რომლებიც ექსკლუზიურად არის დამახასიათებელი მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის. საკუთრივ ბორის კოლექციაში კიდევ უფრო ჭირს ასეთი ნივთების გამოყოფა. მხოლოდ ერთი, ცხენიანი პინაკი არ ინვეს არანაირ ეჭვს, რომ იგი ეკუთვნოდა პიტიახშს, მაგრამ ჩნდება, ჩემი აზრით, საინტერესო კითხვა - ის სამარხი, რომელშიც აღმოჩნდა ეს პინაკი, რამდენად შეიძლება განვიხილოთ პიტიახშის საძვალედ? საქმე ისაა, რომ ბორში არ დაფიქსირებულა არც სარკოფაგი, არც აკლდამა და, ერთი შეხედვით, ბუზმიჰრ პიტიახშის კუთვნილი არტეფაქტები, ყველა ნყაროს მიხედვით, მომდინარეობს ჩვეულებრივი ორმოსამარხიდან. ეს რეალობა მაფიქრებინებს, რომ ამ შემთხვევაში საქმე არ უნდა გვქონდეს პიტიახშის სამარხთან და გამოვლენილი მდიდრული ინვენტარიც არ უნდა წარმოადგენდეს პიტიახშის საკუთრებას. აკლდამისა და სარკოფაგის გარდა ბორის მონაპოვარში არ ჩანს არც არმაზისხევის პიტიახშების სამარხებისთვის დამახასიათებელი სახელისუფლებო ინსიგნიები (დიადემა, საბეჭდავი, ოქროს ქარქაშიანი სატევარი). მდგომარეობას, ერთი შეხედვით, ართულებს წარწერიანი პინაკი. თუმცა, არ არის გამორიცხული, რომ იგი ბუზმიჰრ პიტიახშისაგან საჩუქრად მიიღო ბორში დაკრძალულმა იმ პიროვნებამ, რომლის სამარხშიც ეს ნივთი დაფიქსირდა. რომაულ ხანაში არც თუ იშვიათია შემთხვევები, როდესაც მმართველები საკუთარ ქვეშევრდომებს ჩუქნიდნენ ძვირფას ნივთებს სამახსოვრო წარწერით. გავიხსენოთ თუნდაც ბერსუმა პიტიახშისთვის ნაჩუქარი თასი. ასე რომ, თუ ამ მოსაზრებას დაუშვებთ, მაშინ ყველაფერი თავის ადგილზე დადგება და იმ კითხვებსაც გაეცემა პასუხი, თუ რატომაა პიტიახშის წარწერიანი პინაკი აღმოჩენილი ორმოსამარხში და არა აკლდამაში, ან სარკოფაგში; რატომ არ გვხვდება აქ პიტიახშებისთვის დამახასიათებელი სახელისუფლებო ინსიგნიები და სხვ. ჩემი აზრით, ბორში დაკრძალული ის პიროვნება, ვისაც ეკუთვნოდა პიტიახშის წარწერიანი პინაკი, წარმოადგენდა საკმაოდ შეძლებულ ადამიანს და მას ახლო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა იბერიის მმართველ ზედაფენასთან. ამის დასტურს წარმოადგენს მისთვის პიტიახშის მიერ ძვირფასი ნივთის ჩუქების ფაქტიც. ამ შემთხვევაში ისეთივე მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე, როგორც ზღუდერში, სადაც ასევე ფიქსირდება მდიდარი ადამიანისთვის სამარხში ჩაყოლებული ნაჩუქარი ვერცხლის ლანგარი.¹

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ, ჩემი აზრით, ბორში არ ფიქსირდება პიტიახშის სამარხი, ამ სოფელში მოპოვებულ არტეფაქტებს აქვს დიდი მნიშვნელობა რომაული ეპოქის იბერიის ისტორიისათვის, რადგან ცნობილი ხდება კიდევ ერთი პიტიახშის სახელი. ხოლო სად არის დაკრძალული საკუთრივ ბუზმიჰრ პიტიახში, ჩვენი ცოდნის ამჟამინდელ ეტაპზე, ამ კითხვაზე პასუხი

¹ ბრაუნდი, ჯავახიშვილი, ნემსაძე, *საგანძური ზღუდერიდან*, გვ. 21.

ჯერჯერობით უცნობია. შესაბამისად, არც ის არის გარკვეული, პიტიახში ბუზმიჰრ კეთილი' არმაზისხევის პიტიახშთა სახლიდანაა, თუ არგვეთის პიტიახშია. სავარუდოდ, იგი არგვეთის პიტიახში უნდა ყოფილიყო, რადგან არმაზისხევიდან ასეთი სახელის პიტიახში ცნობილი არ არის.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

აფაქიძე, ქალაქები - აფაქიძე ა., ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963.

ბრაუნდი, ჯავახიშვილი, ნემსაძე, საგანძური ზღუდერიდან - ბრაუნდი დ., ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ., საგანძური ზღუდერიდან, თბილისი, 2009.

ბრაგვაძე, არმაზისხევის პიტიახშთა სახლი - ბრაგვაძე ზ., არმაზისხევის პიტიახშთა სახლი, ჟურნ. „არქეოსპექტრი“, 2019, 2, გვ. 61-72.

ბრაგვაძე, იბერია-კოლხეთის ზოგიერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური პრობლემისათვის - ბრაგვაძე ზ., იბერია-კოლხეთის ზოგიერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური პრობლემისათვის, ჟურნ. „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“, 2013, 21, გვ. 248-255.

ბრაგვაძე, ყვირილის ხეობა გვიანანტიკურ ხანაში - ბრაგვაძე ზ., ყვირილის ხეობა გვიანანტიკურ ხანაში, ჟურნ. „იბერია-კოლხეთი“, 2005, 3, გვ. 109-117.

კვიციანი, დავლიანიძე, ჩხარტიშვილი, არქეოლოგიური კოლექციები სოფელ ბორიდან - კვიციანი რ., დავლიანიძე რ., ჩხარტიშვილი ნ., არქეოლოგიური კოლექციები სოფელ ბორიდან, ჟურნ. ეროვნული მუზეუმის „მომბე“, 2016, 7 (52 B), გვ. 6-30.

მცხეთა I. - მცხეთა I. არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1955.

ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები - ნადირაძე ჯ., ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1975.

Pharmakovsky [Archäologische Sammlung von Bori] - Pharmakovsky B., [Archäologische Sammlung von Bori], Archäologische Funde im Jahre 1908, Rußland, „Archäologischer Anzeiger, Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts“, 1909, II, სვ. 144-148.

Дело Императорской Археологической Комиссии - Дело Императорской Археологической Комиссии, №35, Санкт Петербург, 1902.

Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1908 год - Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1908 год, Санкт Петербург, 1908.

Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1909-10 гг. - Отчеты Императорской Археологической Комиссии за 1909-10 гг., Санкт Петербург, 1910.

Придик, Новые Кавказские Клады - Придик Е. М., *Новые Кавказские Клады*, „Материалы по археологии России“, 1914, 34, 83. 96-124.

Zurab Bragvadze

Pitiakhsh Buzmihr the Kind

Summary

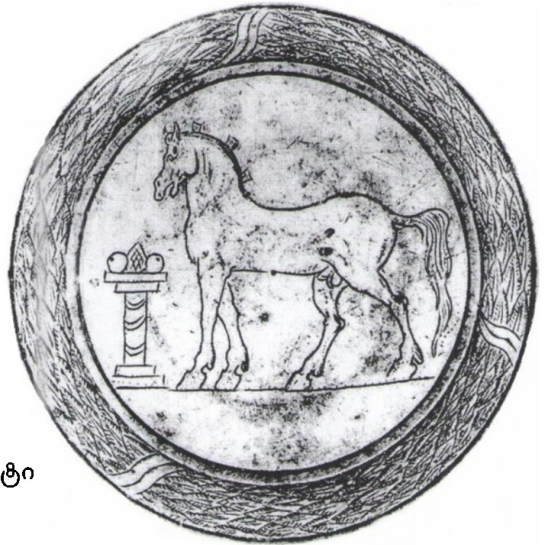
Archaeological artefacts found in the village of Bori in 1902 are kept in St. Petersburg State Hermitage. Among the collected materials, the golden cup is of particular interest. It features an Aramaic inscription „Kind Pitiakhsh Buzmihr“. This inscription was the first archaeological artefact which proved the existence of the Institution of Pitiakhsh in the Iberia kingdom of the Roman epoch.

Of course, it is interesting to know whether the tomb in which the cup was found can be considered to be the tomb of Pitiakhsh? The thing is that neither the sarcophagus nor the burial vault were found in Bori, and at first glance, the artefacts belonging to Pitiakhsh Buzmihr, by all sources, were retrieved from the usual pit-grave. This reality makes me think that in this case we should not have to deal with the tomb of Pitiakhsh and the revealed rich inventory should not be his property. However, it is not excluded that this item was presented to a person buried in the tomb in Bori by Buzmihr Pitiakhsh. In Roman times, rulers often gave valuable things with commemorative inscriptions to their wards. Where is the burial ground of Buzmihr Pitiakhsh? The answer to this question is not known yet.

Thus, there is no burial of the Pitiakhsh in Bori; but in my opinion, the obtained artefacts are of great importance for the study of the history of the Roman period of the kingdom of Iberia, whereas the name of another Pitiakhsh becomes known. Antiquity tombs of the Iberian Pitiakhshes have been studied in Armaziskhevi and the Pitiakhsh with the name Buzmihr is not known there. Therefore, Buzmihr cannot be regarded as Armaziskhevi's Pitiakhsh. It seems more credible, that he should have been the ruler of the western province of the kingdom of Iberia, Argveti.

სურ. 1. ცხენიანი პინაკი ბორიდან

სურ. 2. პინაკის გრაფიკული ჩანახატი
(ევგენი პრიდიკის მიხედვით)

აღჯაყალა-გაგის ციხე - ცურტავი?

იაკობ ხუცესი თავის თხზულებაში „შუშანიკის ნამება“ ასახელებს პუნქტის სახელს „დაბა, რომელსაც ჰრქვიან ცურტავ“.¹ ნაწარმოების მიხედვით ცურტავი არის ვარსკენ პიტიახშის რეზიდენცია, აქ არის მისი სასახლე, საეპისკოპოსო ეკლესია, აქვე ცხოვრობს კარის ეპისკოპოსი აფოცი. ამავე ტექსტიდან ჩანს, რომ ციხე დაბა ცურტავის გარეთაა, მაგრამ არც ძლიერ მოშორებით. იგი ცურტავის ციხედ აღიქმება და სხვა სახელწოდებით არ მოიხსენიება. შუშანიკიც, როგორც ცნობილია, ენამა ცურტავში. გარდაცვალების შემდეგ იგი, მისივე ანდერძით, იქვე, ეკლესიის მახლობლად დაკრძალეს, სადაც ის ტანჯა ვარსკენმა და შემდეგ შეპყრობილი ჰყავდა ციხეში.²

506 წლის დვინის საეკლესიო კრების მონაწილეთა რიგში, დავით ბოლნელსა და სტეფანოს რუსთველს შორის დასახელებულია იაკობ ცურტაველი ეპისკოპოსი. ზოგი მეცნიერი ვარაუდობს, რომ ეს შუშანიკის ნამების აღმწერი ხუცესია, რომელიც შემდგომ ცურტავის ეპისკოპოსი გახდა.³

ცურტავი მოხსენიებულია ასევე სომხურ „ეპისტოლეთა ნიგნში“, რომელსაც VI ს-ის ბოლოს და VII ს-ის დამდეგის ქართლისა და სომხეთის ეკლესიების განხეთქილების შესახებ საბუთები შემოუნახავს. აქ მოსე ცურტავის ეპისკოპოსი სომეხთა ეკლესიის დროებით მესაჭის - ვრთანეს ქერდოლის სახელზე 605-606 წწ. გაგზავნილ პირველ წერილში ამბობს: „გაცნობებ ჩვენს უფალს მძიმე გასაჭირს, მცირეს მრავლისგან, რომელმაც ჩვენზე მოანია. მომიხდა მე სიყრმის დღეებში მივსულიყავ ცურტავის საეპისკოპოსოს, რომლის მონაფეც ვიყავი იმ ეკლესიის წესისამებრ, სადაც აღვიზარდე და ვისწავლე სომხური და ქართული მნიგნობრობა, სადაც მე უღირსს მომანიჭა უფალმა, რომ მივწვენილიყავ სამოძღვრო საყდარს იმავე პიტიახშის სახლის კარზე“.⁴ ამრიგად, ჩანს, რომ VII ს-ის დასაწყისშიც ცურტავი პიტიახშის რეზიდენცია და საეპისკოპოსო ცენტრია.

საინტერესო ცნობას გვანვდის ცურტავის და ზოგადად ქართველთა შესახებ X ს. სომეხი ისტორიკოსი უხტანესი: „ვფიქრობ, ცოტა რამ მოგწერო, რასაც ცურტავის შესახებ გავიხსენებ და რაც იმის შემდეგ მოხდა, რადგან ცურტავს ეს სახელი, რომელსაც ისტორიაში მუდამ და ყოველთვის ვახსენებდით და აქაც მოვიხსენებთ, მაშინ ერქვა, ხოლო ეხლა ეწოდება გაჩიანი. მაშინ სავსე და ვრცელი, დიდი და სახელოვანი დედაქალაქი იყო, ხოლო ეხლა

¹ ცურტაველი, *მარტილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 79.

² ონიანი, *ნამება წმინდისა შუშანიკისი*, გვ. 40-41; ცურტაველი, *მარტილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 60.

³ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 380; ცურტაველი, *მარტილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 70.

⁴ *ეპისტოლეთა ნიგნი*, გვ. 1.

შემცირებული და ზომიერი დაბა-ქალაქია მდინარის პირზე, რომელსაც ეწოდება გაჩენაგეტ, მხარეში, რომელსაც ვრაც-დაშტი ჰქვია, რომელიც შუა საზღვარია სომეხთა და ქართველთა ქვეყანას შორის, გასცქერის პირდაპირ კავკასიის მთას, რომელიც ესაზღვრება საკვირველნაშენ და საოცარ, სახელოვან და გამოჩენილ დიდ დედა-ქალაქს თბილისს. ცურტავი სამკვიდრებელი იყო გუგარელთა დიდი პიტიახშის, ჩრდილოეთის მხარეთმპყრობელისა, ჩვენი მეფის ვალარშაკ არშაკუნიანის მიერ განწესებულისა. ის პიტიახში ყოფილა მირდატ დარეჰის ნახარარის ჩამომავალი, როგორც გვაუწყებს ჭემარიტების მთხრობელი მოსე, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელმა მოიყვანა და მთავრად დატოვაო ტყვე ივერიელთა ტომებზე, რომლებიც მოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა ლიბიელთა ჯარის ძალით, მორეკა, დააქცია და დაიმორჩილა. მათი ნაწილი პონტოს ზღვის მარჯვენა ნაპირზე წაასხა და დაასახლაო, ამბობს ისტორიკოსი, ის ვერია კი არის დასავლეთის ქვეყნის კიდე. ხოლო პონტოს ნაპირზე რომ დაბანაკდა ის ტომი აღორძინდა, გამრავლდა ზღვის პირას აქეთ-იქით, მოედო იმ მხარეს და გავრცელდა სომეხთა და ალბანთა საზღვრამდე, შეიქმნა ფრიად მრავალი ხალხი და იმ ქვეყანას აფხაზეთი ეწოდება. ურიცხვია სახელი თვითოეული გავარისა, რომლებიც მის გარშემოა, და სხვა გავარებისა ქალაქ თბილისის გარშემო, რომელთაც ეწოდებათ: ნანარეთი, ჯავახეთი, თრიალეთი. ითესლეს და გამრავლდნენ და გახდა ტომი, რომელსაც თავის პირველ ქვეყანაში ვერიას უწოდებენ, აქ კი ქართველნი ეწოდებათ. ტომითაც, ენითაც, დამწერლობითაც, მამამთავრობითაც და მეფობითაც განმტკიცდნენ, ხოლო გამოჰყო, გამოაცალკევა და განაშორა ჩვენგან კირონ სკუტრელმა (ამით იუდა ისკარიოტელის მსგავსი და თანაბარი შეიქნა), დააქცია და წარწყმიდა ესოდენი სიმრავლის ტომი, მიზეზი გახდა მათი დაღუპვისა“.¹

ამ ცნობის მიხედვით, ცურტავი ძველი სახელწოდებაა, უხტანესის დროს (X ს.) კი გაჩიანი ჰქმევია და დედაქალაქობიდან დაბა-ქალაქამდის დაკნინებულია. მდებარეობდა მდინარე გაჩენაგეტის პირას, მხარეში, რომელსაც ვრაც-დაშტი ქვია. უხტანესი ასევე წერს, რომ შუშანიკის საფლავი იქვე მდებარეობს და იგი მრავალჯერ მისულა და მთხვევია მის საფლავს: „მაგრამ შენ აქ ნუ მაგინებ, თითქოს ეს რალაც ზედმეტი მოგწერე, ო, სიბრძნისმოყვარე, რადგან მსურდა რამოდენიმე სიტყვით ცურტავის მრავალი მოსახსენებელი მეცნობებინა შენთვის, ვინაიდან საჭირო იყო და იმსახურებდა, რომ გვერდი არ აგვექცია მისი ზეპურობისთვის, რადგან დასაბამიდან სამეუფეო სამკვიდრებელი და განსასვენებელი იყო წმინდა შუშანიკისი; სადაც ჯერაც არიან ადგილნი მისი მონამეობის ვნებათა და მისი წმინდა და პატიოსანი ნეშტის განსასვენებელი; სადაც ჩვენ მრავალჯერ მივსულვართ და ვმთხვეულვართ

¹ უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა*, გვ.65-67; ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 61-62.

წმინდა ადგილს. ხოლო მისი წამების ვითარებას შემდეგ, სხვა ადგილას, გეცყვით“.¹

უხტანესის ნანარმოებში „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“ 67-ე თავი ეძღვნება შუშანიკის წამების აღწერას. უხტანესი გარკვევით მიუთითებს ადგილზე, სადაც წ წლის განმავლობაში იტანჯებოდა შუშანიკი: „აღსრულებამდე დიდი ღვანლით შეირაცხა და ხორციტ უხორციოთა სახე მიიღო, შიმშილითა და წყურვილით თვითონ განილეოდა, მღვიძარებითა და ფსალმუნებით დღისით და ღამით არა ცხრებოდა ღმრთისადმი ლოცვაში, არა როგორც საპყრობილესა და ბორკილებში შეყენებული ვინმე, არამედ თითქოს თავისი ნებით შეიბორკა, რომ ექვს წელს ეცხოვრა ბორკილებსა, საპყრობილესა და ციხეში, რომელსა ეწოდება უფრეთ“. უხტანესის ეს ინფორმაცია ყველაზე არსებითი სხვაობაა ჩვენამდე მოღწეული შუშანიკის მარტილობათა აღწერებიდან. ამიტომ სამართლიანად ფიქრობენ, რომ ავტორს ეს ცნობა წერილობით კი არა, არამედ ზეპირსიტყვიერი გზით უნდა მიეღო. ოფრეთის ციხე მთიან და ტყიან ზონაში, შულავერისწყლის მარჯვენა სანაპიროზე დგას. მას სრულიადაც არ შეჭფერის შუშანიკის საპყრობილისა და მისი გარემოს იაკობისეული აღწერა: „ცეცხლებრ შემწუელი იგი მხურვალებაი მზისაი, ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მავნებელნი“.² ოფრეთის ციხესთან კი შესანიშნავი, ხევის სუფთა წყალი მოჩქეფს.³

დაბა ცურტავის ზუსტი ადგილმდებარეობის გარკვევა დღევანდლამდე ვერ ხერხდება. მისი ძიების საკითხს ხანგრძლივი ისტორია აქვს. ყველა მეცნიერი, რომელიც კი შეხებია ამ პრობლემას, მიიჩნევს, რომ ცურტავი ქვემო ქართლში უნდა მდებარეობდეს⁴ (ქვემო ქართლი სხვადასხვა დროს სხვადასხვა სახელით იყო ცნობილი: გოგარენე, გუგარქი, ვრაც-დაშტი [ქართველთა ველი], სომხითი).⁵

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ცურტავის ლოკალიზაციის საკითხს პირველად შეეხო ვახუშტი ბატონიშვილი, როცა იგი სომხითის აღწერისას სიტყვას აგდებს ახტალის ეკლესიაზე - „პირისპირ ახტალისა, აღმოსავლეთით, ბერდუჯის მთასა შინა არს მონასტერი ორი“ და შენიშნავს: „ვჰგონებ ამას ცორტავად“.⁶ ვახუშტის აზრს იზიარებენ მარი ბროსე და თედო ჟორდანიანი. ცურტავს პლატონ იოსელიანი გაურკვეველ ადგილად მიიჩნევს. მოსე ჯანაშვილი ვახუშტის გეოგრაფიის გამოცემაში „ზურტაკეტ“-ში

¹ უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა*, გვ. 67-69.

² ცურტაველი, *მარტილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 113.

³ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 284-286, 388; უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა*, გვ. 199-201, 382-384.

⁴ ჯანაშია, *ლაზარ ფარპეცის ცნობები*, გვ. 174.

⁵ ცურტაველი, *მარტილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 62-63.

⁶ ვახუშტი, *ქართლის ცხოვრება*, გვ. 310.

ხედავს ცურტავს.¹ ივანე ჯავახიშვილი ცურტავს მიიჩნევს ჰერეთის ქალაქად, მაგრამ თვლის, რომ მისი ზუსტი ადგილმდებარეობა გაურკვეველია: „ჰერეთში ითვლებოდა „ცურტავი“-ც, მაგრამ ნიშანდობლივ სად იყო იგი, არ ვიცით; როგორც ჩანს, არც ვახუშტისა სცოდნია“.² ლეონ მელიქსეთ-ბეგის სიტყვით: „ცურტავი იგივე ნახიდური უნდა იყოს ვახუშტის რუკისა, სადაც ამჟამად თათრების სოფელი არახლო, არახლუ მდებარეობს, ხრამის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირებზე; ხოლო ამისდა მიხედვით, უხტანესის გაჯენაკეციც იგივე ხრამი უნდა იყოს“. ამის სასარგებლოდ ლ. მელიქსეთ-ბეგი იმონმებს „ეპისტოლეთა წიგნს“, რომელშიც მოყვანილია 506 წლის დვინის საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველი ეპისკოპოსების სია: „რომ ცურტავი სწორედ ხრამზე უნდა ყოფილიყო აგებული არახლო-ნახიდურის ადგილას, ამის სასარგებლოდ მოწმობს 506 წლის დვინის კრების მონაწილეთა სია, სადაც, სხვათა შორის, მოხსენიებული არიან ქართლის ეპისკოპოსები შემდეგი თანამიმდევრობით: დავით ბოლნელი, იაკობ ცურტაველი, სტიფანე რუსთაველი, საჰაკ ტფილელი და ელაგე მანგლელი, ე. ი. ცურტაველი ბოლნელსა და რუსთაველს შორისაა მოხსენიებული. თუ ტფილისი და რუსთავი მტკვრის ხეობაში იყვნენ მოქცეული, ხოლო ბოლნისი ბოლნისის ანუ ფოლადაურისაში, მანგლისი ალგეთის ხეობაში, მაშინ ცურტავისათვის მხოლოდ და მხოლოდ ხრამის ხეობაა რჩება რომ ვიგულისხმობთ“.³ ილია აბულაძე იზიარებს ლეონ მელიქსეთ-ბეგის აზრს და უმატებს, რომ იქვე ახლომახლო უნდა მდებარეობდეს ვახუშტის აღწერით და რუკით (№2) აღნიშნული „გაჩიანი“, რომელსაც ილია აბულაძე აიგივებს უხტანესის გაჯენქთან. „თუ მართლაც ამ სახელით იწოდებოდა ცურტავი (X ს.), როგორც უხტანესი გვარწმუნებს, მაშინ ცურტავი აქ არის საძიებარი. შესაძლოა ის „ნახიდურიც“ გამოდგეს, როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგს მიაჩნია. ნახიდურიც სწორედ ბევრად შორს არც არის ვახუშტის გაჩიანისგან“ - აღნიშნავდა ილია აბულაძე.⁴ სარგის კაკაბაძეც ცურტავს აიგივებს ვახუშტის გაჩიანთან.⁵

გაჩიანის ზუსტი ადგილმდებარეობაც არ არის ცნობილი. ლეონტი მროველის მიხედვით, „გაჩიოს ალაშენა ქალაქი გაჩიანი, რომელსაც მაშინ ერქვა სანადირო ქალაქი“.⁶ ლეონტისვე ცნობით, იგი ფარნავაზ მეფის სეზონური სადგომი ყოფილა, რომელსაც წესად ჰქონია ზამთრის თვეები იქ გაეტარებინა. სომხთიდან ხუნანამდე ტერიტორიას, ქციისა და დებედის ნაპირებს, შემოდგომა-ზამთრის პერიოდში საუკეთესო სანადირო ადგილებად

¹ ცურტაველი, *მარტვილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 65.

² ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, გვ. 47.

³ ონიანი, *წამება წმინდისა შუშანიკისი*, გვ. 42.

⁴ ცურტაველი, *მარტვილობაჲ შუშანიკისი*, გვ. 65.

⁵ იქვე, გვ. 65.

⁶ ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*, გვ. 9.

მიიჩნევს ვახტანგ მეექვსეც თავის პოემაში „სალბუნად გულისა“.¹ დავითის ისტორიკოსი გაჩიანს მრავლობით რიცხვში მოიხსენიებს, ოლონდ, ლეონტი მროველისგან განსხვავებით, უხსოვარ დროინდელ ამბებთან კი არა, არამედ მისი თანამედროვე ვითარების აღწერისას: „რამეთუ ვიდრე მოაქამომდე სთუელთა ჩამოიარიან თურქთა სომხითი, ყოვლითა ფალანგითა მათითა, ჩამოდგიან გაჩიანთა, პირსა მტკუარისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარ-დავამდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა, რომელთა შინა ზამთრის, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბების თივა, და აქუს შემა და წყალი უხუებით, და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თვითოფერი და საშუებელი ყოველი“.² დევი ბერძენიშვილი ფიქრობს, რომ გაჩიანის ანარეკლი ან დამახინჯებული ფორმა უნდა იყოს დღევანდელი ქაჩაგანი.³

სომეხ მკვლევართაგან პირველად ლ. ალიშანი შეეცადა ცურტავის ადგილმდებარეობის გარკვევას უხტანესის ცნობებზე დაყრდნობით. მან ქართლის პიტიახშების ეს დედაქალაქი ბოლნისის ხევის და ვრაც-დაშტის კედზე აღნიშნა.⁴

დევი ბერძენიშვილი ცურტავის ციხეს აიგივებს გვიანი წყაროების აღჯაყალასთან, რომელიც მდებარეობს ფართო ველზე, მდინარე დებედის მარჯვენა სანაპიროზე. აღჯაყალის აღმოსავლეთით, დაახლოებით 4,5 კმ-ზე, სოფელ ქაჩაგანში იშვიათი ხელოვნებით შესრულებული ქვაჯვარის აღმოჩენის შემდეგ, ნიკო ბერძენიშვილი თვლიდა, რომ „თუ შუშანიკის იაკობისეული მარტვილობა სანდოა, მაშინ ცურტავი უეჭველად ქაჩაგან-აღჯაყალაა. ესაა გაჩიანნი, ესაა სანადირო ქალაქი, ესაა საზამთრო ადგილი, ესაა ჰერეთის გვერდში (ჰერეთი აქ რანია), ესაა ზაფხულს გაუძლისი, აქაა ცენტრალური მნიშვნელობის ციხე (პიტიახშის ციხე)“.⁵

VII საუკუნის პირველი ნახევრითაა დათარიღებული ზემოხსენებული ქვის ჯვარი, აღმოჩენილი ქაჩაგანში, აღჯაყალის ციხის მახლობლად, იქ, სადაც დ. ბერძენიშვილმა ცურტავი დაიგულა. ის განსაკუთრებულად დეკორირებულია და წარმოადგენდა პოსტამენტის დაბოლოებას. ასეთი მაღალი მხატვრული ღირსების ნაწარმოები ვერ იდგებოდა განმარტოებულ სახის პოსტამენტზე. იგი ამთავრებდა მაღალ სტელას და ალბათ კარგად ჩანდა ცის ფონზე. ჯვრის ამალღება ოთხი ანგელოზის მიერ საქართველოს გარეთ უცნობი თემაა. იგი ადგილობრივი წარმოშობისაა და შედეგია ქართველ ოსტატთა ორიგინალური შემოქმედებისა.⁶

¹ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 387.

² დავითის ისტორიკოსი, გვ. 332; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 387.

³ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 388.

⁴ ცურტაველი, *მარტვილობა შუშანიკისი*, გვ. 65-66.

⁵ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 373.

⁶ იქვე, გვ. 384; Чубинишвили, *Хандиси*, გვ. 7.

მდინარე დებედის მარჯვენა ნაპირას ვრცელი ველის შუაში ამოზიდულ 20-25 მეტრის სიმაღლის კლდოვან ბორცვზე აღმართულია ალჯაყალის ციხე, რომელსაც სტრატეგიული მნიშვნელობა XVIII საუკუნემდე არ დაუკარგავს. ციხე-სიმაგრის სახელწოდება - ალჯაყალა, როგორც ცნობილია, თურქულია და ქართულად „თეთრ ციხეს“ ნიშნავს. ეს უკანასკნელი სახელწოდება უნდა იყოს თურქულის ნათარგმნი, ხოლო თვით თურქული სახელწოდების წარმოშობა დაკავშირებული უნდა იყოს იმ გარემოებასთან, რომ ის კლდე, რომელზედაც არის ნაგები ციხე-სიმაგრე და რომელიც მასთან ერთად ერთ ორგანულ ანსამბლშია შერწყმული, მონაცრისფრო-თეთრი ქანის ქვიშაქვას წარმოადგენს და თვით ციხე-სიმაგრის ღია-მოყვითალო ქვით ნაგებ კედლებთან ერთად შორიდან, მართლაც, თეთრი ფერის ერთი მთლიანი ნაგებობის შთაბეჭდილებას ტოვებს.¹ პირველად ალჯაყალა მოხსენიებულია 1488 წლის მოვლენებთან დაკავშირებით. ვახუშტი გვამცნობს, რომ საქართველოში შემოჭრილმა ალყონლუს მმართველმა იაყუბ ყაენმა ააშენა ქაოზიანისა და ალჯაყალას ციხეები - „წარმოავლინა იაყუბ ყაენმან სპასპეტი თვისი ხალილბეგ სპითა. ესე მოვიდა და უწყო შენება ქაოზიანსა და ალჯაყალის ციხესა. აცნობეს კონსტანტინე მეფესა და უბრძანა ბარათიანთა მტერობა მათი, და ამათ უწყეს ბრძოლა თათართა, ხოცა და სრვანი მრავალთა დღეთა. მცნობმან ყაენმან აშუელნა სპანი უდიდესნი“.² 1490 წელს კი ციხე-სიმაგრეები დაურღვევია კონსტანტინე მეფეს - „ხოლო შემდგომად თათართა წასვლისა შემოიკრიბნა მეფემან კონსტანტინე სპანი, მიუხდა და მოსრნა ელნი გარემონი, შემუსრა და დაარღვია ალჯაყალა და ქაოზიანი, აღილო ალაფი მათი და მოვიდა ტფილისს“.³ როგორც დ. მუსხელიშვილი მართებულად მიიჩნევს, ორი წლის განმავლობაში (1488-1490 წწ.) იაყუბ ყაენი ალჯაყალის მსგავს დიდი ციხე-სიმაგრის აგებას ვერ მოახერხებდა და, შესაბამისად, მიიჩნევს, რომ ყაენს კი არ აუგია, არამედ მხოლოდ განუახლებია იგი და, როგორც ეტყობა, მანამდე დარღვეული კედლები ხელახლა აუშენებია.

ქაოზიანის ანუ ქავაზინის ციხეც, რომლის აშენებასაც ვახუშტი ასევე იაყუბ ყაენს მიაწერს, XI-XIII საუკუნეების ქართულ და სომხურ წყაროებში იხსენიება, როგორც არსებული ციხე-სიმაგრე. „მატიანე ქართლისაი“-ს მიხედვით, ბაგრატ IV-მ ფადლონის დამარცხების შემდეგ სხვა ციხეებთან ერთად აიღო ქავაზიანიც (ქაოზიანი) - „ხოლო ბაგრატ შეშინდა გაშუებასა ფადლონისსა, მისცა ბოჭორმა და უჯარმო კახთა, და წამოიყვანა ფადლონ. გასუეს ძელსა და მიუპყრეს ტფილისსა; და აიღეს ჭირვეულად ტფილისი, რამეთუ მუნ შინა მდგომი კაცი თვით გაამირებასა ლამოდა. და არა დაიჭირა ბაგრატ თავისად ტფილისი, არამედ დმანისს დატევებული სითლარაბი ძებნა, შემოიყვანა ტფილისად, და მისცა მას ტფილისი. ხოლო თავისად აღიხუნა

¹ მუსხელიშვილი, *ალჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 363.

² ვახუშტი, *ქართლის ცხოვრება*, გვ. 387.

³ იქვე, გვ. 390.

ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლ-წმიდანი, ქავაზანი, და ორმოცდაოთხი ათასი დრაჰკანი, და მძვეალნი ძმისწული მისი, ძე მანუჩასი, და სამთა თავადთა განძისათა“.¹ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ დავით აღმაშენებელმა 1121 წელს აიღო სომხეთის ციხეები: გაგი, ტერუნაკალი, ქავაზანი - „და მყის აღისრბოლა ვითარცა არწივმან, და მაისსა აღიხუნა ციხენი სომხეთისანი: გაგნი, ტერონაკალი, ქავაზინნი, ნორბედი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი“.²

აღჯაყალის ციხის კედლები ნაგებია ფლეთილი ქვით. წყობაში აგურიც ურევია. კედელ-ბურჯები დაშენებულია უშუალოდ კლდის ქანზე. შემორჩენილი კედლების სიმაღლე 4-5 მეტრია. კლდოვანი ბორცვი, რომელზეც ციხეა ნაგები, სიგრძივ დაშრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. სამხრეთ-დასავლეთიდან მას დაბალი, მცირე ფართობის ტერასა შემოსდევს. ციხე-სიმაგრის ნაგებობაც ამის მიხედვით ორ ძირითად ნაწილადაა გაყოფილი: მთავარი (ზედა) ნაგებობა და სამხრეთ-დასავლეთის ტერასა, რომელიც აგრეთვე გალავნითაა შემოსაზღვრული. პირველი წარმოადგენს ძირითად სიმაგრეს, რომლის ფართობია დაახლოებით 6500 კვ. მ. მისი კედლები სამი მხრიდან გამაგრებულია დიდი, გეგმაში ოვალური ბურჯებით, ხოლო მეოთხე მხრიდან (დასავლეთის) იგი დაცულია ბუნებრივი კლდით. ქვედა-ციხის ტერასა სალი კლდით ბუნებრივადაა დაცული და ამიტომ მას მხოლოდ ერთი დიდი და ერთი მცირე ბურჯი ამაგრებს. შემოსასვლელი კარი აღჯაყალის ციხეს სამხრეთიდან აქვს. ესაა კლდეში ხელოვნურად ნაკვეთი კიბე, რომლის საფეხურებმა ჩვენამდე ძლიერ დაზიანებული სახით მოაღწია. იგი დაცულია, ერთის მხრივ, ბუნებრივი კლდის ქანით, რომელზედაც ზედა ციხის ერთ-ერთი ბურჯი დგას, მეორე მხრივ, ქვედა ციხის მცირე ბურჯით. კარის სიგანეა დაახლოებით 3.5 მეტრი. ამ კარით ადიხარ ქვედა ციხეზე, აქედან კი მეორე კარით, რომელიც აგრეთვე დაცულია ბურჯით - ზედა ციხეზე. ციხის კედლის წყობაში შეიმჩნევა რამოდენიმე სამშენებლო პერიოდი: ეტყობა, რომ ციხე მრავალჯერაა დანგრეული და განახლებული.³

აღჯაყალის ციხე იდგა საქართველოს სამხრეთ საზღვრის ახლოს, მნიშვნელოვან სავაჭრო გზაზე, რომელიც აერთებდა ქვეყანას სომხეთის გავლით ახლო აღმოსავლეთთან (დღესაც აქვე გადის საქართველო-სომხეთის დამაკავშირებელი ერთ-ერთი ძირითადი მაგისტრალი). რამდენადაც სავაჭრო გზები ძნელად თუ იცვლიან მიმართულებას, აქ ნამდვილად უნდა არსებულიყო გვიან შუა საუკუნეებზე უფრო ადრინდელი ციხე. დავით მუსხელიშვილს მიაჩნია, რომ სწორედ აქ იდგა ცნობილი გაგის ციხე. მის აშენებას X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე სომხური წყაროები მიაწერენ ანისის მეფეს გაგიკ I

¹ ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*, გვ. 312.

² დავითის ისტორიკოსი, გვ. 344; გამყრელიძე (და სხვა), *ქართლის ცხოვრების ლექსიკონი*, გვ. 535-536; მუსხელიშვილი, *აღჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 364.

³ იქვე, გვ. 362-363; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 373.

შაჰანშაჰს (989-1020), რომელმაც თავისი სახელის მიხედვით ციხეს გაგი დაარქვა. ვარდანის თანახმად, სახელგანთქმული ციხე-სიმაგრე ააშენა მეფე გაგიკმა. იქ იყო განთქმული და მთელ ქვეყანაზე ცნობილი მონასტერი წმინდა გიორგისა, წმინდა ჯვრით და ეკლესიით, რომელიც ააშენა და აკურთხა წმინდა მოძღვარმა მესროპმა. ეს ეკლესია დგას გაგის თხემზე და ბატონობს ფართო და უსაზღვრო ველზე. გაგი ქართულ საისტორიო წყაროებში პირველად XI საუკუნის ძეგლში „მატიანე ქართლისაჲ“ გვხვდება ბაგრატ IV-ისა და გიორგი II-ის მეფობის ისტორიის გადმოცემისას. თამარ მეფის ისტორიკოსი გვეუბნება, რომ 1191 წელს, გიორგი რუსის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ, მეფე თამარმა „შეინყალა ზაქარია ვარამის ძე და უბოძა გაგი ქურდვაცრითა განძამდის მრავლითა საკუთარითა და მრავლითა სანახევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა“. ამრიგად ჩამოყალიბდა ქვემო ქართლში მხარგრძელთა გაგელების შტო. მონღოლების შემოსვლისთანავე გაგის ციხე მათ მფლობელობაში გადადის. XIV-XV საუკუნეებში გაგის შესახებ არ არის ინფორმაცია.¹

დევი ბერძენიშვილი მიიჩნევს, რომ გაგიკიც ამ ციხის მხოლოდ განმაახლებელი იყო და რომ აქ იდგა ცურტავის ძველი ციხე, რომლის სახელი იმ დროს უკვე დავინწყებული ყოფილა.² აღჯაყალის გაგის ციხესთან და ცურტავთან გაიგივების მცდელობა დღემდე არავის გაუკრიტიკებია.

2014 წლის 19 იანვარს იულონ გაგოშიძე, გიორგი გაგოშიძე, გიორგი ჭიეშვილი, კახა ხიმშიაშვილი და მე ვენჯიეთ აღჯაყალას. ჩვენი ყურადღება მიიქცია ციხის აღმოსავლეთით არსებულმა ძველმა ნამოსახლარმა, რომლის არსებობა აქამდე არავის აღუნიშნავს. ნამოსახლარის სიგრძე დასავლეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით 310 მეტრია, უდიდესი სიგანე (ჩრდილოეთიდან სამხრეთ მიმართულებით) 160 მეტრს აღწევს, საერთო ფართობი დაახლოებით 3 ჰექტარია. ნამოსახლარის ჩრდილო ნაწილი ვინრო სერია, რომლის დასავლეთი ნაწილი კლდოვანია და ციხისაგან ღრმა ხელოვნური თხრილით არის გამოყოფილი. ნამოსახლარზე ავკრიფეთ კერამიკული მასალა.

ანაკრეფ მასალაში ჭარბობს სხვადასხვა ტექნიკით შესრულებული მოჭიქული კერამიკა. გვხვდება თეთრი ანგობით მოხატული და ფერადი ჭიქურით დაფარული ჭურჭელი. გამოყენებულია ორი ფერის ჭიქური – ცისფერი და მწვანე. ასეთ კერამიკაზე ვხვდებით როგორც მცენარეულ, ასევე გეომეტრიულ მოტივებს. მსგავსი ტიპის ჯამები გვხვდება: დმანისში, თბილისში, გუდარეხში.³ აღსანიშნავია მოჭიქული დოქის ფრაგმენტი, რომლის მსგავსი აღმოჩენილია რუსთავეში და თბილისში. ქართულ მოჭიქულ კერამი-

¹ მუსხელიშვილი, *აღჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 370-382; ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 395-398.

² იქვე, გვ. 395.

³ ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 24; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 134.

კაში საკმაოდ ცოტაა წარმოდგენილი მოჭიქული დოქები. ეს უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ ჩვენში ის მაინცდამაინც არ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული.¹ გვხვდება აგრეთვე ამოკანვრის ხერხით მოხატული ანგობიანი ჭურჭელი, რომელიც მოჭიქულია ცისფრად, მწვანედ და სოსანისფრად. ძირითადად ვხვდებით გეომეტრიულ მოტივებს. მსგავსი კერამიკული ნაწარმი ცნობილია დმანისში, თბილისში, რუსთავში, თელავში, არეში.² ყველა მოყვანილი კერამიკის ნიმუში თარიღდება IX-XIII საუკუნეებით.

არამოჭიქული კერამიკიდან გამოსარჩევია წერნაქით დაფარული დერგის ფრაგმენტი. მასზე ჰორიზონტალურად არის წარმოდგენილი სამკუთხედების ორი რიგი, რომელთა შორის სამ რიგად ჭდეული წერტილებია განლაგებული. ეს ფრიზი ქვემოდან შემოსაზღვრულია დაკბილული რელიეფური სარტყლით. მსგავსი ტიპის დერგები მრავლადაა აღმოჩენილი საქართველოს განვითარებული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე. ეს არის საშუალო ზომის სქელკეციანი ჭურჭელი, რომელთაგან ზოგი ყურიანია, ზოგი უყურო. შემკულია ამოტვიფრული, ჭდეული ან რელიეფური ორნამენტებით. აღჯაყალაში აღმოჩენილი წერნაქით დაფარული დერგის ანალოგიები ცნობილია თბილისიდან, რუსთავიდან, უფლისციხიდან, დმანისიდან.³ საქართველოს გარეთ ასეთივე დერგებს ვხვდებით სომხეთში (დვინი, ანისი, გარნისი) და აზერბაიჯანში (ორენ ყალა, ძველი განჯა, ბაქო). დვინის ნაქალაქარზე მას „კარასის“ სახელით მოიხსენიებენ. დათარიღებულია XII-XIII საუკუნეებით.⁴

განსაკუთრებით საყურადღებოა ანაკრეფ მასალაში ბრტყელი, გვერდებ აკეცილი კრამიტის არსებობა, რაც იმის ნიშანია, რომ ამ ნასახლარზე კაპიტალური ნაგებობები უნდა მდგარიყო.

როგორც დავინახეთ, მასალა განვითარებული შუა საუკუნეებით თარიღდება, ე. ი. იმ პერიოდისაა, როდესაც გაგის ციხე აქტიურად მოიხსენიება წერილობით წყაროებში, როგორც გაგელთა ცნობილი ფეოდალური საგვარეულოს რეზიდენცია, რომელმაც სახელი მთელ რეგიონსაც მისცა.⁵ ნამოსახლარზე გალავანი არ შეიმჩნევა და შესაძლებელია, ეს ის „დამცირებული და ზომიერი დაბა ქალაქია“, რომელიც უნახავს უხტანესს X ს-ში,

¹ ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 24; ჭილაშვილი, *ქალაქები*, გვ. 167.

² ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 25-27; ჩიკოიძე, *თელავი*, გვ. 58; ჭილაშვილი, *არეში*, გვ. 77; გრძელიშვილი, ტყემელაშვილი, *თბილისის ძეგლები*, გვ. 51-52; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 135.

³ ჯაფარიძე, *ქართული კერამიკა*, გვ. 19; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 130-131; არჩვაძე (და სხვა), *რუსთავი*, გვ. 50-51.

⁴ Акопян (и др.), *Двинь*, გვ. 111-113; არჩვაძე (და სხვა), *რუსთავი*, გვ. 50-51; მინდორაშვილი, *საქართველოს არქეოლოგია*, გვ. 131.

⁵ ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 397-398; მუსხელიშვილი, *აღჯაყალა-გაგისციხე*, გვ. 377-384.

ჯერ კიდევ გაგის ციხის აშენებამდე და რომელსაც იგი გაჩიანად მოიხსენიებს და თვლის, რომ სწორედ აქ იყო ცურტავი.¹ მართალია ნამოსახლარის ტერიტორიაზე აკრეფილ მასალაში ჯერჯერობით არ ჩანს ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკა, მაგრამ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად სავსებით შესაძლებელია, რომ ამ ნამოსახლარზე გამოვლინდეს ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ფენაც, გადაფარული განვითარებული შუა საუკუნეების ფენებით. მით უმეტეს, გავიხსენოთ თუნდაც ის ფაქტი, რომ, როგორც დ. ბერძენიშვილი წერს, „ბორცვი, რომელზეც შემდგომში ციხე აუგიათ, ძველი ნამოსახლარი გორაა, რასაც ადასტურებს იქ აკრეფილი ენეოლითური და გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კერამიკული ფრაგმენტები“.²

ადრეული შუა საუკუნეების არაკერამიკული მასალა აღჯაყალის ციხეზე მაინც ჩანს. შევნიშნეთ კედლის ნყობაში ჩაშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ორნამენტული დეკორით შემკული სტელების ფრაგმენტები, რომლებიც შეუძლებელია მშენებლებს შორიდან მოეტანათ. ერთ-ერთი ნარმოადგენს ოთხფურცელა ყვავილის ფრიზულად განლაგებულ ორნამენტს, შუაში მცირე ვარდულებით. ანალოგიური მოტივი გვხვდება აღჯაყალის მახლობლად ხოჯორნის გუმბათიანი ეკლესიის საკურთხევლის სამხრეთ შვერილში ჩაშენებული სტელის ფრაგმენტზე, რომელიც VI ს-ით თარიღდება.³ მსგავსი ორნამენტია გამოსახული აგრეთვე დმანისის ქვაჯვარის მეორე ნახნაგზე: სამმაგი ლილვების ზოლის გადახლართვით შედგენილი წრიული არეები, რომლებშიც რვაფურცელა ვარდულება ჩასმული. დმანისის ქვაჯვარი VI საუკუნის დასასრულით თარიღდება. მრავალფურცლიანი ვარდულების დეკორი, რომელიც თავისი ხასიათით ორნამენტების აღმოსავლურ ტიპს განეკუთვნება, ქრისტიანულ ხელოვნებაში ფართოდ ვრცელდება V საუკუნიდან. განსაკუთრებით პოპულარული იყო ეს მოტივი სასანურ რელიეფებსა და ქსოვილებზე.⁴

მეორე, სტელის დამაგვირგვინებელი ჯვრის მკლავი უნდა იყოს, რომელზეც გამოსახულია შრომანის ყვავილი ღეროთი და ვარდული. სამყურა შრომანის მოტივი ფართოდ არის გავრცელებული ქვემო ქართლის ქვაჯვრებზე: ნაგზაური, ლამაზი გორა, ბალიჭი, ბალჩალარი. ნაგზაურის კომპლექსში გამოვლინდა ჯვრის 13 მკლავი შრომანის ყვავილის გამოსახულებით. ისინი VI საუკუნით თარიღდება.⁵ ლამაზი გორის კომპლექსის გათხრებისას აღმოჩენილ მსგავს ჯვრებს ნიკო ჩუბინაშვილი VI-VII სს-ით ათარიღებს.⁶ ყვავილი (შრომანი), ორნამენტულ-სიმბოლური მოტივი, რომელიც სხვა აღმოსავლურ ელემენტებთან ერთად შემოვიდა ირანული სამყაროდან,

¹ ცურტაველი, *მარტილობა შუშანიკისი*, გვ. 61-62.

² ბერძენიშვილი, *ნარკვევები*, გვ. 374.

³ გაგოშიძე, *ხოჯორნის ქვასვეტები*, გვ. 64.

⁴ მაჩაბელი, *დმანისის ქვაჯვარა*, გვ. 9, 38, 42.

⁵ კახიანი (და სხვა), *საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*, გვ. 34-36.

⁶ ჩუბინაშვილი, *სტელა-ჯვრები*, გვ. 46.

ადგილობრივ ტრადიციებთან ასიმილირდა და შუა საუკუნეების სანყის ეტაპზე განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა. ამის დასტურია ადრეულ ქრისტიანულ რელიეფებზე ქართული ფეოდალური ნოდების არაერთი წარმომადგენლის გამოსახულება ყვავილით მარჯვენა ზეანულ ხელში.¹

არის თუ არა აღჯაყალა იგივე გაგის ციხე, ცურტავის ციხე, ხოლო მის მახლობლად არსებული ნამოსახლარი დაბა - ცურტავი, ამ კითხვებზე პასუხს მხოლოდ არქეოლოგიური გათხრები გასცემს.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა

არჩვაძე (და სხვა), რუსთავი - არჩვაძე თ., ჩიკოიძე ც., ჩხატარაშვილი მ., *რუსთავი III*, თბილისი, 2005.

ბერძენიშვილი, ნარკვევები - ბერძენიშვილი დ., *ნარკვევები ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან*, თბილისი, 2014.

გაგოშიძე, ხოჟორნის ქვასვეტები - გაგოშიძე გ., *ხოჟორნის გუმბათიანი ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული ადრეული შუა საუკუნეების ქვასვეტები*, კრ. „აკადემიკოს შალვა ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი, ნარკვევები“, V, თბილისი, 1999, გვ. 60-71.

გამყრელიძე (და სხვა), ქართლის ცხოვრების ლექსიკონი - გამყრელიძე გ., მინდორაშვილი დ., ბრაგვაძე ზ., კვაჭაძე მ., *ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი*, თბილისი, 2013.

გრძელიშვილი, ტყეშელაშვილი, თბილისის ძეგლები - გრძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო., *თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები*, თბილისი, 1961.

დავითის ისტორიკოსი - დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, *ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი*, ქართლის ცხოვრება I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955.

ეპისტოლეთა წიგნი - *ეპისტოლეთა წიგნი*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1968.

ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება - ბატონიშვილი ვახუშტი, *ქართლის ცხოვრება*, ტომი IV, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი

---

¹ მაჩაბელი, დმანისის ქვაჯვარა, გვ. 18-19; კახიანი (და სხვა), *საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*, გვ. 63.

ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩვილის მიერ, თბილისი, 1973.

კახიანი (და სხვა), საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან - კახიანი კ., ჭანიშვილი გ., კოპალიანი ჯ., მაჩაბელი კ., ალექსიძე ზ., ლლიღვაშვილი ე., პატარიძე ნ., *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან*, თბილისი, 2012.

ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა - ლეონტი მროველი, *ცხოვრება ქართველთა მეფეთა*, ქართლის ცხოვრება I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩვილის მიერ, თბილისი, 1955.

მაჩაბელი, დმანისის ქვაჯვარა - მაჩაბელი კ., *დმანისის ახლად აღმოჩენილი ქვაჯვარა*, ჟურნ. „საქართველოს სიძველენი“, 2007, 10, გვ. 7-46.

მინდორაშვილი, საქართველოს არქეოლოგია - მინდორაშვილი დ., *საქართველოს არქეოლოგია II-III*, ბათუმი, 2015.

მუსხელიშვილი, აღჯაყალა-გაგისციხე - მუსხელიშვილი დ., *აღჯაყალა-გაგისციხე, სამეცნიერო სტატიები, ნერილები და პუბლიცისტიკა*, თბილისი, 2014, გვ. 362-385.

ონიანი, ნამება წმინდისა შუშანიკისი - ონიანი შ., *იაკობ ხუცესის „ნამება წმინდისა შუშანიკისი“*, თბილისი, 1978.

უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა - უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1975.

ჩიკოიძე, თელავი - ჩიკოიძე ც., *ქალაქი თელავი*, თბილისი, 1979.

ჩუბინაშვილი, სტელა-ჯვრები - ჩუბინაშვილი ნ., *ქვემო ქართლის სტელა-ჯვრები*, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, 1972, 30, გვ. 34-49.

ცურტაველი, მარტვილობა შუშანიკისი - ცურტაველი იაკობ, *მარტვილობა შუშანიკისი*, ქართული და სომხური ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ი. აბულაძემ, თბილისი, 1978.

ჭილაშვილი, ქალაქები - ჭილაშვილი ლ., *ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში*, II, თბილისი, 1970.

ჭილაშვილი, არეში - ჭილაშვილი ლ., *არეში (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)*, თბილისი, 1991.

ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია - ჯავახიშვილი ი., *ქართველი ერის ისტორია*, ტ. II, თბილისი, 1983.

ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები - ჯანაშია ლ., *ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ*, თბილისი, 1962.

ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა - ჯაფარიძე ვ., *ქართული კერამიკა (XI-XIII სს)*, თბილისი, 1956.

Акопян (и др.), *Двин* - Акопян Н., Бабаян Ф., Жамкочян А., Калантарян А., Кафандарян К., Кочариан Г., *Двин IV, Город Двин и его раскопки (1981-1985 гг.)*, Ереван, 2008.

Чубинашвили, *Хандиси* - Чубинашвили Н., *Хандиси*, Тбилиси, 1972.

David Gagoshidze

Is Aghjakala-Gagi Fortress - Tsurtavi?

Summary

In his work, „Martyrdom of Saint Shushanik“ IakobTsurtaveli gives the name of a place - *Tsurtavi*. According to the same work, Tsurtavi is the residence of Varsken Pitiakhsh.

Interesting information about Tsurtavi is provided by Ukhtanes, the 10th century Armenian historian. According to his account, Tsurtavi is an ancient name, but it was referred to as *Gachiani* in his times (10th c.) and it had declined from the capital city to a small town.

So far, it has been impossible to identify the exact location of the town of Tsurtavi. The history of its investigation is rather long. The scientists who have ever dealt with this issue consider that Tsurtavi must be located in Kvemo Kartli.

Devi Berdzenishvili identifies Tsurtavi Fortress with Aghjakala, which is set on a 20-25-meter high rocky hill on the right bank of the Debeda River. It did not lose its strategic significance until the 18th century.

It is highly likely that here stood a fortress built prior to the late middle ages. David Muskhelishvili believes that it was here that the renowned Gagi Fortress was erected, whose construction at the turn of the 11th century, according to Armenian sources, is ascribed to King Gagik I Shahanshah of Ani (989-1020), who named the fortress after himself.

Devi Berdzenishvili suggests that Gagik was someone who had only restored the fortress and that there stood the old fortress of Tsurtavi, the name of which had already been forgotten by that time. So far the attempt of identifying Aghjakala with Gagi Fortress and Tsurtavi has not come under any criticism.

In 2014 we visited Aghjakala and our attention was drawn to an old settlement-site east of the fortress, which had not been mentioned by anyone before. We superficially collected some sherds among which glazed ceramic fragments dated to the 9th -

13th cc. prevail. Especially notable is the presence of flat tiles with turned-up sides, which points to the fact that once there stood major structures on this settlement-site.

The received material dates to the period when Gagi Fortress was repeatedly mentioned in written sources as the residence of the famous Gagi feudal family that gave the name to the whole region. The circuit wall cannot be observed on the settlement-site and it could be the very „diminished and moderate town“ that Ukhtanes saw in the 10th century, yet before constructing Gagi Fortress.

There is no evidence of early medieval ceramics among the artifacts collected on the settlement-site. However, the presence of a settlement of this period is still presumable here: we revealed early medieval architectural details and fragments of stelae decorated with early medieval ornament which builders could not have brought here from far away.

The question of identification of Aghjakala-Gagi Fortress with Tsurtavi Fortress, and the nearby settlement with the town of Tsurtavi, can be solved only as a consequence of archaeological excavations.

ალჯაყალის ციხე, ხედი სამხრეთიდან

ალჯაყალის ციხე, ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

აღჯაყალის ციხე და ნამოსახლარი, აერო ფოტო

აღჯაყალის ციხე და ნამოსახლარი

აღჯაყალის ნამოსახლარი, ხედი დასავლეთიდან

მოჭიქული კერამიკა აღჯაყალის ნამოსახლარიდან

დერგის და კრამიტის ფრაგმენტი აღჯაყალის ნამოსახლარიდან

ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ფრაგმენტი

ადრეული შუა საუკუნეების სტელის ფრაგმენტი

**არქეოლოგიური გათხრები ციხისძირში და
პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი**

ციხისძირის ციხემ, რომელიც ქობულეთიდან სამხრეთით 7 კმ-ის დაშორებით ზღვისპირა მაღალ კლდეზე მდებარეობს, მკვლევართა ყურადღება XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან მიიპყრო და ინტერესი მის მიმართ დღემდე არ განელებულა (ტაბ. I_{1,2}, VII₁). ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპი კესარიელის ცნობით, VI ს-ის 30-იან წლებში ბიზანტიასა და ირანს შორის ეგრისისათვის ამტყდარი ომის დროს, იმპერატორ იუსტინიანეს ბრძანებით, ბერძნებმა ეგრისის სამეფოს ზღვის სანაპიროზე ააგეს სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე ციხე-ქალაქი პეტრა, რომელიც მანამდე უმნიშვნელო დასახლება იყო.¹

პეტრას ლოკალიზაციისას მკვლევართა ნაწილმა საამისოდ ყველაზე შესაფერის ადგილად ციხისძირის მიდამოები მიიჩნია.² ს. ჯანაშია პირველი იყო, ვინც შეეცადა პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი მეცნიერულად დაესაბუთებინა. წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე, მკვლევარი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „მხოლოდ ციხისძირს შეშვენის ის ტოპოგრაფიული ნიშნები, რომელსაც გვანდის პროკოპი კესარიელი ქალაქ პეტრას შესახებ“.³ ს. ჯანაშიას მოსაზრება პეტრა-ციხისძირის იგივეობის შესახებ გაიზიარა ამ პრობლემით დაინტერესებული მკვლევრების უმრავლესობამ (ნ. ბერძენიშვილი, ნ. ლომოური, პ. ხოშტარია, პ. ინგოროყვა, ვ. სიჭინავა, კ. მელითაური, ვ. ლეჟინაძე, დ. მუსხელიშვილი და სხვა). შემდგომში პეტრა-ციხისძირის იგივეობის პრობლემას რამდენიმე ნაშრომი მიუძღვნა ასლან ინაიშვილმა, რომელიც, წერილობით წყაროებთან ერთად, იყენებდა ციხისძირის არქეოლოგიურ მასალასაც.⁴

პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხში ეჭვი შეიტანა გ. გრიგოლიამ. მისი აზრით, პეტრა ჭოროხის სამხრეთით ქ. ხოფას მიდამოებშია საძებნი. ხოფას სანაპირო ხასიათდება კლდოვანი რელიეფით, რის გამოც ამ ადგილისათვის შეიძლება ეწოდებინათ „პეტრა“. ხოფას მიდამოებში დღემდე შემორჩა ბერძნულ-ლაზური ჰიდრონიმი „პეტრო-ლალი“, რაც კლდის ლელეს ნიშნავს. ხოფას ციხისძირისგან განსხვავებით, გააჩნია კარგი ნავსადგური, რომელიც აუცილებლად უნდა ჰქონოდა ისეთ სტრატეგიულ პუნქტს, როგორც პეტრა იყო. სწორედ ხოფა და არა ციხისძირი მდებარეობს იმ მნიშვნელოვანი გზების გასაყარზე, რომლის შესახებ აღნიშნავდა ს. ჯანაშია. პეტრას ხოფასთან

¹ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 74.

² ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 4.

³ ჯანაშია, *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, გვ. 33.

⁴ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 102-103.

იდენტიფიკაციის შემთხვევაში გაუგებრობას აღარ იწვევს პროკოპი კესარიელის მითითება იმის შესახებ, რომ ქალაქი პეტრა გაშენებულია ლაზიკის იმ ნაწილში (მდ. ფასისის მარცხენა სანაპირო), რომელიც მწირი და დაუსახლებელი იყო.¹

ნინო ინაიშვილის ვარაუდით, შესაძლოა V ს-ის დასაწყისის ბერძნულ წყაროში - „Notitia dignitatum“ მოხსენიებული აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში განლაგებული რომაული გარნიზონების სადგომებიდან ერთ-ერთი, კერძოდ „მოხორა“ ციხისძირი იყოს.²

2016-2017 წლებში აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაფინანსებით, ციხისძირში განხორციელდა სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოები, რასაც წინ უძღოდა არქეოლოგიური კვლევა-ძიება (პროექტის ხელმძღვანელი ნ. ინაიშვილი, ექსპედიციის ხელმძღვანელი დ. მინდორაშვილი). გათხრებისას ციხის სამხრეთ ნაწილში გამოვლინდა ახალი, რიგით მეხუთე კოშკი (ტაბ. II, III-IV, VII₁₋₃). მასში აღმოჩნდა საინტერესო არქეოლოგიური მასალა, რომელიც საფუძვლიანად ამყარებს პეტრაციხისძირის იგივეობის თეორიას.

№5 კოშკი (4,10x3,80 მ), მდებარეობს ციხისძირის აკროპოლისის ჩრდილოეთი და სამხრეთი ბორცვების დამაკავშირებელ ორმაგ კედელს შორის. იგი, აღმოსავლეთი მხრიდან, მიშენებულია ორმაგი ზღუდის დასავლეთ კედელზე (ტაბ. II, III-IV, VII₁₋₃). ნაგებობა გადახურული ყოფილა ბრტყელი კრამიტით.

მასიურ ცოკოლზე დაშენებულ კოშკის სამხრეთ და აღმოსავლეთ კედელს ეტყობა ხანძრის და ძალადობრივი ნგრევის კვალი (ტაბ. II, III, IV). კოშკს აგურებით ამოყვანილი შესასვლელი ჰქონია ზღუდის კედელში (ტაბ. IV₂). კოშკისა და ზღუდის კედლის ერთდროულ მშენებლობაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ ზღუდის კედელში თავიდანვე ყოფილა გათვალისწინებული კოშკის კარი და კარის 2,70 მ. სიგრძის საურდულე ნიში, რომელიც იმდენად ოსტატურად არის გამოყვანილი, რომ შეუძლებელია, ის კედლის აშენების შემდეგ გამოეკვეთათ. ზღუდისა და კოშკის კედლებს შორის გადაბმა არაა. კოშკის კედლები უბრალოდ მიშენებულია სასიმაგრო კედელზე. ამით დაცულია ბერძნული ციხე-სიმაგრეების მშენებლობის ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპი - ქვის წყობებით არ ყოფილიყო გადაბმული ორი ან რამდენიმე შენობა, რათა მტრის მიერ ერთი ნაგებობის დანგრევას არ გამოენვია მეორის განადგურება. საფორტიფიკაციო ნაგებობათა მშენებლობის ეს პრინციპი

¹ გრიგოლია, *ევრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები*, გვ. 11-78.

² ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 115-116.

ჩვენში ჯერ კიდევ ელინისტურ ხანაში გამოიყენებოდა (ვანი).¹ მშენებლობის ანალოგიური წესი ნებელდის თავდაცვით ნაგებობებზეც გვხვდება.²

კოშკში დაფიქსირდა ძლიერი ნგრევისა და ხანძრის კვალი, რაც გამონვეული ყოფილა საომარი მოქმედებებით. კოშკის სამხრეთი კედელი მოწყვეტილა ზღუდის კედელს, რომელზეც ის იყო მიშენებული და სამხრეთით გადაწოლილა (ტაბ. II, III, VII). განსაკუთრებით დაზიანებულია კოშკის აღმოსავლეთი კედელი. ისიც გვერდზე გადაწოლილა და შუაზე გამსკდარა (ტაბ. III, VII₂). ზღუდეს არის მოცილებული კოშკის ჩრდილოეთი კედელიც. თუმცა, მისი ვერტიკალურობა დარღვეული არაა (ტაბ. IV, VII₂).

ადრეულ შუა საუკუნეებში ციხე-სიმაგრეებზე შეტევისას, კედლების ნგრევის სხვადასხვა ხერხთან ერთად, მოალყეები ხშირად იყენებდნენ ისეთ ხერხს, როგორიცაა კედლის ძირის გამოთხრა, იქ მძლავრი ცეცხლის გაჩაღება და ასეთი ქმედებით კედლის ჩამოშლა.³ არაა გამორიცხული, რომ ციხისძირის აღწერილ კოშკზე იერიშისას მომხდურმა მტერმა ციხე-სიმაგრეთა ნგრევის სწორედ ეს ხერხი გამოიყენა. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს კოშკის აღმოსავლეთი კედლის სავალალო მდგომარეობა.

კოშკის მცველებს არა თუ ვერ მოუხერხებიათ ნაგებობიდან რაიმე ნივთის გატანა, არამედ კოშკიდან თვითონაც ვერ გასულან (ზოგიერთი მაინც) და ხანძარსა და ნგრევაში მოყოლილან. ამაზე მეტყველებს ნაგებობაში მიკვლეული მრავალრიცხოვანი საბრძოლო აღჭურვილობა და ადამიანთა ძვლების დანახშირებული ფრაგმენტები. კოშკის განსაკუთრებული სისასტიკით განადგურების შემდეგ, ამ ადგილის განმენდა და მისი ხელახალი გამოყენება არავის უცდია.

კოშკის გათხრებისას გამოვლენილ კერამიკულ მასალაში გვხვდება: დერგები, ქოთნები, დოქები, რომელთაც მრავლად მოეპოვებათ ანალოგები ეგრისის IV-VI სს-ით დათარიღებულ არქეოლოგიურ მასალაში (ტაბ. V₁-9).

¹ გამყრელიძე (და სხვა), *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*, გვ. 105.

² Воронов, Бгажба, *Материалы*, გვ. 56.

³ ბრძოლის ეს ხერხი ადრეულ შუა საუკუნეებში კარგად იყო ცნობილი. პროკოპი კესარიელი ამგვარად აღწერდა ირანელების მიერ პეტრაზე შეტევის ერთ-ერთ ეპიზოდს: „სპარსელებმა რომ მიწაში მალულად გვირაბი გაიყვანეს, ერთ-ერთი კოშკის ქვეშ აღმოჩნდნენ; იქიდან გამოალაგეს მრავალი ქვა და მათ ადგილას შეშები ჩაანყვეს, რომელთაც ცოტა ხნის შემდეგ ცეცხლი წაუკიდეს. ალი რომ თანდათან ზევით ინევდა, ქვების ძალა შეარყია, მთელი კოშკიც შეანძრია და უეცრად ძირს დაანარცხა“ (პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 86). მართალია, ციხისძირის №5 კოშკზე იერიშის მიმტანები ამ შემთხვევაში ბიზანტიელები იყვნენ (იხ. ქვემოთ), მაგრამ ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. ბრძოლის ამგვარ ხერხს ბიზანტიელებიც წარმატებით იყენებდნენ.

მსგავსი ფორმის კერამიკული ნაწარმი აღმოჩენილია საკუთრივ ციხისძირში,¹ ნოქალაქევში,² ქუთაისში,³ ვარდციხეში,⁴ ნებელდის ციხეზე⁵ და სხვ.

ამფორები სხვადასხვა ტიპისაა. ვინროყელიანი ამფორების ყურები შემკულია ასიმეტრიული ქედებით (ტაბ. V₁₀). ანალოგიური ამფორები აღმოჩენილია: ციხისძირში,⁶ გონიო-აფსაროსში,⁷ ფოთში,⁸ ნებელდის ციხეზე,⁹ ბიჭვინთაში,¹⁰ ნოქალაქევში,¹¹ ვარდციხეში¹² და სხვა. ამგვარი ამფორები IV ს-ში ჩნდება და არსებობას განაგრძობენ VI ს-ის ბოლომდე.¹³ ამფორების განსხვავებული ტიპი წარმოდგენილია მოჩალისფროდ გამომწვარი გოფირებული ნატეხებით (ტაბ. V₁₁). სინოპური წარმომავლობის ამგვარი ამფორები ცნობილია: ფოთიდან,¹⁴ გონიო-აფსაროსიდან, ნოქალაქევიდან, ქერსონესიდან, ტანაისიდან და სხვა. ამგვარი ამფორები VI ს-ის მიწურულამდე არსებობენ.¹⁵ წელშეზნექილი ამფორები ყველაზე მრავალრიცხოვანია (ტაბ. V₁₂₋₁₃). IV-VI სს-ით დათარიღებული მსგავსი ამფორები ციხისძირში ადრეცაა გამოვლენილი.¹⁶ მსგავსი ამფორები აღმოჩენილია გონიო-აფსაროსში.¹⁷ ანალოგიური ამფორები გვხვდება ვარდციხეში,¹⁸ ნოქალაქევში,¹⁹ ქუთაისში,²⁰ ნებელდის ციხეზე და აფხაზეთის ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა

¹ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, ტაბ. XXIV₄, XXV₁₋₅.

² ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 34, 43, 47.

³ ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, სურ. 134.

⁴ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 87, 88, ტაბ. XIV, XV.

⁵ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 56₁₋₇, 69, 70, 81₁.

⁶ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 55, ტაბ. XX₁.

⁷ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 46.

⁸ გამყრელიძე, *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება*, გვ. 111-112, სურ. 11.

⁹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 27₁₋₁₅.

¹⁰ ბერძენიშვილი, ფუთურიძე, *ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები*, გვ. 273.

¹¹ ლექვინაძე, *ნოქალაქევის ნაქალაქარზე 1978-1982 წლებში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა*, გვ. 241.

¹² ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 60-61, ტაბ. IX₆₋₇.

¹³ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 47.

¹⁴ გამყრელიძე, *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება*, გვ. 111, სურ. 10.

¹⁵ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 51-52, სურ. 43.

¹⁶ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 54.

¹⁷ ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 20-21.

¹⁸ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 56.

¹⁹ Леквинадзе, Хведелидзе, *Массовые археологические находки*, გვ. 131.

²⁰ ლანჩავა, *ქუთაისის არქეოლოგია*, გვ. 213.

ძეგლზე.¹ ამგვარ ამფორებს ძირითადად VI ს-ით ათარიღებენ.² კოშკში გამოვლენილი მონეტების მიხედვით, განხილული კერამიკული ნანარმის თარიღი VI ს-ის 50-იანი წლებით ისაზღვრება (იხ. ქვემოთ).

დიდ ინტერესს იწვევს კოშკიდან მომდინარე საბრძოლო იარაღი. მათგან აღსანიშნავია რკინის მთლიანჭედილი მუზარადი, რომელსაც კიდეზე შემოუყვება ბრინჯაოს სარტყელი კოპებითა და რგოლებით. რგოლები ზარადის-კისრის დამცავი ჯაჭვის ქსოვილის მისამაგრებელი უნდა იყოს (ტაბ. VI₁). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მთლიანჭედილი მუზარადის ტექნოლოგია ახ. წ. 500 წლისათვის დაიკარგა, რამაც შემდგომში განაპირობა სეგმენტური მუზარადების გავრცელება.³ ციხისძირის მუზარადის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მთლიანჭედილი მუზარადების დამზადების ტექნოლოგია VI ს-ის შუა ხანებისთვისაც ჯერ კიდევ არაა დავინწყებული.

გასული საუკუნის 60-იან წლებში ციხისძირის ციტადელში ორ ადგილას აღმოჩნდა რკინის მუზარადის ნაშთები. იქვე დაფიქსირდა ნახანძრალი შრე.⁴ ეს საყურადღებო ცნობა, №5 კოშკის დამწვარ-დანახშირებულ მასალებთან ერთად, თვალნათლივ მეტყველებს იმ სასტიკ ბრძოლაზე, რომელიც VI ს-ის 50-იან წლებში გამართულა ციხისძირისათვის.

ჯაჭვის პერანგები კოშკის სამ სხვადასხვა ადგილზე აღმოჩნდა (ტაბ. V₂₁). საჭურველის ეს სახეობა ჩვენში უკვე ახალი ნელთაღრიცხვის დასაწყისიდან გვხვდება.⁵ მისი ნაშთები ციხისძირში ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 60-იან წლებში იქნა მიკვლეული.⁶ ჯაჭვის პერანგის ნაწილები რკინის მუზარადთან ერთად გამოვლენილია ნოქალაქევის გათხრებისას.⁷ ურბნისის ნაქალაქარზე „დამწვარ ნაგებობაში“, რომელიც V ს-ის მიწურულით ან VI ს-ის დასაწყისით არის დათარიღებული, აღმოჩენილია ჯაჭვის პერანგის ნაშთები.⁸ VI ს-ის ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები შემორჩენილია ნებელდის ციხეზეც.⁹

ბექთარის რკინის ფირფიტები მოგრძოა, გახვრეტილი. ისინი ერთმანეთთან ტყავის თასმებით უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული (ტაბ. V₂₀). ციხისძირის ბექთარის ფირფიტები ფორმა-მოყვანილობით ყველაზე ახლო

¹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 29₁₋₂, 30₁; Гунба, *Новые памятники Цebelьдинской культуры*, გვ. 66-67.

² ხალვაში, *კერამიკული ტარა*, გვ. 20-21, სურ. 34.

³ წურნუშია, *მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან*, გვ. 47.

⁴ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 145.

⁵ გაგოშიძე, *პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი*, გვ. 131.

⁶ ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 145.

⁷ ზაქარაია, *ნოქალაქევი 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში*, გვ. 97-98.

⁸ ჭილაშვილი, *ურბნისი*, გვ. 94, 97.

⁹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 92₃₅, 94₁₆₋₁₉.

დგას ნებელდის ციხეზე აღმოჩენილ ფირფიტებთან, რომლებიც ზოგადად VI-VIII სს-ით თარიღდება.¹

კოშკში გამოვლინდა ფარების სამი ნახევარსფერული რკინის უმბონი (ტაბ. VI₂₋₄), როგორი ფორმის იყო საკუთრივ ფარი - წრიული, ოვალური, ოთხკუთხა თუ სხვა, ძნელი სათქმელია. რაც შეეხება მასალას, ფარები უნდა ყოფილიყო ხის, რომელზეც ტყავი იყო გადაკრული. ფარის უმბონები ჩვენში აღმოჩენილია ისტორიული ეგრისის ჩრდილო-დასავლეთ ტერიტორიაზე - ე. წ. „ნებელდური კულტურის“ ძეგლებზე.² თუმცა, ამ უმბონების ზედა ნაწილი კონუსურია და ამ მხრივ ისინი განსხვავდება ციხისძირის ნახევარსფერული უმბონებისაგან.

დანები ცალპირლესილია, მორკალური ან სწორტანიანი (ტაბ. V₂₅₋₂₆). ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე იშვიათი არაა რკინის დანების აღმოჩენის ფაქტები.³

კოშკში შვიდი შუბისპირი გამოვლინდა (ტაბ. VI₁₄₋₂₀). მსგავსი შუბისპირები არაერთია ცნობილი ისტორიული ეგრისისა და ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიებიდან.⁴ შუბისპირების რაოდენობის მიხედვით, კოშკის მცველების ოდენობა შვიდი მებრძოლით შეიძლება განისაზღვროს.

კოშკში აღმოჩნდა რკინის 13 ისრისპირი. ერთ ისრისპირს აქვს ოთხკუთხაგანივცვეთიანი პირი და დაგრძელებული ყუნწი (ტაბ. VI₃₃). 12 ისრისპირი სამფრთიანია (ტაბ. VI₂₁₋₃₂). სამფრთიანი ისრისპირები ფართოდაა გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების მთელს კავკასიაში, მათ შორის ეგრისის ტერიტორიაზეც.⁵

¹ Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 92₁₈₋₂₆, 94_{1-15,20-28}, 95₁.

² Трапш, *Культура Цebelьдинских некрополей*, გვ. 153-156, ტაბ. III₄, V₄, VI₂, XI₂, XX₂, XXI₁₀, XXXI₂; Гунба, *Новые памятники Цebelьдинской культуры*, ტაბ. XII₃, XXXVII₆.

³ ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, ტაბ. XXXIII₄; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 60; Гунба, *Новые памятники Цebelьдинской культуры*, ტაბ. VII₃, XII₅, XIII₄, XIV₂₆, XV₄.

⁴ Трапш, *Культура Цebelьдинских некрополей*, გვ. 150, ტაბ. VIII₂, XXV₈, XXXIV₁₀; Воронов, *Археологическая карта*, გვ. 62, ტაბ. XXXVIII₃₆; მისივე, *Тайна Цebelьдинской долины*, სურ. 29_{5,11}; Воронов (და სხვა), *Новые погребения Ансилов*, გვ. 25, სურ. 16₁₀, 18₈, 24₁; Гунба, *Новые памятники Цebelьдинской культуры*, ტაბ. V₅, XII₆, XXV₅, XXVII₃₋₄, XXVIII₄, XXXIII₅; ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 83, ტაბ. XXXII₆; კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები*, გვ. 78; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, ტაბ. XII₂; ლორთქიფანიძე, *ბიჭვინთის ნაქალაქარი*, ტაბ. XIII₁; Ковалевская, *Северокавказские древности*, გვ. 178, სურ. 62₄₀.

⁵ Левинадзе, Хведелидзе, *Массовые археологические находки*, გვ. 144; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 61; ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 108; ლორთქიფანიძე, *ბიჭვინთის ნაქალაქარი*, ტაბ. XIII₂; Воронов, Бгажба, *Материалы*, ტაბ. 93_{10,14,16-23}; Трапш, *Культура Цebelьдинских некрополей*, გვ. 151; Воронов, *Тайна Цebelьдинской долины*, სურ. 30.

საბრძოლო იარაღიდან რკინის ერთი სატევარი და სამი მახვილია. სატევარი მოკლეა (შემორჩენილი სიგრძე 13,5 სმ). აკლია ტარი (ტაბ. V₂₄). სამი მახვილიდან ერთი ცალპირლესილია - ორი ორპირლესილი. ცალპირლესილ მახვილს ტარზე შერჩენილი აქვს მანჭვლის კვალი. მახვილის სიგრძე 80,5 სმ-ია (ტაბ. VI₅). ცალპირლესილი მახვილის ანალოგები ცნობილია აფხაზეთისა და ჩრდილოეთ კავკასიის V-VI სს-ის სამაროვნებიდან.¹

ორპირლესილი მახვილის ტარზე შემორჩენილია მანჭვალი. წვერი ოვალურია. მახვილის სიგრძე 90,5 სმ-ია. იარაღი მასზე ძელის დაცემის გამო დეფორმირებულია (ტაბ. VI₆). მეორე მახვილი, რომლის შემორჩენილი სიგრძე 77 სმ-ია, ძლიერაა დაზიანებული (ტაბ. VI₇). ციხისძირის ორპირლესილი მახვილების ანალოგები არაერთია ცნობილი მთელს აღმოსავლეთში. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ისინი ირანის ადრეული შუა საუკუნეების მატერიალური კულტურისათვის.² მსგავსი ორპირლესილი მახვილები გვხვდება ისტორიული ჩრდილო-დასავლეთი ეგრისის ტერიტორიაზე.³ V-VI სს-ით დათარიღებული ორპირლესილი მახვილები აღმოჩნდა შაპკის ციხის სამაროვანზე და სოფ. აზანთაში.⁴ ახალი ნელთაღრიცხვის დასაწყისით დათარიღებული ორპირლესილი მახვილები ცნობილია ჩხორონყუდან.⁵ V ს-ს მიეკუთვნება მსგავსი მახვილი სოფ. ბრუტის (ოსეთი) 2 ყორღანიდან.⁶

კოშკში რკინის ექვსი ცულია მიკვლეული (ტაბ. VI₈₋₁₃). განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ცულები მრგვალი სატარე ნახვრეტით, მოხრილი ტანით, ასიმეტრიული და ფართო პირით (ტაბ. VI₁₁₋₁₃). ანალოგიური ფორმა-მოყვანილობის ცულები არაერთია აღმოჩენილი აფხაზეთის ძეგლებზე და მათი თარიღი IV-VIII სს-ით არის განსაზღვრული.⁷ ამგვარ ცულებს აფხაზი მკვლევრები ე. წ. „ნებელდური კულტურის“ მახასიათებელ ელემენტად მიიჩნევენ და „ნებელდურ ცულებად“ მოიხსენიებენ. ამის საფუძველს მათ თითქოს ის გარემოება აძლევთ, რომ აღნიშნული ტიპის ცულების უმეტესობა აფხაზეთის

¹ Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 144; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 77; Ковалевская, *Северокавказские древности*, გვ. 178, სურ. 62₄₄.

² Габуев, *Аланские княжеские курганы*, გვ. 45, ლიტ. იხ. იქვე.

³ Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 76; Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 144-145.

⁴ Воронов (და სხვა), *Новые погребения Ансилов*, გვ. 28-29.

⁵ Хоштария, *Чхороцку, могильник с трупосожжением*, გვ. 81, ტაბ. VII₁₋₂.

⁶ Габуев, *Аланские княжеские курганы*, გვ. 45, სურ. 4.

⁷ Воронов, *Археологическая карта*, ტაბ. XXXVI₁₃₋₂₀; მისივე, *Тайна Цебельдинской долины*, გვ. 34-35, სურ. 31₁₋₆; Воронов (და სხვა), *Новые погребения Ансилов*, გვ. 24-29, სურ. 14₁₆, 18₅, 20₁₃, 23₅; Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 147-148, სურ. 21; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 84, ტაბ. VIII₄, XX₄, XXV₆, XXVI₂, XXXV₅.

ტერიტორიაზეა მიკვლეული. ცულების ეს სახეობა აფხაზმა მკვლევრებმა აფსილ-აბაზგების კუთვნილებად გამოაცხადეს.¹

ე. ნ. „ნებელდური ცულების“ აღმოჩენის არეალი ისტორიული ეგრისის ტერიტორიაზე საკმაოდ ფართოა. ამიტომ, თავის დროზე გაჩნდა საფუძვლიანი ეჭვი ამ არტეფაქტების „ნებელდურ ცულებად“ მოხსენიების მართებულობასთან დაკავშირებით.² ასეთი ცულები აღმოჩნდა სოფ. ჩხალთასა და ხუტიაში მდ. კოდორის ზემო ნელზე, რომელიც ადრეულ შუა საუკუნეებში მისიმიანელთა (სვანური მოდგმის ტომთა) განსახლების არეალადაა მიჩნეული. ცულები მომდინარეობს IV-V სს-ის დარღვეული სამარხებიდან. ასეთივე ცულები გამოვლინდა სოფ. ლენჯერისა და ხოფურის V ს-ის სამარხებში.³ მსგავსი არტეფაქტი ცნობილია ვარდციხის V-VI სს-ის განათხარი მასალიდან.⁴ ანალოგიური ცულები გვხვდება ნოქალაქევიში,⁵ ურეკში.⁶ ისტორიული ეგრისის სხვა პუნქტებიდან, სადაც ამგვარი ცულებია აღმოჩენილი, უნდა დავასახელოთ: ლეჩხუმი, ჩხარი, ზუგდიდის რაიონი, აჯამეთი, ვანი, ოჩხო-მური (2 ც.), ჭებერი, გეგუთი, სვირი, ფარნალი, პატარა ჯიხაიში, ხონი.⁷ „ნებელდური კულტურის“ მომცველი ტერიტორიის გარდა, ცულის ეს სახეობა ცნობილია სოჭის მიდამოებიდანაც.⁸

სამხრეთ-დასავლეთ ეგრისში მსგავსი ცული აღმოჩენილია ციხისძირის IV ს-ის სამარხულ კომპლექსში.⁹ ანალოგიური ცული ცნობილია ფიჭვნარის

---

¹ Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, გვ. 148; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, გვ. 84.

² ჯაფარიძე, *ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის*, გვ. 82; ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, *ნოქალაქევიში გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის*, გვ. 32; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრე-შუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

³ ჩართოლანი, ცინდელიანი, *კოდორის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 10, 14, ტაბ. VI₁₋₄, XI₁₋₂.

⁴ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 109.

⁵ ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 58-59.

⁶ Хоштария, *Археологическое исследование*, სურ. 21.

⁷ ჯაფარიძე, *ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის*, გვ. 82; Артилаква, *Железообработывающее ремесло*, ტაბ. 21-26; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

⁸ Воронов, *Древности Сочи*, ტაბ. 52₂₋₄.

⁹ ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 83.

IV ს-ის სამარხიდან. მეორე ამგვარი ცული ფიჭვნარის ტერიტორიაზე შემთხვევითაა აღმოჩენილი.¹ ასეთივე ცულები გამოვლინდა მდ. ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე სოფ. სიმონეთთან.² სამეცნიერო ლიტერატურაში დამონმეზულია ანალოგიური ცულის აღმოჩენის ფაქტი სოფ. ვერნებშიც.³

როგორც ვხედავთ, ამგვარი ცულების გავრცელების არეალი მოიცავს მთელ ისტორიულ ეგრისს. ამდენად, მათი მხოლოდ „ნებელდური კულტურის“ მახასიათებელ არტიფაქტებად, „ნებელდურ ცულებად“ და ამ ცულების აფხაზ-აბაზგების კუთვნილებად მოხსენიება ისტორიული რეალობის დამახინჯებაა.⁴

ბოლო ხანებში ამგვარ ცულებს სამეცნიერო ლიტერატურაში არქეოლოგთა და ეთნოლოგთა ნაწილი „ლაზურ ცულებად“ მოიხსენიებს.⁵ მათი აზრით: „რკინის ლაზური ცული გავრცელებული ჩანს არა მხოლოდ საკუთრივ ლაზეთში, არამედ თითქმის მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და განსაკუთრებით სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე“.⁶ ნაკლებ დამაჯერებელი ჩანს ამ ტიპის ცულების „ლაზურად“ მოხსენიება. საქმე ისაა, რომ აფხაზეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამგვარი ცულები (160-მდე ერთეული) სადღეისოდ მაინც გაცილებით ჭარბობს ეგრისის მთელ დანარჩენ ტერიტორიაზე მიკვლეული ცულების საერთო რაოდენობას.

ე. ნ. „ნებელდური ცულებისათვის“ სხვა მკვლევრები გვთავაზობენ ტერმინს - „ეგრისული“;⁷ მაგრამ ამ შემთხვევაში ჯერ ცულების წარმომავლობის ადგილობრივი - ეგრისული ფესვებია საკვლევ-სამტკიცებელი. თუმცა, ცულების წარმომავლობის ამ მიმართულებით კვლევა არ უნდა იყოს გამართლებული.

¹ კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები*, გვ. 79.

² მამულაძე, ქამადაძე, 2014 *ნელს სოფ. სიმონეთში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში*, გვ. 305, ტაბ. XI.2.

³ აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

⁴ ჯაფარიძე, *ვარდციხის ნაქალაქარი*, გვ. 109; ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, *ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის*, გვ. 32; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 47.

⁵ კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები*, გვ. 79; კახიძე, *სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები*, გვ. 15, 35, სურ. 3-6; მამულაძე, ქამადაძე, 2014 *ნელს სოფ. სიმონეთში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში*, გვ. 305.

⁶ მამულაძე, ქამადაძე, 2014 *ნელს სოფ. სიმონეთში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში*, იქვე, ტაბ. XI.2.

⁷ ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, *ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის*, გვ. 32; ლომიტაშვილი, *ნოქალაქევის ნაქალაქარი*, გვ. 59; აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია*, გვ. 50.

ბ. კუფტინის „ნებელდური ცულების“ პარალელურად გერმანიასა და ბოჰემიაში აღმოჩენილი გვიანრომაული ხანის ცულები მიაჩნდა.¹ ი. ვორონოვი „ნებელდურ ცულებს“ ევროპულ ფრანცისკებს უკავშირებდა.² ვ. ჯაფარიძის მითითებით, „ნებელდური ცულების“ პარალელები გვხვდება გერმანიის ქ. მაინცის მუზეუმის ფონდებში. ამგვარი ცულების ევროპაში და დასავლეთ საქართველოში გავრცელების ფაქტი გამორიცხავს აღნიშნული ცულების მხოლოდ ერთი რომელიმე კულტურისადმი მიკუთვნებას. ამდენად, უფრო მთავარია ამ ცულების გენეზისის კვლევა.³

მ. კაზანსკის აზრით, III ს-ში კავკასიის შავიზღვისპირეთის სანაპირო გოთების საზღვაო თავდასხმებს განიცდიდა, რასაც მატერიალურ კულტურაში გერმანული გავლენა მოჰყვა. ამ პროცესის შედეგი უნდა იყოს შეიარაღების ზოგიერთი სახეობის, კერძოდ ე. წ. „ნებელდური ცულების“ აფხაზეთის ტერიტორიაზე გავრცელებაც. „ნებელდური ცულები“ რომაულ-გერმანული აღჭურვილობიდან არის გადმოღებული.⁴

შემდგომში, მსგავსი შეხედულება ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც გაჩნდა. ამ მოსაზრების თანახმად, „ნებელდური ცულები“ იმპორტია, რომელიც უკავშირდებოდა გერმანული ტომების გააქტიურებას. იმპორტი საქართველოს შავიზღვისპირა რომაულ-ბიზანტიური გარნიზონების მეშვეობით ხორციელდებოდა. ახ. წ. III ს-ის ბოლოდან იწყება რომაული ლეგიონების „გერმანიზაციის“ პროცესი, რაც გულისხმობდა არა მარტო გერმანული წარმოშობის ჯარისკაცების მომრავლებას ლეგიონებში, არამედ გერმანული იარაღის სხვადასხვა სახეობების დანერგვასაც რომაულ შეიარაღებაში. დასავლეთ საქართველოში ამგვარი ცულების გამოჩენა იწყება IV ს-დან და ეს პროცესი დაკავშირებული უნდა იყოს რომაული გარნიზონების გააქტიურებასთან შავი ზღვის სანაპიროზე.⁵

განათხარ მასალაში ყურადღებას იქცევს შვიდი ნამგალი (ტაბ. VI₃₄₋₄₀). თითქოს უცნაურად გამოიყურება ამდენი საბრძოლო აღჭურვილობის გვერდით სამეურნეო დანიშნულების იარაღის - ნამგლების აღმოჩენა. მაგრამ უცნაური აქ არაფერია თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ნამგალი ცხენოსანი მეომრების საჭირო და აუცილებელი იარაღი იყო, განსაკუთრებით მაშინ, როცა ისინი ციხეებში თავდაცვით ბრძოლებს აწარმოებდნენ. ხანგრძლივი ალყის პირობებში ციხის ტერიტორიაზე თავმოყრილ ცხენებს სჭირდებოდათ საკვები. ამიტომ, ალყის დანყებამდე ყველა მხედარი უზრუნველყოფდა თავის ცხენს ბალახის რაც შეიძლება დიდი მარაგით, რომელსაც, რა თქმა უნდა, ნამგლით თიბავდა. ჩანს, ციხისძირში გამაგრებული ჯარის დიდი ნაწილი

¹ Куфтин, *Материалы*, გვ. 93.

² Воронов, *Тайна Цибельдинской долины*, გვ. 34.

³ ჯაფარიძე, *გერისის მატერიალური კულტურის ძეგლები*, გვ. 179.

⁴ Казанский, *Германские элементы*, გვ. 33, 38.

⁵ ანჩაბაძე, *შეიარაღება*, გვ. 75.

ცხენოსანი მეომრები იყვნენ. სწორედ ამ გარემოებით აიხსნება ერთ პატარა კომპკში მრავალრიცხოვან საბრძოლო იარაღთან ამდენი ნამგლის აღმოჩენის ფაქტი.

საინტერესოა, რომ ნამგლების რიცხვი (7 ც.) ემთხვევა შუბების (7 ც.) რაოდენობას და ერთი ერთეულით მეტია ცულების (6 ც.) რაოდენობაზე. ეს კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმაზე, რომ, კომპკის მცველთა რიცხვი შვიდ მეომარზე მეტი არ უნდა ყოფილიყო. მებრძოლების უფრო დიდი რაოდენობა მცირე ფართობის ნაგებობაში ვერც მოთავსდებოდა და ბრძოლის დროს მათ სწრაფი მანევრირება-რეაგირების საშუალებაც არ ექნებოდათ.

რკინის ლაგამი ერთი ცალია მიკვლეული (ტაბ. V₂₇). იმ დროს, როცა ციხისძირში გამაგრებული ჯარის ძირითად ნაწილს კავალერია შეადგენდა, ბუნებრივია, კომპკი ლაგამის აღმოჩენა მოულოდნელად არ გამოიყურება. მსგავსი ლაგამები გვხვდება აფხაზეთის ადრეული შუა საუკუნეების სამაროვნებზე.¹ ლაგამების აღმოჩენის ფაქტები ხშირია ჩრდილოეთ კავკასიის სხვადასხვა ძეგლებზეც.²

გარდა აღწერილი არტეფაქტებისა, განათხარ მასალაში გვხვდება რამდენიმე ნივთი, რომელთა დანიშნულება მთლად გარკვეული არაა. თავდაცვითი ხასიათის აღჭურვილობას უნდა მიეკუთვნებოდეს ბრინჯაოს ოვალური მოყვანილობის ნივთის ფრაგმენტი. შესაძლოა ის სამკლაურის ან წვივსაფარის ნაწილია (ტაბ. V₂₂).

კომპკში გამოვლინდა ხელნისქვილის ხუთი ქვა (ტაბ. V₁₄₋₁₈). ჩანს, ამ ხელნისქვილებით ხდებოდა მარცვლეულის დაფქვა და კომპკში თუ საერთოდ ციხე-ქალაქში გამაგრებული მებრძოლების დაპურება.

კომპკში აღმოჩნდა 98 ვერცხლის მონეტა. მათგან ოთხი გაბნეული იყო კომპკის სხვადასხვა ნაწილში. 94 კი, განძის სახით, მიკვლეულ იქნა ნაგებობის ცენტრში, მინატკეპნილ იატაკში ამოჭრილ პატარა ორმოში. მონეტების შუბლზე გამოსახულია მეფის პორტრეტი, ზურგზე - საკურთხეველზე ანთებული წმინდა ცეცხლი, რომელსაც აქეთ-იქიდან ორი შუბოსანი იცავს (ტაბ. VI₄₁). ყველაზე ადრეულია ფეროზის (458-488) მიერ მოჭრილი ფული. შემდეგ მოდის ვალაშის (484-488) და კავადის (488-531) მონეტები. ყველაზე გვიანდელია ხოსრო I-ის (531-579) სახელით მოჭრილი ნიმუშები.³ მონეტებთან ერთად, თუ გავითვალისწინებთ ისტორიულ ფონს, წერილობითი წყაროების მონაცემებს და კომპკში აღმოჩენილი არტეფაქტების პარალელებს, განათხარი მასალის განმარხვის თარიღად VI ს-ის შუა წლები უნდა მივიჩნიოთ. მონეტების მიხედვით, ასევე ირკვევა კომპკის მცველთა ვინაობა. 98 მონეტიდან უკლებლივ ყველა სასანურია და მათში არ ურევია არც ერთი სხვა

¹ Трапш, *Культура Цебельдинских некрополей*, ტაბ. III₆; Воронов, *Тайна Цебельдинской долины*, სურ. 34_{1,3,6}; Гунба, *Новые памятники Цебельдинской культуры*, ტაბ. XXI₆.

² Ковалевская, *Северокавказские древности*, სურ. 62_{1,2,33-35,57}.

³ მონეტები განსაზღვრა ნუმიზმატმა მაია პატარძემ.

ფული. ეს უნდა ყოფილიყო პეტრაში გამაგრებული ირანელი მებრძოლების ხელფასისათვის განკუთვნილი სახაზინო ფული. ჩანს, ირანელთა ერთ-ერთმა მაღალი თანამდებობის სამხედრო მეთაურმა (ამ რაოდენობის ფულს რიგით მებრძოლს არ ანდობდნენ) ბრძოლის წინ ფული გადაძალა და გასაგები მიზეზის გამო მისი ამოღება ველარ მოახერხა.

განძზე მსჯელობისას უნდა გავიხსენოთ ციხისძირის მიდამოებში გასულ საუკუნეში შემთხვევით აღმოჩენილი ორი სასაწერი დრაქმა. ს. ჯანაშია მათ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა პეტრა-ციხისძირის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიისა და საერთოდ ეგრისის „დიდი ომისა“ შესწავლის საკითხისათვის.¹ ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა აგრეთვე ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში დაცული ხოსრო I-ის ერთი უპასპორტო დრაქმა.² ცხადია, სამივე ეს მონეტა არ უნდა მოხვედრილიყო ისტორიული ეგრისის სამხრეთ-დასავლეთ ტერიტორიაზე მშვიდობიანი სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების გზით. დიდი ალბათობით ისინიც ირანელი მებრძოლების კუთვნილი ფული იყო.

ამრიგად, ციხისძირის №5 კოშკი განადგურებული ჩანს საომარი მოქმედებების დროს VI ს-ის შუა წლებში. ცხადი ხდება ისიც, რომ კოშკზე (და საერთოდ აკროპოლისზე) შეტევის დროს მასში გამაგრებული იყვნენ ირანელები.³ მოიერიშეები კი ბიზანტიელ-ლაზთა ჯარი იყო.

ციხისძირის №5 კოშკის არქეოლოგიურმა მასალამ საშუალება მოგვცა გვემსჯელა ისეთ მნიშვნელოვან პრობლემაზე, როგორცაა პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი. ცნობილია, რომ ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანემ (527-565), ირანელებთან გამწვავებული ურთიერთობის გამო, ეგრისის სამეფოს სანაპირო ზოლზე არსებული ციხეები გაამაგრა. მათ რიცხვში იყო დღევანდელი ციხისძირიც.⁴ ამ პუნქტის გამაგრება ირანელთა მოსალოდნელი თავდასხმებით რომ იყო გამონვეული, კარგად ჩანს №5 კოშკისა და ზღუდის კედლის გეგმარებით. კოშკი ზღუდის კედელზე გარედან ანუ აღმოსავლეთიდანაა მიდგმული და მას შესასვლელი დასავლეთიდან - ზღვის მხრიდან აქვს (ტაბ. VII). ცხადია, კედელიცა და კოშკიც იმ მიზნით იყო აგებული, რომ წინააღმდეგობა გაენია აღმოსავლეთიდან მომხდური მტრისთვის. ასეთად კი ბიზანტიელებისთვის იმ პერიოდში ერთადერთ რეალურ ძალად ირანი მოიაზრებოდა. კოშკში გამოვლენილი სიტუაცია ასახავს ეგრისის ტერიტორიაზე ბიზანტიასა და ირანს შორის წარმოებული

¹ ჯანაშია, *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, გვ. 43-44.

² ვარშალომიძე, *ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმიზმატიკური საგანძური*, გვ. 29.

³ რაც შეეხება კოშკში აღმოჩენილი საბრძოლო ნივთების წარმომავლობას, ირანულის გარდა, მათში შესაძლოა ერიოს ალაფის სახით მოპოვებული სხვადასხვა წარმომავლობის (ადგილობრივი, ბიზანტიური) არტეფაქტებიც. პირველ რიგში ეს ითქმის ე. წ. „ნებელდური ტიპის“ ცულეებზე (ტაბ. VI.13).

⁴ Леквинадзе, *О постройках Юстиниана*, გვ. 174.

ხანგრძლივი ომის ანუ ეგრისის „დიდი ომიანობის“ ერთ-ერთ ფინალურ ეპიზოდს, როცა ბერძნებმა და ლაზებმა დაამარცხეს ციხისძირში გამაგრებული ირანელები და ისინი განდევნეს ამ სიმაგრიდან.

პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხის განხილვისას უნდა გავიხსენოთ პროკოპი კესარიელის ცნობა, რომლის მიხედვით, 542 წელს ირანელებმა დაამარცხეს ბიზანტიელთა და ლაზთა ძალები, დაიკავეს ზღვისპირა ციხე-ქალაქი პეტრა და იქ ცხრა წელი იყვნენ გამაგრებული.¹ ცნობილია ისიც, რომ ირანელებს ეგრისში, პეტრას გარდა, ხანგრძლივად არც ერთი სხვა სიმაგრე არ ჰქონდათ დაკავებული და ბიზანტიელებს მხოლოდ პეტრას უკან დაბრუნება მოუხდათ სასტიკი ბრძოლის შედეგად.² ციხისძირის №5 კოშკში (შესაბამისად ციხე-ქალაქშიც) ირანელი მებრძოლები საკმაოდ ხანგრძლივად რომ იდგნენ, მეტყველებს კოშკში აღმოჩენილი ისეთი არტეფაქტები, რომლებიც აუცილებელია ერთ ადგილას დიდი ხნით ცხოვრებისათვის. ესენია: ხელნისქვილის ქვები (ტაბ. V₁₄₋₁₈); დიდი რაოდენობის სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი - დერგები, ქოთნები, დოქები (ტაბ. V₁₋₉); კიდევ უფრო მრავალრიცხოვანი ამფორები (ტაბ. V₁₀₋₁₃); ქვის დიდი სტაციონალური ჭურჭელი (ტაბ. V₁₉); მარცვლეულის მარაგი და სხვა. ჩამოთვლილი არტეფაქტები უტყუარი დასტურია იმისა, რომ ირანელები აქ ხანგრძლივად იმყოფებოდნენ. ეგრისის სამეფოს ერთადერთი პუნქტი კი, სადაც ირანელები დიდხანს (ცხრა წელი) იდგნენ, იყო პეტრა. ხოლო, კოშკში გამაგრებული მებრძოლები მართლაც ირანელები რომ იყვნენ და არა ბიზანტიელები ან ლაზები, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, მეტყველებს ნაგებობაში აღმოჩენილი 98 სასანური მონეტა. ამდენად, კოშკის არქეოლოგიური მასალა მნიშვნელოვნად ამაგრებს პეტრა-ციხისძირის იგივეობის თეორიას.

პროკოპი კესარიელის მიერ აღწერილი ზოგიერთი ეპიზოდი, რომელიც ასახავს 551 წელს პეტრასათვის გაჩაღებულ ბრძოლას, თითქმის ზუსტად იმეორებს ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილ სიტუაციას. გავიხსენოთ როგორ აღწერს პეტრასათვის ბრძოლის ფინალურ ეტაპს პროკოპი კესარიელი: „რომაელებმა ცეცხლში გაახვიეს აკროპოლისი, ისინი ფიქრობდნენ, რომ ამ გზით მოწინააღმდეგეს აიძულებდნენ მათ დანებებოდნენ. ცეცხლი რომ გაძლიერდა და უბედურება თვალწინ დაინახეს, ბარბაროსები კარგად მიხვდნენ, რომ ისინი სულ მალე ფერფლად იქცეოდნენ, და დაკარგეს ყოველგვარი იმედი და, რადგან ხსნას არსაიდან ხედავდნენ და არც მტრის ხელში ჩავარდნა სურდათ, ყველანი, აკროპოლისთან ერთად ცეცხლმოდებულნი, მაშინვე დაიღუპნენ“.³ ასეთივე

¹ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 87.

² პეტრას გარდა, ირანელებს დაპყრობილი ჰქონდათ ნებელდის ციხეც, მაგრამ მას სულ მცირე ხნის განმავლობაში ფლობდნენ. იხ. პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 163-164.

³ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 177-178.

სურათი ჩანს კოშკის განათხარი მასალის მიხედვითაც.¹ ნაგებობაში აღმოჩენილი მეზრძოლების დამწვარი ძვლების ფრაგმენტები იმის დასტურია, რომ ისინი მოწინააღმდეგეს არ დანებებთან (ან მოწინააღმდეგეს არ მიუცია მათთვის საშუალება დანებებოდნენ) და აღმოდებულ კოშკში დაღუპულან (თუ ყველა არა, ზოგიერთი მაინც). წყაროში აღწერილი ირანელთა და ბიზანტიელ-ეგრისელთა შორის პეტრასათვის გამართული სასტიკი ბრძოლის ეპიზოდები ზედმიწევნით კარგად აისახა ციხისძირის №5 დამწვარ-დანგრეული კოშკის მასალაში, რაც კიდევ ერთხელ მეტყველებს იმის სასარგებლოდ, რომ ციხისძირი პეტრაა.

ციხისძირში 1962-1965 წლებში მიკვლეული მასალების მიხედვითაც, ციხის სამხრეთი უბანი ბრძოლის შედეგადაა განადგურებული და შემდგომში დიდი ხნის მანძილზე ეს ტერიტორია არავის განუახლებია. თავის დროზე, ამის შესახებ ა. ინაიშვილი წერდა: „ჩრდილოეთით და ნაწილობრივ ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სადაც პარალელური კედლების საძირკვლების ყველაზე დაბალი დონეა [...] ჩალენილია კოშკის თუ შემაერთებული კედლების დულაბით შეკრული უზარმაზარი ფრაგმენტები“.² აღნიშნულ ფართობზე ძირითადად IV-VI სს-ის არტეფაქტები დაფიქსირდა, რაც მკვლევარს აფიქრებინებდა, რომ ციხისძირის „სამხრეთ ბორცვზე [...] მცირე აკროპოლისმა მოქმედება შეწყვიტა მას შემდეგ, რაც ბიზანტიელებმა სპარსული გარნიზონი გაანადგურეს და [...] პეტრას კედლები და კოშკები შეგნებულად დაანგრიეს“.³

ციხისძირის არსებული ქრონოლოგიის მიხედვით, აქ ყველაზე ძველი ფენა VI საუკუნისაა. ამ პერიოდს მიეკუთვნება: ციხის კედლების ადრეული ფენები, სამნავიანი ბაზილიკა, აბანო და მათი თანადროული არქეოლოგიური მასალა.⁴ მომდევნო პერიოდს - X-XIV სს-ს მიეკუთვნება დარბაზული ეკლესია და მის ჩრდილოეთით გამოვლენილი სამეურნეო სათავსის კედლების ფრაგმენტები; დულაბში ჩასმული ქვევრები, მოჭიქული კერამიკა და მინის სამაჯურები, ქვის ემბაზი, ტყვიის შეკიდული ბეჭედი და სხვა.⁵

ციხისძირის აკროპოლისზე ფაქტობრივად არ გვაქვს VII-IX სს-ის კულტურული ფენები, რაც იმის მანიშნებელია, რომ იმ პერიოდში იგი მიტოვებულია. მხოლოდ მოგვიანებით, X ს-ში ხდება მისი შემდგომი აღორძინება,

¹ აკროპოლისისათვის გამართული სასტიკი ბრძოლის სურათებს უნდა ასახავდეს გასული საუკუნის 60-იან წლებში ჩატარებული გათხრებისას ციხის ზედა ნაწილში გამოვლენილი VI ს-ის დამწვარი ფენები, აგრეთვე მუზარადისა და ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები და სხვა.

² ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, გვ. 126.

³ იქვე.

⁴ ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 12.

⁵ იქვე.

მაგრამ ისე ჩანს, რომ ციხის განახლებისას ძირითადი აქცენტი აკროპოლისის ზედა ნაწილზეა გადატანილი. ხოლო ციხის გარკვეული ნაწილი X ს-ის შემდგომაც არ აღუდგენიათ.

ციხის სამხრეთ უბანზე №5 კოშკის გათხრებმაც იგივე სურათი დაადასტურა, რა სურათიც შეინიშნებოდა ამ უბანზე გასული საუკუნის 60-იან წლებში - კოშკი (აგრეთვე მთელი აკროპოლისი) განსაკუთრებული სისასტიკით დანგრევის შემდეგ მიუტოვებიათ. ეს ძალზე საყურადღებო მომენტი, რომელიც ძნელია, წერილობითი წყაროებიდან კარგად ცნობილ ამბავს - ბერძნების მიერ პეტრას დანგრევას და მის მიტოვებას არ დავუკავშიროთ.

კოშკში აღმოჩენილმა მასალამ პეტრა-ციხისძირის იგივეობის პრობლემის გარდა, საშუალება მოგვცა გვემსჯელა „დიდი ომიანობის“ ზოგიერთ საინტერესო საკითხზე. როგორც აღინიშნა, გათხრებისას გამოვლინდა ხელნისქვილის ქვები. აქვეა მიკვლეული დამწვარ-დანახშირებული მარცვლეულის ნიმუშები. ამასთან დაკავშირებით რამდენადმე ვრცლად შევჩერდებით „დიდი ომიანობის“ დროს ირანის ჯარის პურით მომარაგების პრობლემაზე. ირანელთა პურით მომარაგება უპირატესად ხდებოდა მარცვლეულის და არა ფქვილის სახით, რადგან შორ მანძილზე მარცვლეულის ტრანსპორტირება გაცილებით უფრო მოხერხებული იყო. მარცვალი შემდგომ ადგილზე იფქვებოდა ხელნისქვილების, მათ შორის, როგორც ჩანს, კოშკში მიკვლეული ხელნისქვილების საშუალებით.

ხელნისქვილების გარდა, ეგრისის „დიდი ომიანობის“ დროს, ჯარების სურსათით მომარაგებასთან დაკავშირებით, საინტერესო ინფორმაციას იძლევა წერილობითი წყაროები. პროკოპი კესარიელი თავის თხზულებაში ბიზანტიელთა ჯარების სურსათით მომარაგების საკითხებზე საუბრისას სამგზის მიუთითებდა ხაზგასმით იმაზე, რომ ლაზიკაში არ მოდის ხორბალი.¹ მისივე ცნობით: „იქ რამდენადმე ქვრიმა მოდიოდა“, რითაც „ლაზები ახერხებდნენ, ჩვეულებისამებრ, თავის გამოკვებას“.² ფიქრობენ, რომ ქვრიმა უნდა იყოს ფეტვი,³ რომელიც არც თუ დიდი რაოდენობით (შდრ. „რამდენადმე მოდიოდა“) მოჰყავდათ ლაზიკაში, მაინცადაამინც მაღალი კალორიულობით არ გამოირჩეოდა და მებრძოლი ჯარის საკვებად ნაკლებად გამოდგებოდა. ამის გამო, ბიზანტიელებს თავისი ჯარის სამყოფი პური თავისავე ქვეყნიდან შემოჰქონდათ.

რაც შეეხება ირანელებს, მათაც შემოჰქონდათ ეგრისში თავისი ჯარისთვის საჭირო სურსათი, რომელსაც იბერიიდან (ქართლიდან) ეზიდებოდნენ. ამის შესახებ პროკოპი კესარიელი ორგზის მიუთითებდა. პეტრაში გამაგრებული ირანელების დასახმარებლად მისულმა სარდალმა მერმეროემ მთე-

¹ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 51, 73, 96.

² იქვე, გვ. 52.

³ იქვე, იხ. შენიშვნა.

ლი სურსათი პეტრას მცველებს დაუტოვა - „ყველაფერი რაც ჯარმა იბერი-
იდან მოიტანა, პეტრაში დატოვა“.¹ ირანელთა ჯარების იბერიიდან მომარა-
გების შესახებ თხზულების სხვა ადგილზეც არის მითითებული. ფაზისთან
დამარცხებულ ირანელებს ბრძოლის ველზე დარჩათ უამრავი სურსათ-
სანოვაგე. „რომაელებმა და ლაზებმა სხვა სურსათიც და აუარებელი ფქვი-
ლიც იპოვეს იქ და ყველაფერი დანვეს, რაც კი ბარბაროსებს იბერიიდან
წამოეღოთ, რათა პეტრაში შემოეტანათ“.²

ს. ჯანაშიას აზრით, რამდენიმე გზის მითითება აღნიშნული სურსათის
იბერიიდან შემოტანის შესახებ, იმას უნდა გულისხმობდეს, რომ აქ ქართლი
მოიაზრება, როგორც პურის მწარმოებელი ქვეყანა და არა როგორც სატრან-
ზიტო, გამტარი სახელმწიფო. საეჭვოა, ეს სანოვაგე, პირველ რიგში კი მარ-
ცვლეული, ქართლში შემოეტანათ რომელიმე მეზობელი ქვეყნიდან, თუნდაც
სომხეთიდან და მით უმეტეს ირანიდან. ირანელებს შეეძლოთ ეს მარცვლეუ-
ლი ხარკის ნატურალური სახითაც აეღოთ, მაგრამ უფრო საფიქრებელია,
რომ ეს პური ნაწილობრივ მაინც შესყიდული იყო.³

საინტერესოა, რომ ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილი ჯაჭვის
პერანგის ქიმიურ-ლაბორატორიული განმენდისას, პერანგის ნნულებში
აღმოჩნდა მარცვლეულის ნიმუშები. ჯაჭვის პერანგზე შემორჩენილი
მარცვლეული არის რბილი ხორბალი და კილიანმარცვლიანი ქერი. პერანგის
ნნულებიდან გამოცალკევებულ მარცვლეულში დაახლოებით 2/3 ხორბალია,
1/3 ქერი. ხორბლისა და ქერის შერევა უნდა მომხდარიყო კოშკზე შეტევისა
და მისი დაწვა-განადგურების დროს. კოშკის იატაკის დონიდან აღებული
მეორე ნიმუშის იდენტიფიკაციისას მასში მხოლოდ კილიანმარცვლიანი ქერი
გამოვლინდა.⁴ ჩანს, ირანელები საკუთარ ჯარს ხორბლის გარდა, ქერითაც
ამარაგებდნენ.

ორიოდე სიტყვა ციხის სამხრეთ უბანზე შემორჩენილი ზღუდის ორმაგი
კედლის შესახებ (ტაბ. I, 2, II, VII). ყველა მკვლევარი, ვინც ამ კედლების შესა-
ხებ მსჯელობდა, ზღუდის ორმაგი კედლიდან, დასავლეთის დიდ კედელს „ძი-
რიტად კედლად“ მიიჩნევდა და სრულიად სამართლიანად მას ბიზანტიის იმ-

¹ იქვე, გვ. 112.

² იქვე, გვ. 117.

³ ჯანაშია, *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, გვ. 92.

⁴ მარცვლეულის ნიმუშები განსაზღვრა პალეობოტანიკოსმა ნ. რუსიშვილმა, რომ-
ლის აზრით, ქერს უპირატესად ცხოველთა საკვებად იყენებდნენ და ამ დანიშნუ-
ლების უნდა ყოფილიყო კოშკში მიკვლეული ქერიც.

პერატორ იუსტინიანეს მიერ ეგრისის სამეფოს ტერიტორიაზე თავდაცვითი ნაგებობების აქტიურ მშენებლობას უკავშირებდა¹ (ტაბ. I, 2, VII₁). ნაკლები ყურადღება ექცეოდა აღმოსავლეთის კედლის თარიღის დაზუსტებას² (ტაბ. II, VII₁).

მართლაც, ზღუდის ორმაგი კედლიდან უფრო ადრეულია დასავლეთის ე. წ. „ძირითადი კედელი“, რომელზეც №5 კოშკია მიშენებული (ტაბ. I, II₂, VII₁, კ). სწორედ „ძირითად კედელზე“ უნდა იყოს საუბარი პროკოპი კესარიელთან, როცა ის კეისრის მიერ ციხე-ქალაქის გარეზღუდის აგებაზე საუბრობს: პეტრა „უმნიშვნელო იყო წინათ, ხოლო იუსტინიანე მეფემ გარეზღუდისა და სხვა მინაშენების საშუალებით გაამაგრა და ყოველმხრივ გაამშვენიერა კიდეც“.³ ციხისძირის სასიმაგრო კედლებს შორის გარეზღუდის სახელწოდებას ყველაზე მეტად ციტადელის დაბალ ნიშნულზე აგებული „ძირითადი კედელი“ ამართლებს.

„ძირითადი კედლის“ მშენებლობის ზედა თარიღი VI ს-ის 40-იანი წლებია. უფრო გვიან, ბიზანტიელთა და ირანელთა შორის ამტყდარი ბრძოლების დროს, ამ მონუმენტური კედლის აგება ნაკლებ სავარაუდოა. კედლის აგების ზედა თარიღი 542 წლით უნდა განისაზღვროს, რადგან ამ წელს პეტრა ირანელებმა დაიკავეს და ბიზანტიელები აქ აღმშენებლობით საქმიანობას ვეღარ გააგრძელებდნენ. კედელიცა და კოშკიც 551 წელს ბიზანტიელ-ეგრისელებსა და ირანელებს შორის გამართულ ბრძოლას შეენირა.

ყურადღება მისაქცევია იმ გარემოებაზეც, რომ VI ს-ის პირველი ნახევრის ზღუდის კედელს („ძირითად კედელს“) ცალკეულ ადგილებში კარგად ეტყობა ძალადობრივი ნგრევის კვალი - კოშკის მიდამოებში მისი ნაწილი მონგრეულია, ნაწილი კი გვერდზე გადაქცეული, რასაც ვერ ვიტყვით ზღუდის აღმოსავლეთ კამაროვან-თახჩებიან კედელზე, რომელსაც არ ეტყობა ძალადობრივი ნგრევის კვალი და, რომელიც უფრო უამთა მსვლელობითაა შელახული, ვიდრე საომარი მოქმედებებით (ტაბ. II₁).

ზღუდის აღმოსავლეთი კამაროვან-თახჩებიანი კედელი გვიანაა აშენებული. მაშინ, როცა „ძირითადი კედელი“ და მასზე მიშენებული კოშკი უკვე აღარ ფუნქციონირებდა. კამაროვან-თახჩებიანი კედელი ციხისძირის აღორძინების მეორე ეტაპზე, X ს-ში უნდა აგებული. მშენებლობის ტექნიკით, ნყოფის ხასიათითა და კამაროვან-თახჩებიანი მინაშენებით, აღმოსავლეთი კედელი განსხვავდება ზღუდის დასავლეთი კედლისაგან, რაც პირველ რიგში მათ შორის არსებული ქრონოლოგიური სხვაობით უნდა აიხსნას.

ჩანს, ციხისძირის აღორძინების მეორე ეტაპზე (X ს.) სამშენებლო სამუშაოები ძირითადად წარიმართა ციტადელის ზედა ნაწილში. სამხრეთ უბანზე

¹ Мелитаури, *Крепости*, გვ. 18; Леквинадзе, *О постройках Юстиниана*, გვ. 174; ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული ვათხრების შედეგები*, გვ. 127-128; ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 9-10.

² Леквинадзе, *О постройках Юстиниана*, გვ. 174; ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები*, გვ. 9.

³ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 83.

კი გაინმინდა ნანგრევების შედარებით ვიწრო ზოლი, რომელზეც თავის დროზე მწყობრიდან გამოსული „ძირითადი კედლის“ პარალელურად აღმოსავლეთის კამაროვან-თახჩებიანი კედელი ააგეს.

* * *

ამრიგად, ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილმა არტეფაქტებმა საგრძნობლად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა პეტრა-ციხისძირისა და ზოგადად ეგრიისის სამეფოს ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა პრობლემის შესახებ. ახალი არქეოლოგიური მასალა მნიშვნელოვანი წყაროა VI ს-ის შუა ხანების ბიზანტია-ლაზიკისა თუ ირანელების სამხედრო საქმისა და შეიარაღების შესწავლისათვის. კოშკში გამოვლენილი სიტუაციის, აგრეთვე წერილობითი წყაროების მიხედვით, შესაძლოა თვალი გავადევნოთ ბრძოლის იმ ხერხებსა და მეთოდებს, რომელთაც ბიზანტიელები და ლაზები იყენებდნენ 551 წელს პეტრაზე შეტევის დროს.

თუ დღემდე პეტრა-ციხისძირის იდენტიურობის მტკიცება ძირითადად თეორიულ მსჯელობას ემყარებოდა და მეტ-ნაკლებად ტოვებდა ადგილს სანინაალმდეგო მოსაზრებისათვის, ამიერიდან მკვლევართა განკარგულებაშია კოშკში გამოვლენილი არტეფაქტები, რომლებიც უტყუარად ადასტურებენ პეტრა-ციხისძირის იგივეობას.

პროკოპი კესარიელის ცნობით, 551 წლის სასტიკი ბრძოლის შემდეგ, ბიზანტიელებსა და ლაზებს პეტრას (ციხისძირის) აკროპოლისი დაუნგრევიათ¹ და მიუტოვეს, რათა ირანელებს შემდგომში იქ გამაგრების სურვილი არ გასჩენოდათ. როგორც გასული საუკუნის 60-იანი წლების, ისე მე-5 კოშკის განათხარი მასალები სრულ თანხვედრაშია წერილობითი წყაროების მონაცემებთან. გათხრებმა გვიჩვენა, რომ ბრძოლის შემდეგ, ბიზანტიელებს მართლაც დაუნგრევიათ აკროპოლისი. პეტრა-ციხისძირის ხელახალი აღმშენებლობა მოგვიანებით, მხოლოდ X ს-ში იწყება. თუმცა, აკროპოლისის ერთი ნაწილი კვლავ ნანგრევებად დარჩენილა. აკროპოლისის განახლებისას აუგიათ ზღუდის კამაროვან-თახჩებიანი კედელი, რომელიც ფუნქციურად ჩაენაცვლა 551 წელს დანგრეულ ე. წ. „ძირითად კედელს“.

კოშკის არქეოლოგიური მასალა - საბრძოლო აღჭურვილობა, მონეტები, კერამიკა, ქვის ნივთები და სხვ. სამომავლოდ უცილობლად მოითხოვს ფართო, მრავალმხრივ და სიღრმისეულ შესწავლას, რათა კვლევის შედეგებმა პასუხი გასცეს ეგრიისის სამეფოს „დიდი ომიანობის“ პერიოდის ჯერ კიდევ ბურუსით მოცულ არაერთ საკითხს.

---

¹ ბერძნებს პეტრა-ციხისძირის მხოლოდ აკროპოლისი დაუნგრევიათ. ქალაქი, რომელიც ზღვისპირა ზოლში იყო განლაგებული შემდგომშიც განაგრძობდა არსებობას.

დამონმებული ნყაროები და ლიტერატურა

- ანჩაბაძე, *შეიარაღება* - ანჩაბაძე ი., *შეიარაღება ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების იბერია-კოლხეთში* (ძვ. წ. VII - ახ. წ. VII სს.), თბილისი, 2016.
- აფხაზავა, *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია* - აფხაზავა ნ., *გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია, წერილობითი და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით*, თბილისი, 2010.
- ბერძენიშვილი, *ფუთურიძე, ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები* - ბერძენიშვილი ქ., ფუთურიძე რ., *ბიჭვინტაში მოპოვებული ამფორები*, „დიდი პიტიუნტი“, I, თბილისი, 1975, გვ. 252-279.
- გაგოშიძე, *პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი* - გაგოშიძე ი., *პირველი საუკუნის იბერიელი მხედარი*, „ძიებანი“, 2004, 13-14, გვ. 118-142.
- გამყრელიძე, *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება* - გამყრელიძე გ., *წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში*, ჟურნ. „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, ეთნოლოგიის და ხელოვნების ისტორიის სერია“, 1987, №1, გვ. 97-119.
- გამყრელიძე (და სხვა), *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები* - გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ., *ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები*, თბილისი, 2005.
- გრიგოლია, *ევრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები* - გრიგოლია გ., *ევრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები*, თბილისი, 1994.
- ვარშალომიძე, *ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმიზმატიკური საგანძური* - ვარშალომიძე ი., *ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმიზმატიკური საგანძური*, ბათუმი, 2016.
- ზაქარაია, *ნოქალაქევში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში* - ზაქარაია პ., *ნოქალაქევში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში*, „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, I, არქეოლოგიური გათხრები 1973-1977, თბილისი, 1981, გვ. 77-119.
- ინაიშვილი, *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები* - ინაიშვილი ა., *პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები*, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, ტ. IV, თბილისი, 1974, გვ. 102-153.
- ინაიშვილი, *ციხისძირის არქეოლოგიური ძეგლები* - ინაიშვილი ნ., *ციხისძირის ახ. წ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები*, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, ტ. XXI, თბილისი, 1993.
- კახიძე (და სხვა), *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები* - კახიძე ა., ვიკერსი მ., მამულაძე შ., *ადრე შუა საუკუნეების სამარხები ფიჭვნარიდან*, „ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები“, ტ. I, ბათუმი, 2000, გვ. 70-82.

- კახიძე, სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები** - კახიძე ნ., სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები და მათი კლასიფიკაცია (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგიის პრობლემები“, ტ. III, ბათუმი, 2010, გვ. 5-41.
- ლანჩავა, ქუთაისის არქეოლოგია** - ლანჩავა ო., ქუთაისის არქეოლოგია, ქუთაისი, 2015.
- ლექვინაძე, ნოქალაქევის ნაქალაქარზე 1978-1982 წლებში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა** - ლექვინაძე ა., ნოქალაქევის ნაქალაქარზე 1978-1982 წლებში გამოვლენილი IV-XI სს. მასობრივი არქეოლოგიური მასალა, „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, II, თბილისი, 1987, გვ. 237-248.
- ლომიტაშვილი, ნოქალაქევის ნაქალაქარი** - ლომიტაშვილი დ., ნოქალაქევის ნაქალაქარი, თბილისი, 2014.
- ლომიტაშვილი, ლორთქიფანიძე, ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის** - ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ., ნოქალაქევი გამოვლენილი ე. ნ. „ნებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის, ჟურნ. „ძეგლის მეგობარი“, 1993, 2, გვ. 31-32.
- ლორთქიფანიძე, ბიჭვინთის ნაქალაქარი** - ლორთქიფანიძე გ., ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბილისი, 1991.
- მამულაძე, ქამადაძე, 2014 წელს სოფ. სიმონეთში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში** - მამულაძე შ., ქამადაძე კ., 2014 წელს სოფ. სიმონეთში (ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი) წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, კრ. „აჭარა, წარსული და თანამედროვეობა“, ტ. III, ბათუმი, 2017, გვ. 302-322.
- პროკოპი კესარიელი, ომი გუთებთან** - პროკოპი კესარიელი, ომი გუთებთან, „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. II, თბილისი, 1965.
- პროკოპი კესარიელი, ომი სპარსელებთან** - პროკოპი კესარიელი, ომი სპარსელებთან, „გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ“, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, ტ. II, თბილისი, 1965.
- ჩართოლანი, ცინდელიანი, კოდორის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები** - ჩართოლანი შ., ცინდელიანი მ., კოდორის ხეობის „დაღ“-ის მხარის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 2010.
- წურწუმია, მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან** - წურწუმია მ., მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან და მისი ადგილი აღმოსავლური ზურჩების ევოლუციის პროცესში, წიგნში: მისივე, საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბილისი, 2013, გვ. 47-80.
- ჭილაშვილი, ურბნისი** - ჭილაშვილი ლ., ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი, 1964.

- ხალვაში, კერამიკული ტარა** - ხალვაში მ., *კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან*, „გონიო-აფსაროსი“, II, ბათუმი, 2002.
- ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში** - ჯანაშია ს., *ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში*, წიგნში: მისივე, *შრომები*, ტ. I, თბილისი, 1949, გვ. 1-127.
- ჯაფარიძე, ვარდციხის ნაქალაქარი** - ჯაფარიძე ვ., *ვარდციხის ნაქალაქარი*, თბილისი, 1989.
- ჯაფარიძე, ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის** - ჯაფარიძე ვ., *ნებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხისათვის*, „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, ტ. II, თბილისი, 1979, გვ. 78-89.
- ჯაფარიძე, ეგრისის მატერიალური კულტურის ძეგლები** - ჯაფარიძე ვ., *ეგრისის ახ. წ. I-VII სს. მატერიალური კულტურის ძეგლები*, თბილისი, 2006.
- Артилаква, Железообрабатывающее ремесло** - Артилаква В. Е., *Железообрабатывающее ремесло древней Грузии*, Тбилиси, 1976.
- Воронов, Археологическая карта** - Воронов Ю. Н., *Археологическая карта Абхазии*, Сухуми, 1969.
- Воронов, Тайна Цebelьдинской долины** - Воронов Ю. Н., *Тайна Цebelьдинской долины*, Москва, 1975.
- Воронов, Древности Сочи** - Воронов Ю. Н., *Древности Сочи и его окрестностей*, Краснодар, 1979.
- Воронов, Бгажба, Материалы** - Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., *Материалы по археологии Цebelьды*, Тбилиси, 1985.
- Воронов (и др.), Новые погребения Анцилов** - Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., Шенкао Н. К., Логинов В. А., *Новые погребения Анцилов из окрестностей Цebelьды*, „Археологические открытия в Абхазии, 1985 г.“, Тбилиси, 1990, გვ. 24-29.
- Габуев, Аланские княжеские курганы** - Габуев Т. А., *Аланские княжеские курганы V в. н. э. у села Брут в Северной Осетии*, Владикавказ, 2014.
- Гунба, Новые памятники Цebelьдинской культуры** - Гунба М. М., *Новые памятники Цebelьдинской культуры*, Тбилиси, 1978.
- Казанский, Германские элементы** - Казанский М., *Германские элементы в материальной культуре Абхазии в позднеримское время и в эпоху переселения народов*, „Альманах Scripta antiqua, Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры“, т. IV, 2015, გვ. 34-62.
- Ковалевская, Северокавказские древности** - Ковалевская В. Б., *Северокавказские древности. Степи Евразии в эпоху средневековья*, „Археология СССР“, Москва, 1981, გვ. 83-97.
- Куфтин, Материалы** - Куфтин Б. Н., *Материалы к археологии Колхиды*, т. I, Тбилиси, 1949.

- Леквинадзе, О постройках Юстиниана** - Леквинадзе В. А., *О постройках Юстиниана в Западной Грузии*, журн. „Византийский Временник“, №34, 1973, გვ. 169-186.
- Леквинадзе, Хведелидзе, Массовые археологические находки** - Леквинадзе В. А., Хведелидзе Л. И., *Массовые археологические находки из раскопок Археополиса*, „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი“, I, თბილისი, 1981, გვ. 120-148.
- Мелитаური, Крепости** - Мелитаური К. Н., *Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии*, т. II, Тбилиси, 1971.
- Трапш, Культура Цебельдинских некрополей** - Трапш М. М., *Культура Цебельдинских некрополей*, в кн.: *Труды*, т. 3, Тбилиси, 1971.
- Хоштария, Чхороцку, могильник с трупосожжением** - Хоштария Н. В., *Чхороцку, могильник с трупосожжением (захоронение в урнах) и остатки поселений*, „Материалы по истории Грузии и Кавказа“, вып. 2, Тбилиси, 1941, გვ. 67-92.
- Хоштария, Археологическое исследование** - Хоштария Н. В., *Археологическое исследование Уреки*, „მსკა“, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 25-78.

David Mindorashvili

Archaeological Excavations in Tsikhisdziri and the Issue of Identity of Petra-Tsikhisdziri

Summary

Tsikhisdziri fortress is located 7 kilometers south of Kobuleti and is constructed on coastal hills (Tab. I₁₋₂, VII₁). Most scholars identified Tsikhisdziri with the repeatedly mentioned by Procopius of Caesarea (the 6th century) the city of Petra, which Emperor Justinian made an important strategic point in the fight against the Iranians; although some scholars are still skeptical about the identity problem of Petra-Tsikhisdziri.

In 2017 in the south part of Tsikhisdziri acropolis, where there are double stone walls of fortification, a tower burnt and destructed due to military actions was excavated (Tab. II₂, III-IV, VII₁₋₃). The retrieved material convincingly proved the theory of identity of Petra-Tsikhisdziri.

At the excavations of the tower the researchers found multiple clay vessels (Tab. V₁₋₁₃), stones for manual mills, (Tab. V₁₄₋₁₈), iron weapons and equipment: armor, coat mails, arm-bandage, daggers, knives (Tab. V_{20, 21, 22, 24, 25, 26}), helmets, shields, swords, axes,

spearheads, arrowheads (VI₁, 2-4, 5-7, 8-13, 14-20, 21-33); sickles (Tab. VI₃₄₋₄₀), bridle (Tab. V₂₇) and the like. Wheat and barley grain samples were also found in the tower.

98 silver Sassanid coins were found in the tower (Tab. VI₄₁). The latest ones are the samples of coins made in the name of Khosro the First (531-579). According to the coins the date of ruin of the tower and the names of the fortress protectors are determined. It is known that in 542, Iranians defeated Byzantine and Lazica forces and managed to occupy Petra. Iranians were forced to leave Petra only in 551 as a result of blood-shedding battle. Coins found in the castle should have been designed for fees of Iranian warriors fortified in Petra (Tsikhisdziri). Apparently Iranians hid money before the battle and because of the known reason failed to take it out. According to the coins it becomes evident that the tower was ruined in the middle of the 6th century. If we consider the historical background, we can state that the tower (and generally the citadel) was destructed in 551.

The situation observed in the tower reflects one of the final episodes of the long-lasting war between Byzantine Empire and Iran on the territory of Egrisi, when Greeks and Lazi defeated Iranians fortified in Petra. The Byzantines ruined the city acropolis and it was abandoned for a long time (the acropolis and not the city, as a whole, which still continued existence). The revival of acropolis of Petra-Tsikhisdziri began only in the 10th century, although some of its parts, including tower N5 have never been reconstructed later.

1

1

2

II

I

2

1

2

1

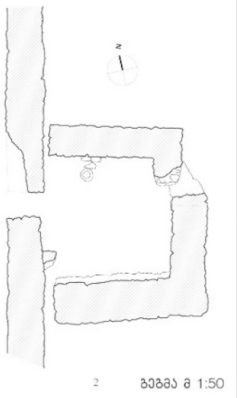
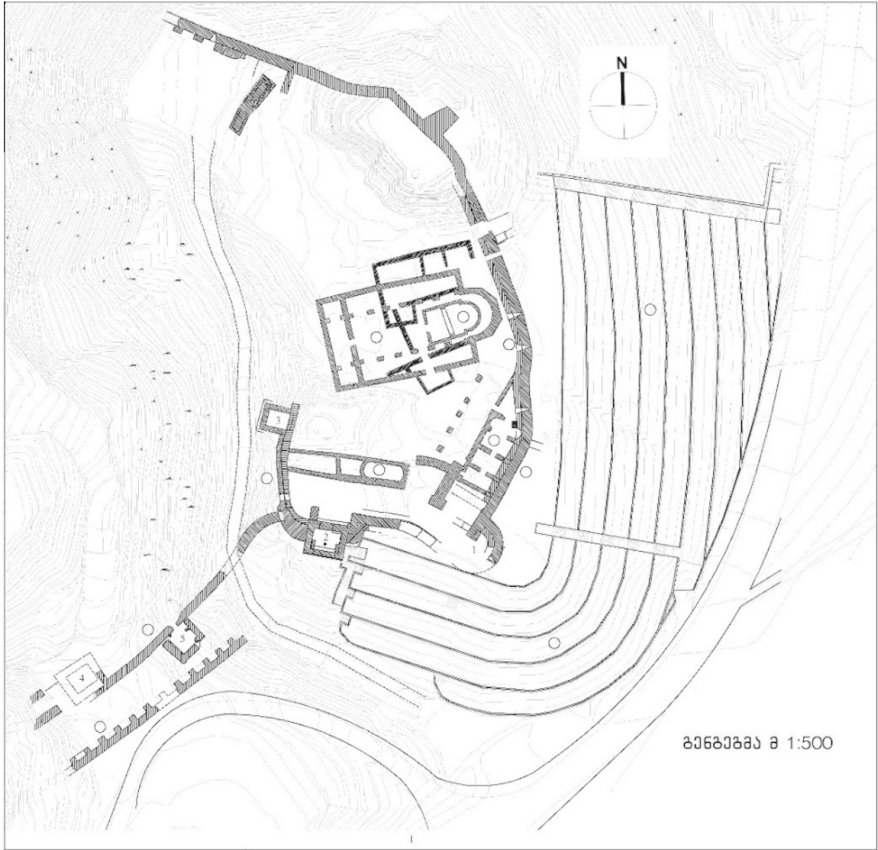
2

v

VI

ილუსტრაციების აღწერა

- ტაბ. I₁.** პეტრა-ციხისძირი. ორმაგი ზღუდის კედლები. დასავლეთ კედელზე მიშენებული №5 კოშკის ნანგრევები. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; **I₂** იგივე. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
- ტაბ. II₁.** ორმაგი ზღუდის აღმოსავლეთი კამაროვან-თახჩებიანი კედელი; **II₂** ზღუდის დასავლეთ კედელზე მიშენებული №5 კოშკი გათხრების შემდეგ. ხედი სამხრეთიდან.
- ტაბ. III₁.** №5 კოშკი. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; **III₂** კოშკის აღმოსავლეთი კედელი. ხედი დასავლეთიდან.
- ტაბ. IV₁.** №5 კოშკის ჩრდილოეთი კედელი და კერა. ხედი სამხრეთიდან; **IV₂** კოშკის აგურით ამოყვანილი შესასვლელი. ხედი აღმოსავლეთიდან.
- ტაბ. V₁₋₁₃.** კოშკში აღმოჩენილი კერამიკული მასალა; **V₁₄₋₁₈** ხელნისქვილები; **V₁₉** ლუთერიის ფორმის ქვის ჭურჭელი; **V₂₀** ბექთარის ფირფიტები; **V₂₁** აბჯრის ფრაგმენტი; **V₂₂** ბრინჯაოს სამკლაური თუ სანჯივე; **V₂₃** ბრინჯაოს კოვზი; **V₂₄** რკინის სატევარი; **V₂₅₋₂₆** რკინის დანები; **V₂₇** ლაგამი; **V₂₈₋₃₀** აბზინდები; **V₃₁** მშვილდის დეტალი (?).
- ტაბ. VI₁** მუზარადი; **VI₂₋₄** ფარის უმბონები; **VI₅₋₇** მახვილები; **VI₈₋₁₃** ცულები; **VI₁₄₋₂₀** შუბისპირები; **VI₂₁₋₃₃** ისრისპირები; **VI₃₄₋₄₀** ნამგლები; **VI₄₁** მონეტები; **VI₄₂** ვერცხლის საკიდი.
- ტაბ. VII₁.** პეტრა-ციხისძირი. გენგეგმა; **VII₂** მე-5 კოშკი. გეგმა; **VII₃** №5 კოშკის ჭრილი.

**ყოველდღიური ცხოვრება ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების
და მეორე ნახევრის თრიალეთში (სამხრეთ კავკასია)**

თრიალეთი მდებარეობს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში და მოიცავს მცირე კავკასიონის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთს. თრიალეთი მალაღმთიანი რეგიონია, სადაც გამოირჩევა ნალკის, ბედენის, გომარეთის პლატოები, რომლებიც ზღვის დონიდან 1600-1900 მ. სიმაღლეზე მდებარეობენ და მაღალი მთაგრეხილებით არიან გარშემორტყმული (ტაბ. I-2).

თრიალეთის ბუნებრივი პირობები ადამიანის განსახლებისა და ეკონომიკური საქმიანობისათვის მეტად ხელსაყრელი იყო და ასეთად რჩება დღესაც. ადამიანის ხანგრძლივმა და ინტენსიურმა საქმიანობამ რეგიონის ლანდშაფტს დიდი კვალი დაამჩნია. პალინოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით, ძვ. წ. XV-VI სს. მოხდა კლიმატის დათბობა. გავრცელებული იყო მუხისა და რცხილის ტყეები შერეული ცაცხვით. არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული მდიდარი ფაქტობრივი მასალის მონაცემებით, ამ ეპოქაში ინტენსიურად განვითარდა მინათმოქმედება და მევენახეობა.

ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებსა და მეორე ნახევარში თრიალეთის მოსახლეობა საცხოვრებლად ძირითადად თრიალეთის ქედის სამხრეთ კალთებს ირჩევს, ნამოსახლარები უმეტეს შემთხვევაში, გამართულია მთის, ან ბორცვის წვერსა და ფერდობებზე, ტბების და მდინარეების ნაპირებზე. დასახლებები დაბალ ფერდობებზე ისეა განთავსებული, რომ მათ ერთი მხრივ საძოვარი და სათიბი, მეორე მხრივ კი სახნავ-სათესი ფართობები აკრავს. დასახლებათა ნაწილი უშუალოდ მდინარისპირა პირველ ტერასაზე გვხვდება. თუმცა, ძირითადად მაინც მეორე ან, უფრო მაღალ, მესამე ტერასაზე უცხოვრიათ. ციხე-სიმაგრეები კი, ხევის ნაპირებზე, ქედის თხემზე ან მთის წვერზე გაუმართავთ (ტაბ. I, II).

თრიალეთში ჩატარებულია ამ ეპოქის ძეგლების აეროარქეოლოგიური, გეოდეზიური, პალეობოტანიკური, პალეოზოოლოგიური, ანთროპოლოგიური და პალინოლოგიური კვლევები. არქეოლოგიურად შესწავლილია რამდენიმე ათეული ნამოსახლარი და ციხე-სიმაგრე. ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის თრიალეთის მოსახლეობის ყოველდღიური ცხოვრების შესახებ მნიშვნელოვანი მონაცემები იქნა მოპოვებული ჯინისის, ბეშთაშენის და საბეჭდავის ნამოსახლარებსა და საფარ-ხარაბას სამაროვანზე.

ჯინისის ნამოსახლარი სოფ. ჯინისის უკიდურეს ჩრდილოეთ განაპირას მდებარეობს. გაშენებული ყოფილა მდ. გუმბათისწყლის მარცხენა ნაპირზე. ნამოსახლარზე შესწავლილი იქნა ნახევრადმინური ტიპის ოთხი სახლი (ტაბ. I-1). სახლების იატაკები მიწის თანადროული ზედაპირიდან 1,2-

1,5 მ. სიღრმეზე იყო გამართული. კედლები, რომლებსაც საძირკველი არ გააჩნია, ამოყვანილია ცალპირად ნაწყობი რიყის ქვით. შემაკავშირებელ მასალად თითქოს მინა-თიხის ხსნარია გამოყენებული. ქვის კედლების სუსტი კონსტრუქციის გამო, სახლების სახურავები ეყრდნობოდა კედლების გასწვრივ და სახლის ინტერიერში გამოვლენილ ქვის ბალიშებზე აღმართულ ხის ბოძებს და არა კედლებს.¹ სახლებს, როგორც ჩანს, ბრტყელი გადახურვა ჰქონდა. სახლები ერთ რიგად არის განლაგებული და ერთმანეთისგან 3-4 მეტრის დაშორებით დგას (ტაბ. VI-1). ისინი წარმოადგენენ ნაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის დარბაზებს, რომელთა ფართობი 40,6-87,5 კვ. მ-ს შორის მერყეობს. სამი სახლის კარი სამხრეთისკენაა მიმართული, ერთი სახლისა (№3) კი, დასავლეთით. შესაძლოა სახლები ფასადით ქუჩისკენ იყო მიმართული. სახლები ერთსართულიანი იყო და განკუთვნილი ერთი ოჯახისათვის. ნიშანდობლივია, რომ საქონლის სადგომი სახლებში, ან მათ სიახლოვეს, არ დაფიქსირდა. დამხმარე, სამეურნეო სათავსოები, როგორც ჩანს, საცხოვრებლის გარეთ იყო მოწყობილი. ამის საფუძველს იძლევა №5 სახლის ინტერიერი, სადაც მხოლოდ მარცვლეულის შესანახი ორმოები დადასტურდა. სხვა სახლებისაგან გამორჩეულია №3 სახლი. ის ნახევრადმინური კი არ არის, არამედ მიწურია და აქაც ინტერიერში მოწყობილია მარცვლეულის შესანახი ოთხი ორმო. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ №3 და №5 სახლები ერთ კომპლექსს და დასახლების სამეურნეო ნაწილს წარმოადგენს, სადაც მარცვლეული და სხვა საწოვავი ინახებოდა.

სახლების ინტერიერი სახურავის საყრდენი ბოძებით, რამდენიმე ნაწილადაა გაყოფილი. სახლების იატაკები თიხატკეპნილია და რამდენჯერმეა განახლებული (ტაბ. VI-1).

ინტერიერში, კარის ლიობის სიახლოვეს, თავისუფალი სივრცე იყო. შესასვლელიდან მარცხნივ, დასავლეთ კედელთან (სახლი №1) ლუმელი იყო გამართული, მისი კედლები შედგენილია ვერტიკალურად დაყენებული თხელი ფილებითა და რიყის ქვებით. ლუმელის შიდა სივრცე შევსებული იყო კერამიკის ფრაგმენტებით და ნაცრით. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში დიდი ზომის თიხის ჭურჭელი ეწყო. შესასვლელიდან მარჯვნივ, აღმოსავლეთის კედლის ძირში, საყრდენი ბოძების უკან, კერებია გამართული (№№1-3 სახლები). კერებთან მცირე ზომის ჭურჭელი, ბაზალტის ხელსაფეხავები, რიყის ქვის სანაყები და სასრესები დადასტურდა, რაც მოწმობს, რომ საკვებს საცხოვრებელ სახლებში, კერასთან ამზადებდნენ. №3 სახლის კერასთან, იატაკის ზედა დონეზე აღმოჩნდა ქოთანის და თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, ქვედა დონეზე კი ტაფისებური ჭურჭლის ფრაგმენტები. ქოთნიდან ამოღებული მინა შესწავლილი იქნა პალინოლოგების მიერ. გაირკვა, რომ პალინოლოგიური სპექტრი შეიცავს სათესი მარცვლოვანების (ხორბალი) და მათი მტვრის მარცვლებს. ქოთანს ძლიერი ცეცხლის კვალი ეტყობა.

¹ ნარიმანიშვილი, ამირანაშვილი, ჯინისის ნამოსახლარი, გვ. 206.

როგორც ჩანს, იგი საკვების მოსამზადებლად გამოიყენებოდა.¹ კერის სიახლოვეს ჩანს საძინებელი სივრცე. ამაზე უნდა მიუთითებდეს სახლებში მოწყობილი თიხის ბაქანი ან ქვის ფილებით მოგებული მოედანი. ასეთი არეები სახლის სიღრმეში, კედლის გასწვრივ, კერასთან ახლოსაა განთავსებული. ვფიქრობთ, სახლებში სარიტუალო ადგილებიც იყო გამოყოფილი. არ არის გამორიცხული, რომ მთავარ საკულტო ობიექტს კერა წარმოადგენდა. კულტთან უნდა იყოს დაკავშირებული №1 და №3 სახლებში აღმოჩენილი ირმის რქები. ისინი საბოძე ორმოების წინ დაფიქსირდა. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ ირმის რქები ბოძზე იყო მიმაგრებული და კარის ღიობზე ორიენტირებული.

ნამოსახლარი, კერამიკული მასალის მიხედვით, ძვ. წ. XVII-XV სს. თარიღდება. ზოგიერთი ჭურჭელი საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დადასტურებული თიხის ჭურჭლის ანალოგიურია.

საბეჭდავი. „ციკლოპური“ ნამოსახლარი გაშენებულია სოფ. ბეშთაშენის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 2,0 კმ-ის დაცილებით, მდ. ბაშკოვ-სუს მარცხენა ნაპირზე, მთა ელი-ბაბას (ზღვის დონიდან 1674,8 მ.) თხემზე და ფერდობებზე. ნამოსახლარი წარმოადგენს კომპლექსს, რომელიც სასიმაგრო სისტემების ქვედა და ზედა სიმაგრეების, მათ შიგნით და გარეთ არსებული უბნებისაგან შედგება (ტაბ. II). ქვედა სიმაგრე (A უბანი) კომპლექსის დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. მისი სიგრძე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 130 მ-ს უდრის, ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე 90 მ-ს. გალავნის კედლები ნაგებია ბაზალტის დიდი დაუშუშავებელი ლოდებით, უდულაბოდ. კედლების სისქე 3-4 მ-ს აღწევს. გალავნის მთელ პერიმეტრზე მიდგმულია სხვადასხვა ზომის 30-მდე საცხოვრებელი სახლი (ტაბ. III-1), რომელთა შორის დატოვებულია გასასვლელები და ქუჩები. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 0,8-1,5 მ-ს უდრის. სიმაგრის ცენტრალური ნაწილი ნაგებობებისაგან თავისუფალი ჩანს. ქვედა სიმაგრეხევის და მდინარის ხერთვისში ბუნებრივ კონცხზეა გამართული. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება და ორი შესასვლელი აქვს. ერთი შესასვლელი სამხრეთიდანაა. მისი სიგანე თავდაპირველად 5 მ. უნდა ყოფილიყო. სიმაგრე ორადაა გაყოფილი. დასავლეთი ნაწილი პატარაა და, როგორც ჩანს, დაუსახლებელი იყო. სიმაგრის მთლიანი სიგრძე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 162 მ-ს, ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე კი 90 მ-ს უდრის. სიმაგრის დასავლეთი და აღმოსავლეთი ნაწილი გაყოფილია 1,0 მ. სიგანის კედლით, რომლის შუა ნაწილში 1,3 მ. სიგანის კარის ღიობია გაჭრილი.

ქვედა სიმაგრეში გათხრილია 9 სახლი. ყველა მათგანი მიდგმულია სასიმაგრო კედელზე, ნაგებია დაუშუშავებელი ქვებით. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 0,6-1,8 მ-ს უდრის. იატაკი უმეტეს შემთხვევაში თიხა-

¹ ნარიმანიშვილი, ამირანაშვილი, ჯინისის ნამოსახლარი, გვ. 212.

ტკეპნილია. ერთ შემთხვევაში სახლის (№5) იატაკს ბაზალტის დედაქანი წარმოადგენს. ზოგიერთ სახლში დადასტურდა თიხისაგან გამოძერწილი სტაციონარული კერები, რომელთა დიამეტრი 0,3-0,4 მ-ია. ქვედა სიმაგრის მეორე, აღმოსავლეთი შესასვლელიდან, რომლის სიგანე 6 მ-ია, აღმოსავლეთით მთის წვერისაკენ მიემართება ბაზალტის დიდი ქვებისაგან განწყობილი „ხეივანი“, რომელიც 100 მ-ის შემდეგ ორად იყოფა და ელი-ბაბას მთას გარშემო უვლის. მისი საერთო სიგრძე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 1200 მ-ია. მთის ფერდობზე და წვერზე, „ხეივანის“ შიგნით განლაგებულია ცალკეული საცხოვრებელი უბნები/კვარტალი, სასიმაგრო სისტემები და გალავნით შემოზღუდული საკულტო მოედანი (ტაბ. II).

I საცხოვრებელი კვარტალი (B უბანი) მდებარეობს ქვედა სიმაგრის (A უბანი) აღმოსავლეთით 200 მ. დაცილებით. პირველ კვარტალში 40-მდე სახლი დასტურდება, რომელთაგან ოთხია გათხრილი. ოთხივე სახლი დიდი ზომის დაუმუშავებელი ქვებითაა ნაგები, მშრალად. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 1,0-1,5 მ-ა. მაქსიმალური სიგანე 3,0 მ. სახლები ერთდროულადაა აგებული, ერთმანეთზეა მიდგმული და მათ საერთო კედლები აქვთ. სახლების კარის ღიობები სამხრეთ-დასავლეთითაა მიმართული. სახლებს, როგორც წესი, კარის ერთი ღიობი აქვს. შესასვლელები გრძელია, კორიდორისებური. შესასვლელი კორიდორის სიგრძე 3,5-4,0 მ-ს უდრის. სიგანე 1,0-1,5 მ-ს შორის მერყეობს.

საცხოვრებელ კვარტალებში გამოვლენილი სახლები, თავისი გეგმარებით, განსხვავდება სიმაგრის შიგნით გათხრილი სახლებისაგან. თუ სიმაგრეში გათხრილი სახლები მცირე ზომისაა და ძირითადად ერთი ოთახისაგან შედგება, კვარტალებში უმეტესად ორსათავსიანი დიდი ზომის სახლებია (ტაბ. III-2). სახლების შიდა საერთო ფართობი 150-160 კვადრატული მეტრია. თითოეული სახლი ორი - მცირე და დიდი სათავსისაგან შედგება (დიდი სათავსის ზომებია 83-35 კვ. მ; პატარასი კი - 52-18 კვ. მ.) მცირე სათავსოების იატაკი თიხატკეპნილია. აქვეა მოწყობილი კერა ან ღუმელი. სახლები ნახევრად მიწურებს წარმოადგენს და, მათ, როგორც ჩანს, ბანური გადახურვა ჰქონდათ, რომელიც ხის ბოძებს ეყრდნობოდა. ამაზე მიუთითებს უბანზე გათხრილ №5 სახლში გამოვლენილი საბოძე ორმოები და უბნის №1 სახლში დაფიქსირებული ორ რიგად განლაგებული ექვსი ხის ბოძის ბრტყელი ქვის ბალიშები.

B უბნის სახლების მცირე სათავსოების იატაკი თიხატკეპნილია, დიდი სათავსოს იატაკი ბაზალტის ბრტყელი ფილებითაა მოგებული. მცირე სათავსოში გამართულია კერა ან ღუმელი (ტაბ. IV-2). ჩანს, რომ სახლის ეს ნაწილი სამზარეულოს და საძინებელს წარმოადგენდა. დიდი სათავსო კი სამეურნეო იყო, სადაც საქონელი უნდა ყოფილიყო დაბინავებული. დიდ სათავსოში სანოვაგესაც ინახავდნენ. ყველა სათავსოს გრძივ კედელთან ქვით ნაგები და თიხით შელესილი მერხი იყო გამართული, რომელზეც დიდი სამეურნეო

ჭურჭელი იდგა (ტაბ. IV-1). კერა ყველა სახლში დადასტურდა. ის მსხვილ-მარცვლოვანი თიხისაგანაა დამზადებული. მათი დიამეტრი 0,3-0,35 მ-ია, სიმაღლე 0,05-0,1 მ-ს უდრის. კერების წინ ბაზალტის ქვებით შემონყობილი წრიული სანაცრე ორმოები დაფიქსირდა, რომლებიც შევსებული იყო სუფთა ნაცრით. სახლის კუთხეში ან გრძივი კედლის ცენტრში მოწყობილი იყო ღუმელი. ყველა შემთხვევაში ის მიდგმული იყო კედელზე. ღუმელები თითქმის ერთი ზომისაა (0,8X0,7X0,6 მ) და ბაზალტის ფლეთილი ქვით და ტალახითაა ნაგები (ტაბ. IV).

სახლი კულტმსახურების ადგილიც ყოფილა. რიტუალი, როგორც ჩანს, ძირითადად კერასთან და ღუმელთან ტარდებოდა.

სახლებში ერთგვაროვანი მასალა აღმოჩნდა. ძირითად მასას თიხის ჭურჭელი წარმოადგენს. მათი უმრავლესობა დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი ობსიდიანმინარევებიანი თიხისაგან, ხელითაა ნაძერწი, არათანაბრად, ძირითადად რუხადაა გამომწვარი. დიდი ნაწილი ქოთნებსა და დერგებს წარმოადგენს. აღსანიშნავია ოთხი სადღვებელი, რომლებიც დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან. თიხის ჭურჭელი იატაკზე, ან სპეციალურად გამართულ თაროებზე იდგა. მაგალითად, №1 სახლის №2 სათავსოს იატაკზე, სამხრეთი კედლის გასწვრივ თიხის რვა დიდი ზომის ჭურჭელი იდგა. №5 სახლის №1 სათავსოში აღმოჩნდა სადღვებლები, ჯამები, ტოლჩები, დერგები, ქოთნები, კოჭოები. სახლებში აღმოჩნდა ბაზალტის და რიყის ქვისაგან დამზადებული სანაყები, სასრესები, ხელსაფქვაკები, დიდი რაოდენობით ობსიდიანის ნუკლეუსები და ანატეცეცები, რომელთა ნაწილზეც მუშაობის კვალია შემორჩენილი. სახლებში აღმოჩენილი მასალა ძვ. წ. XIII-XII სს. თარიღდება.

ბეშქენაშენის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი მდ. ჩილ-ჩილისა და მდ. ბა-სკოვ-სუს ხერთვისში მდებარეობს. ამ მდინარეთა ღრმა კანიონებს შორის მოქცეული ფართობი (დაახლ. 20 ჰა.) ჩრდილოეთით ხელოვნური თხრილითაა გამოყოფილი, რომლის სამხრეთ კიდედან „ციკლოპური“ კედელია აშენებული (ტაბ. V-1). ძეგლზე არქეოლოგიური სამუშაოები დაიწყო 1936 წელს და დღემდე გრძელდება. ჩვენ მიერ გამოვლენილი ნაგებობებიდან ორი სახლი (1,3) მთლიანად გაითხარა, №2 სახლის კი, მხოლოდ ნაწილი იქნა შესწავლილი (ტაბ. V-2).

№1 სახლის კედლები ნაგებია ბაზალტის ნატეხი ქვით, რომელთა მაქსიმალური, შემორჩენილი სიმაღლე 0,8 მ-ს აღწევს. სამხრეთი კედლის ცენტრალურ ნაწილში შესასვლელი კარის ღიობია დატოვებული. დასავლეთი კედლის გასწვრივ შემორჩენილია ქვის ფილებით მოგებული იატაკის (ზღვე?) ნაშთი. №2 სახლი მიდგმულია №1 სახლზე, მათ საერთო კედელი გააჩნიათ, ხოლო №3 სახლის ფრამენტებია დარჩენილი. სახლის ძირითადი ნაწილი ეროზიის შედეგადაა მოწვრეული. შემორჩენილია რიყის ქვის ცალპირი ნყობით ნაგები ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე. კედლის პირიდან 0,2 მ. სიღრმეზე თიხატეპნილი იატაკის ნაშთი დაფიქსირდა, რომლის ფართობი

5,5X6,5 მ-ს უდრის (A დონე). იატაკს და კედლებს ეტყობა ძლიერი ცეცხლის კვალი. თიხატექნილ იატაკს ნაცარ-ნახშიროვანი თხელი ფენა ადევს, რომელიც მცირე რაოდენობით შეიცავს თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებს. იატაკს ალაგ-ალაგ მოლესვის კვალი ეტყობა. ფენა მთლიანად შევსებული იყო ნაცრით და ნახშირით, რომელშიც შერეული იყო ცხოველის (მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის) ძვლები და კერამიკის ფრაგმენტები.¹ იატაკის დონიდან 0,2 მ. სიღრმეზე კლდოვანი დედაქანია, რომლის უსწორმასწორო ზედაპირი ნაცროვანი მასითაა მოსწორებული და გადალესილი (C დონის იატაკი). ქვის კედელი ამ დონემდე ჩადის და საფუძვლად კლდოვანი დედაქანი აქვს. C დონის იატაკი კარგად ყოფილა მოსწორებული და დატექნილი. იატაკზე დიდი რაოდენობით ნაცარი ყრია, რომელშიც კერამიკის ფრაგმენტები, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის, მათ შორის ცხენის ძვლები და თევზის ფხების ნაშთი ურევია.

როგორც ჩანს, სახლი რამდენჯერმე იყო გადააკეთებულ-განახლებული. №3 სახლში აღმოჩენილი მცირერიცხოვანი კერამიკული მასალა ძვ. წ. XVI-XIV სს. თარიღდება. საყურადღებოა, რომ ბეშქენაშენის ნამოსახლარის ჩრდილოეთით, სოფ. საფარ-ხარაბასთან გათხრილ ვრცელ სამაროვანზე მოპოვებული თიხის ჭურჭელი იდენტურია №3 სახლში აღმოჩენილი კერამიკისა. ამ ფაქტისა და ამ ორი ძეგლის ერმანეთთან ახლომდებარეობის გამო მიგვაჩნია, რომ ბეშქენაშენის „ციკლოპური ნაქალაქარის“ მოსახლეობა საფარ-ხარაბას სამაროვანზე იკრძალებოდა.

მეურნეობა. თრიალეთის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასახლებათა აგრარული სივრცე სოფლის მეურნეობის ორი ძირითადი დარგით - მესაქონლეობით და მიწათმოქმედებით არის წარმოდგენილი. ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში და მეორე ნახევარში მიწათმოქმედების აღმავლობაზე მიუთითებს ნამოსახლარებზე (ჯინისი, ბეშთაშენი, საბეჭდავი/ელი-ბაბა) აღმოჩენილი მარცვლეული კულტურების ნაშთები, ქვის სანაყები და სასრესები, ბაზალტის საფხეკებისა და ხელსაფქვავეების სიმრავლე. პალინოლოგიური და პალეობოტანიკური მონაცემების მიხედვით, ამ ეპოქის თრიალეთის მოსახლეობის ძირითად საქმიანობას მარცვლეული კულტურების მოყვანა წარმოადგენდა. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე ჩატარებულმა პალინოლოგიურმა კვლევებმა გვიჩვენა, რომ აქ დაკრძალული ადამიანების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საქმიანობას მიწათმოქმედება წარმოადგენდა. ჭურჭელში დადასტურებულია ხორბლის მტვრის დიდი რაოდენობა. სამარხებში ხშირია მარცვლეული კულტურების და ნათესების სარეველების მტვრის დადასტურება. ხორბლის მტვრის გარდა დადასტურებულია ვაზის, ჭვავის, ღომის და ქერის მტვერი. სამარხებში ნაპოვნია ის სპეციფიური სარეველები, მაგ. თაღგამულა (Brassicaceae), რომლებიც მხოლოდ ვენახში იზრდებიან. ნამოსახლარებსა და სამარხებში აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური მასალა

¹ ნარიმანიშვილი, თრიალეთი, გვ. 279.

მიუთითებს განვითარებულ მეცხოველეობაზე. ნამოსახლარებზე თითქმის თანაბრადაა წარმოდგენილი მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები.

ჯინისის ნამოსახლარზე მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები (ცხენი, ძროხა, ცხვარი, თხა) ყველა სახლში აღმოჩნდა. აქ მესაქონლეობის გარდა ნადირობასაც მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. სახლების იატაკზე აღმოჩენილია გარეული ცხოველების (კეთილშობილი ირემი, შველი, გარეული ცხვარი/ქურციკი, ნიამორის, თუ ჯიხვის, დომბის ანუ ბიზონის და მაჩვის), ძვლები.

ჯინისის ნამოსახლარზე გათხრილი სახლებიდან მოპოვებული ხარის, ცხენის, ვირის და კანჯარის ძვლები ამ ცხოველების გამწევ ძალად გამოყენებაზეც უნდა მიუთითებდეს. აქვე ნანახია კატისა და ძაღლის ძვლები. ჯინისის ცხენების ნაშთები რაოდენობრივად სჭარბობს სხვა შინაურ ცხოველთა ძვლების საერთო რაოდენობას და არანაკლებ 35-40% შეადგენს. იმის გათვალისწინებით, რომ ცხენების ძვლები არ განირჩეოდა სხვა შინაურ ცხოველთა ნასუფრალი ძვლებისაგან, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ადამიანი ცხენის ხორცს ისევე იყენებდა საკვებად, როგორც სხვა შინაურ ცხოველებისას.¹ მეცხენეობა გულისხმობს, რომ სოფლის მიდამოებში გაშლილი ველი არსებობდა. პალინოლოგიური კვლევა კი უჩვენებს, რომ დასახლების ახლომდებარე მინდვრების ნახევარი სახნავ-სათესად, ნაწილი კი, საძოვრად გამოიყენებოდა. პალეოზოოლოგიური გამოკვლევებით საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დაკრძალული ადამიანების ყოფაში მესაქონლეობას დიდი ადგილი ეკავა. ჰყავდათ როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა რქოსანი საქონელი და ღორები. რაც შეეხება საფარ-ხარაბაში აღმოჩენილ ძროხის ჯიშს, ის პატარა ტანის იყო და ო. ბენდუქიძის აზრით, ახლოს იდგა ე. წ. ხევსურულ ძროხასთან. რძის ნაწარმის ფართო გამოყენებაზე მიუთითებს სადღვებლების (საბეჭდავი) და სანურების (საბეჭდავი, საფარ-ხარაბა) დადასტურება გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე.

საბეჭდავის ნამოსახლარზე, სავარაუდოდ, საქონელი დაბინავებული იყო სახლების დიდ სათავსოებში, რომლის იატაკი ბაზალტის ფილებით იყო მოგებული და სადაც მოთავსებული იყო „ბაგა“. ჯინისის ნამოსახლარზე, ჩვენი აზრით, საქონელი იმავე სახლში არ იყო დაბინავებული, სადაც ადამიანები ცხოვრობდნენ. ჯინისის სახლების იატაკები თიხატკეპნილია, რის გამოც საქონლის ყოლა სრულიად მოუხერხებელია. როგორც ჩანს, ჯინისის მოსახლეობას საქონლისათვის სპეციალური სადგომები ჰქონდა.

დღეცა. საკითხი, თუ როგორ და რითი იკვებებოდნენ გვიანი ბრინჯაოს ხანის თრიალეთელები რთულია და დღეისათვის ერთგვაროვანი პასუხი არ არსებობს. თუმცა, პალინოლოგიური, პალეობოტანიკური და პალეოზოოლოგიური მასალები გარკვეული მოსაზრებების გამოთქმის საშუალებას იძლევა.

¹ ბენდუქიძე, ჯინისის ცხენი, გვ. 254.

ჯინისის ნამოსახლარსა და საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელიდან აღებული ნიმუშების პალინოლოგიური კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ყოფაში სხვადასხვა სახის, როგორც ცხოველურ (მსხვილფეხა საქონელი, ბატკანი ან ციკანი), ისე მცენარეულ (ხორბალი, ღომი, ქერი, ნაბლი, თხილი, კაკალი, წინიბურასნაირი მცენარეები, ნაცარქათამა, ჭინჭარი) საკვებს იყენებდნენ. საკვების დასამზადებლად ხმარობდნენ ცხოველურ ცხიმს, სანელებლებად კი ქოლგისნაირებს. საკვები საკმაოდ მრავალფეროვანი ჩანს. მაგ. №10 სამარხში აღმოჩენილ ქილაში თაფლი დადასტურდა; №25 სამარხის დერგში ხორბალი, თხილი, ცაცხვის მტვერი; №28 სამარხის იატაკზე, დამწვარ ნიადაგში, დიდი რაოდენობით დადასტურდა ხორბალი, ჭვავი და სხვა სათესი კულტურები, ჭინჭარი; აქვეა რცხილის, ცაცხვის, მუხის და ნიფლის მტერის ნაშთები. №29 სამარხის ქოთანში ღვის დამწვარი ნაშთები და მტერის მარცვლები; პირფართო ქოთანში ცხოველური ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი, ნათესების სარეველები და საძოვრის ბევრი ელემენტი. №30-ე სამარხის თიხის ჭურჭელში მსხვილფეხა საქონლის ძვლები, ცხოველური ცხიმი, დიდი რაოდენობით ხორბალი და ქოლგოსანი მცენარეები (სანელებლები) დადასტურდა. ჭურჭელს ამკარად ეტყობა ცეცხლის კვალი. როგორც ჩანს, ჭურჭელი საჭმლის მომზადებისთანავე ჩადგეს სამარხში. ხორბლისგან დამზადებული საჭმელი დადასტურებულია №54 და №90 სამარხებში აღმოჩენილ ჭურჭელში. №79 სამარხის ერთ-ერთ ჭურჭელში აღმოჩენილია ცხვრის ბეჭები, მეორეში ხორბლელულის პროდუქტი უნდა ყოფილიყო, ხოლო მესამე ქოთანში ალბათ წყალი, რადგან აქ დადასტურდა წყალმცენარეების ნაშთები.¹

ხელოსნობა. ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის თრიალეთში კარგად იყო განვითარებული მეთუნეობა, ქვის, ხის და ძვლის დამუშავება. ამ სახის არტეფაქტების დიდი უმეტესობა ადგილობრივი ნამზადია.

მეთუნეობა. ამ ეპოქის თიხის ნანარმიდან გამოირჩევა ორი სახეობის კერამიკა: ერთ ნაწილს წარმოადგენს სამეურნეო და სამზარეულო თიხის ჭურჭელი, რომელიც უხეშეკეციანია, უმეტესწილად ხელითაა ნაძერნი და ცეცხლის კვალი ეტყობა; მეორე ნაწილს ეკუთვნის კარგად განლექილი თიხისგან, მორგვეზე ამოყვანილი სუფრის ჭურჭელი. ამ ჯგუფის კერამიკა ნატიფია, ზოგჯერ შავად არის გაპრიალებული, ზედაპირი კი ორნამენტითაა შემკული.

ხითხურობა და ტყავის დამუშავება. არქეოლოგიური, ტრასოლოგიური და პალინოლოგიური გამოკვლევებით საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დაკრძალული ადამიანების ცხოვრებაში ხელოსნობას, განსაკუთრებით კი ხის და ტყავის დამუშავებას, საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია.

¹ Kavadze, Narimanishvili, *The remains of Gossipium*, გვ. 34-37.

ტყავის დამუშავების ტრადიციაზე მიუთითებს სამარხებში დადასტურებული ტყავის ნაშთები. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მიცვალებულთა ძვლები, უმეტეს შემთხვევაში, შავი ფერის მკვერივი მასითაა დაფარული. ასეთივე მასა დაფიქსირებულია ჩონჩხის ქვეშაც. ეს ფენა სწორი გეომეტრიული ფორმებით გამოირჩევა. მას ნაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა აქვს. მისი სისქე 0,2-0,4 მ-ს აღწევს, რომელიც დიდი რაოდენობით შეიცავს ხის ნაშთებს. აქვე შეინიშნება ტყავის ანაბეჭდებიც. როგორც ჩანს, სამარხებში ხის სუსტი კონსტრუქციები იყო გამართული. ძელების განლაგება მიუთითებს, რომ სარეცლისა და მიცვალებულის თავზე წვრილი წნელები და ტყავი იყო გადაფარებული. ყოფაში ტყავის გამოყენებაზე მიუთითებს სხვადასხვა მცირე ზომის ნივთები, მაგალითად, **კაპარჭი №8** სამარხიდან. ის დამზადებულია ხის თხელი ფიცრებისაგან, რომელთაც გარედან ტყავი აქვთ შემოკრული, ზედაპირი შემკულია ბრინჯაოს თხელი ფირფიტებით. კაპარჭში 8 ისარი იდო: 7 ობსიდიანის და 1 კაჟის. კაპარჭის მთელ სიგრძეზე აღმოჩნდა ისრის ხუთი ზრო.¹ ორ სამარხში დაფიქსირდა მინის საერთო ფონიდან გამორჩეული, მუქი ფერის ლაქები, სავარაუდოდ ტყავის ქისები, რომლებშიც შემჭიდროვებულად იდო სხვადასხვა, შესაძლოა მიცვალებულისათვის განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანი ნივთები.

ხის დამუშავებაზე მიუთითებს სამარხებში დადასტურებული მუხის, ცაცხვის, სოჭის, ნაძვის, ძელქვას, ასევე სხვა ჯიშის ხეების მტვერი. ზოგიერთ სამარხში ნაპოვნია მუხის და ფიჭვის მერქნის პარენქიმული უჯრედები. სავარაუდოდ, ამ ხეებისგან გარკვეული კონსტრუქციები იყო დამზადებული. ძელების ნაშთი დადასტურებულია თერთმეტ სამარხში; განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბრინჯაოს ხანის სატრანსპორტო საშუალებების და მათი დეტალების აღმოჩენის ფაქტები. საფარ-ხარაბას სამაროვანის №30 სამარხში მიცვალებული დასვენებულია ხის ურემზე. სამარხში აღმოჩენილი ურემი და მისი დეტალები სატრანსპორტო საშუალებების გამოყენებასა და მათ რთულ კონსტრუქციაზე მიუთითებს. ურმის ძარას წინა ნაწილი რთული შედგენილობისა იყო. მისი ფორმის ზუსტი აღდგენა კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია. თუმცა ბერიკლდეებისა და ლჭაშენში აღმოჩენილი მსგავსი, თანადროული ურემები, რომლებიც უკეთესადაა შემორჩენილი, საფარ-ხარაბას ურმის რეკონსტრუქციის გარკვეულ საშუალებას იძლევა. არ არის გამორიცხული, რომ საფარ-ხარაბას ურემსაც მსუბუქი გადახურვის კონსტრუქცია ჰქონდა. მიუხედავად იმისა, რომ სამარხში არც ბორბლები აღმოჩენილა და არც ღერძის ნაშთები (ისინი შეიძლება სამარხის დაზიანებულ ნაწილში ეწყოს) უღლის ფორმა და პარალელური მასალები (ბერიკლდეები) საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ საფარ-ხარაბას სამაროვანის №30-ე სამარხში აღმო-

¹ ნარიმანიშვილი, *თრიალეთი*, გვ. 286.

ჩენილი ურმის გამწვევ ძალას ცხენი წარმოადგენდა. საფარ-ხარაბაში აღმორჩენილი უღელის ტიპი დადასტურდა ბერიკლდეების სამარხშიც, სადაც ძვ. წ. XV-XIII სს. დათარიღებულ ურემში ცხენები იყო შებმული.¹

სარეცელი. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე, ზოგიერთ სამარხში მიცვალებული ხის სარეცელზე იყო დასვენებული, რომელსაც წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა აქვს. ზოგიერთი მათგანი ფიგურული სახელურებითაა შემკული.²

ქსოვილი. პალინოლოგიური და არქეობოტანიკური კვლევებით საფარ-ხარაბას სამარხებში დადასტურებული იყო ტექსტილის ბოჭკოები. შესწავლილი 200 ნიმუშის მიხედვით, გარკვეული წარმოდგენა გვექმნება სამაროვანზე დაკრძალული ადამიანების სამოსელზე, გამოყენებული ტექსტილის ნაირსახეობაზე, ფერადოვნებაზე, რიტუალურ სამოსზე და გარკვეულწილად ჰიგიენაზე. სამარხებში ნაპოვნია სელის, ბამბის და შალის ქსოვილის ბოჭკოები, აქედან 55% ბამბის ქსოვილისაა. ლაბორატორიული კვლევისათვის სინჯები აღებული იყო სამარხის სხვადასხვა ადგილიდან: მიცვალებულის თავის ქალასთან, ხელებთან, ბარძაყის ძვლებთან, ფეხებთან, ჭურჭელთან. მამაკაცის სამარხებში ბამბის ქსოვილის ბოჭკოების დიდი უმრავლესობა ბარძაყის ძვლებთან აღმოჩნდა, რაც შეიძლება აიხსნას სამოსის სტილით. შესაძლოა, ეს იყო შარვლის ტიპის სამოსი, რომელიც ორივე მხრიდან ფარავდა ბარძაყებს. მამაკაცების ხელის არეში ასევე მრავლად იყო დადასტურებული ბამბის ქსოვილის ბოჭკოები, რაც გვავარაუდებინებს აქ გრძელმკლავიან ზედა სამოსს. ცალკეული შალის ბოჭკოები ნაპოვნია მუხლების, ფეხების და თავის ქალას არეში. შესაძლოა, მიცვალებულს შალის წინდები, ან თექის ფეხსაცმელი ეცვა, თავზე კი შალის ქუდი ეხურა.³

საინტერესო სურათი გამოიკვეთა მიცვალებულების თავის ქალას არეში. აქ შედარებით მეტი ტექსტილის ბოჭკოს ნაშთი დედაკაცების თავის ქალას ქვეშ იყო ნაპოვნი, რაც შესაძლოა დაკავშირებული იყო ქალებისათვის დამახასიათებელ დიდი თავსაფრის ტარებასთან. აღსანიშნავია, რომ დედაკაცების თავის ქალასთან ნაპოვნია გრძელი, დაურთავი მაგარი ბოჭკოები, ვვარაუდობთ, რომ ეს იყო თავსაფრის დეკორატიული ფორმები. დედაკაცების თავის ქალასთან აღმოჩენილი ქსოვილის ბოჭკოები მხოლოდ ბამბისაა და შეუღლებავი. შესაძლოა ბამბის თეთრი თავსაფარი დაკრძალვის რიტუალში გამოიყენებოდა. სამარხებში ნაპოვნია ფერადი ძაფების ბოჭკოები. ქალის №56 სამარხში, საკინძის ადგილთან ნაპოვნია ყავისფერი ქსოვილის ფრაგმენტი, რაც სავარაუდოს ხდის, რომ ტანისამოსის ნაწილი ყავისფერი იყო. ამავე მიცვალებულს თავის ქალასთან თეთრი შეუღლებავი ძაფები აღმოაჩნდა, ე. ი. თავზე თეთრი თავსაფარი ეხურა. მუხლებთან ლურჯი,

¹ ნარიმანიშვილი, *თრიალეთი*, გვ. 291.

² ნარიმანიშვილი, *თრიალეთი*, გვ. 291.

³ Kavadze, Narimanishvili, Bitadze, *Fibres of Linum*, გვ. 490.

ვარდისფერი, ნაცრისფერი და ყავისფერი, ფეხებთან კი შეუღებავი დაფების ბოჭკოები დადასტურდა. საკინძის არეში მრავლად იყო ლურჯი, ყავისფერი და ვარდისფერი ბამბის დაფების ბოჭკო. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მიცვალებულს გრძელი კაბა ემოსა, რომელიც მოქარგული იყო ფერადი დაფებით. მოქარგული სამოსი ეცვა, სავარაუდოდ გარდაცვლილ ქალს №67 სამარხიდან. აქ ნაპოვნია ლურჯი, ნაცრისფერი, ყავისფერი, ნითელი, მწვანე. მიცვალებულის ხელის თითებთან - ვარდისფერი, მწვანე და ყვითელი ფერის დაფები. №85 სამარხში მიცვალებულის მარჯვენა ხელთან ნაპოვნია სხვადასხვა ფერის დაფების ბოჭკო: ლურჯი, ყვითელი, ყავისფერი, ნაცრისფერი, ფირუზისფერი, ვარდისფერი. სამ სამარხში ნაპოვნია ნითელი (მენამული) ფერის ქსოვილის ბოჭკოები. №33 სამარხში, ბავშვის თავის ქალასთან და ფეხებთან ფერადი დაფები აღმოჩნდა. მრავლად იყო მძივები. შესაძლოა ტანისამოსი მოქარგული იყო ფერადი დაფებით და მძივებით. ქალის და ბავშვის ფეხებთან და მუხლებთან უფრო მეტი ფერადი ბოჭკოს ნაშთებია ნაპოვნი, განსხვავებით მამაკაცების სამარხებში აღებული სინჯებისა. განსხვავებაა ჭურჭელთან აღებულ სინჯებს შორისაც. იმ ჭურჭელში, სადაც მყარი საჭმელი (ხორცი) იდო, შედარებით ნაკლებია ქსოვილის ბოჭკოების ნაშთი, ხოლო, რომლებშიც სავარაუდოდ თხევადი საკვები (რძე, წყალი, ალკოჰოლური სასმელი) იყო, საკმაოდ ბევრია, რაც გვაგვარაუდებინებს, რომ ქოთანს გადაფარებული ჰქონდა ქსოვილი.¹

რიტუალი და მაგია. არქეოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის თრიალეთელები გარკვეულ კულტმსახურებას ასრულებდნენ როგორც საცხოვრებელ სახლებში, კერასთან, ასევე გარდაცვლილი ახლობლების სამარხებთან. ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებსა და მეორე ნახევარში გარდაცვლილები იკრძალებოდნენ ნამოსახლარებისაგან მოშორებით, სპეციალურად მოწყობილ სამაროვნებზე. ყველა სამარხი ორმოსამარხს წარმოადგენს. დასაკრძალავი კამერები შემოფარგლულია ბაზალტის დიდი ქვებით შედგენილი წრეებით (კრომლესებით), რომელთა დიამეტრი 4-18 მ. შორის მერყეობს. კრომლესების შიდა სივრცე, უმეტეს შემთხვევაში რიყის წვრილი ქვითაა შევსებული. უშუალოდ ამ ქვაყრილების ქვეშაა მოქცეული სამარხი ორმოს გადახურვის კონსტრუქციები. სამარხი კამერები ბაზალტის დიდი ზომის ფილებით ან ხის ძელებითაა გადახურული. კრომლესების ცენტრში ჩვეულებრივ ერთი სამარხი კამერაა მოწყობილი. გამონაკლისს წარმოადგენს №67-ე და №68-ე სამარხები, რომლებიც ერთი კრომლესის შიგნითაა გამართული. №67-ე სამარხში ახალგაზრდა ქალია დაკრძალული, №68-ე სამარხში კი სხვადასხვა ასაკის ოთხი ბავშვი.

სამარხი კამერები ძირითადად ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზეა დამხრობილი. მიცვალებულები დასვენებულია ხელ-ფეხ მოკეცილი, მარჯვენა

¹ Kavadze, Narimanishvili, Bitadze, *Fibres of Linum*, გვ. 491.

ან მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთით. მიცვალებულისათვის განკუთვნილი ინვენტარი გარკვეული კანონზომიერებით არის განაწილებული. სამარხეული კერამიკა (თითოეულ მიცვალებულს 1-8 ჭურჭელი აქვს ჩატანებული) ძირითადად მიცვალებულის თავის ქალასთანაა განლაგებული, საბრძოლო იარაღი კი სახის წინ უწყევია. სამაროვანზე დაკრძალულ მიცვალებულთა ნაწილი შემკულია სხვადასხვა სახის (ოქროს, ფაიანსის, ნახევრადძვირფასი ქვის) მძივ-სამკაულით. მძივები გვხვდება როგორც გულსამკაულის, ასევე სამაჯურების და თავსამკაულის სახით. ორ შემთხვევაში მიცვალებულებს მაჯაზე ბრინჯაოს სამაჯური ეკეთათ. ორ სამარხში, მიცვალებულის თავს უკან და ზურგს უკან, როგორც ჩანს, ტყავის ქისები იდო. №6 სამარხში ჩანყობილია 3 ბრტყელი მძივი, თუ საბეჭდავი, მინის 4 „თვალისანი“ მძივი და ლურჯი მინის სკარაბეოიდი. უცნაური „ინსტრუმენტების“ გროვა იდო №8 სამარხში მიცვალებულის ზურგს უკან, საგანგებო ბუდეში. ქვის და ძვლის ეს ნივთები ძალზე დიდ მსგავსებას იჩენს საკულტო ნივთებთან, რომლებიც ძველ ეგვიპტეში გამოიყენებოდა მუმის „პირის გახსნის“ რიტუალში.¹ მიცვალებულისათვის ჩატანებული მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ნაშთები ყველა სამარხში გვხვდება. ისინი, ცალკეული ნაწილების სახით, დანყობილია სამარხის იატაკზე. ზოგიერთ სამარხში აღმოჩენილია ცხვრის ან თხის მთლიანი ჩონჩხები, რომელთა ყელის არეში დაუმუშავებელი ობსიდიანის ანატკეცები აწყვია.

გარკვეული რიტუალია შესრულებული კრომლესის გარეთაც: სამარხი კამერების ჩრდილოეთით, უშუალოდ კრომლესის ქვებზე მიდგმულია სარიტუალო ორმოები (0,4 X 0,5 მ; 0,6 X 0,8 მ.), რომლებიც ქვის ფილებით ან წვრილი ქვებითაა დაფარული. ორმოებში მხოლოდ თხის ჭურჭელია ჩადგმული (3-5 ერთეული). აქ აღმოჩენილი ჭურჭელის ნაწილი ქვის სარქველითაა დახუფული. საკვებით სავსე ჭურჭელი ჩანყობილია როგორც სამარხში, ისე სარიტუალო ორმოებში.² გარკვეულ რიტუალთანაა დაკავშირებული ხორბლის თავთაფების, ან მარცვლების მოყრა მიცვალებულის ირგვლივ. სამ სამარხში მიცვალებულებს მინდვრის ყვავილების თაიგული ჩაატანეს.

მოსახლეობის ანთროპოლოგიური დახასიათება. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე გათხრილი სამარხებიდან მხოლოდ 31-შია აღმოჩენილი ადამიანის ძვლოვანი ნაშთი, რომელთა იდენტიფიკაცია სქესისა და ასაკის მიხედვით შესაძლებელია. დაკრძალულთა 28,2% მამაკაცი, 41,0% დედაკაცი და 25,6% ბავშვი შეადგენს. მამაკაცებში სხეულის სიმაღლე ცვალებადობს 154,5-175,0 სმ. ფარგლებში. დედაკაცების სხეულის სიმაღლე კი 151,3-165,3 სმ-ის ფარგლებში ვარირებს. საფარ-ხარაბას მოსახლეობა, მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ მაღალი ცხოვრების დონით ხასიათდებოდა, გამოირ-

¹ ნარიმანიშვილი, *თრიალეთი*, გვ. 287.
² ნარიმანიშვილი, *თრიალეთი*, გვ. 283-285.

ჩეოდა სიცოცხლის დაბალი ხანგრძლივობით. მამაკაცების (30,7) სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა 5,7 წლით მეტია, ვიდრე ქალების (25,0), ხოლო სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა, ბავშვთა სიკვდილიანობის გათვალისწინებით, 23,7 წელს შეადგენს. უკანასკნელზე დაყრდნობით შეიძლება ითქვას, რომ მოსახლეობის აღწერაში აღწერა ძალიან ჩქარი ტემპით მიმდინარეობდა.¹

დასკვნა. თრიალეთში ჩატარებული არქეოლოგიური და ინტერდისციპლინარული კვლევები საშუალებას იძლევა აღვადგინოთ ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებისა და მეორე ნახევრის თრიალეთის დასახლებების ტოპოგრაფია, მათი გეგმარება, ნაგებობათა არქიტექტურული სახე და ინტერიერი; შესაძლებელია ვისაუბროთ ამ ეპოქის ადამიანების ყოველდღიურ ყოფაზე, მათ საქმიანობაზე, საკვებზე, ასევე გარკვეულ რწმენა-წარმოდგენებზე. ბრინჯაოს ხანის თრიალეთელების ძირითადი საქმიანობა მინათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო. მათ მოჰყავდათ მარცვლოვანი კულტურები და მისდევდნენ მევენახეობას. მესაქონლეობის მნიშვნელოვან დარგს მსხვილფეხა და წვრილფეხა რქოსანი საქონლის მოვლა და ცხენოსნობა წარმოადგენდა.

თრიალეთელების ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ხელოსნობის ისეთ დარგებს, როგორცაა მეთუნეობა, მეტალურგია, ფეიქრობა, ხითხურობა, ქვის, ძვლის და ტყავის დამუშავება და ვაჭრობა. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილ ამ ეპოქის სამაროვნებიდან, საფარ-ხარაბას სამაროვანი გამოირჩევა იმპორტული ნივთების მრავალრიცხოვნებით. ბრინჯაოს ხანის თრიალეთელების ფართო საგარეო ურთიერთობაზე მიუთითებს საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი იმპორტული ნაწარმი (მითანიური საბეჭდავები, მინის, ფაიანსის მძივები, ეგვიპტური ქვები, სკარაბეოიდი, ბრინჯაოს იარაღი, მენამული ფერის ქსოვილი). საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი ნივთების ნაწილი მითანიური ეპოქის მესოპოტამიასა და ეგეოსურ სამყაროში დადასტურებულ მძივებთან და ამულეტებთან ავლენს მსგავსებას. ცილინდრული საბეჭდავები მითანიური სტილისაა და გავრცელებული იყო იმ ეპოქის თითქმის მთელ ახლო აღმოსავლეთსა და ეგეოსურ სამყაროში. საფარ-ხარაბას №5 სამარხში ნაპოვნი საბეჭდავი სრულიად ანალოგიურია კვიპროსზე, ჰალა სულთან თექეს ნამოსახლარზე მოპოვებული საბეჭდავის.² მათ ანალოგი მოეპოვებათ მითანიური პერიოდის ნუზიში, თეჰიპ-თილას არქივის ერთ-ერთ საბუთზე ანაბეჭდის სახით. საფარ-ხარაბას №6 სამარხში ნაპოვნი მინის „თვალისანი“ მძივები ანალოგიურია ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების და მეორე ნახევრის მესოპოტამიასა და ირანში (ნიპური, ასური, ჩოგა

¹ ბითაძე, საფარ-ხარაბას სამაროვნის ანთროპოლოგიური დახასიათება, გვ. 548-549.

² Shanshashvili, Narimanishvili, *Dynamics and Nature*, გვ. 24.

ზანბილი) მოპოვებული მძივების.¹ ლურჯი მინის ადამიანის სახიან სკარაბეოიდს კი ზუსტი ანალოგი მოეპოვება მითანიური ეპოქის ნუზიში.² მენამული ფერის ქსოვილების წარმოება და გავრცელება კი ძვ. წ. II ათასწლ. შუა ხანებში აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის (ლევანტის) ქალაქების მონოპოლიას წარმოადგენდა. თრიალეთში მოპოვებული არტეფაქტები სავარაუდოს ხდის ამ ეპოქაში თრიალეთის მოსახლეობის ურთიერთობას ხმელთაშუაზღვისპირეთის რეგიონთან. რა სახის იყო ეს კონტაქტები, სამხედრო, სავაჭრო, უშუალო, თუ შუამავლების მეშვეობით, დღეს ძნელია რაიმის თქმა. აღსანიშნავია, რომ საფარ-ხარაბას №6, №56 და №84 სამარხებში ნაპოვნი ოქროს მძივები ანალოგიურია იმავე ეპოქის ლჭაშენის №2 ყორღანში, ლორი ბერდის №15 სამარხში და ტაგავორანისტში მოპოვებული მძივების.³ სომხეთში გათხრილი ეს ძეგლები გამოირჩევა თავისი სიმდიდრით, რომელთა შორის აღსანიშნავია ბუზის ფორმის ოქროს საკიდები.⁴ მსგავსი საკიდებით კი შუა სამეფოს ეპოქის ეგვიპტის ფარაონები განსაკუთრებულად მამაც მებრძოლებს აჯილდოვებდნენ.⁵ ეგვიპტესთან ურთიერთობის მაჩვენებელია ქვის „ინსტრუმენტების“ ნაკრები საფარ-ხარაბას №8 სამარხიდან, რომლებიც ძველი ეგვიპტური „პირის გახსნის“ რიტუალისთვის განკუთვნილი ქვების მსგავსია.⁶ არ არის გამორიცხული, რომ სამხრეთ კავკასიელები მონაწილეობას იღებდნენ ახლო აღმოსავლეთში წარმოებულ ომებში. როგორ მოხვდა ეს სარიტუალო ნივთები თრიალეთში ეგვიპტიდან, დღეს ძნელი სათქმელია, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ საფარ-ხარაბას სამაროვნის მახლობლად, XX საუკუნის 30-იან წლებში ბ. კუფტინმა გათხარა თრიალეთის კულტურის XIV ყორღანი, რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის მინურულით თარიღდება. ამ ყორღანში ნაპოვნია ეგვიპტური ამულეტები: სარდიონის ფეხის ფორმის საკიდი და ამეთვისტოს გულის ფორმის საკიდი.⁷ დღეისათვის ძნელია რაიმეს თქმა ამ ნივთების მოხვედრის თაობაზე თრიალეთში. შესაძლოა ეს იყო საბრძოლო ნადავლი, ან კი ვაჭრობის გზით მოპოვებული ამულეტები, მაგიური საგნები, თუ მდიდრული სამკაული.

ამდენად, არქეოლოგიური მონაცემები ყოველდღიური ცხოვრების რეკონსტრუქციის საშუალებას იძლევა. თუმცა დღეისათვის ყოველდღიური ცხოვრების სურათის სრულად წარმოჩენა რთულია და კიდევ ითხოვს

---

¹ Limper, *Uruk*, გვ. 15-16, სურ. 5.

² Starr, *Nuzi*, ტაბ. 120-RR1.

³ Petrosyan, *Lchashen*, ტაბ. XXXVI; Devejian, *Tagavoranist*, ტაბ. XLIX.

⁴ Petrosyan, *Lchashen*, ტაბ. XXXVI; Devejian, *Tagavoranist*, ტაბ. XXXIII, XLIX.

⁵ Бонджоанни, Соле Кроче, *Соколовица Египта*, გვ. 367.

⁶ ნარიმანიშვილი, *თრიალეთი*, გვ. 287.

⁷ Нариманишвили, *Египетские амулеты*, გვ. 221-224.

დამატებით მონაცემებს. მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ უძველესი თრიალეთელების ყოველდღიური ცხოვრება გამოირჩევა თავისი მრავალფეროვნებით.

დამონმებული ნყაროები და ლიტერატურა

- ბენდუქიძე, ჯინისის ცხენი** - ბენდუქიძე ო., *ჯინისის ცხენი და ცხოველთა მოშინაურების ზოგიერთი საკითხი*, კრ. „ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში“, რედ. გ. გამყრელიძე და მ. ვიკერსი, თბილისი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2010, გვ. 250-307.
- ბითაძე, საფარ-ხარაბას სამაროვნის ანთროპოლოგიური დახასიათება** - ბითაძე ლ., *საფარ-ხარაბას სამაროვნის ანთროპოლოგიური დახასიათება*, კრ. „ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში“, რედ. გ. გამყრელიძე და მ. ვიკერსი, თბილისი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2010, გვ. 543-553.
- ნარიმანიშვილი, თრიალეთი** - ნარიმანიშვილი გ., *თრიალეთი ძვ. წ. XV-XIV საუკუნეებში*, კრ. „ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში“, რედ. გ. გამყრელიძე და მ. ვიკერსი, თბილისი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2010, გვ. 275-369.
- ნარიმანიშვილი, ამირანაშვილი, ჯინისის ნამოსახლარი** - ნარიმანიშვილი გ., ამირანაშვილი ჯ., *ჯინისის ნამოსახლარი*, კრ. „ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში“, რედ. გ. გამყრელიძე და მ. ვიკერსი, თბილისი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2010, გვ. 207-253.
- Devejian, Tagavoranist** - Devejian S., *Tagavoranist*, „The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD)“, Yerevan, 2007, გვ. 99-102.
- Devejian, Gold of Lori Berd** - Devejian S., *Gold of Lori Berd in the Late Bronze Age*, „The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD)“, Yerevan, 2007, გვ. 108-115.
- Kvavadze, Narimanishvili, The remains of Gossipium** - Kvavadze E., Narimanishvili G., *The remains of Gossipium, Linum and sheep hairs as textile fibers of cotton, flax and wool in palynological material from Bronze Age burials*, „Palyno-Bulletin“, 2006, vol. 2, N 1-4, გვ. 34-37.
- Kvavadze, Narimanishvili, Bitadze, Fibres of Linum** - Kvavadze E., Narimanishvili G., Bitadze L., *Fibres of Linum (flax), Gossypium (cotton) and animal wool as non-pollen palynomorphs in the late bronze Age burials of Saphar-Kharaba, southern Georgia*, „Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of

- Quaternary Plant Ecology, Paleoclimate and Ancient Agriculture“, 2010, vol. 19, N 5-6, გვ. 479-494.
- Limper, Uruk** - Limper K., *Uruk. Perlen, Ketten, Anhänger. Grabungen 1912-1985. Uruk-Warka. Endbericht*, Bd. 2, Mainz am Rhein, 1988.
- Petrosyan, Lchashen** - Petrosyan L., *Lchashen (in Armenian)*, „The Gold of Ancient Armenia (III mill. BCE - 14 cent. AD)“, Yerevan, 2007, გვ. 102-108.
- Shanshashvili, Narimanishvili, Dynamics and Nature** - Shanshashvili N., Narimanishvili G., *Dynamics and Nature of the Relations between South Caucasus and Aegean Worlds in the Bronze Age*, „Aegean World and South Caucasus: Cultural Relations in the Bronze Age“, Ed. by M. Kvachadze, N. Shanshashvili, Tbilisi, 2016, გვ. 11-48.
- Starr, Nuzi** - Starr R. F. S., *Nuzi. Report on the excavations at Yorgan Tepa near Kirkuk, Iraq, conducted by Harvard University in conjunction with the American Schools of Oriental Research and University Museum of Philadelphia 1927-1931*, vol. II, Cambridge, Massachusetts, 1937.
- Бонджоанни, Соле Кроче, Сокровища Египта** - Бонджоанни А., Соле Кроче М., *Сокровища Египта. Иллюстрированный путеводитель по Египетскому Музею в Каире*, White Star Publisher, 2001.
- Нариманишвили, Египетские амулеты** - Нариманишвили Д., *Египетские амулеты III-II тысячелетия до н. э. на Южном Кавказе*, კრ. „კავკასიის არქეოლოგია, ეთნოლოგია და ფოლკლორისტიკა“, რედ. გ. ლამბაშიძე, თბილისი, 2010, გვ. 221-224.

Nino Shanshashvili, Goderdzi Narimanishvili

Everyday Life in Trialeti (South Caucasus) in the Middle and the Second Half of the 2nd Millennium B. C.

Summary

Archaeological and interdisciplinary studies conducted in Trialeti make possible to reconstruct the topography, planning, architectural view and interior of Trialeti settlements dated from the middle and the second half of the 2nd mill. B. C. Aeroarchaeological, geodesic, paleobotanical, paleozoological, anthropological and palynological studies of the Trialeti settlements of this period have been conducted. Several dozens of settlements, citadels and cemeteries were studied archaeologically. Important data on the everyday life of Trialeti population of the middle and the second

half of the 2nd mill. B. C. was received during the excavations of Jinisi, Beshtasheni and Sabechdavi settlements and Sapar-Kharaba cemetery. In the middle and the second half of the 2nd mill. B. C. population of Trialeti mainly chose the southern slopes of the Trialeti mountain range. Generally, settlements were situated on the tops or slopes of hills or mountains, on the banks of rivers or lakes. In the Late Bronze Age the dead were buried far from the settlements in specially constructed cemeteries.

It is possible to speak about everyday life of the local population, their occupation, clothing and diet, as well as about some religious beliefs. Main occupation of Trialeti population was agriculture and cattle-breeding. They grew crops and practiced gardening. Important was the sphere of cattle-breeding. Breeding of small and large cattle, including horse breeding, used to be popular.

Such fields of craftsmanship as pottery, metallurgy, weaving, carpentry and works on stone, bone and leather played an important role in everyday life of Trialeti people. Also a war and trade was a part of their life.

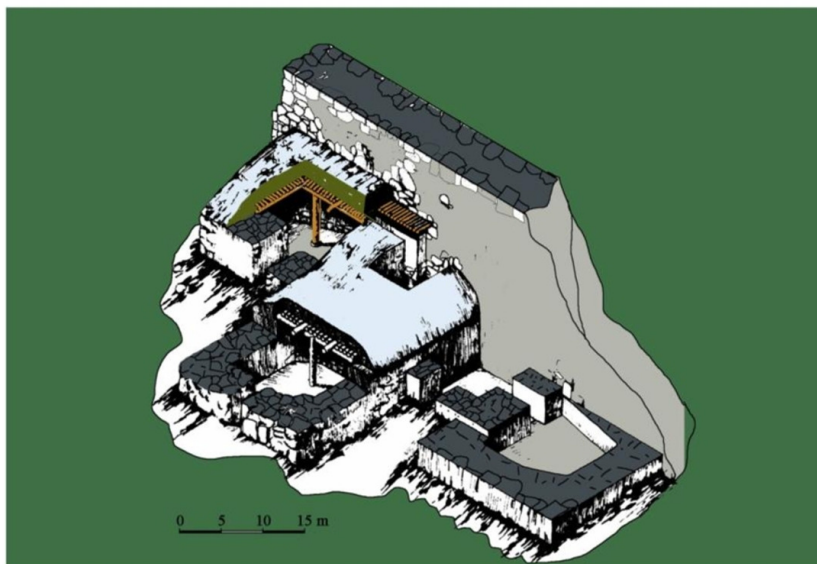
1. ჯინისის ნაშოსახლარი, ხედი აღმოსავლეთიდან.

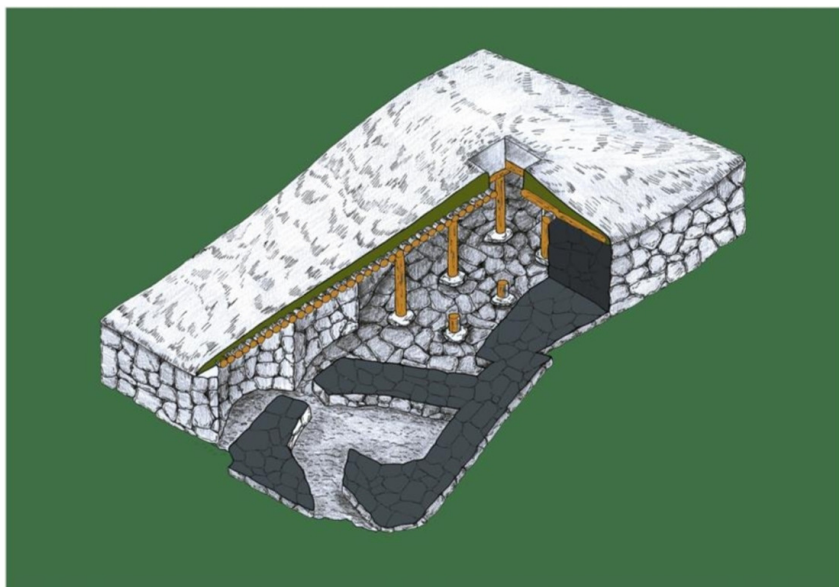
2. თრიალეთის პლატო, წინა პლანზე სოფ. ბეშთაშენი და ბრინჯაოს ხანის ნაშოსახლარი.

საეჭაფი. ციკლოპური ნამოსახლარი. რეკონსტრუქცია.

1. საბეჭდავი. სახლები ქვედა სიმაგრეში. რეკონსტრუქცია.

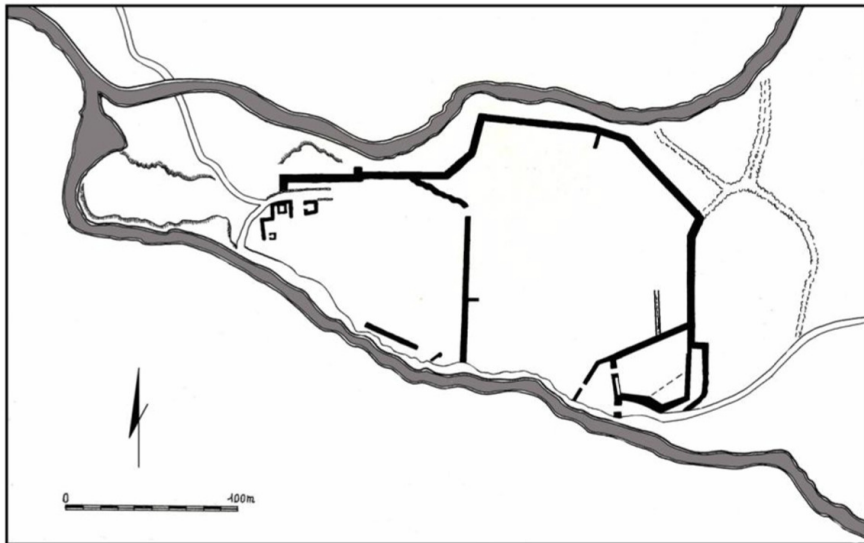
2. საბეჭდავი. II უბანი, № 1 სახლი. რეკონსტრუქცია

1. საბეჭდავი, II უბანი, №3 სახლი, დეტალი.

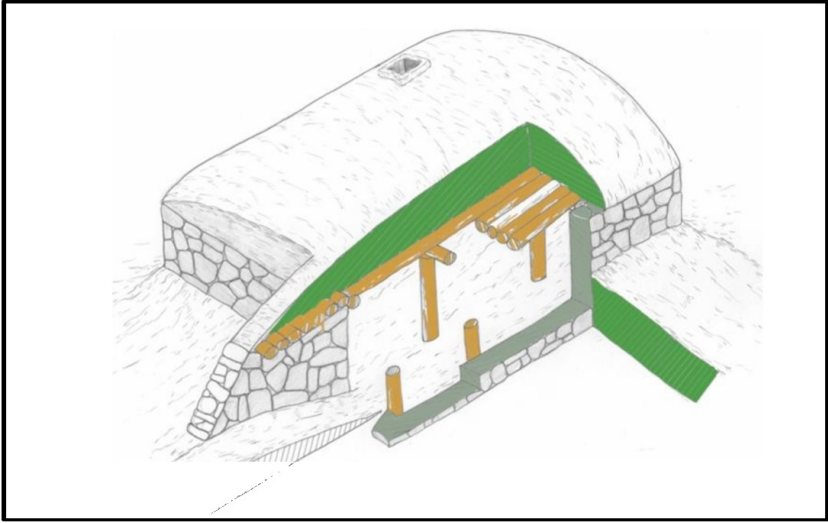
2. საბეჭდავი, II უბანი, №2 სახლი, დეტალი.

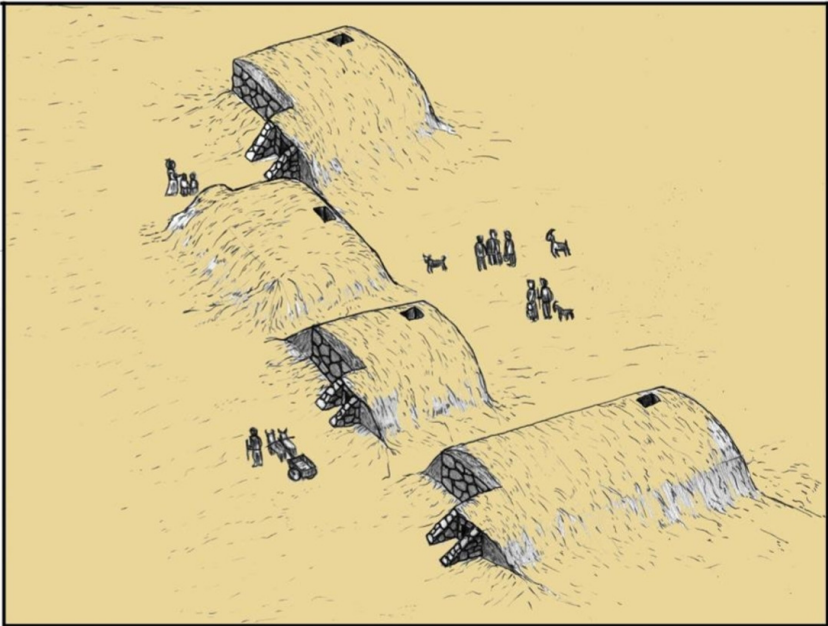
1. ბეშთაშენის ციკლოპური ნაშოსახლარი. გენგეგმა.

2. ბეშთაშენის ციკლოპური ნაშოსახლარი. თადაცეითი კედელი და სახლები. დეტალი.

1. ჯინისის ნამოსახლარი. №1 სახლი. რეკონსტრუქცია.

2. ჯინისის ნამოსახლარი. №№ 1-4 სახლები. რეკონსტრუქცია.

მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიის ერთი რელიეფის გამო

მასალები და მითითებები მცხეთის წმ. ჯვრის ტაძრის გუმბათის ყელის სამხრეთი ნახნაგის მარჯვენა ნახევარზე განთავსებულ მომცრო ზომის რელიეფის შესახებ (სურ. 1 და 2), გასული საუკუნის შუა ხანებიდან მოყოლებული, ათწლეულების განმავლობაში უცვლელად მეორდება სამეცნიერო თუ პოპულარული ხასიათის მრავალრიცხოვან პუბლიკაციებში.¹

¹ მრავალრიცხოვან პუბლიკაციათაგან აქ შეიძლება დასახელებულ იქნას მხოლოდ ძირითადი ნაშრომები: ჩუბინაშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, გვ. 105, 111, ნახ. 82; მოგვიანოდ იგივე განმეორდა მონოგრაფიაში მცხეთის წმ. ჯვრის ტიპის ეკლესიების შესახებ - Чубинашвили, *Памятники типа Джвари*, გვ. 148, ტაბ. 22-23; Чихквადзе, *Архитектура Джвари*, გვ. 17-18, სურ. 29; ამირანაშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, I, 1944, გვ. 170-171, სურ. 177; Северов, Чубинашвили, *Мцхета*, გვ. 36, სურ. 28; Амиранашвили, *История грузинского искусства*, I, 1950, გვ. 114; Djobadze, *The Sculptures of the Eastern Facade of the Church of Holy Cross of Mtskheta*, გვ. 130, შენ. 82; Шмерлинг, Долидзе, Барнавели, *Окрестности Тбилиси*, გვ. 16; ამირანაშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, 1961, გვ. 124; Амиранашвили, *История грузинского искусства*, 1963, გვ. 105; ჩოფიკაშვილი, *ქართული კოსტიუმი*, გვ. 9-10; ამირანაშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, 1971, გვ. 128; Tchoubinachvili, *I Monumenti del tipo di Gvari*, გვ. 174, ტაბ. 13; ბერიძე, *ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება*, გვ. 104; Аладашвили, *Монументальная скульптура Грузии*, გვ. 32, ტაბ. 23; მისივე, *Об изображении ктиторов в монументальной скульптуре Армении и Грузии*, გვ. 76; *ქართული წარწერების კორპუსი*, I, 1980, გვ. 158; Мурадян, *Армянская эпиграфика Грузии*, გვ. 33; ანდელუაძე, *მცხეთის ჯვარი*, გვ. 252; ციციშვილი, *ქართული ხელოვნების ისტორია*, 1995, გვ. 59; აბრამიშვილი, ზაქარაია, ციციშვილი, *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია*, გვ. 81; Схиртладзе, Шаншиашвили, *Джвари*, გვ. 523-527; Khundadze, *Nouvelles observations sur les reliefs figurés de l'église Sainte-Croix de Mtskheta*, გვ. 23, სურ. 8; თუმანიშვილი, ხუნდაძე, *მცხეთის წმ. ჯვრის ტაძარი*, გვ. 24, სურ. 83-84 გვ-ზე; ხომტარია, *ჯვრის მონასტერი*, გვ. 90; თუმანიშვილი, ნაცვლიშვილი, ხომტარია, *მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში*, გვ. 6, სურ. 60; გამყრელიძე (და სხვა), *ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი*, გვ. 362; ბერიძე, *ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია*, გვ. 96; თ. ხუნდაძე, *V-VII საუკუნეების ხუროთმოძღვრული ქანდაკება*, გვ. 22, სურ. 35.

სადა, გლუვი ჩარჩოთი შემოსაზღვრულ მონითალო ფილას თითქმის მთლიანად ავსებს მუხლმოყრილი, სხვა გამოსახულებათაგან განსხვავებით შედარებით დაბალი რელიეფით შესრულებული, მავედრებელი მამაკაცის პროფილში გამოსახული ფიგურა. მას იდაყვში მოხრილი ხელები, გაშლილი ხელისგულებით, მარჯვენა მხარეს მიუმართავს; მარცხენა ხელი მკერდთან აქვს მიტანილი, მარჯვენა კი ჩარჩოზე გადადის. მთლიანად დაზიანებული სახიდან მხოლოდ კისრამდე სიგრძის, სწორად შეჭრილი თმის ბოლოები იკითხება. სახეს, სავარაუდოდ, მოკლე და მრგვალი წვერი შემონერდა, რაზეც კონტურის დონეზე შემორჩენილი მცირე ფრაგმენტი მეტყველებს. მამაკაცს ტანთ მოსავს გრძელსახელოებიანი, წვივებამდე სიგრძის კაბა, რომლის მრგვლად ამოჭრილი გულისპირიდან ფესვედის ყელთან მომდგარი საყელოს კიდეები მოჩანს. სადა სახელოებისაგან განსხვავებით, გულისპირი და კალთები გოფრირებულია; გულისპირს სამკუთხა ნაჭდევეების რიგი ვინრო ზოლად მიუყვება. კაბის ქვედა კიდე კონტურებით ორმხრივ შემოსაზღვრული, ბადისებრი ორნამენტით გაფორმებული ფართო ქობითაა შემკული. ნელზე გაირჩევა სარტყელი, რომელსაც, როგორც შემორჩენილი ნაშთების მიხედვით ჩანს, მსხვილი გეომეტრიული ფორმებით გადმოცემული პატიოსანი თვლების რიგი ამკობდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებულია მოსაზრება, რომ რელიეფზე ნმ. ჯვრის ტაძრის ხუროთმოძღვარი უნდა გამოესახათ.¹ გიორგი ჩუბინაშვილის დაკვირვებით, თავდაპირველად რელიეფი ჩასმული უნდა ყოფილიყო ტაძრის გუმბათის სამხრეთ ნახნაგზე არსებული სარკმლის თავზე, X საუკუნეში განხორციელებული განახლების შემდეგ კი იგი გადაადგილებულ იქნა.²

ამ მოსაზრებასთან დაკავშირებით დამაფიქრებელი ჩანს ერთი გარემოება: რელიეფური ფილა ამჟამად კედლის ნყობაში ისეა ჩართული, რომ მასზე წარმოდგენილი ფიგურა ვედრებად მარცხნივ, შესაბამისად, აღმოსავლეთისკენ ზურგითაა მიმართული. მავედრებელი ქტიტორის გამოსახულების ამგვარი განთავსება შეუსაბამო ჩანს ქრისტიანული სახისმეტყველებითი ტრადიციისათვის. ამასთანავე, ეკლესიის გუმბათის აღმოსავლეთ ნახნაგზე შემორჩენილია ფილა გოლგოთის ჯვრის გამოსახულებით (სურ. 3), რომელიც საზრისისეულ შესაბამისობასთან ერთად, თავისი ზომით, ფერთა და მოხაზულობით, სახელდობრ მოჩარჩოების მარჯვენა ქვედა შვერილი ნაწილით, ფაქტობრივად სრულიად შეესაბამება მავედრებელი პირის გამოსახულებიანი ქვის ფილას, რომელსაც, ამასთანავე მარცხენა ქვედა კუთხე აქვს შეჭრილი. ეს ორი ფილა, გაერთიანებისას, ჯვრისადმი ვედრებად მუხლმოყრილი

¹ Чубинашвили, *Памятники типа Джвари*, გვ. 148.

² იქვე.

პირის ამსახველ ერთიან კომპოზიციას ქმნის. საგულისხმოა სხვა გარემო-
ებაც - ორივე რელიეფის მიმდებარე არეები დღეს ისეა გადანაწყობი, რომ
ისინი ფილების თავდაპირველ ადგილმდებარეობას არ უნდა ასახავდეს.

აქედან გამომდინარე ჩნდება ვარაუდი, რომ შესაძლოა, ეს ორი რელიე-
ფური ფილა თავდაპირველად ერთიან კომპოზიციად ყოფილიყო გააზრე-
ბული და იგი კვარცხლბეკზე აღმართული გოლგოთის ჯვრის წინაშე მუხ-
ლმოდრეკილ, მავედრებელ პირს - არა ხუროთმოძღვარს, არამედ ქტიტორს -
განთავსების ადგილის გათვალისწინებით, შესაძლოა, იმხანად უკვე გარ-
დაცვლილს - ასახავდა. გამოსახულებათა ერთიანობა და მთლიანობა თვალ-
ნათლივ ჩანს კომპოზიციის პირობით ფოტო და გრაფიკულ¹ რეკონსტრუქ-
ციებზეც (სურ. 4 და 5).

გოლგოთის ჯვრის წინაშე წარმდგარი პირის გამოსახულების არსებობა
წმინდა ჯვრის ტაძრის საფასადო დეკორში სავსებით მოსალოდნელი უნდა
ყოფილიყო. ამასთან დაკავშირებით, შემთხვევითი ვერ იქნება, რომ ტაძრის
აღმოსავლეთ ფასადზე წარმოდგენილ საქტიტორო რიგში ერისმთავარი სტე-
ფანოზი წარუდგება მაცხოვარს, თუმცა კი წარწერაში ვედრებად მიმართავს
არა მაცხოვარს, არამედ ჯვარს და სწორედ მას სთხოვს შეწყალებას.² გუმ-
ბათის ცენტრალურ, აღმოსავლეთ ნახნაგზე რელიეფური კომპოზიციის გან-
თავსება, სახელდობრ ქართლის უზენაეს მმართველთა საქტიტორო რელი-
ეფების ასწვრივ სოციალურად დაბალი წრის წარმომადგენლის გამოსახვა,
შუა საუკუნეების ქრისტიანულ სახვით ხელოვნებაში დამკვიდრებული
იერარქიულობის პრინციპიდან გამომდინარე, სათუო ჩანს; ამის საპირის-
პიროდ, რელიეფის განთავსება უმაღლეს ზეციურ სფეროში, გუმბათის ყელ-
ზე იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ მასზე წარმოდგენილი პირი თავისი სო-
ციალური მდგომარეობით, ისევე, როგორც ეკლესიის აგებასთან დაკავ-
შირებული ღვაწლით, გამორჩეული უნდა ყოფილიყო ქართლის ერისმთა-
ვართა სახლის წარმომადგენელთა შორის.

ვ. ჯობაძე, შენიშნავს, რომ ამ რელიეფზე წარმოდგენილი საერო პირის
სამოსის მანიაკიონი გავს ტაძრის სამხრეთი აფსიდის ცენტრალურ ნახნაგზე,
კარის ასწვრივ გამოსახული წმ. პირველმონამე სტეფანეს წინაშე ვედრებად
მუხლმოყრილი ქტიტორის - ქართლის ერისმთავართა სახლის ერთ-ერთი
წარმომადგენლის, ქობულის ფიგურის მანიაკიონს. გუმბათის რელიეფზე

---

¹ კომპოზიციის გრაფიკული რეკონსტრუქციის შესრულებისას გათვალისწინებულ
იქნა მონახაზი, რომელიც გ. ჩუბინაშვილის წიგნშია წარმოდგენილი. ჩუბინაშვილი,
ქართული ხელოვნების ისტორია, ნახ. 82; *Чубинашвили, Памятники типа Джвари*,
ტაბ. 23.

² *ქართული წარწერების კორპუსი*, I, 1980, გვ. 159-160, ნახ. 80.

წარმოდგენილი ფიგურის მანიაკიონი უფრო მოკრძალებულია, ვიდრე ქობულისა, თუმცა კი სამოსის ეს დეტალი იმაზე მეტყველებს, რომ რელიეფზე რიგითი პირი არ უნდა გამოესახათ.¹

საისტორიო წყაროების მიხედვით ცნობილია, რომ ერისმთავარი სტეფანოზი მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიის მშენებლობის გასრულების შემდგომ, ამ ეკლესიისთვის საგანგებოდ განაწესებს ჯვრის სადღესასწაულო ღვთისმსახურებას, რომელიც ყოველ პარასკევს დღეს აღესრულებოდა.² ამ დღეს „ადიდიან, ვითარცა დიდი პარასკევი“.³ შესაბამისად, მცხეთის წინ, მთაზე აღმართული ჯვარი გოლგოთის ჯვრის მნიშვნელობით გაიაზრებოდა.⁴ ნიშნეულია, რომ ამგვარ საზრისს ეხმიანება მცხეთის ჯვრის პოსტამენტად მიჩნეულ კვარცხლბეკზე არსებული, ფრაგმენტული წარწერის აღდგენის ვარიანტებიც, რომელთა შესაბამისადაც ჯვარი აღიმართა მცველად „ყოვლისა [სახ]ლისა“⁵; „ყოვლისა [ქართ]ლისა“⁶; „ყოვლისა [მომავ]ლისა“⁷; ან „ყოვლისა [სოფ]ლისა“.⁸ საქტიტორო რელიეფის შინაარსთან დაკავშირებით არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობა, რომ საერო პირის ჯვრის წინაშე გამოსახვა ხატოვნად მიემართებოდა მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიაში დანესებულ საზეიმო საზოგადო ღმრთისმსახურებას და მისდამი თანაზიარობის მნიშვნელობითაც ყოფილიყო გააზრებული.

შესაძლოა, თავდაპირველად ორი ფილით შექმნილი საქტიტორო კომპოზიცია ტაძრის გუმბათის ჩრდილოეთ ან ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნახნაგზე ყოფილიყო ჩადგმული. მოსალოდნელია, რომ ეკლესიის ფასადებზე არსებული სხვა საქტიტორო გამოსახულებების მსგავსად, ამ რელიეფსაც ახლდა წარწერა (როგორც ჩანს, იგი ცალკე ფილაზე უნდა ყოფილიყო შესრულებული).⁹ აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ორივე რელიეფის ქვედა კიდეები

¹ მანიაკიონის თაობაზე იხ. Djobadze, *The Sculptures of the Eastern Facade of the Church of Holy Cross of Mtskheta*, გვ. 127-135; *The Oxford Dictionary of Byzantium* 3, გვ. 2098.

² *ქართლის ცხოვრება*, ტ. I, 1955, გვ. 228-229, 375.

³ იქვე, გვ. 228-229.

⁴ ამდენად, მცდარია მცხეთის წმ. ჯვრის ტაძრის მოხსენიება „წმინდა წინოს ჯვრის ტაძრის“ სახელით (როგორც ეს ხდება, მაგალითად, თ. ჩიჩუას ნიგნში - *მცხეთის ჯვარი*, თბილისი, 2000).

⁵ Чубинашвили, *Памятники Тина Джвари*, გვ. 83; სიხარულიძე, სხირტლაძე, *მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიის სტელა*, გვ. 359.

⁶ ალექსიძე, *ეპისტოლეთა ნიგნი*, გვ. 176-187.

⁷ *ქართული წარწერების კორპუსი*, I, 1980, გვ. 96.

⁸ ჭელიძე, *მართლმადიდებელი ეკლესია და ეროვნულობა*, გვ. 90.

⁹ მ. ჩხიკვაძის მითითებით, რელიეფთან ახლოს, გვერდით ნახნაგზე არსებობდა წარწერა, რომელიც შესაძლოა ყოფილიყო არქიტექტორის აღმნიშვნელი სახელი – **ჴԻԽ ოԾԽ** (ავტორის ამოკითხვით „მიქაელ თხელი“), იხ.: Чхиквадзе, *Архитектура Джвари*, გვ. 17-18. ავტორს წარწერის მხოლოდ გრაფიკული მონახაზი მოჰყავს (იქვე, გვ. 17). დღეს ეს წარწერა ადგილზე არ დასტურდება.

ერთნაირადაა ჩამოჭრილი - გოლგოთის ჯვარს აკლია პოსტამენტის საფეხური, მავედრებელ ფიგურას კი ფეხების ქვედა ნაწილი. როგორც ჩანს, ორივე მათგანი თავის დროზე დაზიანდა და მათი ქვედა კიდეები ერთნაირად ჩამოასწორეს.

ამასთან დაკავშირებით ისიც ნიშნეულია, რომ ფიგურის მხრებთან შეინიშნება კვეთის კვალი - როგორც ჩანს, საფასადო პერანგის გადაწყობისას რელიეფური გამოსახულების ხელმეორედ განთავსების დროს უცდიათ მისი ზედაპირის ალაგ-ალაგ გადასწორება (დაზიანებული ადგილების განახლების მიზნით). სამოსის დრაპირების ნახატი თავდაპირველად ფიგურის მხრებზეც უნდა ყოფილიყო შესრულებული.

სავარაუდოა, რომ ეს ორი ფილა ერთმანეთს დააცილეს და გადაადგილეს არაბობის დროს დაზიანებული ეკლესიის პერანგის განახლება-გადაწყობის პროცესში, X საუკუნეში. ამგვარი ვარაუდისას არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობა, რომ იმხანად უკვე მივიწყებული ყოფილიყო იმ პირის ვინაობა, რომლის რელიეფიც, ერთ დროს თანმდევი წარწერითურთ, საკრალურობით გამორჩეულ, ქართლის მოქცევისას აღმართული ჯვრის ადგილზე VI-VII საუკუნეების მიჯნისთვის აგებული წმიდა ჯვრის ტაძრის გუმბათის ყელის ერთ-ერთ ნახნაგზე იყო განთავსებული.

დამონმებული ნყაროები და ლიტერატურა

- აბრამიშვილი, ზაქარაია, ციციშვილი, ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია** - აბრამიშვილი გ., ზაქარაია პ., ციციშვილი ი., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, თბილისი, 2000.
- ალექსიძე, ეპისტოლეთა ნიგნი** - ალექსიძე ზ., ეპისტოლეთა ნიგნი, თბილისი, 1968.
- ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, 1944** - ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, I, თბილისი, 1944.
- ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1961** - ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1961.
- ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1971** - ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1971.
- ანდლულაძე, მცხეთის ჯვარი** - ანდლულაძე ნ., მცხეთის ჯვარი, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, თბილისი, 1990.
- ბერიძე, ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია** - ბერიძე ვ., ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორია, ტ. II, თბილისი, 2014.

- ბერიძე, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება - ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება, თბილისი, 1974.
- გამყრელიძე (და სხვა), ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი - გამყრელიძე გ., ბრაგვაძე ზ., მინდორაშვილი დ., კვაჭაძე მ., ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი, 2013.
- თუმანიშვილი, ნაცვლიშვილი, ხომტარია, მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში - თუმანიშვილი დ., ნაცვლიშვილი ნ., ხომტარია დ., მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში, თბილისი, 2012.
- თუმანიშვილი, ხუნდაძე, მცხეთის ნმ. ჯვრის ტაძარი - თუმანიშვილი დ., ხუნდაძე თ., მცხეთის ნმ. ჯვრის ტაძარი, თბილისი, 2008.
- სიხარულიძე, სხირტლაძე, მცხეთის ნმ. ჯვრის ეკლესიის სტელა - სიხარულიძე ნ., სხირტლაძე ზ., მცხეთის ნმ. ჯვრის ეკლესიის სტელა, „საისტორიო კრებული“, 5, 2016, გვ. 325-387.
- ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955 - ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955.
- ქართული წარწერების კორპუსი, I, 1980 - ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები (აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო, V-X სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, I, თბილისი, 1980.
- ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი - ჩოფიკაშვილი ნ., ქართული კოსტიუმი, თბილისი, 1964.
- ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია - ჩუბინაშვილი გ., ქართული ხელოვნების ისტორია, I, თბილისი, 1936.
- ციციშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია - ციციშვილი ი., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი, 1995.
- ჭელიძე, მართლმადიდებელი ეკლესია და ეროვნულობა - ჭელიძე ე., მართლმადიდებელი ეკლესია და ეროვნულობა, „გული გონიერი“, 2012, 1 (4), გვ. 5-90.
- ხომტარია, ჯვრის მონასტერი - ხომტარია დ., ჯვრის მონასტერი, წიგნში: ბულია მ., ჯანჯალია მ., მცხეთა, თბილისი, 2008.
- ხუნდაძე, V-VII საუკუნეების ხუროთმოძღვრული ქანდაკება - ხუნდაძე თ., V-VII საუკუნეების ხუროთმოძღვრული ქანდაკება, შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება, თბილისი, 2017.
- Djobadze, *The Sculptures of the Eastern Facade of the Church of Holy Cross of Mtskheta* - Djobadze W., *The Sculptures of the Eastern Facade of the Church of Holy Cross of Mtskheta*, „Oriens Christianus“, 44, 1960, გვ. 112-135.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 - *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3, 1991.

- Khundadze, *Nouvelles observations sur les reliefs figurés de l'église Sainte-Croix de Mtskheta*** - Khundadze Th., *Nouvelles observations sur les reliefs figurés de l'église Sainte-Croix de Mtskheta*, „Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ“, 2, 2008, 33. 21-32.
- Tchoubinachvili, *I Monumenti del tipo di Gvari*** - Tchoubinachvili G., *I Monumenti del tipo di Gvari, Ricerca sull'architettura Georgiana*, Milano, 1974.
- Аладашвили, *Монументальная скульптура Грузии*** - Аладашвили Н., *Монументальная скульптура Грузии: Фигурные рельефы V - XI веков*, Москва, 1977.
- Аладашвили, *Об изображении ктиторов в монументальной скульптуре Армении и Грузии*** - Аладашвили Н., *Об изображении ктиторов в монументальной скульптуре Армении и Грузии (VI, VII и X века)*, „II Международный Симпозиум по Армянскому искусству“, Сборник докладов, т. III, Ереван, 1978.
- Амиранашвили, *История грузинского искусства, 1, 1950*** - Амиранашвили Ш., *История грузинского искусства, 1*, Тбилиси, 1950.
- Амиранашвили, *История грузинского искусства*** - Амиранашвили Ш., *История грузинского искусства*, Тбилиси, 1963.
- Мурадян, *Армянская эпиграфика Грузии*** - Мурадян П., *Армянская эпиграфика Грузии (Картли и Кахети)*, Ереван, 1985.
- Северов, Чубинашвили, *Мцхета*** - Северов Н., Чубинашвили Г., *Мцхета*, Москва, 1946.
- Схиртладзе, Шаншиашвили, *Джвари*** - Схиртладзе З., Шаншиашвили А., *Джвари*, Православная Энциклопедия, т. XIV, Москва, 2007, 33. 523-527.
- Чубинашвили, *Памятники типа Джвари*** - Чубинашвили Г., *Памятники типа Джвари*, Тбилиси, 1948.
- Чхиквадзе, *Архитектура Джвари*** - Чхиквадзе М., *Архитектура Джвари*, Москва, 1940.
- Шмерлинг, Долидзе, Барнавели, *Окрестности Тбилиси*** - Шмерлинг Р., Долидзе В., Барнавели Т., *Окрестности Тбилиси. Архитектурный путеводитель*, Тбилиси, 1960.

**On One Relief of the Church
of the Holy Cross in Mtskheta**

Summary

Giorgi Chubinashvili was the first to consider the kneeling figure of a man in profile placed on the small relief on the south facet of the dome drum of the Holy Cross Church in Mtskheta as the architect of the building. According to his observation, the relief should have been initially inserted over the window on the south facet of the dome and was displaced after the renovation carried out in the 10th century.

The relief slab is inserted in the masonwork in the manner to present leftward the pious figure thereof, accordingly with its back to the East. Such orientation of the donor's figure seems inconsistent with the Christian imagery. At the same time, the slab with the Calvary Cross image that survived on the east facet, by its size, color and outline fits to the stone plate with the image of the kneeling figure. These two slabs, when united, create the composition of a figure in kneeling prayer before the cross.

Based on the aforesaid it seems that these two reliefs were initially designed as a single composition to depict a kneeling donor in front of the Calvary Cross erected on the pedestal. The relief's placing in the highest heavenly sphere on the dome drum must be indicative of distinguished social status as well as contribution to the construction of the church among the representatives of the house of the rulers of Kartli.

Arguably, the donor composition created by two slabs was initially inserted in the north or north-east facet of the church's dome. Probably the relief, like other donor images, was accompanied by the inscription (seemingly done on a separate slab).

Supposedly, these two slabs were separated and displaced in the 10th century in the process of restoration and rearrangement of the church's facing damaged as a result of the Arab invasion.

სურ. 1 მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესია. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან

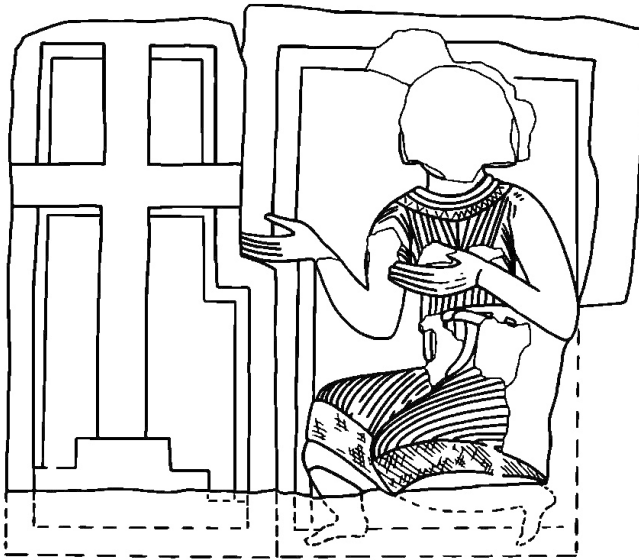
სურ. 2 რელიეფი მუხლმოყრილი მავედრებელი მამაკაცის გამოსახულებით მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიის გუმბათის სამხრეთ ნახნაგზე

სურ. 3 რელიეფი გოლგოთის ჯვრის გამოსახულებით
მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიის გუმბათის აღმოსავლეთ ნახნაგზე

სურ. 4 საქტიტორო კომპოზიციის სავარაუდო რეკონსტრუქცია

სურ. 5 საქტიტორო კომპოზიციის სავარაუდო რეკონსტრუქცია. სქემა

მეცნიერის არქივიდან - FROM THE ARCHIVE OF THE SCHOLAR

† დევი ბერძენიშვილი

**რეცენზია დარეჯან ქაქუცას ასულ კლდიაშვილის მიერ
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის
მოსაპოვებლად წარდგენილ დისერტაციაზე:**

„ქართული სამონასტრო სულთა მატრიანეები

სინას მთისა და სამხრეთ საქართველოს მონასტრების
ხელნაწერებში შესული ალაპ-მოსახსენებლები“,
თბ., 2005

დარეჯან ქაქუცას ასულ კლდიაშვილის დისერტაცია ქართულ სამონასტრო სულთა მატრიანეების შესწავლას ეძღვნება.¹ ესაა გაგრძელება იმ დიდი საქმისა, რომელსაც საფუძველი ჩაუყარეს მარი ბროსეს, ნიკო მარის, ივანე ჯავახიშვილის და სხვათა ამ მხრივ წარმოებულმა კვლევა-ძიებამ.

ნაშრომში წარმოდგენილი სულთა მატრიანეები შეიცავენ ალაპ-მოსახსენებლებსა და მათთან დაკავშირებულ შენიღუბების აქტებს. აქ სრულიად ახალი და საინტერესო ინფორმაციის შემცველი მასალაა, რაც პირველად მიენოდება სამეცნიერო წრეებს. ავტორს მიზნად დაუსახავს სულთა მატრიანეების კრიტიკულად დადგენილი ტექსტების მომზადება, მათი შესწავლა კოდიკოლოგიური, თუ ისტორიული თვალსაზრისით.

მიზანი საკმაოდ საპატიოა, რადგან ეს მატრიანეები მნიშვნელოვანი წერილობითი წყაროა XIII-XVI საუკუნეების სამონასტრო ისტორიისათვის, ტაო-კლარჯეთის ანთროპონიმისა და ტოპონიმის შესასწავლად. შესაძლებელი ხდება ზოგიერთ საგვარეულოთა გენეალოგიების დადგენა, ეთნიკური და მიგრაციული პროცესებისათვის თვალის მიდევნება. დისერტანტის აზრით, აქ შემონახული „ცნობები ერთგვარ ახსნას უძებნიან იმ რთულ საგარეო და შიდაპოლიტიკურ პროცესებს, რომლებიც საბოლოოდ ტრაგიკული აღმოჩნდა სამეფო-სამთავროებად დაჩეხილი ქვეყნისათვის, რაც საქართველოს სამხრეთი პროვინციებისა და წმინდა მიწაზე არსებული ქართული სასულიერო კერების დაკარგვით დასრულდა“.

---

¹ ავტორის სტილი დაცულია.

ზემოთქმულს გარდა, ქართული ისტორიული თხზულებებისაგან განსხვავებით, ეს ალაპ-მოსახსენებლები ხშირად ასახავენ მათ შემდგენელთა, თუ გადამწერთა ფსიქოლოგიურ განწყობილებას. აქაც, სხვა ანდერძ-მიანწერების მსგავსად, მოჩანან ბერ-მონაზვნები, რომლებიც ყოველი სულიერი თუ ფიზიკური შეჭირვებისას ღმრთისაგან ითხოვენ შველას, მას მიანდობენ პირად, ინტიმურ განცდებაც.

დარეჯან კლდიაშვილის აზრით, მრავალრიცხოვანი შენირულების აქტები და ალაპ-მოსახსენებლები, საიქიო ცხოვრებაზე ზრუნვის ძველი ქართული ტრადიციებისა და წარმოდგენების, ქრისტიანობის მხრივ შეთვისება-ტრანსფორმაციის ერთ-ერთი გამოვლინებაა. ამიტომაც ის შესავალშივე მარჯვედ იყენებს ნაწყვეტს შალვა ქვენიფნეველის 1370 წლის საალაპე და სულის მოსახსენებელი ნიგნიდან: „რამეთუ მიწად მიქცევაჲ ნინა-გვც ცოდვილთა და მართალთა. ესე სანუთოჲ უხანო და წარმავალ არს და აღდგომაჲ მკუდართა და განახლებაჲ საუკუნოჲსა ცხორებისა დაუსრულებელი და წარუვალ არს. ამისთჳს გვიღირს, რათა ყოველნი საუკუნოჲსა ცხორებისათჳს ვზრუნვიდეთ“ (გვ. 4-5). აქვე მოტანილია XVII ს-ის მაკარი ანტიოქელი პატრიარქის შეხედულება ქართველთა ამ მხრივ დასახასიათებლად, რითაც „ქართველები გამოირჩევიან მსოფლიოს სხვა ქრისტიანთაგან“ (გვ. 5).

დისერტანტი შესავალშივე გვამცნობს, რომ „სვინაქსარისა და სახარების გამოყენება კერძო პირთა ანუ შევედრებულთა ალაპ-მოსახსენებლების ჩასაწერად, მხოლოდ ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი. იგი XI ს-დან იერუსალიმის ჯვარის მონასტრიდან უნდა გავრცელებულიყო საქართველოს... სამხრეთ პროვინციებში“. ეს მნიშვნელოვნად აადვილებდა ჟამისწირვის დროს მათ გამოყენებას, რადგან „სვინაქსარი შეიცავდა მღვდელთმსახურების წლის კალენდარულ განრიგს და იძლეოდა იმის საშუალებას, რომ ალაპ-მოსახსენებელი შეეტანათ განესებული დღის შესაბამისად, როგორც წმინდანთა ხსენების ნებისმიერ დღეზე, ისე მოძრავ და უძრავ საუფლო დღესასწაულებზე“ (გვ. 18).

მკითხველისათვის სულთა მატიანეების ტექსტის გასაგებად, შესავალს მოყვება ლიტურგიკული ლექსიკონი.

ნაშრომის I ნაწილში განხილულია სინას სულთა მატიანის თავდაპირველი ტექსტი, მასში შესული სხვადასხვა ფენების მოსახსენებლები, ტექსტის შესწავლისა და შექმნის ისტორია, შედგენილობა და დათარიღება.

ავტორი აღნიშნავს, რომ „მოსახსენებელი და მატიანე პატიოსნისა წმინდისა მონასტრისა ღმრთისა დამყარებულისა სინისა“, ეკუთვნოდა იქაურ წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართულ კრებულს. ეს ეკლესია კი, ამავე მონასტერში მდებარე წმ. გიორგი მთავარმონაშის ეკლესია უნდა იყოს, რომელიც XII ს-ის დამდეგს დავით აღმაშენებელმა ააგო. ამაზე მოგვითხრობენ დავითის ისტორიკოსი და მისი სომხურად მთარგმნელი. ამასვე ადასტურებს ორ სინურ ხელნაწერზე შემორჩენილი დავით მეფის ავტოგრაფული ჩანაწერი, ხელნაწერის იქ გაგზავნის თაობაზე რომ მოგვითხრობს. დისერტანტი

აქვე იმონებებს წმ. ეკატერინეს მონასტერში დაცულ ფერწერულ ხატს, რომელზედაც წმ. გიორგის გვერდით გამოსახული ახალგაზრდა მეფე, ბერძნულ-ქართული წარწერის მიხედვით, დავით აღმაშენებელია.

იქაური სულთა მატიანის დასაწყის საქტიტორო რიგში, მირიანისა და ვახტანგ გორგასლის შემდგომ, მატიანის დამწერი დავითს „აღმაშენებლად“ იხსენიებს. ჩვენი ავტორის მართებულ განმარტებით, ეს სიტყვა აქ ეკლესიის „მაშენებლად“ უნდა გავიგოთ (გვ. 36).

დარეჯან კლდიაშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ქართველი მეფისა და სახელმწიფოს საგანგებო ლოცვაში მოხსენიება, სინაელი ბერებისათვის ტრადიციული ხასიათისა უნდა ყოფილიყო. ამას მოწმობს XI ს-ის ლიტურგიკულ კრებულში ჩართული სავედრებელი: „ქართლისა მშჯდობისა, საზღვართა განგებისა, მეფეთა და მთავართა დაწყნარებისა, მტერთა გარემიქცევისა, ტყუეთა მოქცევისა, ჟამთა დაწყნარებისა, ქრისტიანობის დამტკიცებისათვის“. დისერტანტის მართებულ აზრით, ამ სავედრებელს დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა და მოწოდებასავით გაისმის (გვ. 39).

ავტორი სინას სულთა მატიანეს XV ს-ის დასაწყისს მიაკუთვნებს, თუმცა აღნიშნავს, რომ მას ქრონოლოგიური განზიდულობა ახასიათებს. ძველი პალესტინური მოსახსენებელი და სააღაპე წიგნებიდან აქ შეტანილი უნდა იყოს მაშენებელთა, მეფე-დედოფალთა მოსახსენებლების ძველი ფენა, ქართლისა და აფხაზეთის კათალიკოსთა ჯვარის მონასტრის მამების რიგი და ზოგიერთი კერძო მოსახსენებელი.

ასეთია ცალკე ნაკვეთად შესული ჩიდანისძეთა სახლის ვრცელი მოსახსენებელი. დარ. კლდიაშვილი არკვევს, რომ მატიანე შეუდგენია ელია-ყოფილ ელისე ჩიდანისძეს, ვეცნობით მოძღვარ დიონისე ჩიდანისძეს, მის ცოლ-ყოფილსა და შვილებს, რომელთაგან ელია-ყოფილი ელისე, „ამა მატიანისა ჴელითა მწერელი“, ანუ შემდგენელი ყოფილა. დისერტანტის ვარაუდით, ელისე წარმომავლობით შესაძლოა ფოთიდან ყოფილიყო, ამის დასტურად მას მიაჩნია ჩანანური სინური ხელნაწერის სარესტავრაციოდ გამოყენებულ ქალაღდზე ვინმე ფოთელი ჩიდანის მოხსენიებით (გვ. 43).

ძალიან საინტერესოა ფანასკერტელ-ციციშვილთა წმ[ინდა] მინაზე საქტიტორო მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი თავი. ჩანს, რომ მათი ქველმოქმედება XIII ს-ის ნახევრიდან იწყება და გრძელდება შემდგომ ხანებშიაც. ავტორი ვარაუდობს, რომ XV ს-ის I მეოთხედის მინურულს, ამილღაბარ ფანასკერტელი და მასთან კეთილმოყვრობით დაკავშირებული ხელა თავხელიძე-მაჩაბელი, იერუსალიმში წმ. ეკატერინეს მონასტრის მაშენებლად უნდა ვიგულოთ. ჯვარის მონასტრის აღაპებსა და სინას სულთა მატიანეებში მოხსენიებული ამილღაბარი მას თაყა ფანასკერტელის ძმად მიაჩნია.

დარეჯან კლდიაშვილი შესაძლებლად თვლის, რომ იერუსალიმში წმ. ეკატერინეს მონასტერი, სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის მეტოქედ

იყო განწესებული. მისი ერთ-ერთი დანიშნულება უნდა ყოფილიყო იერუსალიმსა და სინაზე მოღვაწე ქართველთა შეკავშირება, ასევე საქართველოდან წმ. მიწაზე ჩასული მომლოცველებისა და შეწირულებათა გადაგზავნა (გვ. 58).

ციციშვილებთანაა დაკავშირებული სინას სულთა მატიანის III ფენის მოსახსენებლები, რომლებსაც დისერტანტი პირობითად მროველ შიო ციციშვილს მიაკუთვნებს. აქ იხსენიებიან შიოს ძმა ვახტანგი, ფარსადან და ამილღაბარ ციციშვილები, მათი რძალი მამქან-ყოფილი მარინე, ფარსადან ციციშვილის თანამეცხედრე როდამი.

ავტორი მროველყოფილი შიო ციციშვილის მოღვაწეობის ხანად XV-XVI ს-თა მიჯნას მიიჩნევს. ის უნდა იყოს XVI ს-ის 10-იან წლებში გამორჩეული ჯვარისმამის ბენა ჩოლოყაშვილის თანამდგომი. ბენამ წმ. იაკობის ეკლესიიდან სომხები, ხოლო გოლგოთიდან და უფლის საფლავის ეკლესიიდან ფრანცისკანელები გამოაძევა, რაზედაც „დიდი ჭირი და სასჯელი გარდახდომია“ (გვ. 59).

დანვრილებითაა განხილული ქართლში გადმოსულ ციციშვილთა ისტორია, არსებული მონაცემების გათვალისწინებით, გამოთქმულია ბევრი საყურადღებო მიხედვრა-ვარაუდი ციციშვილების გენეალოგიაზე.

ეხება რა 1483 წ. კონსტანტინე II-ის მომხრეებსა და ყვარყვარე II ათაბაგს შორის არადეთთან მომხდარ ბრძოლას, დარეჯან კლდიაშვილი წერს: „ეპიზოდი მაჩაბლისა და შალიკაშვილის ბრძოლის შესახებ ახალი ქართლის ცხოვრების ყველა გაგრძელებაშია დაცული, რაც ზემო ქართლში დანიშნურებული ამ ორი საგვარეულო სახლის მჭიდრო ურთიერთობის კიდევ ერთ დადასტურებად შეიძლება ჩაითვალოს“ (გვ. 65). აქ ალბათ უზუსტობაა: მაჩაბელსა და შალიკაშვილს შორის ბრძოლა მათი „მჭიდრო ურთიერთობა“ ვერ იქნება.

აქვე საგულისხმოა დისერტანტის ვარაუდი, რომ ათაბაგთან მოსალაპარაკებლად გაგზავნილი მროველი ეპისკოპოსი, გამარჯვების შემდგომ მესხებმა რომ ათრიეს, უნდა იყოს მროველი შიო ციციშვილი, ვაჟი ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილისა. როგორც ჩანს, ამ ინციდენტის შემდეგ, მან ქართლში საეპისკოპოსო კათედრა მიატოვა და წმინდა მიწაზე გაემგზავრა.

ზემოხსენებულ თავს აბოლოებს ავტორის მიერ შედგენილი, ფანასკერტელ-ციციშვილების შექლებისდაგვარად სრული გენეალოგია XII-XVI სს-ში.

ჯვარისმამათა ქრონოლოგიის საკითხებისადმი მიძღვნილ მე-3 თავში დარეჯან კლდიაშვილი დანვრილებით განიხილავს მოსახსენებლების რამდენიმე ფენას. მათი გათვალისწინებით, დისერტანტი სინას სულთა მატიანეს XV ს-ის I ათწლეულით ათარიღებს. მატიანის შედგენის შემდგომ შესულ მოსახსენებლებში, ჯვარისმამათა ქრონოლოგიას ადგენს ავტორი, აზუსტებს ადრე მიღებულ თარიღებს და მათ XV-XVI სს-ით განსაზღვრავს (გვ. 62-71). აქვე იგი პიმენ მანყვერელს დიასამიძეთა სახლის ნევრად ვარაუდობს.

ამ თავში მნიშვნელოვანია ქართლის მთავარეპისკოპოსის და 11 წელიწადს იერუსალიმის ჯვარისმამად ნამყოფი იოვანე კვიტაშვილისადმი მიძღვნილი გამოკვლევა-კომენტარი. რაჭის ბეთლემის ეკლესიის ფრესკაზე გამოსახული ეს პიროვნება დარეჯან კლდიაშვილმა გააიგივა 1463 წ. მეფე გიორგი VIII-ის მიერ გაცემულ, სასისხლო სიგელში მოხსენიებულ ორალელიძე-კვიტაშვილ მღვდელმონაზონ იოვანესთან. მისი ჯვარისმამობის 11-წლიანი პერიოდი განსაზღვრულია XV ს-ის 70-80-იანი წლების მიჯნიდან 90-იანი წლების დასაწყისამდე.

ხსენებული გვარსახელი, ცხადია, მოდის კვიტასაგან. ასეთი სახელის მქონე პირი უკვე X ს-შია მოხსენიებული რაჭის ზემო კრიხის წარწერაში. შემდგომშიაც კვიტაშვილები რაჭის წარჩინებული, ციხის მფლობელი საგვარეულოა („კვიტაშვილების ციხე“). ამიტომ ეგების გარკვეულიყო, რა კავშირი აქვთ საბუთში ნახსენებ ორალელიძე-კვიტაშვილებს სამცხის სოფელ ორალთან (ორალელი), სადაც მანყვერელ ეპისკოპოსს საყანე მინა და ბალი ჰქონია (ს. ჯიქია II, 42, III, 71). იქ ახლაც გვიანი შუა საუკუნეების ციხეა შემორჩენილი.

ხუნტუსძეთა საოჯახო მოსახსენებლებისადმი მიძღვნილ თავში, დისერტანტი მათ XV ს-ის II ნახევრით ათარილებს (გვ. 78). აქვე ამ გვარს ხუტუნისძის ფორმითაც იხსენიებს, მაგრამ არ განმარტავს რომელია პირველადი და მართებული.

ამავე თავში ავტორი ხელნაწერის „გვიან მომგებლად (შესაძლოა იოსებ ხუნტუსძის თანამედროვედ) მიიჩნევს ვინმე გერმანოზ ელმელიქისძეს. ეს კი შესაძლოა იყო შთამომავალი იმ სვიმონ ელმელიქისძისა, რომელიც ჯვარისმამად უნდა ყოფილიყო XIV ს-ის I მეოთხედში. ელმელიქისძეები იერუსალიმთან ჩანან დაკავშირებული გაცილებით ადრეც. ნიკოლოზ კატარანისძის მიერ XIII ს-ის I ნახევარში გადანუსხულ, მინიატურებით შემკულ სახარებას (A-26) ჰქონია დამკვეთის ანდერძი, სადაც იხსენიება ვინმე ელმელიქი და დოფი და მათი ძეები გიორგი და დადუნა“ (გვ. 77-78).

ამონაწერიდან ჩანს, რომ დარეჯან კლდიაშვილი სვიმონსა და გერმანოზს ერთი გვარის წარმომადგენელ ელმელიქისძეებად მიიჩნევს, თუმცა ამ ორი შემთხვევის გარდა, ასეთი გვარი არსად ჩანს. ეგების გამორიცხული არ იყოს ზემოთ სვიმონისა და გერმანოზის მამისშვილობით მოხსენიებაც. რაც შეეხება ნიკოლოზ კატარანისძის მიერ გადანუსხულ სახარებას, სადაც ელმელიქი და დოფი შვილებით დამკვეთები ჩანან, ისინი ბოლნისისხევში ანდიკის მონასტრის მამულებლები უნდა იყვნენ. იქაური წარწერის მიხედვით, ეს ელმელიქი ფადლის ძეა და თავის „ძველსავე და მკვიდრ მამულში აგებს მონასტერს 1189 წ. (დმანისი IV, 224). ამდენად მისი ელმელიქისძედ ჩათვლა დაზუსტებას მოითხოვს.

სინას სულთა მატყანეში ზედგენისძეთა საოჯახო მოსახსენებლებისადმი დათმობილ თავში, დისერტანტი განიხილავს ამ საგვარეულოს წარ-

მომადგენელთა დამოკიდებულებას იერუსალიმის წმ. თეკლას მონასტრისადმი. იქ აღმოჩენილი წარწერების გათვალისწინებით, იგი მიდის სწორ დასკვნამდე, რომ XVI ს-ის დასაწყისის ამ მოსახსენებლებში ქაიხოსრო-ქრისტეფორე ზედგენიძის ჯვარისმამობა XVI ს-ის 20-30-იანი წლებით შეიძლება განისაზღვროს. მას იმავე ხანებში წმ. თეკლას მონასტერში აღმშენებლობა უწარმოებია, თუმცა პირველმაშენებელი არ ყოფილა.

ნაშრომის I ნაწილის ბოლო თავი XVI ს-ში ხანცთის სამრეკლოს მაშენებელსა და სინას სულთა მატეანის ბოლო შემავსებელს - მარკოზს ეთმობა. მისი ვინაობა-სადაურობის შესახებ ვიტყობთ მარკოზისძე/მარეკისძეთათვის შედგენილ მოსახსენებლებსა და მინაწერებში. კლარჯული წარმოშობის მარკოზი მღვდელმონაზონი ყოფილა, ივანე მონაზონის ძე. სინაზე ჩასვლამდე მას ხანცთის სამრეკლო აუშენებია. თავის ვედრებაში იგი ხანცთის აღმშენებლის - მამა გრიგოლის - კურთხევის შემდგომ, თავის, ვითარცა ხანცთის სამრეკლოს აღმშენებლის შენდობას ითხოვს.

აგტორი განიხილავს ქვემო ფორთაში, ხანცთის სამრეკლოზე შერჩენილ წარწერებს, სადაც ეს მარკოზი იხსენიება; იგი ასწორებს ლ. მენაბდისა და ვ. ჯობაძის შეხედულებებს მარკოზის შესახებ, უარყოფს მათ მიერ შემოთავაზებულ თარიღებს და სამრეკლოს აგებას XVI ს-ის მეოთხე ათწლეულში ვარაუდობს.

დარეჯან კლდიაშვილის აზრით, მარკოზი სინაზე XVI ს-ის 40-იანი წლების შუა ხანებში ჩასულა და წმ. ეკატერინეს მონასტერში გაჩერებულა, სადაც მას დიდი რაოდენობის შეწირულება ჩაუტანია.

დისერტანტი მარკოზისძეთა სახლის კიდევ ერთ წარმომადგენელს, ვინმე გიორგის გვაცნობს, რომელსაც XI ს-ში შავ მთაზე კალიპოსში გადაწერილი, მინიატურებით შემკული ძვირფასი სახარება („ალავერდის ოთხთავი“) გამოუსყიდია და ხანცთის ეკლესიისათვის შეუწირავს. ეს თავი კიდევ ერთ საინტერესო ქართველ მოღვაწეს წარმოაჩენს.

აქვე ვეცნობით მარკოზისძე-მარაკისძეთა გენეალოგიას, ასევე ამირეჯიბ-გაბელისძეთა გვაროვნებით შტოს. თავს აბოლოებს სინას სულთა მატეანის ტექსტი, სადაც სხვადასხვა დროს შესული ექვსი ფენაა გამოყოფილი.

ნაშრომის II ნაწილი სამხრეთ საქართველოს მონასტრების სულთა მატეანეებს ეთმობა. აქ გამოკვლეულია სვინაქსარის სულთა მატეანეები მიძნაძორის, წყაროსთავისა და თისლის სვინაქსარის ალაპები და საბუთები, აგრეთვე სახარების სულთა მატეანეები წყაროსთავისა, ართვინისა და ბანის ხელნაწერი კრებულის მოსახსენებელი ნუსხა.

მიძნაძორის და წყაროსთავის სვინაქსარისა და სახარების სულთა მატეანეებში შეტანილი მოსახსენებლების უმეტესობა XV-XVI ს-ის I ნახევრისაა. აქ იხსენიებიან იმდროინდელი არისტოკრატიული გვარების წარმომადგენლები ბაგრატიონთა, ჯაყელთა სახლებიდან, ბოცოსძეები, აბუსერისძენი, ბაენასშვილები, ხურცისძეები, ფანასკერტელები, კავკასიძენი, კოპასძეები,

ამილახორები, შალიკაშვილები, დიასამიძენი, თავდგირიძეები, ანძაველები, ამატკისშვილები, ლასურისძენი, დუკისშვილები, ავალიშვილები, თუხარ-ლები, რჩეულიშვილები და სხვ.

ავტორის სიტყვით, „კლარჯული სულთა მატთანეები უტყუარ ისტორიულ წყაროს წარმოადგენენ არა მარტო დემოგრაფიული სურათისა და ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური საკითხების შესასწავლად, არამედ რიგ შემთხვევაში თანადროული პოლიტიკური ვითარების ამსახველნიც არიან, დახმარებას გვინევენ ისტორიული ფაქტების დადგენა-გამოვლენაში“ (გვ. 153).

მიძნაძორის სვინაქსარის მატთანის მოსახსენებლებში მნიშვნელოვანი ცნობებია დაცული სამხრეთ საქართველოს შიდაპოლიტიკური დაპირისპირებების შესახებ. აქ ჩანან ოპოზიციური დაჯგუფებების წევრები, ასევე ათაბაგთა ნათესაური კავშირები სამხრეთ საქართველოს წარჩინებულ საგვარეულოებთან. ასეთი პოლიტიკური ალიანსი ხელს უწყობდა სეპარატისტულ მისწრაფებებს და შედეგებიც შესატყვისი იყო. საინტერესოა, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე ამ საკითხებთან დაკავშირებით, თემურლენგის შეკითხვაზე ასე ალაპარაკებს ათაბაგს: „ჩვენმან პაპამან მესხი თავადები დაიმოყვრა და მიფარვით შემოიფიცა და ქვეშ ქვეშ ურუმთ ჳელმნიფეს შეურიგდა. დაუნყო თავის ბატონს ურჩობა და სახასო მამულეები უკუიჭირა... (საქართველოს მეფეს - დ. ბ.) მას აქეთ თუ არ მოყვრობით, თორადა მეფობით ჩვენზე ძალა არ შესწევსო“ (საისტ. მოამბ. II, 1925, 310).

ოსმალთა მიერ სწორად შეფასებულ ვითარებას მოყვა ის, რომ თავადებიდან და წვრილი აზნაურებიდან მათ აქცენტი ათაბაგთა სახლზე გადაიტანეს. დისერტანტს მოაქვს თურქული დოკუმენტი და აცხადებს - მათ „კარგად უწყოდნენ, რომ ყვარყვარეს დაქვემდებარებით, მთელი საქართველო იქნება დაპყრობილი... მხოლოდ მისი დაქვემდებარება უფრო მეტს ნიშნავს, ვიდრე 100 აზნაურის დამორჩილება“ (გვ. 157).

სინას მთისა და კლარჯულ სულთა მატთანეებზე დაყრდნობით, დარეჯან კლდიაშვილი არკვევს, რომ ქურცინა და მისი ძეები შალიკაშვილთა საგვარეულოს უნდა ეკუთვნოდნენ, ხოლო ათაბაგობის პრეტენდენტის მანუჩარის ცოლი - ასთანდარი, ქართლის მეფე კონსტანტინე II-ის ასულია.

XVI ს-ის დამდეგიდან კლარჯულ სულთა მატთანეებში დისერტანტი ამჩნევს დასავლეთ საქართველოს სასულიერო და საერო პირთა მოსახსენებლების მოძალებას. ამას იგი ხსნის მჭიდრო ურთიერთობით, რაც მაშინ დამყარდა სამცხე-საათაბაგოს ერთ ნაწილსა და დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროებს შორის: ჯაყელთა უმცროსი შტოს წარმომადგენლებს დასავლეთ საქართველოს სამეფო ხელისუფლება, გურულ-დადიანები, იმიერი წარჩინებული საგვარეულოები უჭერენ მხარს.

მრავლისმთქმელი და მნიშვნელოვანია თავი, მიძღვნილი თისლის სვინაქსარის ალაპებისა და საბუთებისადმი. ავტორი მას პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერის ფოტოპირის მეშვეობით იკვლევს, რომელიც ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება. მხედრულით შესრულებულ

120-მდე მინანერს ავტორი XIV ს-ის I ნახევრითა და XVI ს-ის დამლევით შემოფარგლავს. იგი მათ აჯგუფებს და მინანერთა შემსრულებლების 13 ხელს გამოყოფს.

თისლის ორი ეკლესიიდან დარეჯან კლდიაშვილი მონასტრად თვლის უგუმბათო, მოხატულ ეკლესიას და სვინაქსარს მას მიაკუთვნებს. მინანერების საფუძველზე იგი მონასტრის აგების თარიღად XIV ს-ის I ნახევარს აცხადებს. მინანერებში ჩანს, რომ მონასტერი შეწირულობებს იღებდა ახლომდებარე სოფლებიდან, ესენია - ტყემლუანა, ქორდვა, ასპინძა, გორი, ყვიბისი.

XV ს-ის I ნახევრის მინანერში, ვარამ დიასამიძე თისლის მონასტერს თავისად თვლის, ე. ი. დიასამიძეთა საგვარეულო მონასტრად. XVI ს-ის დასაწყისის სამცხე-საათაბაგოს თავადთა სია გვაუწყებს: „*ლობიერნი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა დიასამიძესა აქუს*“. დისერტანტი ფიქრობს, რომ ეს მოვლენა XIV ს-ის დამლევადანაა სავარაუდო. იგი არც იმას გამორიცხავს, რომ დიასამიძეები ლობიერთა ერთ-ერთი განშტოება იყო. ამის დასტურად მას მიაჩნია სახელი „დიასამ“-ის გამეორება, რომელმაც ახალ საგვარეულოს დაუდო საფუძველი.

სადიასამიძოს ტერიტორიის განსაზღვრისათვის ავტორი იშველიებს XVI ს-ის 30-იანი წლების თურქულ დოკუმენტს, სადაც ნათქვამია, რომ შერმაზან დიასამიძის „სამფლობელო ჯავახეთად წოდებული ადგილია“. აქედან არ ჩანს - ჯავახეთის რა ნაწილი, ან რომელი პუნქტები იგულისხმება შერმაზანის კუთვნილებად. აწყურის მოხსენიება ჯავახეთ-არტანთან თურქული დოკუმენტის შეცდომაა, ხოლო ჩვენი დისერტანტის მიერ ასპინძის ჯავახეთზე მითვლა არაა სწორი (გვ. 185).

186-ე გვერდზე დაზუსტებულია „პატრონი რუსას“ ვინაობა (XV-XVI ს.); დარ. კლდიაშვილის აზრით, ის ყოფილა ეკატერინე დიასამიძის დედა, ამირეჯიბის ასული.

191-ე გვერდზე ავტორისეულ კომენტარში ვიტყობთ, რომ XIV ს-ის I ნახევარში დაუნესებიან ალაპი ფიფნას ასულ დოდასათვის, რომელმაც 300 თეთრი შესწირა „ყოვლად წმიდასა ღმრთისმშობელს თისლისასა და მონაზონთა და მკვიდრეულთა მათ დედაბერთა საყდრის საგებად“. დისერტანტი ამის გამო შენიშნავს: „რომელი საყდრის საგებად გაიღო ფიფნას ასულმა შეწირულება ძნელი გადასაწყვეტია, მაგრამ თუ მონასტერი უკვე არსებობდა, ხომ არ იყო ეს საყდარი თისლის გუმბათიანი ეკლესია?“. ამაზე წინ, 182-ე გვერდზე, დარეჯან კლდიაშვილი იმავე შეწირულებას კითხვის ქვეშ თისლის უგუმბათო, მოხატული ეკლესიისათვის ვარაუდობდა.

უფრო მართებული იქნება, თუ აქ ყველგან თისლის უგუმბათო, მოხატულ, ღმრთისმშობლის სახელობის მონასტერს ვიგულისხმებთ. გალავნის შიგნით იქა ეკვდერი, სხვადასხვა სამონასტრო ნაგებობანი და სენაკები. ნასახლარები ჩანს გალავნის გარეთაც, წყალგალმა. ყველა ამ სათავსოში

ალბათ განლაგებულნი იყვნენ მინანერებში მოხსენიებულნი „ძმანი“ (გვ. 45), „მონაზონნი და მკვიდრეულნი... დედაბერნი“.

გუმბათიანი ეკლესია, ახლაც რომ სასაფლაო აკრავს, იქნებოდა დიასამიძეთა „კარის ეკლესია“, რომლის სიახლოვეს მათივე ციხე და სასახლე იდგა, ნანგრევებად ახლაც შემორჩენილი.

თისლის სვინაქსარში გაჩენილია აღაპები მარიამ და მარკოზ ცლესარებისათვის. ისინი XV ს-თა დათარიღებული. გამოდის, რომ ტოპონიმის ძველი ფორმა ყოფილა ცლესა (სლესა გვიანია), ეს კი მნიშვნელოვანი გახდება სახელის ეტიმოლოგიის ძიებისას.

კომენტარში პატრონ ყვარყვარეს აღაპის გამო ქორდვას მიცემული შენიშვნებისათვის, დისერტანტი წერს: „დასაშვებია, რომ ყვარყვარე II-ის შენიშვნებაში ლაპარაკია შიდა ქართლში მდებარე სოფ. ქორდზე“ (გვ. 195-196).

ასეთ შემთხვევაში დასამტკიცებელი იქნებოდა XV ს-ის შუა ხანებში რამდენად მიუწვდებოდა ყვარყვარე ათაბაგს ხელი გორთან მყოფ ქორდზე. უფრო ბუნებრივია ეს პუნქტი აწყურთან მდებარე ქორთა იყოს, რის შესაძლებლობას არც ავტორი გამორიცხავს (გვ. 186).

ქაიხოსრო II ათაბაგის მეუღლე, კონსტანტინე II-ის შვილიშვილი, ბაგრატ მუხრანბატონის ასული დედისიმედი, შვილის დაკარგვას იგლოვდა: „გარისხდა ღმერთი ცამდი ამალღებულის ჯელმნიფის შვილისა, დაკარგულის დიდის ათაბაგის ძისა... ორის საჯელმნიფოს სასახელოს შვილისა... პატრონის იანქოსაგან ღმერთი გარისხდა და... თორმეტის წლისა გათავედებოდა“ (გვ. 198). საინტერესოა იმდროინდელი შეხედულება: XVI ს-ში ათაბაგი ქართლის მეფის ტოლ ხელმწიფედ, საათაბაგო კი, ცალკე სახელმწიფოდ მიაჩნიათ...

მომდევნო კომენტარიდან ჩანს, რომ ვარამ დიასამიძის მეუღლე ნათია, ივანე ათაბაგის ასულია. მართებულია დასკვნა, რომ დიასამიძეები იმხანად მხარს უჭერენ ჯაყელების პოლიტიკურ განდგომილებას. შემდგომში კი, ვარამ დიასამიძის მიერ შიო ქართლის კათალიკოსისათვის, საპატიჟოდ ყვიბისს ერთი გლეხის შენიშვნება, ამ შეცოდების მონანიებად მოჩანს (გვ. 199-200).

თავი ბოლოვდება ავტორის მიერ შედგენილი დიასამიძეთა გენეალოგიით, XV-XVI სს. (გვ. 202).

საერთოდ ამ მინანერებში ხშირადაა განგებ ამოფხეკილი ადგილები, მათი სხვა სახელებით ჩანაცვლება, რაც აშკარა გამოხატულებაა შინაგანი დაპირისპირებისა, მაშინდელ საზოგადოებას რომ ახასიათებს.

ბანას ხელნაწერის (XI ს.) გამო ავტორი წერს: „ამჟამად ხელნაწერის გამომხსნელის სახელი აღარ იკითხება. იგი მოგვიანებით განგებ ამოუფხეკიათ, სავარაუდოდ მზეჭაბუკის (†1516) მმართველობის დროს. მინანერში სიტყვა 'დიდება' და ბატონის სახელი შეგნებულად ამოუშლიათ და შავი მელნით, მომხსნო გრაფემებით ჩაუნერიათ: 'ღმერთო წასწყმინდე' და 'მზეჭაბუკი'“ (ე. ი. „ღმერთო წასწყმინდე ბატონი მზეჭაბუკ ორთავე ცხოვრებაჲსა ამენ“). შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მოსახსენებელს მზეჭაბუკის სიცოცხლეშივე

უცვალეს სახე, რამდენადაც მისი წარწყმედა „ორთავე ცხოვრებასა“ მოთხოვნილი. ასე აქციეს მოსახსენებელი შეჩვენებად... გამოკვლევაზე თანდართულ ტექსტებში მკითხველი კიდეც ბევრ საგულისხმოს შეხვდება. მიძნაძორის სულთა მატთანეში მაგალითად, იკითხება „*ღმერთო მოიხსენე ოფალო სანყალი და უღირსი სომხოზისგან ქრისტიანედ მოქცეული ხითარყოფილი იაკობ მონაზონი ოდეს მოხვიდე სუფევათა შენთა*“ (გვ. 256). ასევე დიოფიზიტები იქნებოდნენ მოსახსენებლებში შეტანილი, სომხური სახელეების მატარებელი პირები.

თისლის სვინაქსრის სულთა მატთანეში იკითხება: „*ალაპი ტანუტერაშვილისა ნიკოლოზასი*“ (გვ. 111). ჩანს, აქ სომხად ჩანერილი მამასახლისობის საპირისპირო მოვლენაა.

მოსახსენებლების პირთა სახელებში ხშირად ჩანს წარმომავლობის მაჩვენებელი ტოპონიმები: ძუჭლეელი (ძუჭლი), კამნიაგარელი (კამნიაგარა), ხვალელი (ხვალა), ბადელელი (ბადელა), ღართელი (ღართა), ნატაძრეველი (ნატაძრევი), კობტიელი (კობტა), ზესიელი (ზესი), ამალლებელი (ამალლება).

იკითხება, როგორ თანდათან იცვლება საგულისხმო ქართული სახელები უცხოურით: ალვისა, ლომთაგორი, მიგონებდისი, კარგიბედი... აქვეა ულუზათუნ, კირსულთან, გოზალბეგ, აზატმელიქ, შაჰაზიზ და სხვ.

საზოგადოდ მიმაჩნია, რომ დარეჯან კლდიაშვილის ნაშრომი წარმატებულად მიყვება ცნობილი, უახლოესი წინამორბედი მკვლევრების ქრ. შარაშიძის, ელ. მეტრეველის, ნ. შოშიაშვილის ნამოღვაწარს.

„*არაფერი არ იკარგება, არაფერი არასდროს, და ყველა დრონი ერთი დროა; ყველა მათ გარდაცვლილთ წარსულში, არ უცხოვრიათ, ვიდრე მათი დახასიათებით ჩვენ არ მივეციით იმათ სიცოცხლე. და თვალები მათი გვიხმობენ უკუნეთიდან. აი, რის გვეჯერა ისტორიკოსებს. და გვიყვარს ჩვენ ჭეშმარიტება*“. რობერტ პენ უორენის¹ ეს სიტყვები ასეთ ნაშრომებსა და მათ ავტორებზეა თქმული.

წინამდებარე დისერტაცია მასალის სიახლის გამო დიდი ინტერესით, ერთი ჩაჯდომით იკითხება, მაგრამ აქ არა მარტო ახალი ფაქტებია ამეტყველებული, არამედ მათი ახსნისა და განზოგადების უდავო შედეგებიც გვაქვს.

ვშუამდგომლობ სამეცნიერო საბჭოს წინაშე, რათა დარეჯან კლდიაშვილს მიენიჭოს მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

---

¹ რობერტ პენ უორენი (1905-1989), ცნობილი ამერიკელი მწერალი, პოეტი, კრიტიკოსი (- რედ.).

გიორგი მელიქიშვილის საიუბილეოდ

2018 წლის 30 დეკემბერს დიდ ქართველ მეცნიერს, აკადემიკოს გიორგი მელიქიშვილს 100 წელი შეუსრულდებოდა. ეს თარიღი საქართველოს ეროვნულმა აკადემიამ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტმა და ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტმა საგანგებოდ აღნიშნა.

მე *ex officio* ნილად მხვდა პატივი, ამ შეხვედრებზე ბატონი გიორგის მოღვაწეობის შესახებ მელაპარაკა. წინამდებარე წერილი სწორედ ამ გამოსვლების ოდნავ გადამუშავებული ვერსიაა.

ბატონი გიორგი სიცოცხლეშიც დაფასებული იყო, როგორც წარმატების ფორმალური ნიშნებით - იყო ლენინური პრემიის ლაურეატი, მეცნიერებათა აკადემიის წევრი, ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი, ასევე აკადემიურ წრეებში მოპოვებული უდიდესი ავტორიტეტი და პატივისცემით. მისი გარდაცვალების შემდეგაც კოლეგებმა და მოსწავლეებმა არაერთი ნაშრომი უძღვნეს მის პიროვნებასა და სამეცნიერო მემკვიდრეობას. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია აკად. ნანა ხაზარაძის წიგნი (*გიორგი მელიქიშვილი 90. ბიობიბლიოგრაფია*. ლოგოსი, თბილისი 2008). ამ ფონზე მე მხოლოდ იმიტომ გავხედე შევჭვიდებოდი ამ თემას, რომ ბატონი გიორგის შემოქმედების ზოგიერთი ასპექტი ახლებურად წარმომიდგა დროთა განმავლობაში და, განსაკუთრებით, მას შემდეგ, რაც გავეცანი საიუბილეოდ გამოცემულ წიგნს (*გიორგი მელიქიშვილი 100. მემუარული ჩანაწერები, ისტორიული ეტიუდები, მოსაზრებანი, სტატიები პერიოდულ პრესაში, მიმოხერა ქართველ და უცხოელ მეცნიერებთან*, რედ. ნინო მელიქიშვილი, სოფიო სარჯველაძე, კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, თბილისი, 2019). ვფიქრობ, რომ ეს წიგნი მნიშვნელოვანი შენაძენია ქართული აკადემიური საზოგადოებისათვის და მის რედაქტორებსა და გამომცემლებს დიდი მადლობა უნდა ვუთხრათ. სამწუხაროდ, ტირაჟი საკმაოდ მცირე იყო და წიგნი ყველა მსურველს არ ერგო. იმედს გამოვთქვამ, რომ მოხერხდება მისი ხელახალი გამოცემა.

გიორგი მელიქიშვილი ადრეულ ასაკშივე გამოირჩეოდა განსაკუთრებული ნიჭითა და შრომისმოყვარეობით, იგი ორჯერ „გადაახტუნეს“ კლასიდან კლასში და 16 წლისა უკვე სტუდენტი იყო. იგი დიდხანს მერყეობდა, სკოლის დამთავრების შემდეგ განცხადება უნივერსიტეტში რომელ დარგზე შეეტანა - ფიზიკის თუ ისტორიის. ამ უკანასკნელისაკენ, ძირითადად, პოლიტიკისადმი ინტერესმა უბიძგა (*გიორგი მელიქიშვილი 100*, გვ. 32). მართალია, მან ისტორია აირჩია, მაგრამ ზუსტი მეცნიერებისათვის დამახასიათებელი

მკაფიო და ლაკონური სტილი კარგად იგრძნობა მის პუბლიკაციებსა თუ ზეპირ გამოსვლებში. დისკუსიაში მისი რკინისებური ლოგიკა და აზრის ძალა ლამის ფიზიკურად იგრძნობოდა.

უნივერსიტეტში ბატონ გიორგის არაერთი შესანიშნავი მეცნიერი უკითხავდა ლექციებს. ბუნებრივია, თითოეულს გასჩენოდა სურვილი, ნიჭიერი სტუდენტი მისი საკვლევი სფეროთი დაინტერესებულიყო. უნივერსიტეტის დამთავრების მომენტისათვის მის წინაშე დადგა ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში მოღვაწე ქართველ სწავლულთათვის კარგად ნაცნობი დილემა - დაკავებულობა იმ პრობლემატიკით, რომელიც მსოფლიო მეცნიერებისთვისაა აქტუალური, თუ ეფიქრა ქართველოლოგიისთვის მნიშვნელოვან საკითხებზე. ბატონმა გიორგიმ გენიალურად მარტივი გადაწყვეტილება მიიღო და მოახერხა ორივეს შეთავსება. მისმა ურარტოლოგიურმა ძიებებმა ეს დარგიც ახალ საფეხურზე აიყვანა და საქართველოს ძველი ისტორიის შესასწავლადაც უმნიშვნელოვანესი შედეგები მოიტანა. აქ საილუსტრაციოდ იკმარებს თუნდაც დიახის ტაოსთან იდენტიფიკაცია, რაც დღეს საყოველთაოდაა გაზიარებული.

40-იანი წლების მეორე ნახევრიდან ბატონი გიორგი აქვეყნებს სტატიებს ურარტუს ისტორიის სხვადასხვა საკითხზე, რაც შემდგომ თავს იყრის მის მონოგრაფიაში *Наири-Урарту* (Издательство АН ГССР, Тбилиси, 1954).

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ურარტული ტექსტების კორპუსი - *Урартские клинообразные надписи*, რომელიც ნანილ-ნანილ ქვეყნდებოდა ყურნალში *Вестник Древней Истории* (1-4, 1953, 1, 1954, 3-4, 1971), ხოლო 1960 წელს ცალკე წიგნადაც გამოიცა. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ნაშრომით დასრულდა ურარტულის გაშიფრვა. როგორც წესი, ამ ტერმინს ურარტულთან მიმართებაში ერიდებიან, სავარაუდოდ იმიტომ, რომ არ გვაქვს ერთი ფიქსირებული თარიღი და სახალისო ისტორია ამ ენისათვის გასაღების მორგებისა, როგორც მაგალითად, შამპოლიონის, გროტეფენდის, ჰროზნისა თუ ვენტრისის მიგნებათა შემთხვევაში. ურარტულის შესწავლაში შეიძლება გამოიყოს შემდეგი ეტაპები: პირველი აღმოჩენები და პუბლიკაციები XIX-XX საუკუნეთა მიჯნაზე, 20-30-იან წლებში მიხაკო წერეთლის, იოჰანეს ფრიდრიხისა და ალბრეხტ გოეტცეს ნაშრომები და 40-50-იანი წლების გარღვევა, რის გვირგვინსაც წარმოადგენს ბატონი გიორგის წიგნი. ამ ნაშრომის გამოსვლა, გარკვეულწილად, შეიძლება შევადაროთ 1857 წლის ექსპერიმენტს, რომელიც ასირიოლოგიის დაბადებადაა მიჩნეული. წიგნში, იმ დროისათვის არსებული სრული კორპუსის გარდა, მოცემულია ლექსიკონი და ურარტული ენის გრამატიკა. ჩემი აზრით, ავტორმა სრულიად სამართლიანად გაითვალისწინა არსებული მასალის სიმწირე და შემოგვთავაზა არა წმინდა ენათმეცნიერული გრამატიკა, დაფუძნებული ჰიპოთეტურ აღდგენებზე, არამედ ერთგვარი გზამკვლევი არსებული ტექსტების აღსაწერად და გასაგებად, რომელსაც დღემდე არ დაუკარგავს აქტუალობა, მიუხედავად იმისა, რომ არაერთი ახალი გრამატიკა გამოქვეყნდა უკანასკნელ წლებში.

ნიგნი დღემდე სამაგიდოა ურარტოლოგებისათვის და მეც დღემდე ამ ნიგნით ვასწავლი სტუდენტებს.

აქვე მინდა შევეხო ერთ საჩოთირო საკითხს ორი დიდი ქართველი ურარტოლოგის ურთიერთობასთან დაკავშირებით, რასაც ბატონი გიორგი თავის მემუარებში ძალზე მოკლედ ეხება და რაც დღეს შეიძლება არ იყოს სწორად გაგებული: „ვფიქრობ, არც ჩემ მიერ გამოცემულ ურარტული წარწერების კორპუსს იცნობდა იმ დროს მ. წერეთელი, თორემ ასე გულთბილად არ შემხვებოდა - მე ხომ იქ [...] ერთგვარი უტაქტობა გამოვიჩინე მის მიმართ - მისი კრიტიკა წამოვიწყე, რის გამოც ერთხანს მემდუროდა კიდევ მისი ძმისშვილი, ჩემი ყოფილი ხელმძღვანელი გიორგი წერეთელი“ (გიორგი მელიქიშვილი 100, გვ. 59). 50-იანი წლების საქართველოში ემიგრანტისა და ბოლშევიკების იდეური მონინალმდეგის, მიხაკო წერეთლის ხსენებაც კი სახიფათო იყო, ხოლო მოუხსენიებლობა ურარტოლოგიურ კვლევაში არ ჯდებოდა აკადემიურ ეთიკაში. შესაბამისად, კრიტიკა იყო მისი დამსახურებების ასახვის ერთადერთი შესაძლებელი ფორმა. აქ ბატონი გიორგი არ ცდილობს „თავი იმართლოს“, თუმცა საბჭოთა კავშირში ამ ილეთით სარგებლობის პრაქტიკას იგი სხვა კონტექსტში ეხება (იხ. მაგ., გიორგი მელიქიშვილი 100, გვ. 213).

საქართველოს ძველი ისტორიის შესწავლაში ბატონი გიორგის დევანი კარგადაა ცნობილი ქართული აკადემიური საზოგადოებისათვის. მისი კლასიკური ნაშრომი *К истории древней Грузии* (Издательство АН ГССР, Тбилиси, 1959) დღემდე აქტუალურია და ახლა მისი ინგლისურად გამოცემა იგეგმება. *საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის* („მეცნიერება“, თბილისი, 1965) და *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები* (ტ. 1, თბილისი, 1970) ჯერაც რჩება სახელმძღვანელოდ ჩვენი სტუდენტებისთვის. საოცარია, მაგრამ იქაც კი, სადაც მეთოდოლოგიური საფუძველი, საკითხის დასმა არსებითად შეიცვალა დღევანდელ მეცნიერებაში (მაგ., ეთნოსის, ეთნოგენეზის გააზრება), დიდი მეცნიერის მიერ მოტანილ მასალასა და არგუმენტაციას, მის ნააზრევს მაინც ვერ ავუვლით გვერდს.

60-იანი წლებიდან ბატონი გიორგი ჩაერთო დისკუსიაში ძველალმოსავლური საზოგადოების ხასიათის თაობაზე და შემოგვთავაზა ახალი ხედვა, რაც ღრმა ცოდნისა და ორიგინალური არგუმენტაციის გარდა, სამოქალაქო გამბედაობასაც მოითხოვდა. მისი თეზისი ძველალმოსავლური საზოგადოებების/სახელმწიფოების „ადრეკლასობრივი“ ხასიათის შესახებ საბჭოთა კავშირისათვის ერთგვარად „მკრეხელურად“ გამოიყურებოდა, რადგან, თუ კარგად ჩაუკვირდებოდი, გარკვეულწილად ეწინააღმდეგებოდა ფორმაციათა მარქსისეულ სქემას, თუ მის საბჭოურ სტანდარტიზებულ ვერსიას. რამდენადაც ვიცი, მას ამის გამო უსიამოვნებაც შეხვდა, მაგრამ იდეის ბუდაპეშტში გამოქვეყნების შემდეგ ის საბჭოთა კავშირში აღარ დაბლოკილა (გიორგი მელიქიშვილი 100, გვ. 95) და ქართველ მეცნიერებს შესაბამისი

პრობლემატიკის თავისუფლად კვლევის გზა გაუხსნა. ამ იდეას დაეფუძნა საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოც - „ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია“, რომლითაც ასევე დღემდე სწავლობენ სტუდენტები და მრავალი კონკრეტული გამოკვლევაც. ჩემთვისაც ეს გახდა ბიძგის მომცემი იმ კვლევაში, რომელმაც საბოლოოდ ანტიკური საზოგადოების მონათმფლობელური ხასიათის უარყოფამდე მიმიყვანა.

მრავალი წლის მანძილზე „ადრეკლასობრივი“ საზოგადოების/სახელმწიფოს თეზისი მიმაჩნდა გონებამახვილურ იდეათად, რითიც ბატონმა გიორგიმ იდეოლოგიური მარწუხებიდან გაგვათავისუფლა. მხოლოდ ახლა, მისი ადრე გამოუქვეყნებელი ნაშრომების გაცნობის შემდეგ, მივხვდი, რომ მისი „მკრეხელობა“ ბევრად უფრო შორს მიდიოდა, ვიდრე ეს ერთი შეხედვით ჩანდა - ჰეგელის დიალექტიკით შეიარაღებული ბატონი გიორგი თავად მარქსის მსჯელობაში ხედავდა შეუსაბამობას და მისი სქემის შესწორებულ ვერსიას გვთავაზობდა, სადაც ადრეკლასობრივ საზოგადოებას სავსებით ლოგიკური და კანონიერი ადგილი ეკუთვნოდა (*გიორგი მელიქიშვილი 100*, გვ. 169-188).

ძნელია გადაჭარბებით შეაფასო ბატონი გიორგის ღვაწლი სიძველეთმცოდნეობის სფეროში. მის ფართო სამეცნიერო ინტერესებში შემავალი სამივე მიმართულებით მან დიდ შედეგებს მიაღწია და კვლევა ხარისხობრივად ახალ დონეზე აიყვანა. ქართული სიძველეთმცოდნეობის განვითარებისათვის ძალზე მნიშვნელოვანი იყო აგრეთვე მისი პედაგოგიური და ადმინისტრაციული მოღვაწეობა. იგი იყო სრულიად განუმეორებელი სამეცნიერო ხელმძღვანელი და დირექტორი, ზრუნავდა მის ინსტიტუტში და ზოგადად საქართველოში ახალი დარგების შექმნაზე, თავის თანამშრომლებსა და მოსწავლეებს უქმნიდა ოპტიმალურ პირობებს საკუთარი თავის სრულად გამოხატვისთვის. საკუთარ აზრს არასოდეს გვახვევდა თავს, მხოლოდ დამოუკიდებელი აზროვნებისა და მუშაობის სტიმულირებას ცდილობდა, შენიშვნასაც ძალიან ტაქტიანად გვაძლევდა - ვითომ შემთხვევით, მიამიტურად დასმული კითხვით მიგვითითებდა შეცდომაზე და ხშირად კვლევის ახალ მიმართულებასაც გვკარნახობდა.

მოგონება თინათინ ყაუხჩიშვილზე

„ეს საქმე ჩემთვის ისეთივეა, დაახლოებით,
როგორც ჩემი შვილებისათვის ზრუნვა“
თინათინ ყაუხჩიშვილი

საზოგადოებაში დამკვიდრებული იყო აზრი, რომ მეცნიერის სრული აღიარებისთვის გარკვეული დროა საჭირო და ამიტომ თავშეკავებას იჩენდნენ მისი საბოლოო შეფასებისგან. მაგრამ სამეცნიერო არენაზე თავისი განსწავლულობით, ღრმა ანალიტიკური აზროვნებით გამორჩეულმა თინათინ ყაუხჩიშვილმა თავიდანვე მიიპყრო ყურადღება და სიცოცხლეშივე მიიღო ჭეშმარიტი აღიარება და დაფასება.

წინამდებარე წერილი მიზნად მისი მრავალმხრივი მოღვაწეობის შეფასებას არ ისახავს. მე მსურს მხოლოდ ერთი პიროვნული შტრიხი შევმატო მის ბიოგრაფიას.

რამდენიმე ხნის წინ გამოვიდა წიგნი-ცნობარი ქალი აკადემიკოსების შესახებ.

მონაცემები ქალბატონ თინათინ ყაუხჩიშვილზე თავდება მისივე გამოთქმული სიტყვებით: „ჩემი ცხოვრების მრწამსი არის წიგნის სიყვარული ბავშვობიდან, შრომისმოყვარეობა, თავმოყვარეობა, პრინციპულობა, პუნქტუალობა, მოვალეობის გრძნობა“.

ამ ჩამონათვალს ერთი ღირებულება, რაც ქალბატონ თინას ახასიათებდა, აკლია - ესაა გულისხმიერება, თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ მას იგი „მოვალეობის გრძნობაში“ აერთიანებდა.

დიახ, გარეგნულად ამაყი, ოდნავ მკაცრი ქალბატონი თინა იყო სათუთი, გულისხმიერი. დახმარების ხელის განვდომა მას თავის მოვალეობად მიაჩნდა. დახმარებაში არ ვგულისხმობ მატერიალურ მხარეს. ის მორალურად მხარში ედგა თავის ახლობელ ადამიანებს და გაჭირვების უამს მართო არ ტოვებდა.

ისე მოხდა, რომ მეც გავხდი მისი გულისხმიერების ობიექტი. ეს იყო მაშინ, როდესაც ჩემს მშობლებს ძლიერ სჭირდებოდათ გვერდში დგომა. 1943 წელს, მეორე მსოფლიო ომის დროს, დავიბადე. ჩემი მშობლები სრულიად ახალგაზრდები იყვნენ - დედა 17, მამა 19 წლისა. შეიძლება ითქვას, იმუამად მათ ბავშვის მოვლა-პატრონობის საქმეში ჭკუის დამრიგებელიც კი არ ჰყავდათ, რადგანაც არც ერთს არ ჰყავდა მშობელი. და აი ეს მოვალეობა იკისრა ქალბატონმა თინამ, რომელიც ჩემი ბიძის, გიორგი მელიქიშვილის და ბიცოლის, ელენე დოჩანაშვილის უახლოესი მეგობარი იყო.

იმ დროისთვის ადამიანებისგან გულისხმიერება და გვერდში დგომა დიდად მნიშვნელოვანი საქმე იყო და ქალბატონი თინა დიდი რუდუნებით

ეხმარებოდა ჩვენს ოჯახს. ჩემს შემდეგ, 2 თვეში ჩემი ბიძაშვილი ირინე მელიქიშვილი დაიბადა. აქაც, რა თქმა უნდა, მოვლენების ცენტრში ისევ ქალბატონი თინა აღმოჩნდა.

სულ ცოტა ხნის წინ გიორგი მელიქიშვილის წიგნზე მუშაობისას, არქივში რამდენიმე წერილი ვიპოვნეთ. აი ერთ-ერთი მათგანი:

„Леночка, როგორ ხარ, როდის გამოდიხარ? ალბათ შაბათისთვის, არა? უნდა გახარო, რომ ჯანაშიას უთქვამს მამასთვის, შენთვის ადგილი ჰქონია მუზეუმში (ხელნაწერების განყოფილებაში), (შეჰკითხვია ხომ შესძლებსო), მაგრამ შალვა ამირანაშვილს იუშმანოვი მოუწვევია (ჯანაშიას უკითხავად, ის ხომ დირექტორია). ეხლა სიმონები იმის იმედზე არიან, რომ იუშმანოვი არ ჩამოვა. კიდევ, რომ ჩამოვიდეს, რაკი ჯანაშიას გუჟანში ჰყოლიხარ, რალაცას მოგიხერხებს. (Я начинаю его уважать), სხვა რა მოგწერო? ჟორას საუზმით ვამარაგებ. ყველას ძალიან გვაინტერესებს შენი ასული. ზოგმა სახელი „მარიკა“ მოიწონა...

ველი დანვრილებით წერილს.

გკოცნით ბევრს, თინა. 2/ VI.“

და მეორე წერილი: „Леночка, როგორ ხარ, გენაცვალე? გუშინ ვერ მოვედი (ხომ იცი, კვირას хозяйка ვარ, მით უმეტეს იულია სოფელში იყო). ნუ დაიზარებ და ჩემი ნათლულის «подробности» მომწერე. ჟორამ თქვა 8 ½ გირვანქა არისო. მეტი არაფერი ვიცი... ველი შენს წერილს. მამაჩემმა სთქვა, ბავშვს მარიამი (მარიკა) დაარქვითო. მე მაინცდამაინც არ მომწონს. ჩემი ნება, რომ იყოს ელენეს დავარქმევდი და ელიკოს დავუძახებდი. გკოცნი, თინა.“

თავის მეგობარს საავადმყოფოში ყოველ დღე რომ აკითხავდა და მის ოჯახსაც უყურადღებოდ არ ტოვებდა, წერილებიდან კარგად ჩანს.

ვის არ სწვდებოდა ქალბატონი თინას მზრუნველი ხელი. ერთ-ერთ წერილში ვკითხულობთ: „ლენა, თუ არ გაგიძნელდება, შენი ბავშვების გერმანულის მასწავლებელს ჰკითხე, ხომ არ აიყვანს ბავშვს ჩვენსავე რაიონში, კვირაში ორჯერ. ეთერი ჟორდანისას გოგონას უნდა მასწავლებელი. ცხოვრობენ ჩემს ეზოში... ბავშვი სკოლაში დილის ჯერშია. პასუხი ან ჟორას პირით შემომითვალე, ან ეთერი ჩამოვა შენთან... ველი შენს პასუხს. ეს საქმე ჩემთვის ისეთივეა, დაახლოებით, როგორც ჩემი შვილებისათვის ზრუნვა, ისე რომ, თუ პროტექცია დაიჭირდა, შემანივ იმ ქალთან ერთი-ორი სიტყვა.

თინა ყაუხჩიშვილი.“

აქ საუბარია ელენე (ნენა) გიგოლაშვილზე, რომელიც შარშან უკანასკნელ გზაზე გავაცილეთ.

მიმონერა იმდენად ხშირი და ყოველდღიური საქმიანობის შემცველი იყო, რომ დღევანდელ მობილური ტელეფონების ფუნქციას ასრულებდა, მაგრამ ტელეფონი ვერ შემოგვინახავდა ინფორმაციას იმის შესახებ, რომელშიც ახლობლების მიმართ მზრუნველობა ასე კარგად ჩანს. ტელეფონს კი რაც შეეხება კარგად მახსოვს, რომ ქალბატონი თინა სიცოცხლის ბოლომდე,

ქალბატონ ელენეს ტელეფონით თითქმის ყოველდღე ესაუბრებოდა და ყოველივეს საქმის კურსში იყო.

გვიან, როდესაც უნივერსიტეტში ჩავაბარე და შემდგომ როდესაც ისტორიის ინსტიტუტში მივედი, დედა მახსენებდა: „არ დაგავინყდეს, რომ თინა ყაუხჩიშვილის მაღლი შენზეც იქნება გადმოსული და აბა შენ იცი, როგორ წარმართავ შენს საქმიანობას“.

მართლაც, ჩემთვის აკადემიური სამყარო არ იყო უცხო. ბევრ ადამიანს ვიცნობდი, მაგრამ არასდროს მაგინყდებოდა, რომ ერთი ყველაზე მეტად „მაკონტროლებელი თვალი“ ჩემსკენ იყო მომართული. შემეშლებოდა რამე, თუ წარმატებას მივალწევდი, პირველ რიგში ჩემი ბიცოლა იგებდა ამას, რალა თქმა უნდა, თინა ყაუხჩიშვილისგან.

კიდევ ერთი ამბავი მინდა გავიხსენო ჩემი პირადი ცხოვრებიდან. დაახლოებით 7-8 წლის ვიქნებოდი, როდესაც სკოლაში, გაკვეთილის მიმდინარეობის დროს ჩვენი ფიზკულტურის მასწავლებელი მიშა ბაბალოვი კლასში შემოვიდა, ჩვენს უსაყვარლეს პედაგოგს ვერა თურმანიძეს რალაც ჩასჩურჩულა ყურში, შემდეგ ჩემთან მოვიდა და გამიყვანა. შევედით სპორტულ დარბაზში. იქ ჩემთვის უცნობი ადამიანები დამხვდნენ. მათგან ერთ-ერთი ვახტანგ ჭაბუკიანი იყო.

იმ პერიოდში საბალეტო სკოლა მონაფეების სიმრავლით განებივრებული არ იყო. ბატონი ვახტანგი თავის თანამშრომლებთან ერთად სკოლებში ნიჭიერ, მოქნილ, ელასტიურ ბავშვებს ეძებდა.

მე საკმაოზე მეტად ვაკმაყოფილებდი ამ მოთხოვნებს. მოხოვეს სხვადასხვა ილეთი გამეკეთებინა. მეც უყოყმანოდ შევასრულე მისი სურვილი და როდესაც ხელებით დავინყე სიარული, გაოგნებულმა ბატონმა ვახტანგმა შესძახა: „ნეპემ“. მაგრამ საქმე ამით არ დასრულებულა. მთავარი იყო ჩემი მშობლების თანხმობა. აი აქ კი სიტუაცია ცოტა დაიძაბა. დედას უნდოდა, რომ მე საბალეტო სკოლაში გადავსულიყავი. თვითონ მუსიკალური განათლება ჰქონდა, არაჩვეულებრივად უკრავდა, მღეროდა და ტანვარჯიშითაც იყო გატაცებული. მეც მან შემაყვარა ოპერისა და ბალეტის თეატრი; ბენუარის ლოჟაში არ დავბადებულვარ, თორემ იქ გავიზარდე. ამიტომ ეს წინადადება მხიბლავდა. მამა თავს იკავებდა, მაგრამ მთავარი, გადამწყვეტი ხმა მამის ძმას, გიორგი მელიქიშვილსა და მის ოჯახს ეკუთვნოდა. ის იყო უფროსი და, საერთოდ, სიცოცხლის ბოლომდე, ცხოვრებისეულ გადამწყვეტ ეტაპზე, ყოველთვის ჩვენს გვერდით იდგა. ეს ოჯახი გარშემორტყმული იყო უთბილესი, უნიჭიერესი მეგობრებით, რომელთა საზოგადოება აკადემიურ წრეს წარმოადგენდა. ისინიც უკრავდნენ, მღეროდნენ, მათაც ჰქონდათ დამთავრებული მუსიკალური სასწავლებელი, უყვარდათ ოპერა, ბალეტი, თეატრი, მაგრამ მომავალი პროფესიის არჩევას საკმაო გონებაგანჭვრეტით უდგებოდნენ. აქედან გამომდინარე, ჩემი მომავალი პროფესიის მიმართ მტკიცე უარი გაისმა. ამის მოთავე იყო ჩემი ბიცოლა - ელენე დოჩანაშვილი და მისი უახლოესი მეგობარი თინა ყაუხჩიშვილი.

მინდა ვთქვა, რომ იმ პერიოდის ადამიანებს, დიდ ცოდნასთან ერთად, დიდი სიბრძნე და გონებაგამჭრიახოზა ჰქონდათ. რა თქმა უნდა, ეს გადან-ყვეტილება მართებული იყო. ამ გადანყვეტილებით, შეიძლება ითქვას, სად-ღაც მე დამინდეს. ბალეტი ისეთი სფერო იყო, რომელიც უმძიმეს შრომას მოითხოვდა, და ამავე დროს, შეიძლებოდა ამ შრომას შესაფერისი შედეგი არ მოჰყოლოდა. ამასთანავე, იმასაც ითვალისწინებდნენ, რამდენად შესა-ფერისი გარეგნობა და აღნაგობა მექნებოდა (ამის გამო ბევრ მოცეკვავეს სწავლა შუა გზაზე გაუწყვეტია ან მხოლოდ სახასიათო როლის შესრულება რგებია წილად და თავისი შრომა „დაკარგულ დროსთან“ გაუიგივებია).

დაახლოებით 9-10 წლის ასაკში ხელში ჩამივარდა მსოფლიოში ცნობი-ლი პრიმაბალერინას - გალინა ულანოვას ავტობიოგრაფიული წიგნი „Гадкий утёнок“, რომელიც ბავშვებისთვის იყო განკუთვნილი. იქ იმდენად ცოცხლად იყო აღწერილი ის ტიტანური შრომა და ჯაფა, რასაც ბავშვობაში გალინა ულანოვა ეწეოდა: ცივი წყლის შხაპები, პუანტებით სიარულის სწავლა, და სხვა და სხვა, რასაც ალბათ მე ვერ გავუძლებდი.

აშკარაა, რომ ყოველდღიური მძიმე შრომის გარეშე ბალერინა და, მით უმეტეს ვარსკვლავი, ვერავინ გახდება. თუ შეეჭიდებოდი რაიმეს, ხნული ბოლომდე უნდა გაგეტანა. და აი ეს ყველაფერი იყო გააზრებული ამ უარში.

ამ ორი ქალბატონის აზრით, ჯობდა მქონოდა მეტი თავისუფალი დრო, მეტი მეფიქრა, მეკითხა, მესწავლა და ჩემი გზა თავად გამეკვლია.

ჩემგან პრიმაბალერინა გამოვიდოდა თუ არა, არ ვიცი, ალბათ არა, და ჩვეულებრივ რიგით, სახასიათო ბალერინობას ისევ დღევანდელ სტატუსში ყოფნა მიჩვენია. რაც მთავარია არ მანუხებს „დაკარგული დროის“ სინ-დრომი, რისთვისაც მე ამ ადამიანების მაღლიერი ვარ.

სარედაქციო კოლეგია
Editorial Board

ლიანა ბითაძე

Liana Bitadze

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

დავით გაგოშიძე

Davit Gagoshidze

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Georgian National Museum

შალვა გლოველი

Shalva Gloveli

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

ვახტანგ გოილაძე

Vakhtang Goiladze

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

მარიამ დიდებულიძე

Mariam Didebulidze

გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა
და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი

The George Chubinashvili National Research Centre
for Georgian Art History and Heritage Preservation

ვალერი ვაშაკიძე

Valeri Vashakidze

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ალექსანდრე თვარაძე (მთ. რედაქტორი)

Aleksandre Tvaradze (Editor-in-Chief)

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ერიკ თუნო

Erik Thunø

რატგერსი, ნიუ-ჯერსის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აშშ

Rutgers, The State University of New Jersey, USA

ქევინ თუითი

Kevin Tuite

მონრეალის უნივერსიტეტი, კანადა

Université de Montréal, Canada

ჰუბერტუს ფ. იანი

Hubertus F. Jahn

კემბრიჯის უნივერსიტეტი, გაერთიანებული სამეფო, დიდი

ბრიტანეთი

University of Cambridge, United Kingdom

† დიმიტრი თუმანიშვილი

Dimitri Tumanishvili

ხათუნა იოსელიანი

Khatuna Ioseliani

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ჰიროტაკე მაედა

Hirotake Maeda

ტოკიოს მეტროპოლიტენ უნივერსიტეტი, იაპონია

Tokyo Metropolitan University, Japan

სალომე მელაძე

Salome Meladze

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო

უნივერსიტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ნინო მინდაძე

Nino Mindadze

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

დავით მინდორაშვილი

Davit Mindorashvili

ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების
ინსტიტუტი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research, Georgian National
Museum

გოდერძი ნარიმანიშვილი

Goderdzi Narimanishvili

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Georgian National Museum

ანეგრეტ პლონტკე-ლიუნინგი

Annegret Plontke-Lüning

იენის ფრიდრიხ შილერის უნივერსიტეტი, გერმანია

Friedrich-Schiller-Universität Jena, Germany

სტივენ რაპი

Stephen Rapp

სემ ჰიუსტონის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აშშ

Sam Houston State University, USA

გიორგი ქავთარაძე

Giorgi Kavtaradze

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ხათუნა ქოქრაშვილი

Khatuna Kokrashvili

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

დავით ყოლბაია

David Kolbaia

ვარშავის უნივერსიტეტი, პოლონეთი

University of Warsaw, Poland

ნათია ჯალაბაძე

Natia Jalabadze

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ავტორთა შესახებ
List of authors

ალექსიდე ზაზა

Aleksidze Zaza

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

zaza_alexidze@hotmail.com

† ბერძენიშვილი დევი

Berdzenishvili Devi

ბითაძე ლიანა

Bitadze Liana

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

lia.bitadze@mail.ru

ბრაგვაძე ზურაბ

Bragvadze Zurab

ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების
ინსტიტუტი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research, Georgian National
Museum

zbragvadze@gmail.com

გაგოშიძე დავით

Gagoshidze David

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი

Georgian National Museum

d.gagoshidze@yahoo.com

გაფრინდაშვილი ხათუნა

Gaprindashvili Khatuna

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

gaprindashvili@manuscript.ac.ge

გორდეზიანი ლევან

Gordeziani Levan

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

levan.gordeziani@tsu.ge

თავართქილაძე ნინო

Tavartkiladze Nino

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ninotavartkiladze@yahoo.com

თოფჩიშვილი როლანდ

Topchishvili Roland

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

topchi49@hotmail.com

კეკელია ვლადიმერ

Kekelia Vladimer

კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

bachokekelia@gmail.com

კვაჭანტირაძე ეკა

Kvachantiradze Eka

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

ekvachantiradze@cu.edu.ge

ლალიაშვილი შორენა

Laliashvili Shorena

თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)

shorena.laliashvili@tsu.ge

მელიქიშვილი ლია
Melikishvili Lia
საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია
Georgian National Academy of Science
lmelikishvili@hotmail.com

მინდაძე ნინო
Mindadze Nino
თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი
Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)
nino.mindadze@tsu.ge

მინდორაშვილი დავით
Mindorashvili David
ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების
ინსტიტუტი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research, Georgian National
Museum
datomindorashvili@yahoo.com

ნარიმანიშვილი გოდერძი
Narimanishvili Goderdzi
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Georgian National Museum
goderdzi_narimanishvili@yahoo.com

სხირტლაძე ზაზა
Skhirtladze Zaza
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
zazaskhirtladze@gmail.com

ფალავა ირაკლი
Paghava Irakli
ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, გიორგი წერეთლის
აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
Ilia State University, Giorgi Tsereteli Institute of Oriental Studies
meseft@gmail.com

შანშაშვილი ნინო
Shanshashvili Nino
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Georgian National Museum
nino_shanshashvili@yahoo.com

შენგელია რამაზ
Shengelia Ramaz
თბილისის სახელმწიფო სამედიცინო უნივერსიტეტი
Tbilisi State Medical University
shengelia52@gmail.com

ჩაკვეტაძე ნელი
Chakvetadze Neli
საქართველოს საპატრიარქოს საეკლესიო ხელოვნების კვლევის
ცენტრი
Ecclesiastic Arts Centre, Georgian Patriarchate
neli.chakvetadze@gmail.com

ჩხარტიშვილი მარიამ
Chkhartishvili Mariam
თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი
Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)
mariam.chkhartishvili@tsu.ge

ჭითანავა დავით
Chitanava David
თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი
Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)
chitanava1973@mail.ru

ჯანიშვილი ლავრენტი
Janiashvili Lavrenti
თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი
Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology (Tbilisi State University)
lavrenti.janiashvili@tsu.ge

შპს „პრინტჯეო“, 2020

თბილისი, 0131, დემეტრე თავდადებულის ქ.18, ☎: +995 32 222 06 08
E-mail: ichachanidze@mail.ru